ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

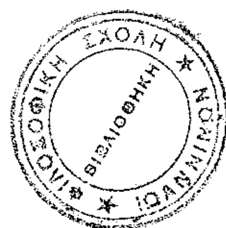
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ Ζ΄

1951

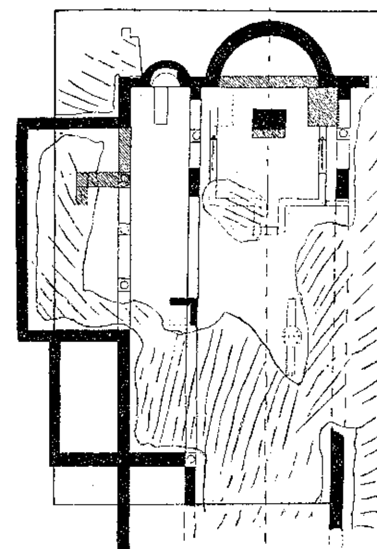
ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Η ΣΤΑΥΡΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ἐνεργουμένης τὸ 1930 ὑπὸ τῶν κοινοτικῶν ἀρχῶν τοῦ Λιμένος Θάσου ἀποχωματώσεως ἐν τῇ πλατείᾳ τοῦ χωρίου πρὸς σχηματισμὸν δημοσίου κήπου ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ νέας προκυμαίας ἀφ᾽ ἑτέρου, ἀπεκαλύφθησαν ἀρχιτεκτονικά τινα μέλη καὶ λείψανα τοίχων κτηρίου, ὅπερ, εἰδοποιηθείς, ἐξήτασε καὶ ἀνέσκαψεν ἐν μέρει κατ᾽ Ἰούλιον τοῦ 1930, ἐντολῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, ὁ τότε ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Μακεδονίας κ. Νικ. Κοτζιᾶς. Ἡ γενομένη ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἐπετεύχθη τότε ἡ ὁλοσχερὴς ἀποκάλυψις. Σχετικὴν πρὸς τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀνακοίνωσιν ἔκαμεν ὁ ἀνασκάψας ὀλίγους μῆνας μετὰ τὴν ἀνασκαφήν, εἰς τὸ 3ον διεθνὲς συνέδριον βυζαντινῶν σπουδῶν, τὸ συγκροτηθὲν κατ᾽ Ὀκτώβριον τοῦ 1930 ἐν Ἀθήναις, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν κατετέθη, δυστυχῶς, περίληψις [1]. Συγχρόνως σχεδὸν ὁ συνάδελφος κ. Γ. Σωτηρίου ἐδημοσίευσε [2], κατὰ παραχώρησιν τοῦ ἀνασκάψαντος, ἐκπονηθὲν ὑπ᾽ ἐκείνου πρόχειρον σχέδιον τῆς βασιλικῆς καὶ ὑπέδειξε δι᾽ ὀλίγων τὴν σπουδαιότητα τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου κατὰ σχέδιον Ν. Κοτζιᾶ. (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210).

Πλὴν δυστυχῶς τὸ δημοσιευθὲν σχέδιον (εἰκ. 1) ὄχι μόνον ἀτελὲς τυγχάνει ἀλλὰ καὶ ἐσφαλμένον εἰς οὐσιώδη αὐτοῦ σημεῖα, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν.

Εὐτυχήσας νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν Θάσον κατ᾽ Ἀπρίλιον τοῦ 1931 ἐπελήφθην τῆς ἀκριβοῦς καταμετρήσεως καὶ μελέτης τῶν τε σωζομένων ἐδαφῶν κατα-

---

[1] Πρβ. Actes du IIIe Congrès international d'études byzantines, édités par *A. C. Orlandos*, secrétaire général du congrès, Athènes 1932 σ. 231.

[2] Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 210. (Ἐκυκλοφόρησε τὸ 1931).

σκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κατὰ χώραν διατηρηθέντων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν αὐτοῦ μελῶν. Τὴν τελικὴν ὅμως δημοσίευσιν τοῦ μνημείου, ἥτις ἐν τῷ μεταξὺ μοὶ παρεχωρήθη, λίαν εὐγενῶς, παρὰ τοῦ κ. Κοτζιᾶ, ἀνέβαλον τότε, ἐπειδὴ ἐπεθύμουν νὰ συμπληρώσω τὴν ἀνασκαφὴν πρὸς καθορισμὸν ἰδίᾳ τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ τινων ἄλλων στοιχείων. Ἐν τῷ μεταξύ, κηρυχθέντος τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, ἡ Θάσος κατελήφθη τὸ 1941 ὑπὸ τῶν Βουλγάρων καί, ὡς εὐνόητον, πᾶσα ἐν αὐτῇ ἐπιστημονικὴ ἐργασία Ἕλληνος ἀπέβαινεν ἀδύνατος. Ὅταν ὅμως, παρελθούσης τῆς ἐχθρικῆς κατοχῆς, ἠδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν νῆσον (1946) διεπίστωσα μὲ μεγάλην μου λύπην, ὅτι πᾶν ἴχνος τῆς βασιλικῆς εἶχεν ἐξαφανισθῇ [1], ἐξαιρέσει μόνον τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος της, ἥτις ὅμως καὶ αὐτὴ εἶχε, κατὰ τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων της, διαρρυθμισθῇ εἰς ἀνθῶνα! (jardinière).

Οἱ κατακτηταὶ κρημνίσαντες τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἀπεμάκρυναν τὰ καλῶς διατηρούμενα μαρμάρινα λείψανα τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἄμβωνος ὡς καὶ τὴν βάσιν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τὰ παρ' αὐτὴν βάθρα τῶν ἱερέων, ἵνα δῆθεν ἐπιτύχωσι τὴν ἰσοπέδωσιν τῆς πλατείας χάριν τῆς μετατροπῆς αὐτῆς εἰς κῆπον!

Εὐτυχῶς πάντα σχεδὸν τὰ εἰς μακρὰν ἀπόστασιν μετακομισθέντα μαρμάρινα τεμάχια ἠδυνήθην καὶ πάλιν νὰ ἀνεύρω καὶ τῇ βοηθείᾳ τῶν λεπτομερῶν σχεδίων μου νὰ ἀποκαταστήσω εἰς τὴν ἀρχικήν των θέσιν, τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Δημητρ. Λαζαρίδη. Ὑπελείπετο ὅμως πάντοτε ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ μήκους τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς βασιλικῆς, ἥτις καὶ αὐτὴ ἐπετεύχθη δι' ἀνασκαφῆς ἐνεργηθείσης κατ' Ἰούνιον τοῦ 1948 καὶ συνδυασθείσης πρὸς ἔρευναν τῶν κάτωθεν τῆς βασιλικῆς σωζομένων ρωμαϊκῶν κτηρίων, ἣν ἐπεθύμει νὰ ἐκτελέσῃ δαπάναις της ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν διὰ τοῦ Βέλγου ἑταίρου της κ. Ch. Delvoye. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς, γενομένη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν μου καὶ τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ κ. Delvoye, διηυκρίνησεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαφόρους λεπτομερείας τῶν προσκτισμάτων, ἀπεκάλυψε δὲ καὶ τὸ ἐγκαίνιον. Σχετικὴ ἔκθεσις περὶ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ἤδη ἐν BCH 1949 σ. 547 - 556. Τὴν τελικὴν ὅμως καὶ λεπτομερῆ περὶ τοῦ μνημείου δημοσίευσιν ἐπεφυλάχθην νὰ κάμω διὰ τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, εἰς ταύτην δὲ ἤδη καὶ προβαίνω.

Ἡ σημασία τοῦ μνημείου. Τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον δὲν εἶναι μικρά τις καὶ ἄσημος ἐπαρχιακὴ βασιλική, ἀλλ' ἀποτελεῖ μεγάλης κλίμακος ἔργον, καρπόν, ἀναμφιβόλως, τῆς πρωΐμου, διὰ τῆς δράσεως τοῦ Ἀποστόλου

---

[1] Πρβ. καὶ BCH 68 - 69 (1944 - 45) σ. 441.

Παύλου, διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ Μ. Ἀσίας εἰς Μακεδονίαν [1]. Οὐ μόνον δὲ λόγῳ τοῦ μεγέθους της ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναλλοιώτου παραμεινάσης σταυρικῆς διατάξεως αὐτῆς [2], ἀποτελεῖ ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου πολύτιμον στοιχεῖον διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διαμορφώσεως τῶν σταυρικῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ὡς κατωτέρω θέλομεν εὐρύτερον ἀναπτύξει.

Θέσις, ὑλικὰ καὶ τρόπος δομῆς τῆς βασιλικῆς. Ἡ ἐξεταζομένη βασιλικὴ [3] κεῖται οὐχὶ μακρὰν τῆς παραλίας τοῦ Λιμένος [4], ἐκτὸς δὲ τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅστις ὅμως εἰς τὸ μέρος τοῦτο δὲν σώζεται εἰμὴ εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπολύτως βεβαία ἡ διαδρομή του. Εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον τοποθετοῦν τὴν «παλαιάν

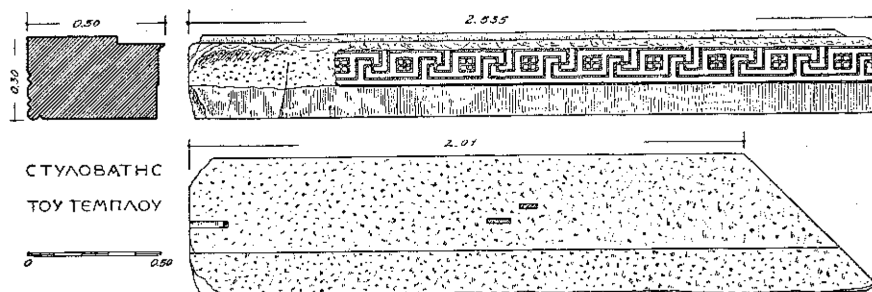
[1] Ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἡ Θάσος ἀπετέλει τὸν ἀμέσως πρὸ τῆς Νεαπόλεως (Καβάλας) ναυτικὸν σταθμὸν ἐπικοινωνίας μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Μ. Ἀσίας. Διὰ τῆς λίαν συχναζομένης ναυτικῆς ὁδοῦ, ἥτις συνέδεε τὴν Τρωάδα Ἀλεξάνδρειαν πρὸς τὴν μακεδονικὴν ἀκτήν, οὐ μόνον ἡ ἀνατολικὴ τέχνη ἀλλὰ καὶ πολλαὶ θρησκευτικαὶ δοξασίαι καὶ λατρεῖαι εἰσέδυσαν εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἐξ ὧν τελευταία καὶ ἡ τοῦ χριστιανισμοῦ (ὅρα σχετικῶς Seyrig, Quatre cultes de Thasos ἐν BCH 41 [1927] σ. 225). Τὴν αὐτὴν ὁδὸν τῆς διαδόσεως τῶν ξένων λατρειῶν εἰς Μακεδονίαν ἠκολούθησε καὶ ὁ Παῦλος (Πράξ. Ἀποστ. ΙϚ', 9, ΙΒ, 5 - 6 Κορ. Β' 12 - 13,) ὅστις ἀποβιβασθεὶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 49 μ. Χ. εἰς τὸν λιμένα Νεαπόλεως (Καβάλας) καὶ ἐκεῖθεν μεταβὰς εἰς Φιλίππους, ἵδρυσε τὴν πρώτην ἐν Εὐρώπῃ χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ κατόπιν μέγα ἐπέδειξεν ἐνδιαφέρον. Τὴν αὐτὴν ἐπίσης ὁδὸν ἠκολούθησεν ἀργότερον καὶ ἕτερος τοῦ χριστιανισμοῦ ἰσαπόστολος, ὁ ἱερὸς Ἰγνάτιος (+103), ὅστις *«προσέσχε τῇ Τρωάδι, εἶτα ἐκεῖθεν καταχθεὶς εἰς Νεάπολιν διὰ Φιλίππων παρώδευε Μακεδονίαν»* (Migne P.G. 5 στ. 984) Διὰ τὴν χρονολογίαν καὶ παραμονὴν τοῦ Παύλου εἰς Φιλίππους ὅρα M. Goguel, Rev. Hist. Rel. 65 (1912) σ. 310, 321, 323, διὰ δὲ τὴν ἐκκλησ. ἱστορίαν τῶν Φιλίππων Χρυσοστόμου, Μητροπολίτου Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, ἄρθρον Φίλιπποι ἐν Μ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, μάλιστα δὲ τὸ πρόσφατον, ἐξαίρετον ἔργον τοῦ καθηγητοῦ κ. Paul Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945 σ. 7 - 68 καὶ ἑξῆς, ἰδίᾳ σ. 19.

[2] Ἐν τῷ δημοσιευθέντι ὑπὸ τῶν ἐν Θάσῳ ἀνασκαπτόντων Γάλλων ἀρχαιολόγων γενικῷ τοπογραφικῷ διαγράμματι τοῦ χωρίου καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Θάσου (BCH 1935 πίν. XVII) ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς βασιλικὴ ἐσχεδιάσθη παραδόξως ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὸ διάγραμμα ἀρχιτέκτονος H. Ducoux μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον.

[3] Πλὴν ταύτης ἀπεκαλύφθησαν διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς καὶ δύο ἄλλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαί, ἐξ ὧν ἡ μία ἐν τῇ ἀγορᾷ (BCH 1923, 316).

[4] Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι πολλαὶ καὶ μεγάλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος ἦσαν ἱδρυμέναι εἰς μέρη παράλια. Ἀναφέρω προχείρως μερικὰ παραδείγματα: Γλυφάδας (Ἀττικῆς), Σικυῶνος (Κορινθίας), Νικοπόλεως (Ἠπείρου), Φθιωτίδων Θηβῶν (Θεσσαλίας), Ἀνθηδόνος (Βοιωτίας), Ἐρεσοῦ, Ἀφεντέλλη, Ἀργάλων καὶ Ἀχλαδερῆς (Λέσβου), Πανόρμου (Κρήτης) κλπ. Τοῦτο βέβαια σημαίνει, ὅτι κατὰ τὸν $4^{ον}$ καὶ τὸν $5^{ον}$ μ.Χ. αἰῶνα ὑπῆρχεν ἀσφάλεια ἀπὸ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἕνεκα τῆς ὁποίας τὰ παράλια κατῳκοῦντο ἀκινδύνως ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, προτιμώμενα τῶν ὀρεινῶν ἢ μεσογείων τόπων.

μητρόπολιν», καὶ οἱ παλαιότερον μὲ τὴν τοπογραφίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Θάσου ἀσχοληθέντες Γερμανοὶ ἀρχαιολόγοι Conze[1] καὶ Fredrich[2]. Ὡς δ' ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1948, ἡ ἐξεταζομένη βασιλικὴ ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς θέσεως μεγάλης ρωμαϊκῆς οἰκίας[3], τὸ ὑλικὸν τῆς ὁποίας, ὡς καὶ ἄλλων ἀρχαίων κτισμάτων, ἐχρησιμοποιήθη εἰς μέρει καὶ εἰς τὴν βασιλικήν, ὡς μαρτυροῦσι τοὐλάχιστον τεμάχιά τινα τοῦ μαρμαρίνου στυλοβάτου τοῦ τέμπλου, ἅτινα εἶναι ἐκ δευτέρου χρησιμοποιημένα ἀρχαῖα ἐπιστύλια, διασώζοντα μάλιστα καὶ ἐγκαυστικήν, διὰ μαιάνδρου διακόσμησιν (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2. Ἐπιστύλιον ἀρχαίου κτηρίου μετὰ γραπτοῦ μαιάνδρου χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν στυλοβάτην τοῦ τέμπλου.

Οἱ κατεδαφισθέντες τὸ 1941 ἐξωτερικοὶ εὐθύγραμμοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ, πάχους 0.80-0.85 ἦσαν ἐκτισμένοι ἐπιμελῶς μετ' ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος διὰ λιθοδομῆς ἐξ ἀργιλλοασβεστολιθικῶν πετρῶν, ἐν ᾗ ἐπλεόναζε τὸ μάρμαρον, διετηροῦντο δέ, καθ' ὃν χρόνον ἐμελέτησα τὸ μνημεῖον, εἰς μικρὸν (0,40 ἕως 0,70) ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, πλὴν τοῦ τῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὅστις ἔχει πάχος 0.95 καὶ ἐσώζετο μέχρις ὕψους 1,10 μ. Εἶναι δ' ἄξιον σημειώσεως, ὅτι καὶ ὁ τοῖχος οὗτος δὲν παρουσιάζει τὰς ἐκ πλίνθων ὁριζοντίας ἐκείνας στρώσεις, αἵτινες παρεμβάλλονται συνήθως μεταξὺ τῆς ἀργολιθοδομῆς εἰς σύγχρονα χριστιανικὰ κτήρια. Τοὐναντίον ἡ ὀπτόπλινθος ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως διὰ τὸν πυρῆνα τῆς βάσεως τῆς ἁγ. Τραπέζης καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτῆς βάθρων τῶν ἱερέων, ἐν ᾧ πάντα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ τῆς βασιλικῆς μέρη—δάπεδον, κίονες, ὀρθομαρμάρωσις τοίχων, τέμπλον, κιβώριον, ἄμβων, κοσμῆται—κατεσκευάσθησαν ἐκ μαρμάρου, ὅπερ ἄφθονον παρεῖχον ἀνέκαθεν τὰ φημιζόμενα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λατομεῖα τῆς Θάσου[4]. Πρέπει ἐν

---

1 A. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres 1860 πίν. II.

2 C. Fredrich, Thasos, Ath. Mitt. 33 (1908) σ. 216 (ἀρ. 21 τοῦ χάρτου).

3 BCH 1949 σ. 556-559.

4 Ὁ *θάσιος λίθος* (μάρμαρον) ἀναφέρεται ὑπό τε τῶν Ἑλλήνων (Πλουτ. Κάτων 11—Παυσ. I, 18,6) καὶ τῶν Ρωμαίων συγγραφέων (Plin. N. H. XXXVI, 44, Vitruv. De arch. X, 7,15, Senec. Epist. 86,6—Stat. Silv. I, 5,54 καὶ II, 1,92—Suet. Nero 50.) Περὶ τῶν ἐν Θάσῳ ἀρχαίων λατομείων ὅρα Cousinéry, Voyage dans la Macédoine II, 85 ἑ. A. Conze, Reise auf den Inseln der thr. Meeres 1860 σ. 26 καὶ 33 καὶ G. Perrot, Mémoire sur l'île de Thasos, Paris 1864, σ. 55).

τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους τὰ λατομεῖα τῆς νήσου δὲν παρεῖχον πλέον καλὴν ποιότητα μαρμάρου καὶ εἶχον φαίνεται σχεδὸν ἐγκαταλειφθῇ, ὡς συνάγομεν ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν χρησιμοποιηθέντων διὰ τὴν βασιλικὴν κακῆς ποιότητος μαρμάρων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ περιστατικοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Poema de se ipso στ. 875 ἑ. Migne P. G, 37 στ. 1089) καθ' ὃ ἱερεύς τις τῆς Θάσου μετέβη εἰς Κ/πολιν πρὸς ἀγορὰν πλακῶν ἐκ τῶν τότε ἐν ἀκμῇ εὑρισκομένων λατομείων τῆς Προκοννήσου. Ὀρθῶς δὲ καὶ ὁ G. Perrot (ἔ. ἀ.) παρετήρησεν ἤδη, ὅτι ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ὑπὸ Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου καὶ τοῦ Προκοπίου ἀναφερομένων μαρμάρων, τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὸν διάκοσμον τῆς Ἁγ. Σοφίας, ἀπουσιάζει ὁ θάσιος λίθος.

Προσανατολισμός. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου ἀποτελεῖ ὁ ἀσυνήθης αὐτῆς προσανατολισμός. Πράγματι ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ κτηρίου ἀντί, ὡς συνήθως, νὰ διευθύνεται ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, βαίνει ἐνταῦθα σχεδὸν ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν δηλ. μὲ ἀπόκλισιν 67° 30' μοιρῶν πρὸς νότον (πβλ. εἰκ. 3 καὶ 4). Καὶ εἰς ὀρεινὰ μὲν μέρη ἡ μετ' ἐκτροπῆς τοποθέτησις ἑνὸς στενομήκους ὀρθογωνίου κτηρίου, οἷον εἶναι γενικῶς ἡ βασιλική, δικαιολογεῖται ἐκ τῶν ἐδαφικῶν συνθηκῶν[1], εἰς τὸν ἐπίπεδον ὅμως χῶρον τοῦ Λιμένος Θάσου, ὁμολογῶ, ὅτι δὲν δύναμαι νὰ εὕρω εὔλογον ἐξήγησιν τῆς μεγάλης ταύτης ἐκτροπῆς. Πάντως γεγονὸς εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὁ κύριος ἄξων τῶν ναῶν σπανίως βαίνει ἀκριβῶς πρὸς ἀνατολάς· ὡς δ' εὐστόχως ἤδη παρετήρησεν ὁ P. Lemerle[2], πλὴν ἀσημάντων τινῶν ἐξαιρέσεων[3], πᾶσαι αἱ μεγάλαι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ ἀποκλίνουσι πρὸς νότον. Ἐκ τῶν ἀποκλίσεων δὲ τούτων μέγισται γνωσταὶ μέχρι σήμερον ἦσαν αἱ τῆς Ἁγ. Σοφίας[4] καὶ Ἁγ. Εἰρήνης[5] τῆς Κων-

---

1 Οὕτω π. χ. εἰς τὸν Μυστρᾶν, ὅπου πάντες σχεδὸν οἱ ναοί, λόγῳ τοῦ προσανατολισμοῦ τῆς κλιτύος ἐφ' ἧς εἶναι ἱδρυμένοι, παρουσιάζουν ἐκτροπήν, ὧν τὴν μεγίστην δεικνύει ὁ ναὸς τῆς Παντανάσσης (ὅρα τὸν σχετικὸν πίνακα προσανατολισμοῦ παρὰ Ad. Struck, Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien und Leipzig 1910 σ. 145).

2 Philippes κλπ. σ. 285.

3 Βασιλικαί: Θεοτόκου Πηλίου (Wace - Droop, BSA 13 [1906/7] σ. 315) καὶ Ἐὶν Χανιγιὰ Παλαιστίνης (Quarterly of the departement of antiqu. of Palestine III σ. 114).

4 Ε. Μ. Ἀντωνιάδης, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, Ἀθῆναι 1907 τ. I σ. 73.

5 W. S. George, The church of St Eirene at C/ple, Oxford 1912 σ. 9.

σταντινουπόλεως (ἀμφότεραι 33°40΄) καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἐμμαοὺς[1] (46°). Ἤδη ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου ἔρχεται νὰ καταλάβῃ τὴν πρώτην θέσιν εἰς μέγεθος ἐκτροπῆς, ἅτε ἀποκλίνουσα πρὸς νότον κατὰ 67°30΄.[2] Ἐντούτοις χάριν εὐκολίας καὶ σαφηνείας ἐδέχθην ἐνταῦθα, ὅτι ὁ μέγας ἄξων τοῦ ναοῦ διευθύνεται κανονικῶς ἀπ᾿ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς.

Τὸ γενικὸν σχέδιον. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ (εἰκ. 3 καὶ 4), ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς τρία κλίτη, διὰ κιονοστοιχιῶν, αἵτινες παρακολουθοῦν τὸ σταυρικὸν σχέδιον τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Ἐκ τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ δυτικόν, βραχύτερα δὲ καὶ στενότερα τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον, βραχύτατον δὲ τέλος τὸ πρὸς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ συνεχόμενον ἀνατολικὸν σκέλος. Σχηματίζεται λοιπὸν ἐν κατόψει ἀνισοσκελὴς σταυρός, συγγενὴς πρὸς τὸ σχῆμα τοῦ ἀρχαϊκοῦ σταυροῦ τοῦ μαρτυρίου[3]. Τὸ ὁλικὸν μῆκος τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀπ᾿ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς (ἄνευ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ ὑποθετικοῦ νάρθηκος) περίπου 33,70 μ. τὸ δὲ πλάτος ἤτοι ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, περίπου 32,20 μ. Προσκτίσματά τινα ὑπάρχουν καὶ εἰς τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίας τοῦ σταυροῦ.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον παρουσιάζει καὶ ἐλαφράν τινα λοξότητα.

Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ μεγάλη, ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ ἔχει ἐσωτερικῶς διάμετρον 7,30 μ. βέλος δὲ 4,46 μ. · παρουσιάζει λοιπὸν ὑπερύψωσιν τοῦ κέντρου κατὰ 0,81 μ. Ὁ τοῖχος της, ἐκτισμένος δι᾿ ἀργῶν λίθων καὶ ἀφθόνου κονιάματος, ἔχει πάχος 0,95 διατηρεῖται δ᾿ ἐνιαχοῦ εἰς ὕψος 1,10 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος. Ὁ κύλινδρος τῆς ἁψῖδος πατεῖ, ἀλλ᾿ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶς (βλέπε εἰκ. 3) ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου πάχους 1,10 καὶ ὕψους 1,30, κάτωθεν τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται τὸ στρῶμα τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1948[4].

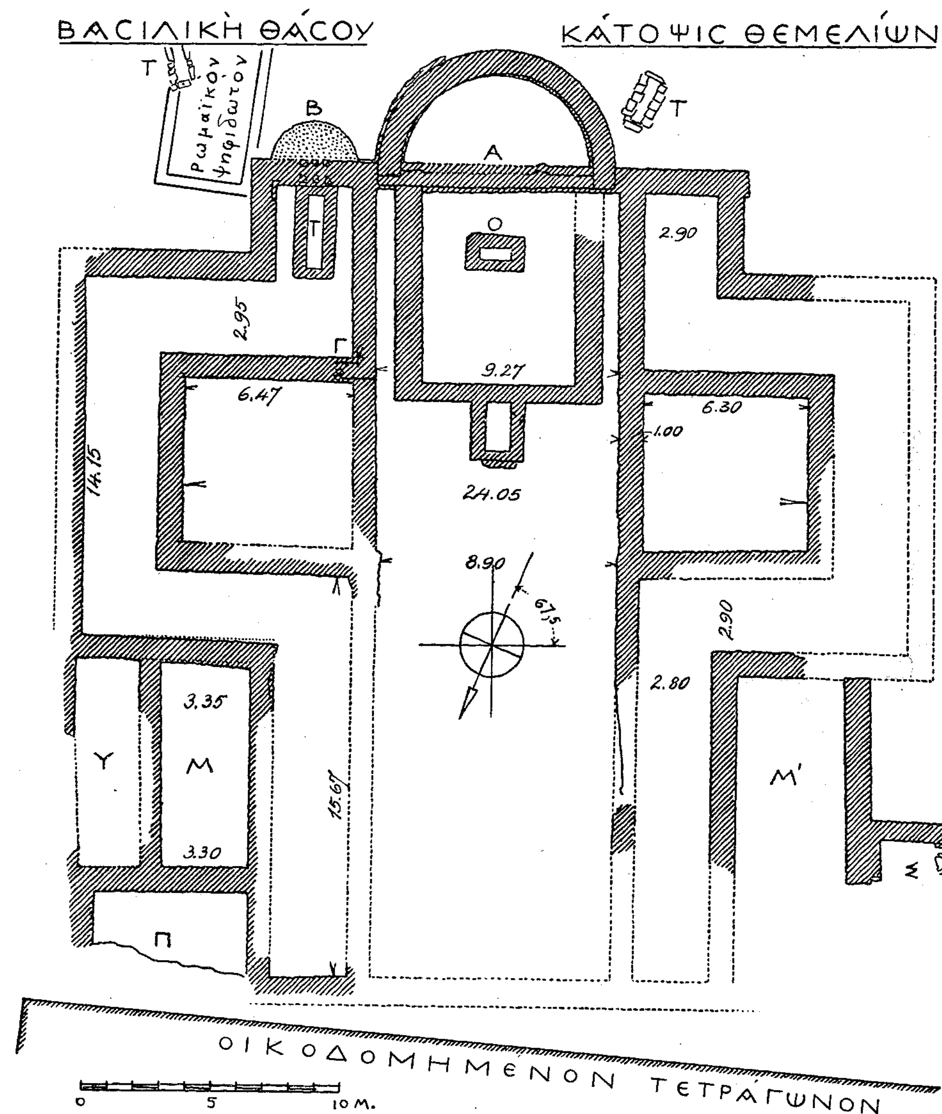
Πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς διεσῴζοντο ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ τῆς ἁψῖδος τμήματα κτιστοῦ κυκλικοῦ βάθρου πλάτους 0,50

[1] H. Vincent et F. M. Abel, Emmaüs, Paris 1932, σ. 8 εἰκ. 5

[2] Ἱκανοποιητικὴ ἐξήγησις τῶν ἀποκλίσεων δὲν ἔχει δοθῆ μέχρι τοῦδε. Περὶ τοῦ προσανατολισμοῦ γενικῶς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν χριστ. ναῶν παραπέμπω εἰς τὰ ἔργα τοῦ H. Nissen, Orientation, Berlin 1906 καὶ Neue Jahrb. für das klassische Altertum 1908 σ. 209 - 240. Περὶ δὲ τῶν παλαιοχριστιανικῶν ὅρα ἰδίᾳ τὰ ἄρθρα τοῦ E. Weigand, Die Ostung in der frühchristlichen Architektur ἐν Festschrift Merkle, Düsseldorf 1922 σ. 350 ἑ. καὶ T. D. Atkinson, On the orientation of christian churches, The church quarterly review 128 [1939] σ. 267-279. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν ὑπάρχει ἐν Ἀθήναις, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ Lemerle ἔ. ἀ.

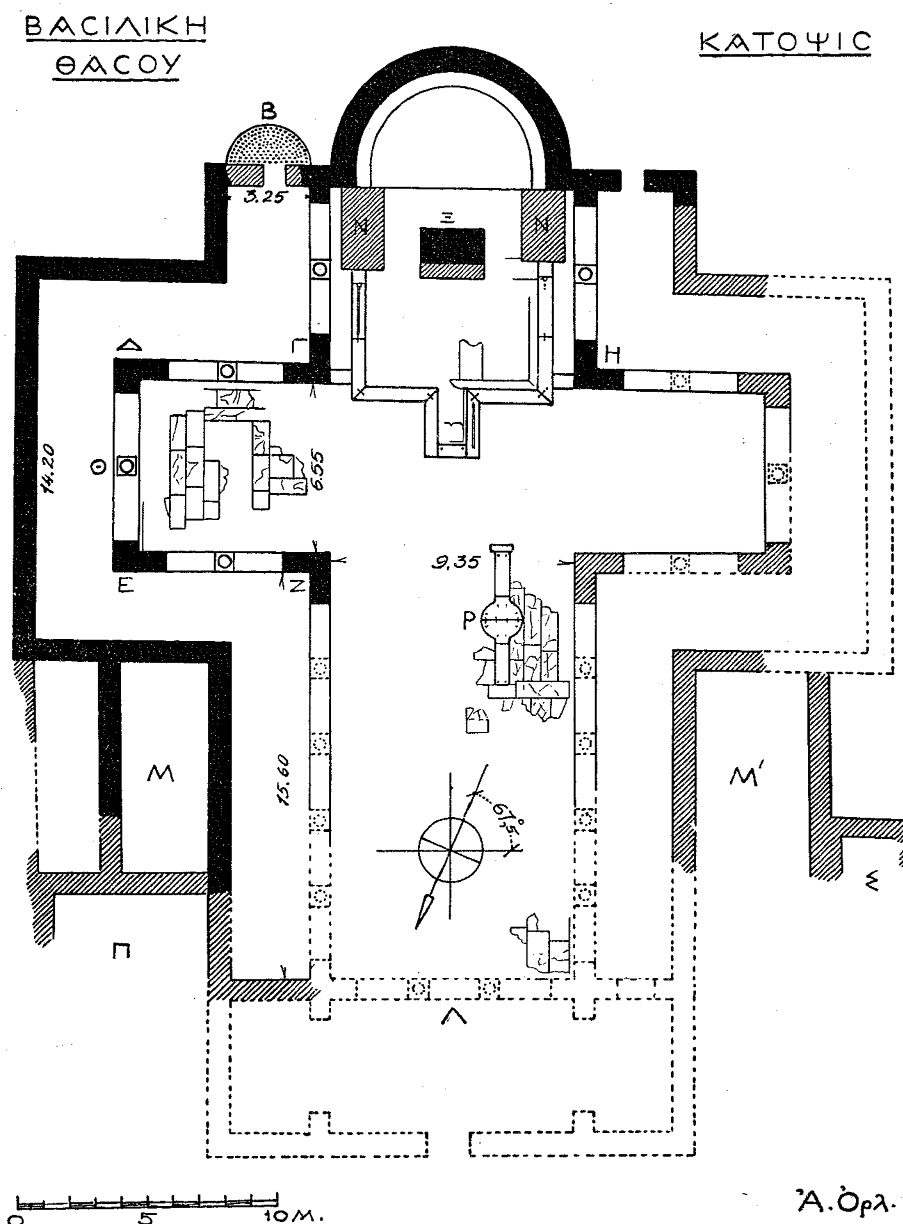
[3] Πρβλ. Cabrol-Leclercq, Monuments ecclésiastiques et liturgiques, t. 1, n. 621, 1369, 1801.

[4] Ch. Delvoye, BCH 1949 σ. 556 - 559.

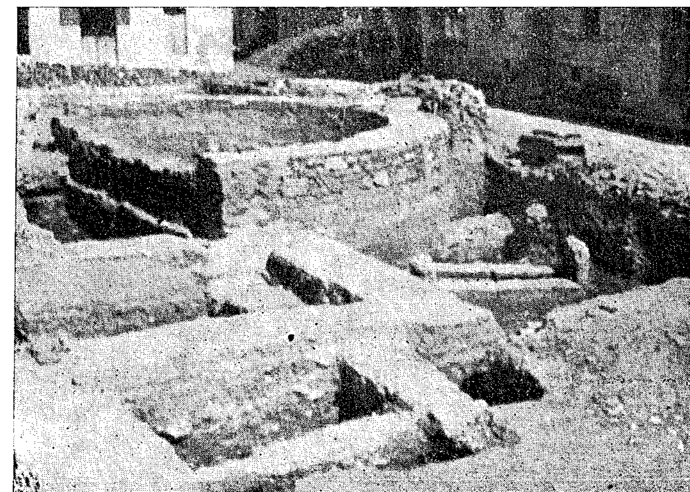
Εἰκ. 3. Κάτοψις τῶν θεμελίων τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948.

καὶ ὕψους 0,40, ὅπερ θὰ περιέθεεν ἐσωτερικῶς τὸν τοῖχον τῆς κόγχης. Ἐσῴζοντο ἐπίσης ἐπὶ τοῦ τοίχου ἐσωτερικῶς καὶ τεμάχια κονιάματος, πιθανῶς τοῦ ὑποστρώματος ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ κ. Κοτζιᾶς εὗρε κατὰ τὴν ἀνασκαφήν του, ἐσωτερικῶς τῆς ἁψῖδος, ἀβακίσκους χρυσοῦς, βαθυκυάνους, βαθυπορφύρους, λευκοὺς καὶ κιτρίνους.

Εἰκ. 4. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς ὡς ἐσώζετο τὸ 1931, μετὰ συμπληρώσεων ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1948.

Κατὰ τὴν χορδὴν τῆς ἁψῖδος περιεσώθη τοῖχος πάχους 0,65 καὶ ὕψους 0,50 ἐκτισμένος δι᾽ ἀκανονίστων λίθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Βαίνει καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου (εἰκ. 5) δὲν συνδέεται ὅμως ὀργανικῶς πρὸς τὰ ἄκρα τῆς ἁψῖδος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπ᾽ αὐτῶν διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἁρμοῦ. Ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας διατηρεῖ εἴς τινα σημεῖα τεμάχια παχέος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευε προφανῶς διὰ τὴν συγκόλλησιν τῶν πλακῶν τῆς στρώσεως τῆς κόγχης, ἥτις, κατὰ ταῦτα, θὰ εὑρίσκετο 0,53 μ. περίπου ὑψηλότερον τοῦ ἱεροῦ βήματος. Ἐπειδὴ δὲ καὶ τὸ βῆμα ὑψοῦτο, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατὰ 0,325 ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ λοιποῦ ναοῦ, ἕπεται, ὅτι ἐν συνόλῳ τὸ δάπεδον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκετο κατὰ 0,85 περίπου ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ ἐμπροσθία παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς ἁψῖδος θὰ ἦτο ἐπενδεδυμένη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παχὺ ἐκ κουρασανίου ἐπίχρισμα, ὅπερ τὴν καλύπτει εἴς τινα σημεῖα. Πῶς ἐγίνετο ἡ ἀνάβασις εἰς τὴν ὑψωμένην κόγχην τοῦ ἱεροῦ, ἥτις θὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν ἀνώτερον κλῆρον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως νὰ ὑπῆρχεν κατὰ τὸ μέσον τῆς χορδῆς μία μικρὰ κλῖμαξ ἀνόδου, ἐκ δύο ἢ τριῶν βαθμίδων.

Εἰκ. 5. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ θεμέλια τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ τῆς κάτωθεν ρωμαϊκῆς οἰκίας καὶ ἑνὸς τάφου, (δεξιᾷ).

Ὁλόκληρον τὸ ἐσωτερικὸν ἐμβαδὸν τῆς ἁψῖδος ἀνασκαφὲν τὸ 1948 μέχρι βάθους 1,95 εὑρέθη περιέχον μεγάλους λίθους καί τινα θραύσματα ρωμαϊκῶν ἀγγείων ἐκ τῶν λεγομένων δακρυδόχων (lacrymatoria). Ἐκ τοῦ παρὰ τὸν τοῖχον τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης ἱδρυμένου ποτὲ ἐπισκοπικοῦ θρόνου οὐδὲν τεμάχιον ἀνευρέθη.

Ἡ πρόθεσις. Εἰς τὸ εὐθύγραμμον ἄλλοτε ἀνατολικὸν τέρμα τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἐξεταζομένου ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς συμπαγὲς θεμέλιον (εἰκ. 3) ἡμικυκλικοῦ περίπου σχήματος, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.35. Τὸ θεμέλιον τοῦτο, βάθους 0·80, δὲν συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς τὸ θεμέλιον τοῦ τοίχου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀκκουμβᾷ καὶ πρέπει τούτου ἕνεκα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη, χρησιμεύσασα διὰ τὴν στήριξιν μικρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης προθέσεως ἀνεγερθείσης πιθανώτατα ἐπὶ Ἰουστίνου τοῦ Β΄ (565-578), ὁπότε ἡ λειτουργία τῆς προθέσεως ἔλαβε μεγαλυτέραν σπουδαιότητα, εἰσήχθη δὲ καὶ ἡ πομπὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ εὐθυγράμμου τέρματος τοῦ νοτίου κλίτους εἶχον σημειώσει πρὸ τῆς βουλγαρικῆς καταστροφῆς τὸ ἄνοιγμα θύρας[1] (0.85 μ.) (εἰκ. 4) ὁμοία τῆς ὁποίας θὰ ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ εἰς τὸ βόρειον κλῖτος, ἥτις θὰ διηρύνθη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προθέσεως. Διὰ τῶν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τέρμα τῶν πλαγίων κλιτῶν εὑρισκομένων θυρῶν, τὰς ὁποίας συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς[2], ὁ ναὸς συνεκοινώνει εἴτε πρὸς αὐλὴν ἀνατολικῶς κειμένην, εἴτε πρὸς τὴν κατοικίαν τοῦ ἐπισκόπου ἢ πρὸς ἄλλα δευτερεύοντα προσκτίσματα. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς ἄλλας ἐκκλησίας, ἔνθα τοιαῦται θύραι ἐχρησίμευον διὰ τὴν εἴσοδον τοῦ κοινοῦ[3], ἐνταῦθα, ἀφ᾿ ἑνὸς ἡ μικρότης τοῦ ἀνοίγματός των (0.85 μ.) καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου ἡ παρὰ τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ παρουσία των, ὑποδηλοῦν, ὅτι μᾶλλον τὸν κλῆρον θὰ ἐξυπηρέτουν.

Αἱ ἐσωτερικαὶ κιονοστοιχίαι. Ὡς ἤδη εἴπομεν ὁ ναὸς ἔφερε καὶ κατὰ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυρικοῦ σχεδίου του ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας, τεταγμένας ὁμολόγως πρὸς τοὺς 0.85 μ. παχεῖς ἐξωτερικοὺς τοίχους (εἰκ. 3 καὶ 4).

---

[1] Τὸ κάτωθεν θεμέλιον δὲν παρουσιάζει ἄνοιγμα ἀλλ᾿ εἶναι συνεχές, διὰ λόγους συνδέσεως τοῦ κτηρίου. Τὴν ὕπαρξιν τῆς θύρας ἀναφέρει καὶ ὁ Lemerle (ἔ.ἀ. 376 σ. 1).

[2] Π.χ. εἰς βασιλικήν: Σάλωνος (R. Egger, Forschungen in Salona I σ. 95) Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, Handbuch³, Paderborn 1922 εἰκ. 73) Στουδίου Κ/πόλεως (A. v. Millingen, Byz. churches in C/ple σ. 56 εἰκ. 12), Φθιωτίδων Θηβῶν Α καὶ Β (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), Ἁγ. Προφῆται, Ἀπόστολοι καὶ Μάρτυρες Γεράσων Ὑπεριορδανίας (J. W. Crowfoot, Churches at Jerash σ. 31) Ἅγιοι Θεόδωροι αὐτόθι (ἔ.ἀ. σ. 12), Χισσὰρ Μπανιὰ παρὰ τὴν Φιλιππούπολιν (B. Filov, Izvestija τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἰνστιτούτου II (1911) σ. 127 καὶ 144), Στόβων (R. Egger, Österr. Jahr. 24 (1938) εἰκ. 26), Θεοτόκου παρὰ τὸ Λουτρὸν Κρήτης (G. Gerola, Mon. Veneti nell' Isola di Creta II (1908) σ. 59 εἰκ. 28) Ἁγ. Αγνῆς Ρώμης (J. v. Egle, Baustil und Bauformenlehre Abt. VI πίν. 6 εἰκ 11) Φιλίππων Α (μόνον εἰς τὸ νότιον κλῖτος) (P. Lemerle, Philippes κλπ. Paris 1945 σ. 372, πίν. XXXV-XXXVI), Σαλαμῖνος Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου σ. 5) κλπ.

[3] Lemerle, ἔ.ἀ. σ. 373 καὶ τὰ αὐτόθι (σημ. 2) ἀναφερόμενα παραδείγματα.

Ἐσχηματίζετο οὕτω δεύτερος, ἐσωτερικὸς σταυρός, ὅστις ὡς ἀνατολικὴν μὲν πλευρὰν εἶχε τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὡς δυτικὴν δὲ τὸ χωρίζον τὸν (μὴ ἀποκαλυφθέντα) νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τρίβηλον (εἰκ. 4, Λ). Αἱ κιονοστοιχίαι ἔβαινον πᾶσαι ἐπὶ συνεχοῦς, παχέος (1.00 μ.) θεμελίου. Εἰδικῶς τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ἐκτεινόμενα θεμέλια τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ συνηνοῦντο πρὸς ἄλληλα διὰ συνεχοῦς ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνοντος, 0.98 μ. παχέος θεμελίου, (εἰκ. 3, Κ,Κ.) ἀναμφιβόλως χάριν καλυτέρας συνδέσεως καὶ στερεότητος. Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 3, Γ) εὕρεσις εἰς βάθος 0.40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου, μικρᾶς τετραγώνου θήκης ἐκτισμένης διὰ πλίνθων. (Ἐξωτ. ὕψ. 0.30, ἐσωτ. 0.27, διαστάσεις (0.10× 0.15). Ὁ πυθμὴν καὶ τὸ κάλυμμά της ἀπετελοῦντο ἐκ μικρᾶς λιθίνης πλακός, ἐσωτερικῶς δὲ περιεῖχε κίτρινον χῶμα. Ἴσως νὰ προωρίζετο, ὅπως δεχθῇ σταυρὸν[1] ἢ λείψανόν τι ἁγίου, τιθέμενον ἐκεῖ χάριν καλυτέρας στερεώσεως τοῦ τοίχου[2].

Αἱ κιονοστοιχίαι δὲν ἀπετελοῦντο μόνον ἐκ κιόνων ἀλλὰ καὶ ἐκ πεσσῶν σχήματος ἀνισοσκελοῦς γάμμα τοποθετημένων κατὰ τὰς γωνίας. (εἰκ. 4) Τὸ πάχος τῶν πεσσῶν ἦτο 0.85, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ γάμμα 1.93 καὶ 1.20. Ὅμοιοι γαμματόσχημοι πεσσοὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης, τούτους δ᾿ ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται, ἀποκαλεῖ ὁ Χορίκιος[3] *ἐγγωνίους τοίχους*. Καὶ εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια σκέλη ὑπῆρχεν ἐφ᾿ ἑκάστης πλευρᾶς ἀνὰ εἷς κίων μεταξὺ ἐγγωνίων πεσσῶν ἢ παραστάδος καὶ ἐγγωνίου πεσσοῦ (ἀνατ. σκέλος), εἰς δὲ τὸ δυτικὸν σκέλος ὑπῆρχον ἀνὰ τέσσαρες πιθανώτατα ἐφ᾿ ἑκάστης πλευρᾶς κίονες ἀντικρύζοντες δυτικῶς τὰς παραστάδας τοῦ χωρίζοντος τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου. Ὁ ἀνωτέρω ἀριθμὸς τῶν κιόνων προκύπτει ἐκ τῆς ἀποστάσεως (15.67 μ.) εἰς τὴν ὁποίαν ἀνευρέθη κατὰ τὰς τελευταίας ἀνασκαφὰς ὁ τοῖχος τοῦ νάρθηκος, εἰς τὸ βόρ. κλῖτος τοῦ δυτ. σκέλους (εἰκ. 3).

Ἐκ τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν, κατὰ χώραν ἀκόμη τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0,40-0,70 σωζομένων, ἐμέτρησα τοὺς τέσσαρας τοῦ βορείου ἐγκαρσίου σκέλους (εἰκ. 4, Γ,Δ,Ε,Ζ) καὶ τὸν ἕνα τοῦ νοτίου (Η). Ἐκ τούτων ὁ Ζ διετηρεῖτο μέχρις ὕψους

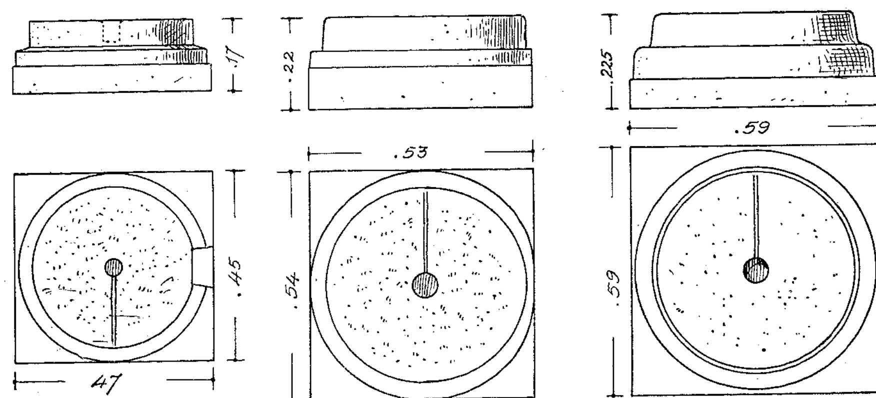
---

[1] Ὡς γνωστὸν πρὸ τῆς καταθέσεως του θεμελίου τῶν χριστ. ναῶν ἀνεγινώσκετο ἡ «*περὶ συστάσεως ἐκκλησιῶν*» εὐχή, συνάμα δὲ ἐπηγνύετο εἰς τὸ ἔδαφος καὶ σταυρός, ὡς σαφῶς συνάγεται καὶ ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς φράσεως τοῦ Χρυσοστόμου (Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων, Migne, P. G. τ. 61 στ. 717) «*ποία ἐκκλησία ἡ μὴ σταυρῷ τετειχισμένη ;*»

[2] Σχετικῶς πρὸς τὴν ἰουστινιάνειον Ἁγίαν Σοφίαν Κ/πόλεως ὁ ὑπὸ Ἀνωνύμου γραφεὶς Κῶδιξ 76 τῆς Μονῆς Καρακάλου (Γρηγόριος Παλαμᾶς ΙϚ΄ (1932) σ. 29) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἐτίθεντο ἐν «*παντὶ κίονι ἄνω καὶ κάτω λείψανα τίμια ἁγίων*».

[3] Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν I, 34, σελ. 11 τῆς ἐκδόσεως Förster-Richtsteig.

0,70 ἐσώζετο δ' ἐπὶ τῶν κατακορύφων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοιχωμάτων του καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσίς του· ὁμοίως διετηρεῖτο καὶ ἡ ὀρθομαρμάρωσις τοῦ Η. Εὑρίσκοντο δ' ἐπίσης τότε εἰς τὴν θέσιν των καὶ αἱ βάσεις τῶν δύο κιόνων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὡς καὶ τῶν δύο τοῦ βορείου σκέλους. Ἡ βάσις τοῦ κίονος Θ (εἰκ. 4) δὲν εὑρίσκετο εἰς τὴν θέσιν της, δὲν γνωρίζω δὲ ἂν εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχον εἷς ἢ δύο κίονες. Εἰς τὴν ἀναπαράστασίν μου (εἰκ. 3 καὶ 6) παρεδέχθην ἕνα μόνον κίονα· διότι ἂν ἐδεχόμην δύο, τὰ μετακιόνιά των θὰ προέκυπτον πολὺ στενότερα τῶν ἄλλων δύο πλευρῶν ΓΔ καὶ ΕΖ, ἐν ᾧ εἰς

Εἰκ. 6. Βάσεις κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἰσογείου καὶ τῶν ὑπερώων.

ἄλλα σωζόμενα μνημεῖα τοῦ αὐτοῦ τύπου, ὡς π.χ. τὴν Καταπολιανὴν τῆς Πάρου [1], ταῦτα εἶναι μικρότερα.

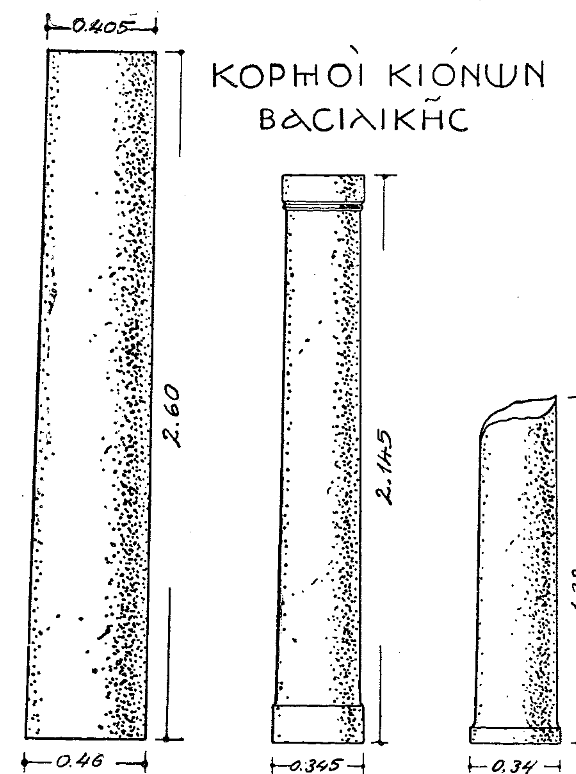
Ὅλον τὸ νότιον τμῆμα τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ τὸ πέραν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν ἐξηφανίσθη, πιθανῶς κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ νοτίως τῆς βασιλικῆς διερχομένου δρόμου, τοῦ ὁποίου μάτην κατέστρεψα ἱκανὸν τμῆμα τοῦ λιθοστρώτου (καλντερίμ) μήπως εὕρω εἰς βάθος τὸ θεμέλιον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια τὴν νοτίαν πλευρὰν συνεπλήρωσα συμμετρικῶς πρὸς τὴν βόρειον.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τοὺς κίονας. Τούτων, ὡς εἴπομεν, διετηροῦντο τὸ 1931 μαρμάριναί τινες βάσεις κατὰ χώραν, ἄλλαι δὲ πάλιν ἦσαν ἐσπαρμέναι ἐντὸς τῆς ἐκτάσεως τοῦ ναοῦ. Αἱ κατὰ χώραν εὑρισκόμεναι ἀποτελοῦνται ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0,59 καὶ ὕψους 0,07 (εἰκ. 6 δεξιᾷ), μιᾶς ὑπὲρ ταύτην στρογγύλης σπείρας, ὕψους 0,075 μὲ τὴν συνήθη πεπιεσμένην παλαιοχριστιανικὴν τομήν, καὶ τέλος ὑπὲρ τὴν σπεῖραν ἑνὸς ἐλαφρῶς

[1] Jewell - Hasluck, The church of our Lady of the hundred gates, London 1920 πίν. 10 καὶ M. Bühlmann, Die Kathedrale von Paros ἐν Zeitschr. für Geschichte der Architektur, Beiheft 10, Heidelberg 1910 σ. 10 εἰκ. 4.

στενουμένου κυλινδρικοῦ δακτυλίου, ὕψους 0,08. Τὸ ὁλικόν της ὕψος εἶναι 0,225. Εἰς τὸ ἄνω της μέρος ἡ κυκλικὴ βάσις ἔχει διάμετρον 0,46, φέρει δὲ εἰς τὸ μέσον κυκλικὸν τόρμον χάριν τῆς ἐπ' αὐτῆς γομφώσεως τοῦ κορμοῦ κίονος, ἐπιτυγχανομένης τῇ βοηθείᾳ αὔλακος μολυβδοχοΐας (εἰκ. 6).

Ἄλλαι βάσεις ἔχουσι κάπως μικροτέρας διαστάσεις (πλίνθος πλευρᾶς 0,53, ὕψος ὁλικὸν 0,22). Ὑπάρχουσι τέλος καί τινες βάσεις πολὺ μικροτέρων

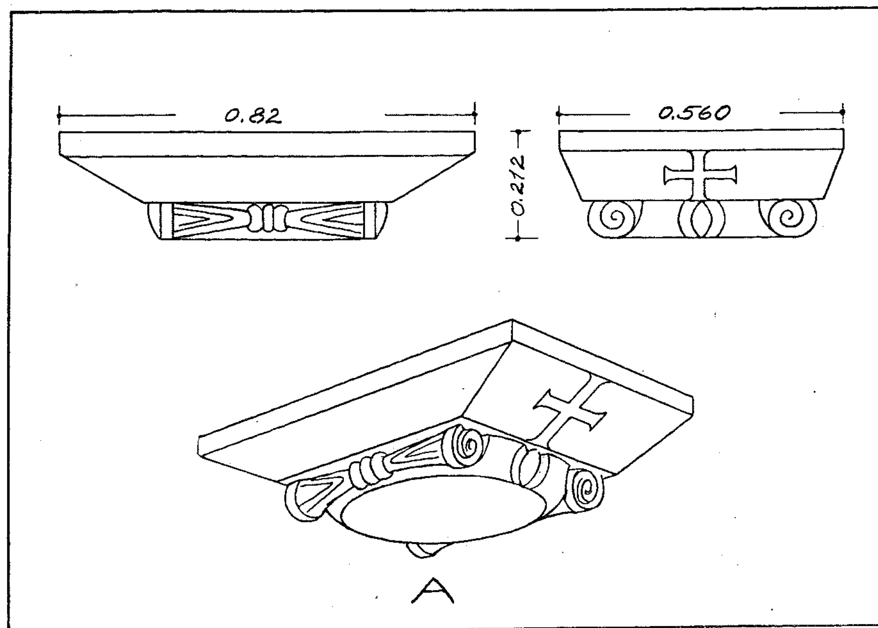
Εἰκ. 7. Κορμοὶ κιόνων τῆς βασιλικῆς.

διαστάσεων (εἰκ. 6 ἀριστερᾷ) μὲ πλίνθον πλευρᾶς 0,47 κυλινδρικὴν «σπεῖραν» καὶ δακτύλιον. Αἱ τελευταῖαι αὗται θ' ἀνήκουσιν ἀμφιβόλως εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου, ὃν ἀσφαλῶς θὰ ἔφερεν ὁ ναός. Αἱ βάσεις δ' αὗται, ὡς καί τινες τοῦ ἰσογείου, φέρουσι πλαγίας ἐγκοπάς, χάριν τῶν θωρακίων, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ μετακιόνια τοῦ τε ἄνω ὀρόφου καὶ πιθανώτατα τοῦ ἰσογείου, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, π.χ. τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου [1].

Ἐπὶ τῶν βάσεων ἔβαινον μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι κορμοὶ (εἰκ. 7) ἐκ

[1] Α. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 19 εἰκ. 18

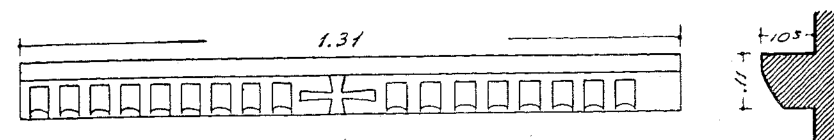
κυανίζοντος, κακῆς ποιότητος, ἐντοπίου μαρμάρου. Οἱ κορμοὶ οὗτοι, ὧν ἐσῴζοντο τὸ 1931 πέντε, εἶχον κάτω μὲν διάμετρον 0,46, ἄνω δὲ 0,405 καὶ ὕψος μόνον 2.60 μ. Ὅτι δ' οὗτοι ἀνῆκον εἰς τοὺς κάτω κίονας συνάγεται οὐ μόνον ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν διαμέτρων των πρὸς τὴν τῆς βάσεως ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὁμοίων τόρμων γομφώσεως τοὺς ὁποίους φέρουν κατὰ τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν. Ὑπάρχει ἀφ' ἑτέρου καὶ ἄλλος κορμός, συνολικοῦ ὕψους 2.145 καὶ διαμέτρου κάτω μὲν 0.345 ἄνω δὲ 0.31. Οὗτος πιθανὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου. Εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του ἄκρον φέρει ἐλαφρῶς ἐξέχουσαν ταινίαν, ὕψους 0.14 (κάτω) καὶ 0.10 (ἄνω) φέρει δὲ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κάτω του ἐπιφάνειαν κυκλικὸν τόρμον γομφώσεως, ὡς καὶ ἡ ἀντίστοιχος βάσις. Ἀμφοτέρων τῶν ὀρόφων οἱ κορμοὶ φέρουσιν εἰς ὕψος 0.82 οἱ κάτω καὶ 0.73 οἱ ἄνω, ὀπὰς προσηλώσεως τῶν θωρακίων, ἅτινα ἔφρασσον τὰ μετακιόνια.

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον τῆς κάτω κιονοστοιχίας.

Ἐπὶ τῶν κορμῶν τοῦ ἰσογείου ἔβαινον μαρμάρινα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος. (εἰκ. 8) Τὰ κιονόκρανα τοῦ κάτω ὀρόφου παρουσιάζουσι κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὰ ἔσω βλέπουσαν πλευρὰν των ἐχῖνον μὲ ἓν μόνον, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ᾠὸν εἰς τὸ μέσον καὶ δύο κατὰ τὰ ἄκρα ἕλικας· κατὰ δὲ τὰς πλαγίας πλευρὰς προσκεφάλαια φέροντα ἐν τῷ μέσῳ τριπλοῦν ζωστῆρα, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ πολὺ ἐσχηματοποιημένα φύλλα καλάμου (;). Τὸ ἐπίθημα ἔχει, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀνεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἡ ἄνω ὀρθογώνιος ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ἔχει διαστάσεις 0.82 × 0.56. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.212. Ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς, ἥτις ἔβλεπε πρὸ τὸ μέσον κλῖτος, ἔφερεν ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν (εἰκ. 8). Γενικῶς ἡ ἐργασία τῶν κιονοκράνων εἶναι ἀμελὴς καὶ ἐντελῶς ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρος.

Ὅμοιον περίπου κιονόκρανον ἤτοι ἰωνικὸν ἀλλὰ μετὰ πολὺ χαμηλοῦ ἐπιθήματος καὶ ἄνευ διακοσμήσεως τοῦ ἐχίνου, τοῦ προσκεφαλαίου καὶ τοῦ

Εἰκ. 9. Τεμάχιον ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν ἐπαλλήλων κιονοστοιχιῶν κοσμήτου.

ἐπιθήματος, ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς νήσου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ γυναικωνίτου· διότι αἱ διαστάσεις τοῦ ἐπιθήματός του (0.475×0.475) εἶναι πολὺ μικραὶ σχετικῶς πρὸς τὸ πάχος τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαίνοντος τόξου, ὅπερ δὲν δύναται νὰ ἦτο μικρότερον τοῦ 0.50. Τοῦ κάτω τόξου τὸ πάχος θὰ ἦτο 0.75 περίπου, προσαρμόζεται δ' ἄριστα πρὸς τὸ ἐπίθημα τῶν κιονοκράνων τοῦ ἰσογείου. Ἐὰν ἀθροίσωμεν τὰ ὕψη βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου τῶν κιόνων τῶν δύο ὀρόφων λαμβάνομεν διὰ μὲν τοὺς κάτω κιόνας ὁλικὸν ὕψος 3.037 (=0.225+2.60+0.212), διὰ δὲ τοὺς ἄνω πιθανῶς 2.485 (=0.17+2.145+0.17). Κατὰ ταῦτα τὸ ὕψος τῶν ἄνω κιόνων θὰ ἦτο περίπου ἴσον πρὸς τὰ $^5/_6$ τοῦ ὕψους τῶν κάτω.

Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ ἐγεφυροῦντο δι' ἡμικυκλικῶν τόξων ἐκτισμένων πιθανώτατα διὰ πλίνθων. Τούτων ὅμως δὲν εὑρέθησαν λείψανα.

Αἱ ἐπάλληλοι τοξοστοιχίαι ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ μαρμαρίνης λοξοτμήτου ζώνης ἢ *κοσμήτου,* τεμάχιον τοῦ ὁποίου, (εἰκ. 9) ἀσβεστόχριστον, μήκους 1,31 μ. σῴζεται σήμερον ἐντοιχισμένον εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ γειτονικοῦ κουρείου Κωστασοφία. Τὸ ὕψος τοῦ κοσμήτου τούτου εἶναι 0,11, ἡ δὲ προσθία, ἐλαφρῶς καμπύλη καὶ κεκλιμένη, ἐπιφάνειά του κοσμεῖται διὰ σειρᾶς κοίλων, ὀρθίων ῥαβδώσεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἰσοσκελὴς σταυρός. Ἡ τοιαύτη διακόσμησις ἰδιάζει εἰς κοσμήτας. Τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὸν κοσμήτην τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου [1].

Εἶπον ἀνωτέρω (σ. 13), ὅτι μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρεμβάλλεται ἑκατέρωθεν παχὺ (0,98) συνεχὲς θεμέλιον (εἰκ 3, Κ Κ) τὸ ὁποῖον τὰς συνενώνει· δὲν συμβαίνει ὅμως

[1] Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχαιολ. Δελτίον 1929 σ. 15 εἰκ. 12

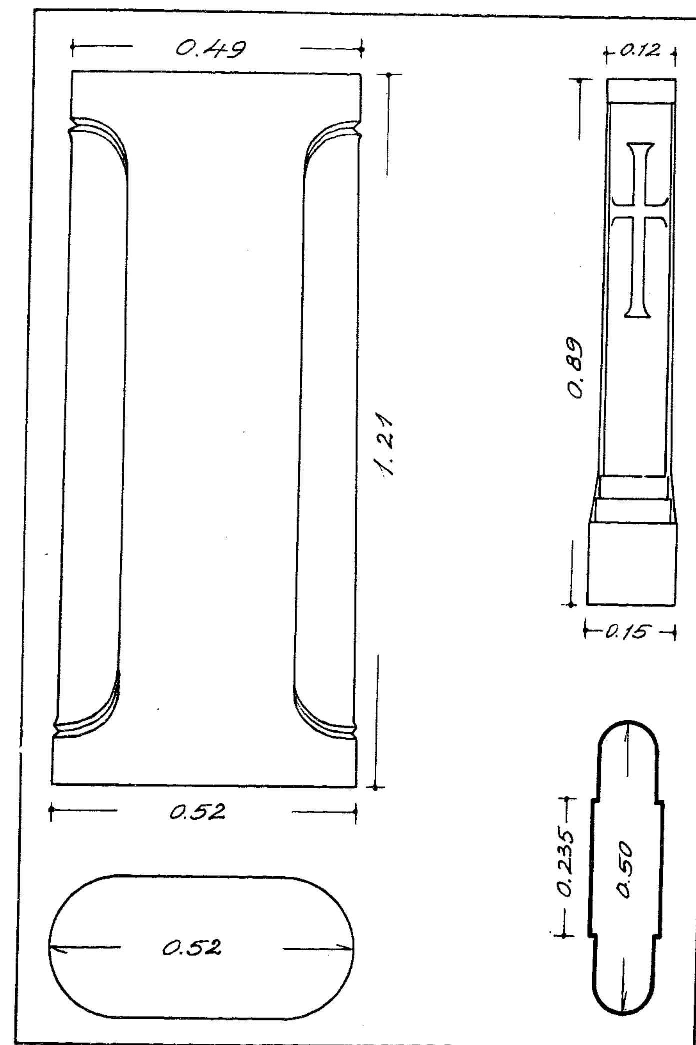
τὸ αὐτὸ καὶ μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὕπαρξις τοῦ θεμελίου Κ,Κ θὰ ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ τινὰ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐπ' αὐτοῦ θὰ ἐστηρίζοντο κίονες. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἐκδοχὴ ἀποδεικνύεται ἀδύνατος ἐξ αὐτοῦ τοῦ σχήματος τῶν ἐγγωνίων πεσσῶν Γ,Ζ,Η (εἰκ. 4) οἵτινες, ἐὰν ὑπῆρχον μεταξύ των κιονοστοιχίαι, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰς ἀντικρύζουν διὰ παραστάδων, θὰ ἔπρεπε δηλ. νὰ μὴ εἶχον σχῆμα γάμμα ἀλλὰ ταῦ ἢ σταυροῦ, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει εἰς τὴν συγγενῆ σταυρικὴν βασιλικὴν τοῦ Σάλωνος [1]. Τοιοῦτο ὅμως σχῆμα οὐδέποτε εἶχον οἱ πεσσοὶ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς, ὡς τοῦτο τρανῶς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κατὰ τὸ 1931 ἄριστα ἀκόμη σῳζομένη ὀρθομαρμάρωσις τῶν πεσσῶν Ζ καὶ Η ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Τὰ κατὰ μῆκος λοιπὸν θεμέλια θὰ κατεσκευάσθησαν ἁπλῶς χάριν καλυτέρας συνδέσεως τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰς δυτικὰς κιονοστοιχίας [2], αἵτινες, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐστήριζον τὴν κεντρικὴν στέγην τοῦ ναοῦ.

Παράθυρα. Ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου θὰ εἶχεν ἀναμφιβόλως πολλὰ δίλοβα, πιθανώτατα δὲ καὶ πολύλοβα παράθυρα. Τοῦτο τοὐλάχιστον πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὄχι μόνον κατ' ἀναλογίαν πρὸς συγγενῆ μνημεῖα (Ἁγ. Δημήτριον καὶ Ἀχειροποίητον Θεσσαλονίκης) ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς εὑρέσεως πολλῶν μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐκτάσει τῆς βασιλικῆς καὶ εἰς τὰ πέριξ, ὡς π.χ. πρὸ τοῦ κατωφλίου τοῦ κατὰ τὰ ΝΑ τῆς βασιλικῆς καταστήματος, εἰς τὴν βόρειον πρόσοψιν τῆς γειτονικῆς οἰκίας Παυλίδη κλπ. Οἱ ἀμφικιονίσκοι τῶν παραθύρων ἀπετελοῦντο, ὡς καὶ οἱ κίονες, ἐκ χωριστῆς βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν δι' ἀναγλύπτου «λατινικοῦ» σταυροῦ γεγλυμμένου ἐπὶ τῆς ἑτέρας τῶν στρογγύλων στενῶν πλευρῶν τοῦ κορμοῦ ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ μέσου τοῦ ὕψους [3] (εἰκ. 10 καὶ 11). Αἱ πλάγιαι μακραὶ πλευραὶ τοῦ κορμοῦ εἶναι πάντοτε ἐπίπεδοι χάριν καλυτέρας ἐπ' αὐτῶν προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσσας) τοῦ φεγγίτου. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ τῶν βάσεων αἱ γλυφαὶ διακόπτονται εἰς τὰ πλάγια διαμορφούμεναι ὡς κεκλιμένα ἐπίπεδα (εἰκ. 11). Τέλος τὰ κιονόκρανα τῶν ἀμφικιονίσκων παρουσιάζουσι τὴν μορφὴν ἐπιμήκους ἀνεστραμμένης, κολούρου πυραμίδος, τῆς ὁποίας ὅμως αἱ κεκλιμέναι παρειαὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδοι ἀλλ' ἐλαφρῶς κυματωμέναι (κοιλόκυρτοι) (πβλ. εἰκ. 11). Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ βασιλικὴ τῆς Θάσου παρουσιάζει συγγένειαν, εἰς τὴν μεγάλην ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ ἀποκατέστησα (εἰκ. 12, 13, 14) πεντάλοβον παράθυρον, τρίλοβα εἰς τὸν νάρθηκα, δίλοβα δὲ εἰς τὰς μακρὰς πλευράς, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὸν φωταγωγὸν καὶ τέλος μονόλοβα, ἡμικυκλικὰ εἰς τὸν φωταγωγὸν [1'] τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Μικρὰ μονόλοβα παράθυρα τοποθετῶ ἐπίσης καὶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, ὑπεράνω καὶ ἑκατέρωθεν τῆς

[1] R. Egger, Forschungen in Salona I, Wien 1917, σ. 97, εἰκ. 183.

[2] Ὅμοια θεμέλια συνδέσεως παρουσιάζει καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Σάλωνος μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ βορ. καὶ τοῦ νοτ. σκέλους τοῦ σταυροῦ. (R. Egger, ἔ. ἀ.).

[3] Παράβαλε ὁμοίαν διακόσμησιν εἰς ἀμφικιονίσκους τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 εἰκ. 4 καὶ 5).

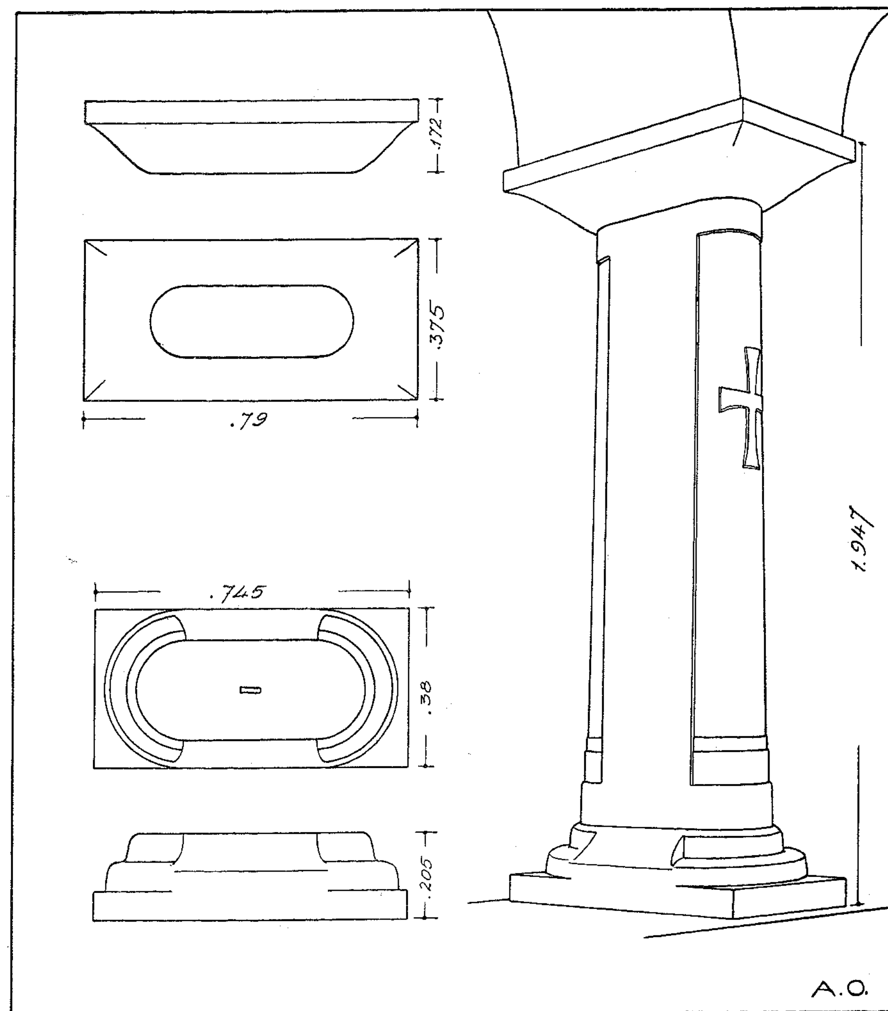

Εἰκ. 10. Κορμοὶ ἀμφικιονίσκων παραθύρων.

[1'] Ὅμοια ἡμικυκλικὰ ἀνοίγματα εὑρίσκονται καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν τῶν πτερυγίων τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, (Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monuments chrétiens de Salonique πίν 14, 17).

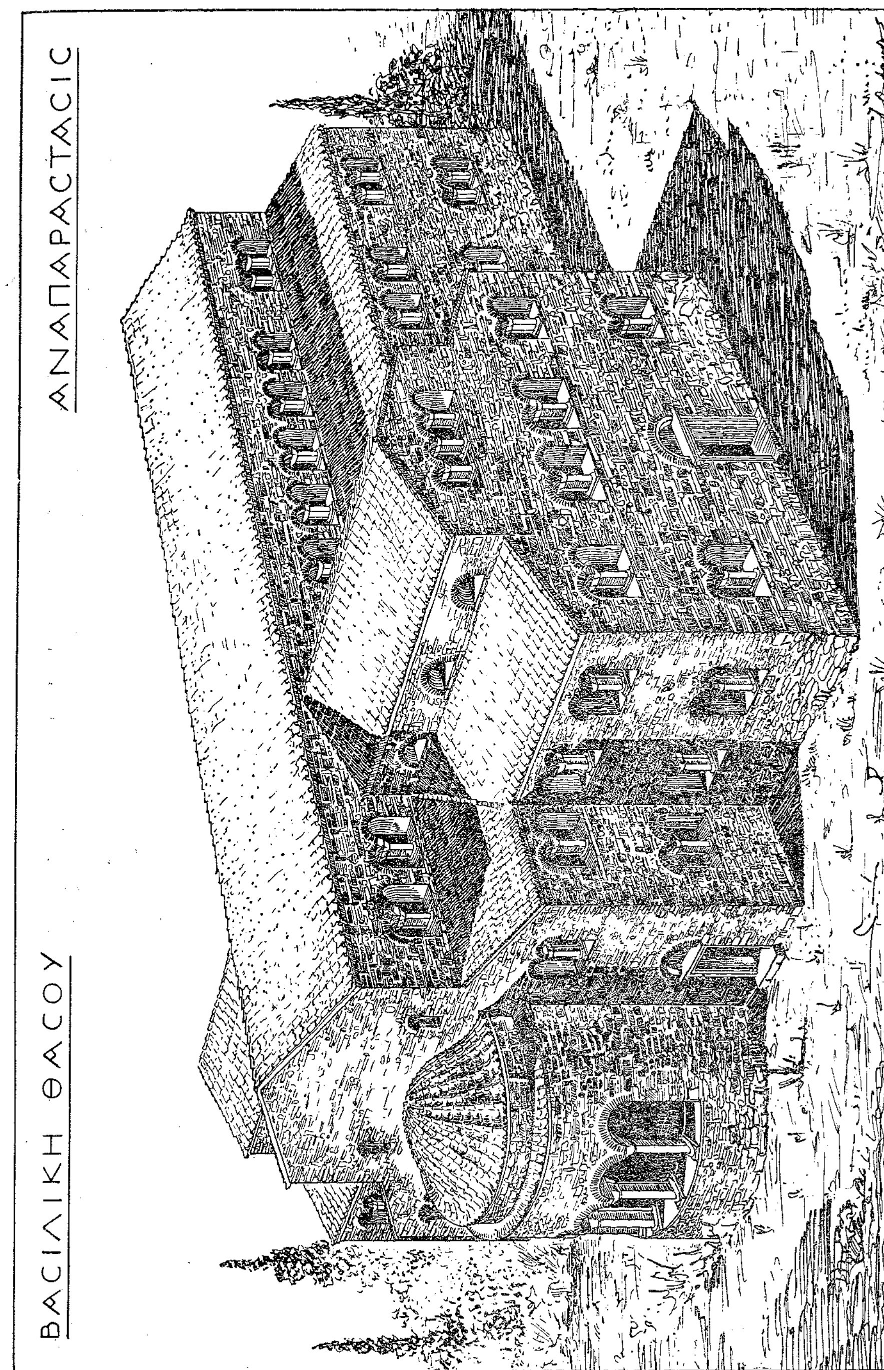
κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 12, 14) ὡς ἔχομεν τοιαῦτα ἐκεῖ καὶ εἰς τὸν ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης.

Θύραι. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς θύρας δέχομαι ἀνὰ μίαν ἑκατέρωθεν τῆς

Εἰκ. 11. Ἀμφικιονίσκοι παραθύρων.

μεγάλης ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ σωζομένου εἰσέτι τὸ 1931 ἀνοίγματος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 12) καὶ ἀνὰ μίαν, ὑποθετικῶς, εἰς τὰ ἄκρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὡς ἐξόδους κινδύνου.

Εἰκ. 12. Ἀναπαράστασις τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (ἄνευ τῶν προσκτισμάτων).

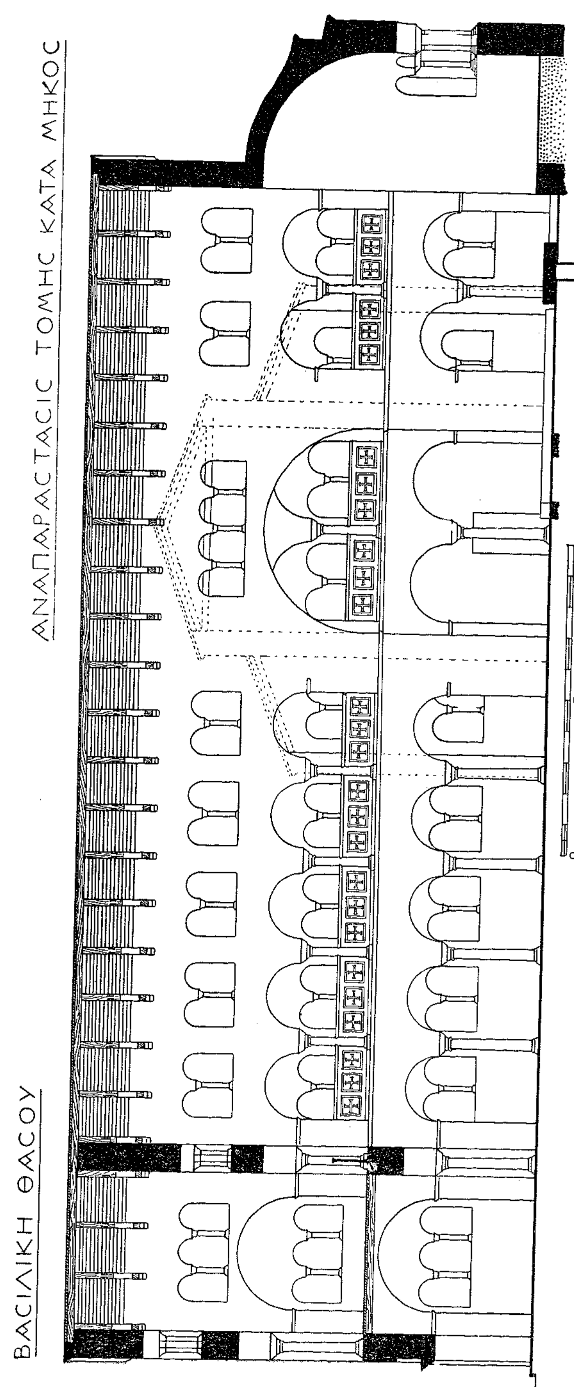
Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἀνωδομῆς. (Εἰκ. 12, 13, 14). Τὸν ναὸν παρεδέχθην φέροντα γυναικωνίτην ὑπὲρ τὰ πλάγια κλίτη ὅλων τῶν σκελῶν. Ἔπραξα δὲ τοῦτο ὁρμώμενος ὄχι μόνον ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ μεγέθους τοῦ κτηρίου· θὰ ἦτο πράγματι ἀπαράδεκτον μία τόσων μεγάλων ἐν κατόψει διαστάσεων βασιλική, οἵα ἡ ἐξεταζομένη, νὰ εἶχε τόσον χαμηλὸν ὕψος, ὅσον ὑποδηλοῦσιν οἱ ἐξετασθέντες κίονες τοῦ ἰσογείου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἢ μᾶλλον τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, αὗται ἠδύναντο νὰ εὑρίσκωνται εἴτε εἰς τὰ πλάγια τοῦ νάρθηκος ἢ καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ αἰθρίου, ἐὰν βέβαια ὑπῆρχε τοιοῦτο, εἴτε τέλος εἰς τὰ πλάγια τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἔνθα εὑρέθησαν δύο διαμερίσματα (εἰκ. 3 Μ, Μ΄) τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ὡς κλιμακοστάσια ὑπαιθρίων ἐξωτερικῶν κλιμάκων, ἂν καὶ τὸ πλάτος των (3.40 τοῦ βορείου καὶ 4.40 τοῦ νοτίου) εἶναι μεγαλύτερον τοῦ δέοντος[1].

Διὰ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ ἐδέχθην, φυσικά, ὅτι ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου, ὡς ἄλλως τε πάντοτε συνέβαινε καὶ ὡς ἄλλως τε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ μέγα πάχος (1,00 μ.) τῶν ἡμικυλινδρικῶν τοίχων της.

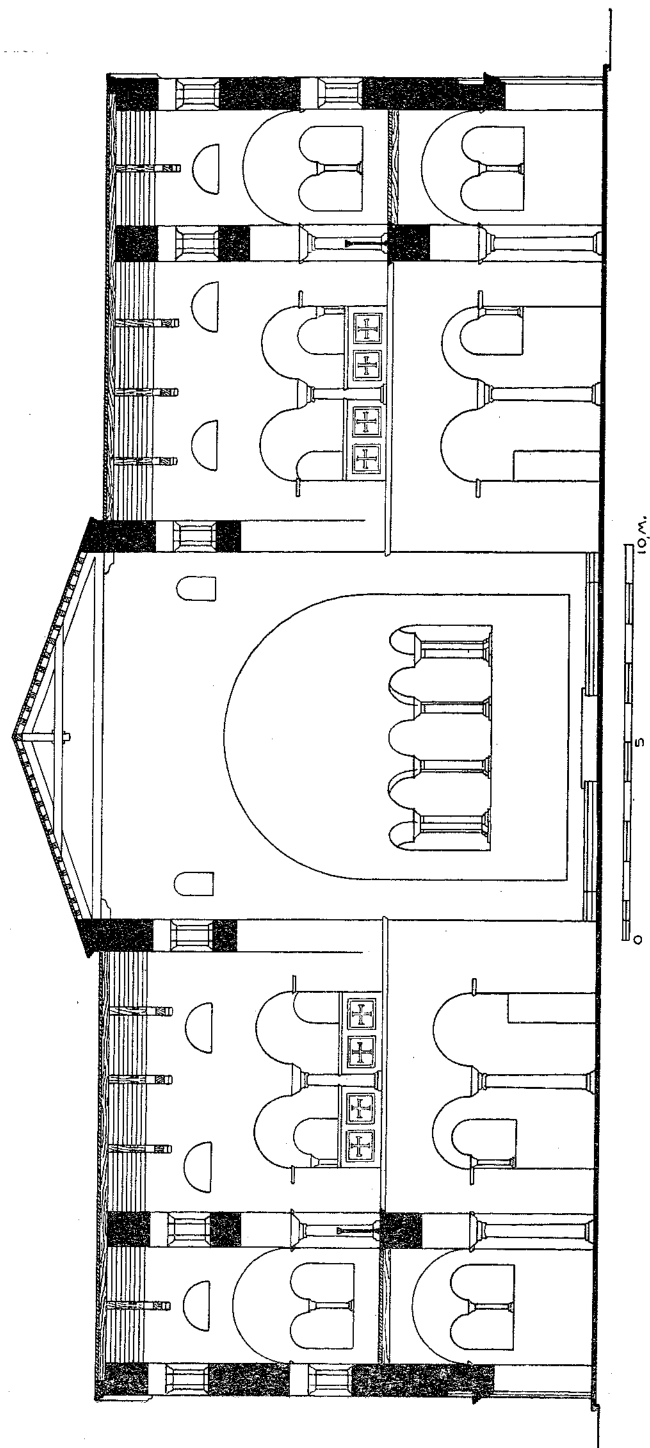
Τὸν ὑπόλοιπον ναὸν παρεδέχθην στεγαζόμενον διὰ 3 τεθλασμένων ξυλίνων στεγῶν, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονορρίχτους, καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη, δηλαδὴ τὸν γυναικωνίτην, καὶ ἀπὸ μίαν δίρριχτον καλύπτουσαν τὰ μέσα κλίτη τῶν σκελῶν. Ἐκ τῶν στεγῶν τούτων αἱ μὲν μονόρριχτοι, λόγῳ τῆς ἰσοπλατίας τῶν ἄκρων κλιτῶν ὅλου τοῦ κτηρίου, θὰ εὑρίσκοντο ὅλαι εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος (εἰκ. 12), αἱ δίρριχτοι ὅμως, λόγῳ τοῦ μικροτέρου πλάτους τοῦ μέσου κλίτους τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, θὰ εἶχον καὶ διάφορα ὕψη, τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ σκέλους οὐσῶν ὑψηλοτέρων τῶν τοῦ βορείου καὶ νοτίου. Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι μία μακρά, συνεχὴς καὶ ὑψηλοτέρα στέγη ἐκάλυπτε τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὡς καὶ τὸν μεταξὺ αὐτῶν χῶρον (εἰκ. 12, 13), δύο δὲ ἄλλαι χαμηλότεραι, βαίνουσαι καθέτως ἐπὶ τὴν μακράν, θὰ ἐκάλυπτον τὸ βόρειον καὶ νότιον σκέλος (εἰκ. 12). Αἱ ξύλιναι αὗται στέγαι θὰ ἦσαν ἐσωτερικῶς ὁραταί.

Τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διάταξιν τῶν στεγῶν ὑποδεικνύει αὐτὴ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου· διότι τὰ κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ βαίνοντα σκέλη (Ἀνατ. ἢ Δυτ.) ἔχουσι πολὺ μεγαλύτερον πλάτος τῶν ἐγκαρσίων (Βορείου καὶ Νοτίου), τούτου δ' ἕνεκα κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου γεννᾶται ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.55×9.35 μ. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου πιθανὸν νὰ ἐγίνετο διασταύρωσις τῶν σκελῶν, τοποθετουμένων εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, πολλῷ δὲ μᾶλλον νὰ ὑπῆρχεν ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν ξύλινος τροῦλλος· διότι ὁ τροῦλλος αὐτὸς θὰ ἦτο ὀρθογώνιος καὶ μάλιστα μὲ τὸν

[1] Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 12 ἐδέχθην ἐσωτερικὰς τὰς κλίμακας ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

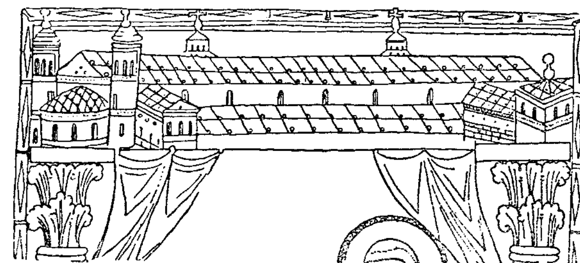

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τῆς κατὰ μῆκος τομῆς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου. Ἡ σχετικὴ θέσις τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ὑποδηλοῦται δι' ἐστιγμένων γραμμῶν.

Εἰκ. 14. Ἀναπαράστασις τῆς κατὰ πλάτος τομῆς τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου.

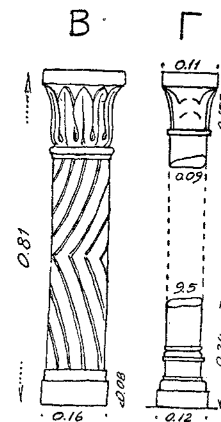
μέγαν του ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Τοὐναντίον ἡ παραδεκτὴ γενομένη διάταξις στηρίζεται εἰς ἄλλα παραδείγματα ἤτοι διὰ μὲν βασιλικὴν μετ' ἐγκαρσίου κλίτους εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης[1], διὰ δὲ

Εἰκ. 15. Ἡ πρώτη τρίκλιτος βασιλικὴ τῆς Κολωνίας (873) εἰκονιζομένη ἐπὶ παλαιοῦ χειρογράφου.

σταυρικὸν (;) ναὸν εἰς τὴν ἀρχικὴν βασιλικὴν τῆς Κολωνίας, τῆς ὁποίας ἀπεικόνισις μᾶς διεσώθη ἐν παλαιῷ χειρογράφῳ[2] (εἰκ. 15).

Ἡ ἐκ τῆς γεφυρώσεως τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσῶν κενοῦ τῶν 6.55 μ. χάριν στηρίξεως τοῦ φωταγωγοῦ τῆς ὑψηλοτέρας στέγης γεννωμένη δυσκολία, ὑπερπηδᾶται εὐκόλως ἂν δεχθῶμεν μεταξὺ τῶν πεσσῶν κατὰ μῆκος βαίνοντα τόξα (εἰκ. 13) ὡς γίνεται καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα τὸ σχετικὸν ἄνοιγμα εἶναι 6,22 μ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι μὲ τὸν τρόπον καλύψεως, τὸν ὁποῖον παρεδέχθην, τὰ εἰς τὸ μέσον κλῖτος τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀντιστοιχοῦντα παράθυρα τοῦ κεντρικοῦ φωταγωγοῦ καλύπτονται ὑπὸ τῆς ἀντιστοίχου στέγης τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν καὶ ἀποβαίνουσι τυφλά. Τοῦτο ὅμως ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον τῆς Θεσσαλονίκης, ἔνθα ὑπάρχουν ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ ταῦ τυφλὰ παράθυρα, τῶν ὁποίων τὰ ἀνοίγματα φράσσονται διὰ τοιχαρίων τοιχογραφημένων κατ' ἀπομίμησιν φεγγίτου[3]. Τέλος καὶ τὰ ἡμικυκλικὰ παράθυρα τοῦ χαμηλοῦ φωταγωγοῦ τῶν

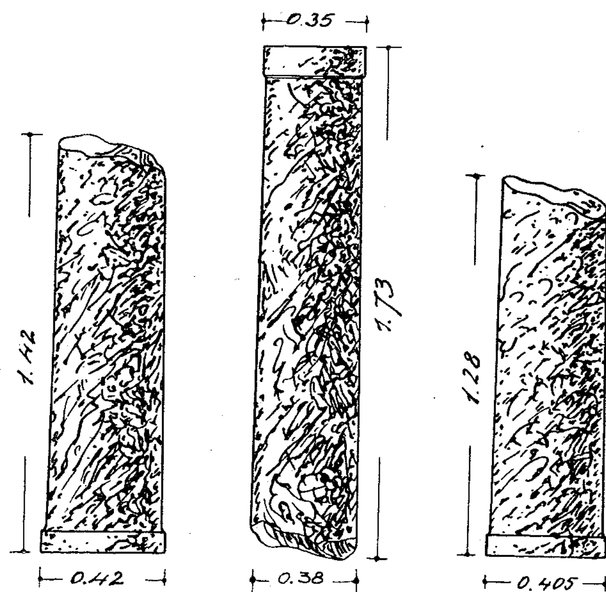

Εἰκ. 16. Κιονίσκοι ἁγ. Τραπέζης (Β) καὶ ἄμβωνος (Γ).

[1] Diehl, Le Tourneau, Saladin, Monum. chrét. de Salonique πίν. 14, 15, 17.
[2] Τὸ πρωτότυπον εὑρίσκεται εἰς εὐαγγελιάριον τοῦ 11ου αἰ., εἰκονίζει δὲ τὴν τὸ 873 κτισθεῖσαν παλαιοτέραν μητρόπολιν τῆς Κολωνίας, ἣν διεδέχθη ἡ γνωστή, μεγάλη γοτθικὴ ἐκκλησία· Ἐδημοσιεύθη κατ' ἀρχὰς ἐν Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit τοῦ 1872, ἔπειτα δ' ὑπὸ τοῦ Essenwein ἐν Handb. der Architektur III, 1ον μέρος σ. 133.
[3] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Δελτίον 1918. Συμπλήρωμα πίν. 7 εἰκ. 21.

ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ παρεδέχθην ὅμοια πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Αἱ μικρότεραι κατασκευαὶ τοῦ ἱεροῦ. *α) Βάθρα ἱερέων*. Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 11) ὅτι ἡ μεγάλη ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ εἶχε τὸ δάπεδον αὐτῆς ὑψωμένον, παρὰ δὲ τὸν ἡμικυλινδρικὸν αὐτῆς τοῖχον κτιστὸν θρανίον χάριν τῶν ἱερέων (α΄ βαθμοῦ). Εὐθὺς πρὸ τῆς ἁψῖδος καὶ κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς της

Εἰκ. 17. Τεμάχια ἐγχρώμων κιόνων, πιθανῶς τοῦ κιβωρίου.

ἐσῴζοντο κατὰ τὸ 1931 μέχρις ὕψους 0,30 ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ, τὰ θεμέλια δύο πλινθίνων κατασκευῶν ὀρθογωνίου σχήματος (εἰκ. 4 Ν,Ν) διαστάσεων 2.75×1.73, αἵτινες ἀπετέλουν, τρόπον τινά, συνέχειαν πρὸς δυσμὰς τοῦ ἐν τῇ ἁψῖδι ἡμικυκλικοῦ θρανίου. Λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν τὰ ὀρθογώνια αὐτὰ κατασκευάσματα θὰ ἀνῆκον εἰς βάθρα ἱερέων (β΄ βαθμοῦ), οἷα συναντῶμεν εἰς τὴν θέσιν ταύτην εἰς πολλὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς εὑρέσεώς των ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια ἦτο ἄμορφος καὶ ἐλαφρῶς κεκλιμένη, πρέπει ὅμως νὰ τὴν φαντασθῶμεν κλιμακωτὴν καὶ ἐπενδεδυμένην διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ὡς μαρτυροῦσι λείψανά τινα αὐτῶν σῳζόμενα τὸ 1931 κατὰ τὰ πλάγια.[1] Εἰς τὸ ἄνω πλατύτερον μέρος των θὰ ἐτίθεντο οἱ κινητοὶ θρόνοι τῶν ἱερέων.

[1] Δύο κτιστοὶ ὄγκοι εὑρισκόμενοι ἑκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τραπέζης εἰς τὴν βασιλικὴν Βοσκοχωρίου (Μακεδονικὰ τ. 1 σ. 12 εἰκ. 3) πρέπει ὁμοίως νὰ ἑρμηνευθῶσιν ὡς βάθρα ἱερέων.

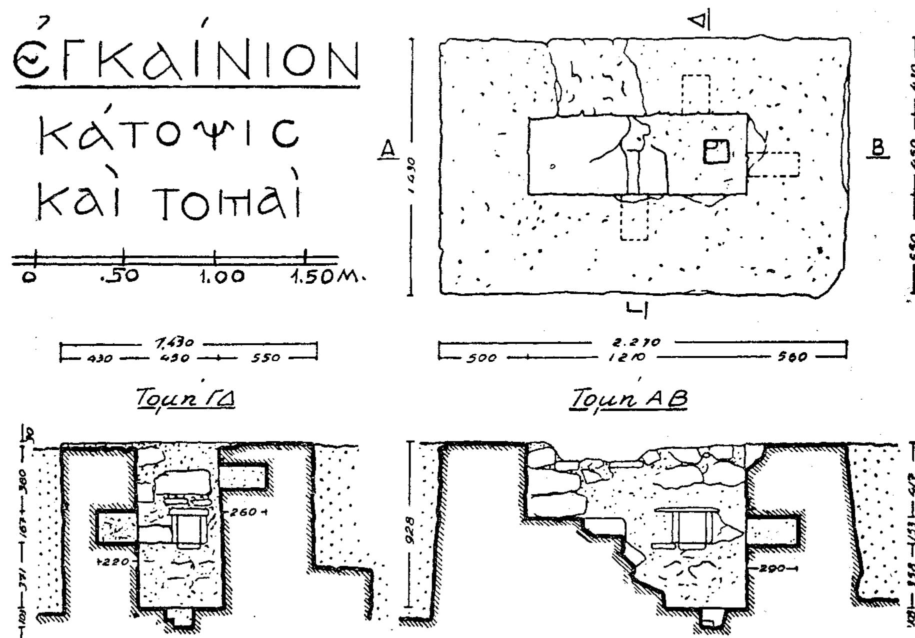
β) Ἁγία Τράπεζα. Μεταξὺ τῶν δύο περιγραφέντων βάθρων ἐσῴζετο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς ἀπόστασιν 1.50 ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἁψῖδος ὁ πλίνθινος πυρὴν τῆς βάσεως ὀρθογωνίου Ἁγ. Τραπέζης, διαστάσεων, 2.00×2.58 μ., φερούσης πρὸς δυσμὰς χαμηλὴν βαθμῖδα πλάτους 0.52 (πρόθυσιν). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης, διετήρει ἀκόμη τὴν ἐξ ἐγχρώμων μαρμαρίνων πλακῶν, πάχους 0,03 μ. ἐπένδυσιν αὐτῆς, εὑρισκομένην εἰς ὕψος 0,40 ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης θὰ ἐστηρίζοντο οἱ φέροντες τὸ κάλυμμα τῆς Ἁγ. Τραπέζης κιονίσκοι, ὡς μαρτυρεῖ καὶ χαλκοῦς ἐξέχων ἧλος εὑρεθεὶς κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς βάσεως. Εὑρέθη μάλιστα ἐκεῖ πλησίον καὶ μαρμάρινος κιονίσκος ὕψ. 0,81 (εἰκ. 16, Β) φέρων βάσιν, κορμὸν μὲ διακόσμησιν ἐκ τεθλασμένων χαραγῶν καὶ κιονόκρανον μὲ φύλλα καλάμου, ὅστις θ' ἀνῆκε πιθανώτατα εἰς τὴν Ἁγ. Τράπεζαν. Κιβωρίου ἴχνη δὲν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ἐὰν ὑπῆρχε τοιοῦτο τότε τεμάχιά τινα πρασινωπῶν, ἀραβδώτων κιόνων (εἰκ. 17) (ἀτρακίου λίθου) εὑρεθέντα ἐντὸς τοῦ ναοῦ δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι διὰ τοὺς κίονας τῶν κιβωρίων συχνὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἔγχρωμον μάρμαρον.

Εἰκ. 18. Ἄποψις τμήματος τοῦ ἐγκαινίου (Β) καὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ (Γ).

γ) Ἐγκαίνιον. Εὐθὺς ὑποκάτω τῆς πλινθίνης βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1948, κτιστὸς ὀρθογώνιος λάκκος (εἰκ. 18, 19), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 1.21×0.45 καὶ βάθους 0.93. Τὰ τοιχώματά του ἔχουν πάχος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.43 καὶ 0.50. Παρὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου εἶχεν ὀρυχθῆ μικρὰ κοιλότης διαστάσεων 0,12×0,14 καὶ βάθους 0.103 καλυπτομένη ὑπὸ ἀκανονίστου πλακός. Ἐντὸς τῆς κοιλότητος περισυνέλεξα τεμάχιά τινα λειψανοθήκης εὑρισκόμενα ὅμως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἀποσαθρώσεως, ὥστε δὲν δύναμαι ν' ἀποφανθῶ μετὰ θετικότητος ἂν αὕτη ἦτο ξυλίνη ἢ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Τὸ νότιον ἥμισυ τοῦ μεγάλου λάκκου καταλαμβάνεται ὑπὸ σωροῦ πετρῶν, αἵτινες ἐπεῖχον τόπον κλίμακος καθόδου πρὸς τὸν λάκκον τοῦ ἐγκαινίου. Ἡ διάταξις αὕτη ἐνθυμίζει ἀδρῶς πως τὴν κλίμακα καθόδου τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸ βόρειον σκέλος

τοῦ ἐγκαινίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης[1]. Ἐκτὸς τῆς κοιλότητος τοῦ καθ᾽ αὑτὸ ἐγκαινίου ἠνοίγοντο καὶ ἄλλαι ὀρθογώνιοι κοιλότητες ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων (ἀνατολικοῦ, βορείου καὶ δυτικοῦ) τοῦ μεγάλου λάκκου (εἰκ. 19). Αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ εὑρίσκονται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος ἀπὸ τοῦ πυθμένος, ἐν ᾧ ἡ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ κεῖται πολὺ ὑψηλότερον. Ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων τούτων οὐδὲν εὑρέθη, προωρίζοντο ὅμως πιθανώτατα καὶ αὗται διὰ λείψανα ἁγίων. Ὁ κάτωθι πίναξ παρέχει τὰς διαστάσεις αὐτῶν καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ πυθμένος τοῦ λάκκου ὕψος.

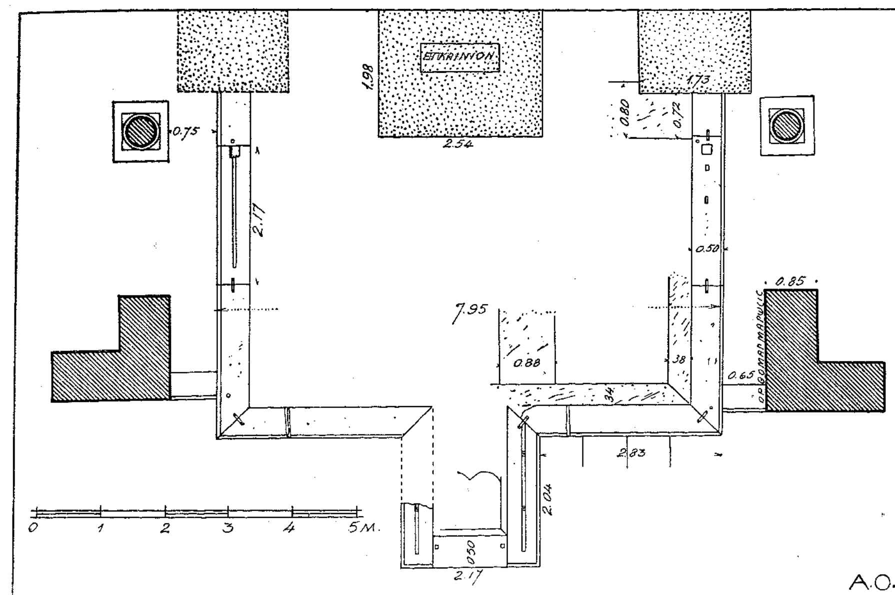

Εἰκ. 19. Κάτοψις καὶ τομαὶ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ κάτωθεν τῆς ἁγ. Τραπέζης κτιστοῦ λάκκου τοῦ ἐγκαινίου.

	Ὕψος	Πλάτος	Βάθος	Ὕψος ὑπὲρ τὸν ἐσωτερικὸν πυθμένα
Δυτικὴ	0.167	0.16	0.22	0.371
Βόρειος	0.153	0.15	0.29	0.350
Ἀνατολικὴ	0.120	0.12	0.26	0.660

[1] Γ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1923 σ. 240 εἰκ. 72 - 74.

δ) Τὸ τέμπλον[1]. Ὁ πρὸ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ χῶρος, ὁ περιλαμβάνων τὴν ἁγ. Τράπεζαν καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς βάθρα τῶν ἱερέων ἐκλείετο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (βόρειον, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ μαρμαρίνου φράγματος (τέμπλου) σχήματος πεῖ, συνολικοῦ μὲν πλάτους 7.95 μ. ἐξοχῆς δ᾽ ἀπὸ τῆς χορδῆς τῆς ἀψῖδος 8.36 μ. Τοῦ τέμπλου τούτου ἐσώζετο τὸ 1931 κατὰ χώραν ὁλόκληρος ὁ στυλοβάτης[2], (εἰκ. 20) ὅστις ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων, ὀρθογωνίου τομῆς τεμαχίων μαρμάρων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κατὰ τὰς γωνίας συνηρμόζοντο κατὰ γωνίαν 45° (εἰκ. 20). Τὰ τεμάχια ταῦτα τοῦ στυλοβάτου συνεδέοντο διὰ πειομόρφων, σιδηρῶν συνδέσμων, τῶν ὁποίων μάλιστα ἐσώζετο εἴς τινα καὶ ὁ διὰ τὴν μολυβδοχόησιν τῶν συνδέσμων ἀπαιτούμενος μόλυβδος.

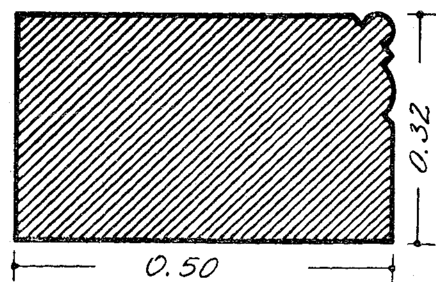

Εἰκ. 20. Κάτοψις τοῦ τέμπλου, ὡς ἐσώζετο τὸ 1931.

[1] Τὸν ὅρον «τέμπλον» μεταχειρίζομαι ἐνταῦθα καταχρηστικῶς, ἀφ᾽ οὗ οὗτος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον μόλις κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα παρὰ Θεοδώρῳ τῷ Στουδίτῃ (Migne, P. G. 99, στ. 1796) ἀφορᾷ δὲ εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν τοῦ ἀποκλείοντος τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ λοιποῦ ναοῦ διαφράγματος. Κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν τὸ φράγμα τοῦτο ἐκαλεῖτο *δίκτυα* (Εὐσέβιος Ἐκκλ. Ἱστ. X, 4, 44), *κιγκλίδες* (Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς P. G. 37, 1233), Θεοδώρητος ὁ Κύρου V, 18 = P. G. 82 στ. 1236), *κάγκελλα* (Μαλάλας 255, 19 Βόννης, [Ψευδο]γερμανὸς P. G. 98, 392) ἢ καὶ *δρύφακτα* (Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἱστορία VII, 25=P. G. 67, 1496).

[2] Μετὰ τὴν βουλγαρικὴν καταστροφὴν ὁπότε τὰ τεμάχια τοῦ στυλοβάτου εἶχον μετακομισθῆ μακράν, πρὸς οἰκοδομὴν νέου ναοῦ, τὰ λείψανα τοῦ τέμπλου ἐτέθησαν ἐκ νέου εἰς τὰς θέσεις των ἐν ἔτει 1948.

Τὰ ἐκ καλῆς ὁπωσδήποτε ποιότητος μαρμάρου τεμάχια τοῦ στυλοβάτου τοῦ τέμπλου ἐλήφθησαν ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαιοτέρου τινός κτηρίου τῆς Θάσου, ὡς μαρτυρεῖ τρανῶς τὸ δεξιὰ τῆς Ὡραίας Πύλης τεμάχιον, ὅπερ ἀντιστρεφόμενον ἐμφανίζει ἐσωτερικῆς γωνίας ἰωνικὸν ἐπιστύλιον (εἰκ. 2) μετὰ δύο ταινιῶν καὶ στέφοντος κυματίου. Σώζεται δὲ μάλιστα εὐκρινέστατα ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας καὶ ὁ κοσμῶν ποτὲ αὐτὴν γραπτὸς μαίανδρος (εἰκ. 2), ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας καὶ οἱ πειόμορφοι σύνδεσμοι καὶ οἱ γόμφοι. Ἡ πρόσοψις τοῦ τέμπλου εὑρίσκεται κατὰ 0.31 δυτικώτερον τῶν ἀνατολικῶν κιονοτοιχιῶν τοῦ ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 20).

Εἰκ. 21. Τομὴ τοῦ στυλοβάτου.

Ὁ στυλοβάτης τοῦ τέμπλου, πλάτους 0,50 καὶ ὕψους 0,320-0,325, φέρει ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ παρειᾶς, ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας, ὕψους 0,13, δύο διαδοχικὰς στρογγύλας γλυφάς, χωριζομένας δι᾽ ἐγκοπῶν. Ἐκ τούτων ἡ ἀνωτάτη ἐλαξεύθη διαγωνίως (εἰκ. 21).

Εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἤτοι τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ quadratum populi, ἐσχημάτιζεν ὁ στυλοβάτης τετράγωνον περίπου ἐξοχὴν[1] (μῆκ. 2.17, πλ. 2.06) εἰς τὸ πρόσθιον μέρος τῆς ὁποίας εὑρίσκετο ἡ εἴσοδος (Ὡραία Πύλη) (εἰκ. 20) ὡς μαρτυρεῖ τὸ διασωθὲν ἐκεῖ λίθινον κατώφλιον, πλάτους 0.50.

Μεταξὺ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ τέμπλου καὶ τῶν ἀντιστοίχων κιονοτοιχιῶν κατελείπετο στενὸς διάδρομος πρὸς βορρᾶν μὲν πλάτους 0.73 πρὸς νότον δὲ 0.65. Ὁ διάδρομος οὗτος ἐφράσσετο ἐμπρός, κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν, διὰ στυλοβάτου, (εἰκ. 20) φέροντος ὁμοίας γλυφὰς πρὸς τὰς τοῦ τέμπλου. Ὁμοία διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν Β καὶ τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης[2].

---

[1] Τοιαῦται τετράγωνοι ἐξοχαὶ ἐν εἴδει προστῴου, ἐξαίρουσαι καὶ πλουτίζουσαι τὴν Ὡραίαν Πύλην, ἦσαν συνήθεις εἰς τέμπλα βασιλικῶν τοῦ 4ου καὶ ἰδίᾳ τοῦ 5ου αἰ. ὡς π.Χ. εἰς Φθιώτιδας Θήβας, Α καὶ Β (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 πίν. Β καὶ εἰκ. 155), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (Ὀρλάνδος-Σωτηρίου, Πρ. Ἀρχ. Ἑτ. 1937 σ. 83 καὶ 1938 πίν. 1), Βοσκοχωρίου (Ξυγγόπουλος, Μακεδονικὰ Ι σ. 9) Στόβων (R. Egger, Öst. Jahr. 24 [1938] εἰκ. 26), Ἀκυληίας (Gnirs, Öst. Jahr. 19 Beibl. σ. 198 εἰκ. 4) Φιλίππων (P. Lemerle, Philippes πίν. 35-36), Ἀσπίδος Ἄργους, Τούμπας Θεσσαλονίκης (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 σ. 177). Πβλ. καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κιβωτιδίου τῆς Πόλας εἰκονιζόμενον προστῷον τέμπλου (Österr. Jahreshefte 19 - 20, Wien 1919, Beibl. σ. 185 εἰκ. 89).

[1] Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929, σ. 120, εἰκ. 164 καὶ σ. 177.

Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἔβαινον πεσσίσκοι καὶ μεταξὺ αὐτῶν θωράκια. Τοιούτων πεσσίσκων λείψανα δὲν εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνασκαφεῖσαν ἔκτασιν, δικαιολογεῖται δ᾽ ἡ ἀπουσία των ἐκ τοῦ κανονικοῦ των σχήματος ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ εὐμετακομίστου των ἀφ᾽ ἑτέρου. Πράγματι, πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ληφθέντες ἐκ τῶν ἐρειπίων ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, εὑρίσκονται σήμερον ἐντειχισμένοι εἰς γειτονικὰς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίας. Οἱ πεσσίσκοι λοιπὸν αὐτοί, τετράγωνοι ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ, φέρουσιν ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω τὰ συνήθη μετὰ γλυφῶν ὀρθογώνια πλαίσια, ἔχουσι δ᾽ ὕψος 0.92 καὶ πλευρὰν 0.22 - 0.25. Ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων θὰ ἔβαινον κιονίσκοι, ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθησαν ἀποκείμενα εἰς τὸ μουσεῖον, τρία ὡραῖα τεμάχια (εἰκ. 22). Ταῦτα παρουσιάζουν τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἀρραβδώτου κορμοῦ (διαμ. 0.18) καὶ τὸ συμφυὲς πρὸς αὐτὸ κιονόκρανον, ὅπερ ἐμφανίζει τὸν καὶ ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων[1] γνωστὸν κορινθιάζοντα τύπον, μετ᾽ ἀνακεκαμμένων φύλλων ὑπὸ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἄβακος. Τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.28, ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβακος ἐπίσης 0.28. Τὸ ὁλικὸν ὅμως ὕψος των δὲν γνωρίζομεν· διότι τὰ διασωθέντα τεμάχια εἶναι κολοβὰ (εἰκ. 22). Κρίνων ὅμως ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἐξ ἄλλων ὁμοίων παραδειγμάτων, ὑπολογίζω αὐτὸ εἰς 1.20 μ. περίπου. Κατὰ ταῦτα τὸ σύνολον τοῦ ὕψους πεσσίσκου καὶ κιονίσκου θὰ ἦτο κατά τι μεγαλύτερον τῶν δύο μέτρων (2.12).

Εἰκ. 22. Κιονίσκοι τοῦ τέμπλου ἐν τῷ Μουσείῳ.

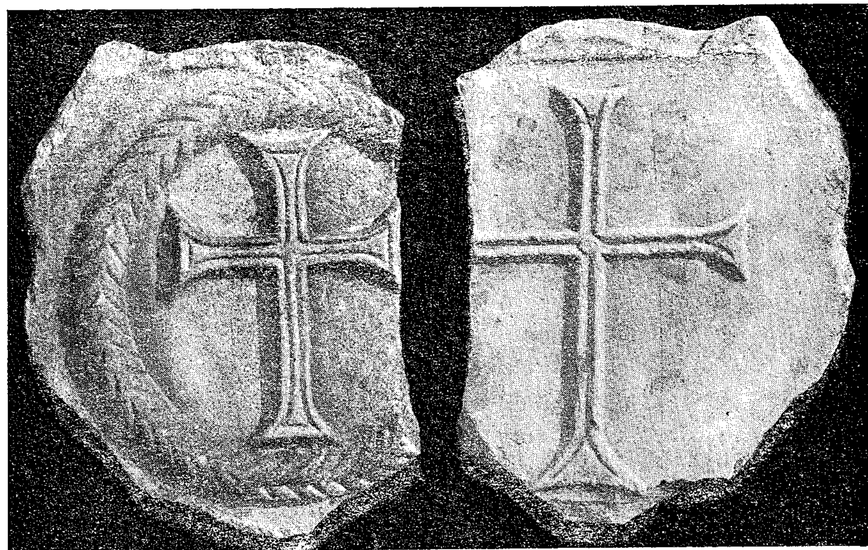
Ἐκ τῶν μεταξὺ τῶν πεσσίσκων θωρακίων εὑρέθησαν ἀρκετὰ μὲν τεμάχια φέροντα ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου μετὰ κοίλης γλυφῆς ἀνισοσκελῆ σταυρὸν (εἰκ. 23 δεξιᾷ καὶ 24) τρία δ᾽ ἄλλα παρουσιάζοντα ἐντὸς πλαισίου λίαν ἔξεργον στέφανον δάφνης περιβάλλοντα «λατινικὸν» σταυρὸν (εἰκ. 23, ἀριστερᾷ). Ἐκ τοῦ πρώτου εἴδους τῶν θωρακίων μερικὰ εἶναι ἀμφίγλυφα, ἄλλα δὲ πάλιν δίδυμα[2] (εἰκ. 24) ἤτοι μὲ δύο συνεχόμενα πλαίσια περιβάλλοντα σταυρόν. Τὸ ὕψος τῶν θωρακίων τούτων εἶναι ὅσον καὶ τὸ τῶν πεσσίσκων

---

[1] Π. χ. τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 50 εἰκ. 53).

[2] Ὅμοια δίδυμα θωράκια εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου, Ἀρχ Ἐφημ. 1929 σ. 135 εἰκ. 185 καὶ 186) ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 32 εἰκ. 33).

ἤτοι 0.92 μ., τὸ δὲ πάχος ποικίλλει ἀπὸ 0.06 μέχρι 0.082. Πλαγίως θὰ ἐνεσφηνοῦντο εἰς ἀντιστοίχους ὀρθογωνίους ἐγκοπὰς ἀνοιγομένας εἰς τὰς πλευρὰς τῶν πεσσίσκων. Ὀρθογώνιοι ἐγκοπαί, πλάτ. 0,06, σωζόμεναι εἴς τινα τμήματα

Εἰκ. 23. Θωράκια τοῦ τέμπλου.

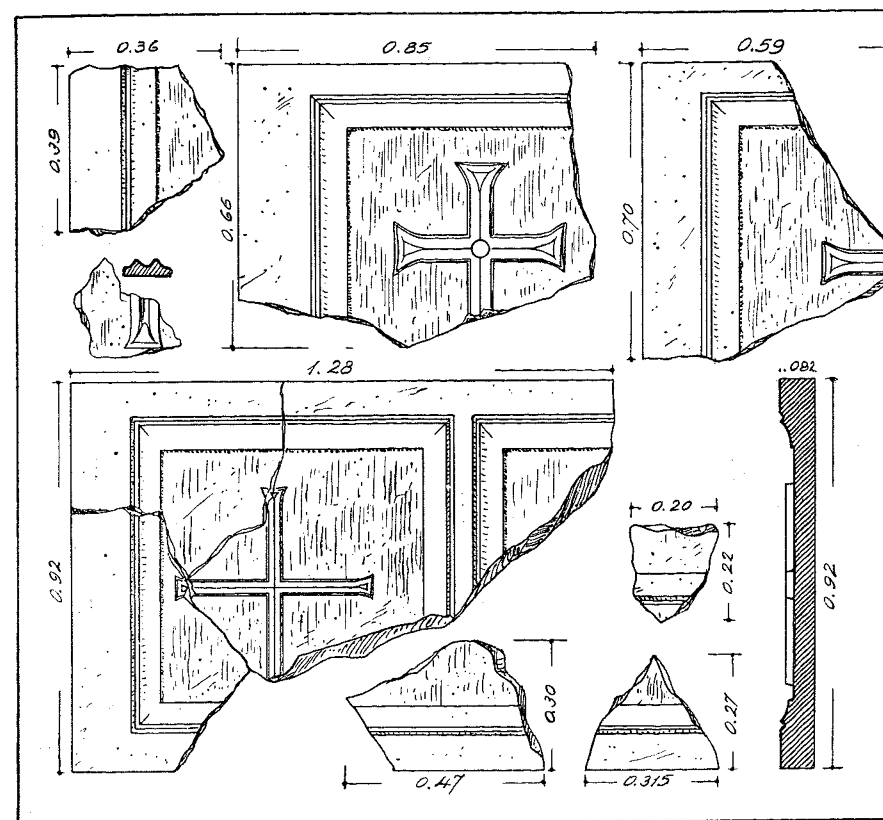
τοῦ στυλοβάτου [1], μαρτυροῦσιν, ὅτι θωράκιά τινα ἐνεσφηνοῦντο καὶ ὁριζοντίως· ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) γομφούμενα διὰ σιδηρῶν γόμφων μολυβδοχοουμένων, ὧν σώζονται εἰσέτι καὶ λείψανα.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη πῶς ἦσαν διατεταγμένοι οἱ πεσσίσκοι καὶ τὰ θωράκια ἐπὶ τοῦ διασωθέντος στυλοβάτου τοῦ τέμπλου. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἰς ὅλας τὰς γωνίας τοῦ πεῖ θὰ ὑπῆρχον στηρίγματα, ἤτοι πεσσίσκοι. Ὅμοιοι πεσσίσκοι θὰ εὑρίσκοντο ἐπίσης καὶ εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῶν δύο σκελῶν τοῦ προστώου τῆς Ὡραίας Πύλης, ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω (εἰκ. 25). Δὲν ἀγνοῶ, ὅτι εἰς πολλὰ ἄλλα παραδείγματα [2] τὸ προστῷον ἔφερε τέσσαρας στρογγύλους κίονας, δύο ἐμπρὸς καὶ δύο ὀπίσω, ὡς τοῦτο σαφῶς συνάγεται ἐκ τῶν σχετικῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου σωζομένων στρογγύλων ἐγκοπῶν. Ἐνταῦθα ὅμως ὄχι μόνον δὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἴχνη ἑδράσεως ἢ ἐγκοπαὶ σφηνώσεως κιόνων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἄκρου τῶν σκελῶν καὶ

1 Π. χ. εἰς τὰ δύο σκέλη τοῦ προστώου τῆς προσόψεως καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ τεμάχια τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου.

2 Φθιωτίδων Θηβῶν Β (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 17), Σικυῶνος (ΠΑΕ 1933 σ. 82 εἰκ. 1), Νικοπόλεως Β καὶ Γ (ΠΑΕ 1937 σ. 82 εἰκ. 9), Φιλίππων (Lemerle, ἔ. ἀ. πίν. 35-36) Ἀσπίδος Ἄργους (ἀδημοσίευτος εἰσέτι) κλπ.

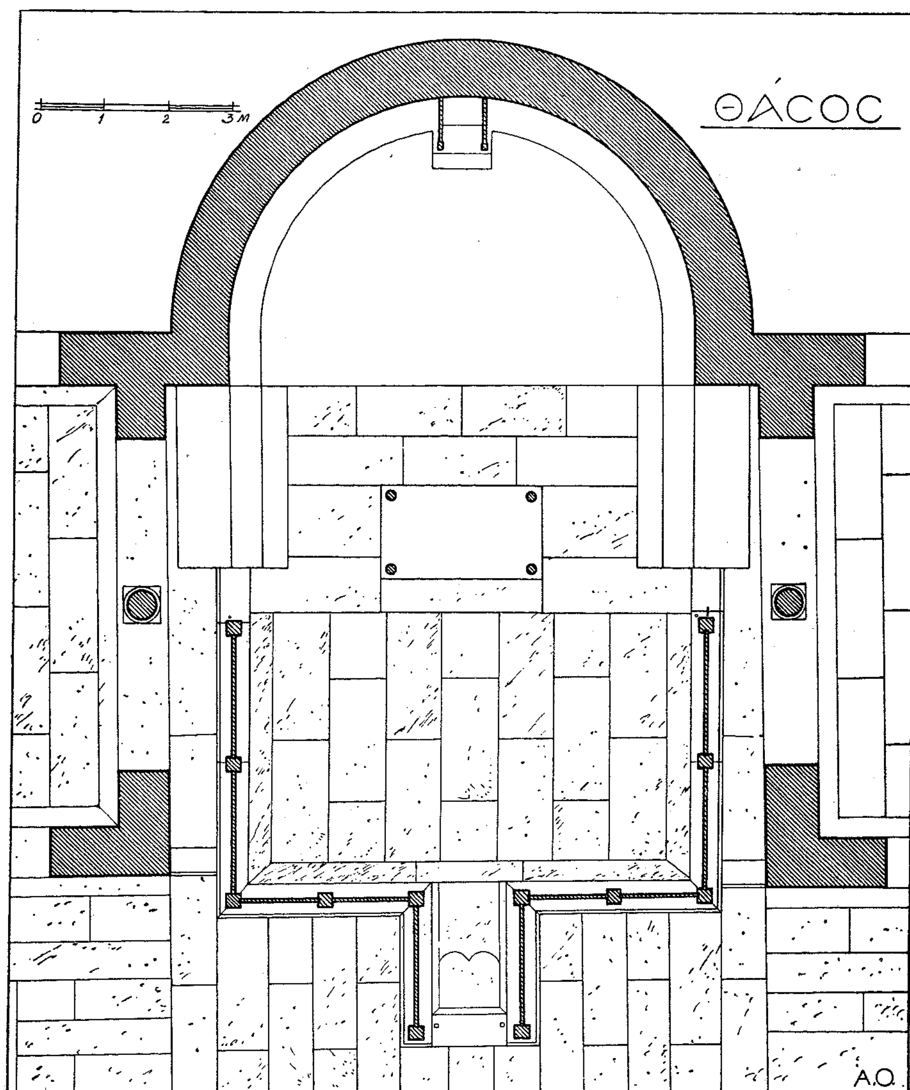
τῆς ἀρχῆς τῆς διὰ τὸ θωράκιον ἐγκοπῆς τοῦ στυλοβάτου εἶναι τόσον μικρὰ (0.25), ὥστε μόνον πεσσίσκος νὰ χωρῇ ἐκεῖ οὐχὶ δὲ καὶ κίων, ἐπειδὴ οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχῃ πολὺ μεγαλυτέραν διάμετρον. Τούτου ἕνεκα εἰς τὴν παρατιθεμένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 25 καὶ 27) ἐδέχθην ἐμπρὸς καὶ

Εἰκ. 24. Θωράκια τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

ὀπίσω τοῦ προστώου πεσσίσκους μετὰ κιονίσκων, ὁμοίους πρὸς τοὺς τοῦ ὑπολοίπου τέμπλου. Ἡ λύσις ἄλλως τε αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀκυληίας, τοῦ ὁποίου τὴν ἀναπαράστασιν ἐπεχείρησεν ὁ Gnirs [1], βασισθεὶς ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀπεικονίσεως τέμπλου τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τῆς Πόλας. Αἰσθητικῶς βέβαια ἡ μετὰ τετρακιονίου λύσις εἶναι προτιμοτέρα τῆς μετὰ τεσσάρων πεσσίσκων· διότι γεννᾷ τὴν ἐντύπωσιν μεγαλυτέρας εὐσταθείας καὶ πλέον μνη-

1 Öster. Jahresh. 19 - 20, Wien 1919, Beibl. στ. 185 εἰκ. 89.

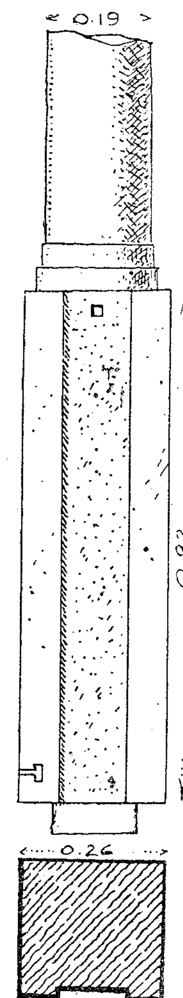

Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τοῦ τέμπλου.

μειώδους ἐμφανίσεως τοῦ προστώου. Δι᾿ αὐτὸ ἡ μετὰ τεσσάρων κιόνων λύσις θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, ἥτις δοκιμασθεῖσα πρώτη δὲν θὰ ἐπεδοκιμάσθη.

Μεταξὺ τῶν γωνιαίων πεσσίσκων καὶ τῶν τοῦ προστῴου πρέπει νὰ παρενεβάλλετο εἰς τὴν πρόσοψιν εἷς μόνον πεσσίσκος· διότι μόνον διὰ τῆς λύσεως ταύτης προκύπτουν θωράκια μήκους 1,16-1,18 ἀντιστοιχοῦντα πρὸς

τὰ σωζόμενα τεμάχια. Ὅσον δ᾿ ἀφορᾷ τὰς πλαγίας ὄψεις ἡ παρουσία ὀρθογωνίων ἐγκοπῶν (0,185×0,16) εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 20) μαρτυρεῖ, ὅτι ἐπ᾿ αὐτῶν θὰ ἐσφηνοῦντο ἀκραῖοι πεσσίσκοι ἀφίνοντες κενὸν 0.86 (βορείως) καὶ 0.78 (νοτίως) πρὸς τὰ βάθρα τῶν ἱερέων διὰ πλαγίας μονοφύλλους θύρας εἰσόδου εἰς τὸ πρεσβυτέριον, ὡς ἄλλως τε πιστοῦται καὶ ἐκ τῶν διὰ τοὺς στροφεῖς των σωζομένων ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου στρογγύλων τόρμων (εἰκ. 20). Ἡ ἰδιαιτέρα δὲ φροντίς, ἥτις ἐλήφθη διὰ τὴν στερέωσιν τῶν ἀνατολικῶν αὐτῶν πεσσίσκων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι οὗτοι ἔμενον ἄνευ συνεχείας, ἐν ᾧ ὅλοι οἱ ἄλλοι πεσσίσκοι εἶχον ἑκατέρωθεν ἀντερείσματα, δι᾿ ὃ καὶ ἔμειναν ἀγόμφωτοι ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου. Κατ᾿ εὐτυχῆ δὲ συγκυρίαν περιεσώθη καὶ εἷς πεσσίκος (εἰκ. 26), ὕψ 0.92, φέρων συμφυᾶ τὴν βάσιν καὶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ τοῦ ἄνωθεν κιονίσκου, πρὸς τούτοις δὲ καὶ εἶδος τετραγώνου ἐμβόλου κατὰ τὴν βάσιν, ἔχοντος διαστάσεις ἀντιστοιχούσας πρὸς τὰς τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἐγκοπῶν. Ἡ θέσις λοιπὸν τοῦ πεσσίσκου τούτου εἶναι καθωρισμένη· εὑρίσκετο εἰς τὸ ἄκρον ἀνατολικὸν πέρας τῆς νοτίας πλευρᾶς· διότι πρὸς τῆς ἐγκοπῆς ἐκείνης τὰς διαστάσεις προσαρμόζονται καλύτερον αἱ διαστάσεις τοῦ ἐμβόλου του. Εἶναι δ᾿ ὁ περιγραφεὶς πεσσίσκος καὶ κατὰ τοῦτο πολύτιμος· διότι μᾶς διδάσκει, ὅτι οἱ κατὰ τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ τέμπλου πεσσίσκοι ἔφερον ἄνωθεν συμφυεῖς κιονίσκους. Τὴν αὐτὴν ἑπομένως μορφὴν πρέπει, κατὰ μείζονα λόγον, νὰ δεχθῶμεν καὶ διὰ τὰ στηρίγματα τῆς προσόψεως τοῦ τέμπλου.

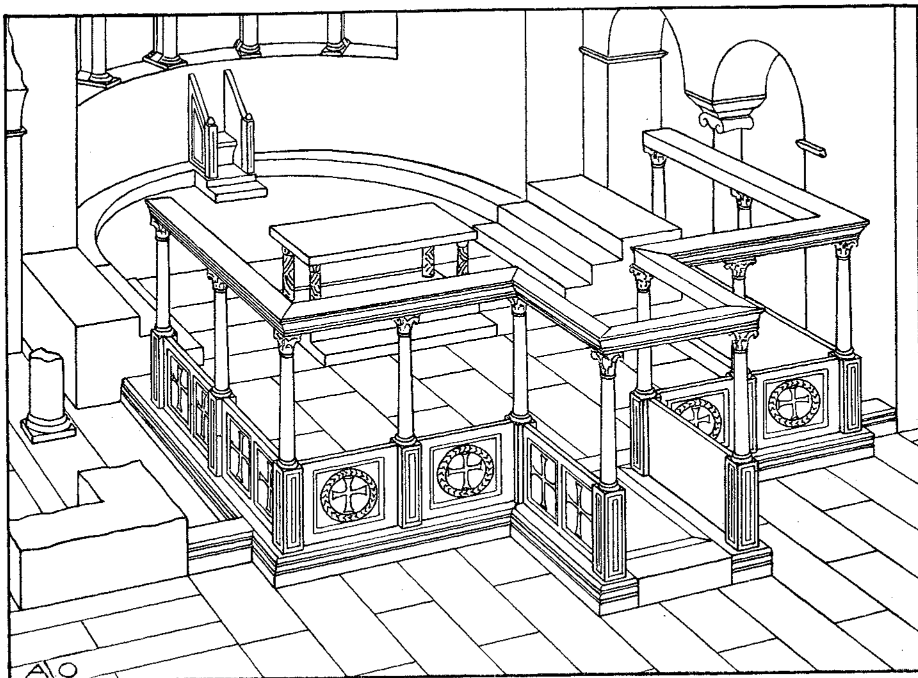

Εἰκ. 26. Πεσσίσκος μετὰ συμφυοῦς ἐμβόλου καὶ κιονίσκου

Ὁρισθείσης τῆς θέσεως τῶν ἄκρων ἀνατολικῶν στηριγμάτων ὑπολείπεται νὰ ἴδωμεν πόσα στηρίγματα παρενεβάλλοντο μεταξὺ τούτων καὶ τῶν γωνιαίων στηριγμάτων τῆς προσόψεως. Ἐὰν δὲν ἐσώζετο ἐπὶ τοῦ ἄκρου ἀνατολικοῦ τεμαχίου τοῦ βορείου στυλοβάτου ἐγκοπὴ μήκους 1,71 προοριζομένη πρὸς σφήνωσιν τοῦ ἀντιστοίχου θωρακίου (εἰκ. 20), θὰ ἠδύνατό τις νὰ τοποθετήσῃ μεταξὺ τῶν ἄκρων στηριγμάτων τῶν πλαγίων πλευρῶν ἄλλα δύο, ὁπότε θὰ προέκυπτε διὰ τ᾿ ἀντίστοιχα θωράκια μῆκος περίπου ἴσον πρὸς τῶν τῆς προσόψεως. Ἀλλ᾿ ἡ ὕπαρξις τῆς εἰρημένης ἐγκοπῆς μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθῶμεν αὐτὴν τὴν λύσιν καὶ μᾶς ἐπιβάλλει νὰ τοποθετήσωμεν ἐνδιαμέσως ἓν μόνον στήριγμα καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο μακρὰ (1,84 - 1,855) θωράκια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνατολικώτερον ἐσφηνοῦτο ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου

κατὰ τὸ μεγαλύτερον αὐτοῦ μῆκος (εἰκ. 25). Τοιαύτη ἄλλως τε ἀνομοιομορφία μήκους θωρακίων προσόψεως καὶ πλαγίας ὄψεως δὲν εἶναι μοναδική, ἀφ᾿ οὗ τὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [1].

Ἡ ὑπὲρ τοὺς πεσσίσκους ὕπαρξις κιονίσκων συνεπάγεται βεβαίως καὶ

Εἰκ. 27. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (Α), μετὰ πεσσίκων καὶ κιονίσκων.

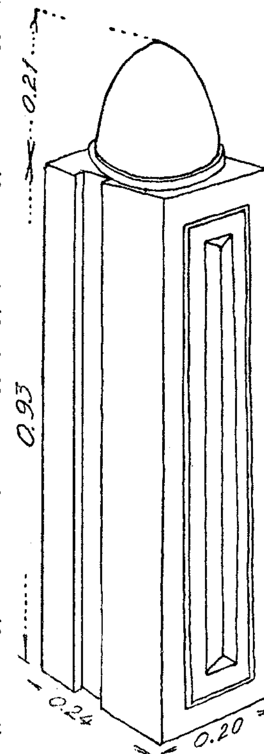
τὴν ὕπαρξιν ἐπιστυλίου. Δύο μακρὰ τεμάχια τοιούτου, μήκους 2,07 καὶ ὕψους 0,19 ἐσῴζοντο εἰσέτι τὸ 1931 εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τέμπλου. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν ἐνεφάνιζεν ἁδρῶς εἰργασμένα ταινίαν καὶ κυμάτιον κατὰ τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, ἤτοι τὰς δύο στενὰς καὶ τὴν μίαν μακράν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ μῆκος του ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀπόστασιν τῶν δύο προσθίων στηριγμάτων τοῦ προστῴου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ προστῷον τοῦτο. Δυστυχῶς τὸ κατὰ τὴν κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πλάτος (0,425) εἶναι δυσαναλόγως μέγα ἐν σχέσει πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κιονοκράνου (0,28)· τούτου ἕνεκα τὰ δύο εἰρημένα τεμάχια δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν εἰς τὸ τέμπλον.

Ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις (εἰκ. 27) ἐγένετο ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἐπὶ τῆς λειψανοθήκης τῆς Πόλας εἰκονιζομένου τέμπλου ἀφ᾿ ἑτέρου

[1] Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 120 εἰκ. 164.

δ᾿ ὑπὸ τὴν λίαν πιθανὴν προϋπόθεσιν, ὅτι οἱ ἐν τῷ μουσείῳ ἀποκείμενοι κιονίσκοι (εἰκ. 22), τῶν ὁποίων δὲν σημειοῦται δυστυχῶς ἐν τῷ εὑρετηρίῳ τοῦ μουσείου ἡ προέλευσις, προέρχονται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς. Ἐὰν τοῦτο δὲν συμβαίνῃ, τότε ἀντὶ πεσσίσκων μετὰ κιονίσκων, θὰ πρέπει ἴσως νὰ δεχθῶμεν ἁπλοῦς πεσσίσκους στεφομένους διὰ βαλανοσχήμου κορυφώματος, δεῖγμα τῶν ὁποίων παρέχει εἷς (εἰκ. 28) σωζόμενος τὸ 1931 παρὰ τὴν ΝΑ τῆς βασιλικῆς κειμένην κρήνην τοῦ χωρίου. Ἀναπαράστασιν τῆς δευτέρας ταύτης περιπτώσεως παρέχει ἡ εἰκὼν 29 [1].

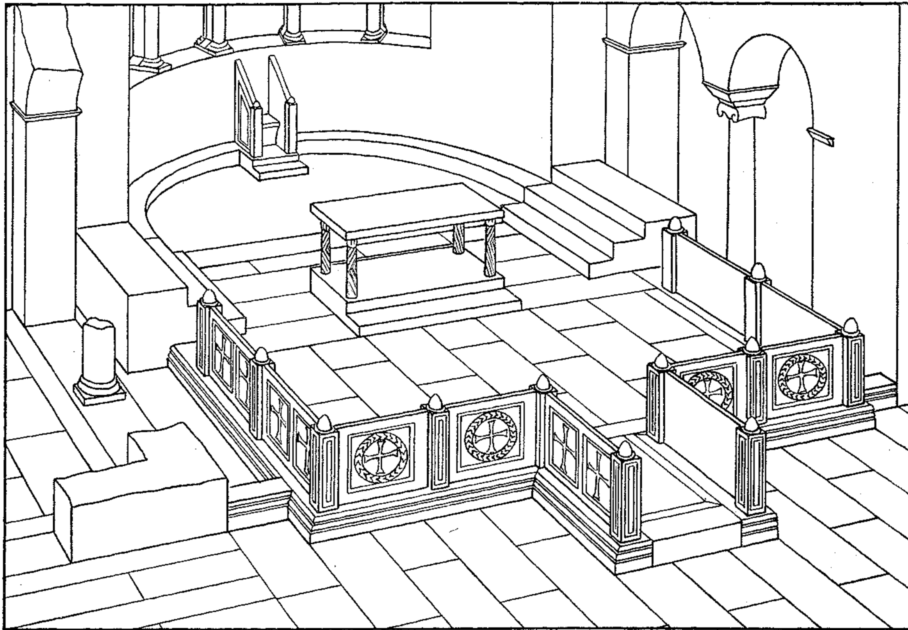
Ὁ ἄμβων. Παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς διασταυρώσεως τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 4) διετηρεῖτο εἰσέτι τὸ 1931 ἀκεραία ἡ μαρμαρίνη βάσις τοῦ ἄμβωνος (εἰκ. 30), ἐξέχουσα τῆς πέριξ πλακοστρώσεως κατὰ 0,10 μ. Ἀπετελεῖτο δ᾿ ἡ βάσις αὕτη ἐκ μιᾶς μέσης κυκλικῆς πλακός, διαμέτρου 1,50 μ. καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς, πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμάς, στενομήκων ὀρθογωνίων τεμαχίων, πλάτους 0.60 καὶ μήκους 1.85 μ. Ἡ μέση κυκλικὴ πλὰξ ἦτο διηρημένη δι᾿ ἁρμοῦ, βαίνοντος ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, εἰς δύο τεμάχια, συνδεόμενα διὰ τεσσάρων πειομόρφων συνδέσμων, στερεουμένων διὰ μολύβδου, ὅστις καὶ διετηρεῖτο ἀκόμη. Ὁλόκληρον τὸ ἐξωτερικὸν περίγραμμα τοῦ βάθρου, πλὴν τῶν δύο ἄκρων στενῶν τμημάτων, ἦτο διαμορφωμένον ἐν εἴδει ἰωνικῆς βάσεως μὲ δύο ἐλαφρὰς κυρτὰς γλυφὰς ὑπεράνω ἐπιπέδου ταινίας. Κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κυκλικοῦ τμήματος διεσῴζοντο τὸ 1931 ὀκτὼ τετράγωνοι ὀπαὶ γομφώσεως μετὰ τῶν ἀντιστοίχων αὐλάκων μολυβδοχοΐας, τεταγμέναι ἀνὰ δύο συμμετρικῶς πρὸς τὸ κέντρον (εἰκ. 31). Μία ἐκ τῶν ὀπῶν αὐτῶν διετήρει εἰσέτι τὸ 1931 καὶ σιδηροῦν κατακόρυφον γόμφον συγκρατοῦντα μαρμάρινον κιονίσκον σωζόμενον μέχρις ὕψους 0.26, καὶ ἀποτελούμενον ἐκ τετραγώνου πλίνθου πλευρᾶς 0.12, μιᾶς ἐπ᾿ αὐτῆς σπείρας καὶ μιᾶς σκοτίας μετὰ συμφυοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ, διαμέτρου 0.095, εἰς τὸν ὁποῖον ἄριστα ἁρμόζει μικρόν, κορινθιάζον κιονόκρανον ὕψους 0.14 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0.11 (εἰκ. 16, Γ). Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν

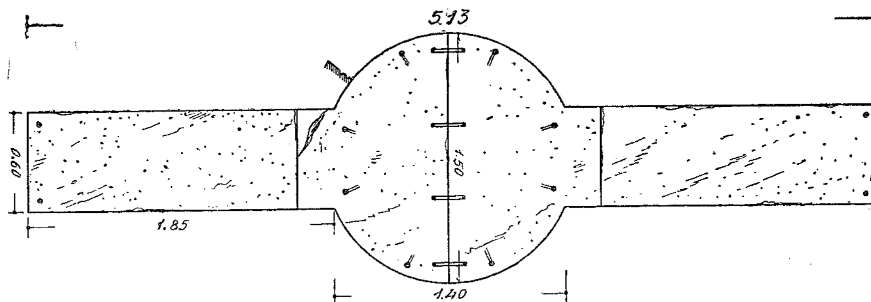
Εἰκ. 28. Γωνιαῖος πεσσίσκος.

[1] Ὁμοίους πεσσίσκους ἄνευ κιονίσκων ὕπερθεν, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ τέμπλον τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 70 εἰκ. 79) μὲ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς ὕψος 0,93 καὶ ἀλλαχοῦ.

ἄλλων ἑπτὰ ὀπῶν θὰ ἐστερεοῦντο ὅμοιοι κιονίσκοι, οἵτινες θὰ εἶχον ὕψος ἑνὸς περίπου μέτρου καὶ θὰ ὑπεβάσταζον τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἄμβωνος. Τοῦ δαπέδου τούτου διετηρήθη ἓν τεμάχιον δια-

Εἰκ. 29. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου (Β) μόνον μὲ πεσσίσκους.

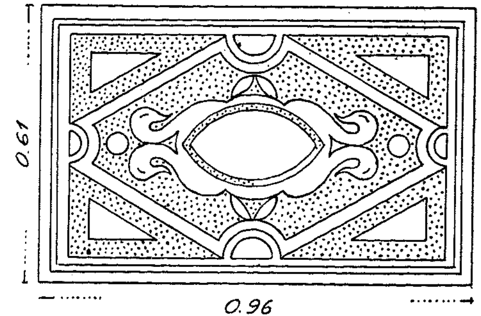
Εἰκ. 30. Ἡ ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως μέχρι τοῦ 1940 διατηρουμένη μαρμαρίνη βάσις τοῦ ἄμβωνος.

μέτρου 1.40 καὶ πάχους 0.18 φέρον κατὰ τὸ ἐξωτερικὸν χεῖλος γλυφὰς ἀνεστραμμένης ἰωνιζούσης βάσεως.

Ἐπὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου στενομήκων τμημάτων θὰ ἐστηρίζοντο αἱ βαθμίδες τῶν δύο κλιμάκων, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἄνω εἰς τὸ ὑψωμένον

κυκλικὸν δάπεδον τοῦ μέσου τμήματος. Αἱ κλίμακες αὗται θὰ ἔφερον κατὰ τὰ πλάγια μαρμάρινα προστατευτικὰ πτερύγια, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδὲν τμῆμα διεσώθη. Ὅμοια προστατευτικὰ θωράκια ἀλλὰ καμπύλα θὰ ἔφερεν ἐξωτερικῶς καὶ τὸ κυκλικὸν μέσον τμῆμα, τῶν ὁποίων ὁμοίως οὐδὲν τεμάχιον διετηρήθη. Τούτου ἕνεκα δὲν ἐπεχείρησα τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος.

Ἡ κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους εὕρεσις τοῦ ἄμβωνος τῆς Θάσου μαρτυρεῖ ὅτι καὶ αὕτη ἠκολούθει τόν, οὐχὶ βεβαίως ἄνευ ἐξαιρέσεων, ἐν τῇ Ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι ἀκολουθούμενον κανόνα τῆς κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους τοποθετήσεως τοῦ ἄμβωνος.

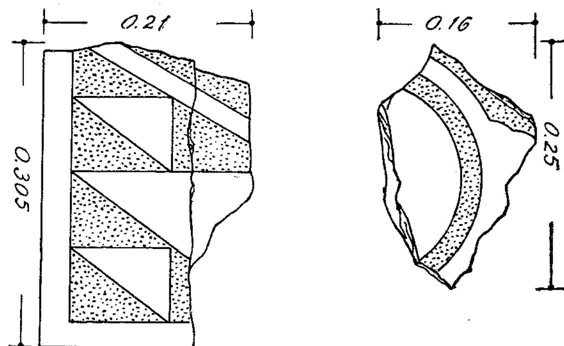
Εἰκ. 31. Ἐπιπεδόγλυφον θωράκιον.

Τὸ δάπεδον. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ ἦτο ἐστρωμένη διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων, λευκῶν καὶ ὑποκυάνων πλακῶν μαρμάρου, τοποθετημένων ἐπὶ παχέος κονιάματος κατὰ παραλλήλους στρώσεις καὶ μὲ ἁρμοὺς διασταυρουμένους. Τμήματα τῆς πλακοστρώσεως ἀνευρέθησαν κατὰ μὲν τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 4) κατὰ δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὸ δυτικόν. Τὸ πρεσβυτέριον ὁμοίως ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν λευκῶν καὶ κυανῶν (ὅρα εἰκ. 20) περὶ τῶν ὁποίων ὡμιλήσαμεν ἤδη.

Γλυπτὰ ἀβεβαίου προορισμοῦ. Πλὴν τῶν γλυπτῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν, περὶ ὧν εἴπομεν ἀνωτέρω, εὑρέθησαν τόσον κατὰ τὴν πρώτην, ὅσον καὶ κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν καί τινα ἄλλα τεμάχια θωρακίων παρουσιάζοντα συνδυασμὸν ἐπιπέδου μαρμαρίνου μετὰ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ τεμάχια ταῦτα συγκολληθέντα ἀπήρτισαν ἓν ἀκέραιον θωράκιον, διαστάσεων 0.61×0.96 καὶ μέγα μέρος δευτέρου θωρακίου ὁμοίου σχεδίου, ἤτοι μὲ ρόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλοντα κεντρικὸν ἔμβλημα ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐλλειψοειδοῦς κέντρου καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀποφύσεων, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουν πρὸς δύο ἀντινώτους κεφαλὰς νησσῶν (εἰκ. 31). Ὅλη ἡ ἔξω τοῦ σχεδίου ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου ἐλαξεύθη βαθύτερον καὶ ἀνωμάλως, ὥστε νὰ παρέχῃ καλυτέραν πρόσφυσιν εἰς ἐρυθρωπὸν ὑδραυλικὸν κονίαμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἐφυτεύοντο ἔγχρωμοι ψηφίδες. Πλὴν δὲ τοῦ ἀνωτέρω σχεδίου ὑπῆρχε καὶ ἄλλο τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν τεμάχιά τινα, (εἰκ. 32) τῆς αὐτῆς ἐκτελέσεως, παρουσιάζοντα συνδυασμὸν λευκῶν μαρμαρίνων τριγώνων πρὸς ἄλλα ψηφιδωτὰ τρίγωνα, ρόμβον καὶ κύκλον. Τὰ πρωτότυπα ταῦτα γλυπτά, ἅτινα δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς πρόδρομοι τῶν βυζαντινῶν

ἐπιπεδογλύφων, δὲν γνωρίζω ἀπὸ ποῖον μέρος τοῦ ναοῦ προέρχονται· πάντως εἰς τὸ τέμπλον δὲν δύνανται νὰ ἀνήκουν· διότι αἱ διαστάσεις των δὲν τὸ ἐπιτρέπουν.

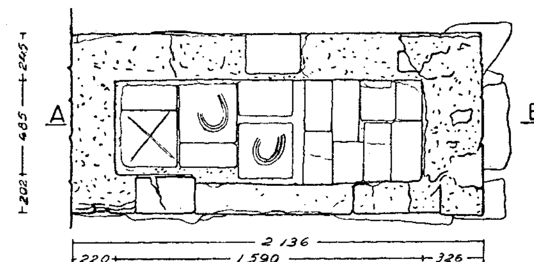
Τὰ προσκτίσματα. Ὡς πᾶσαι σχεδὸν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ οὕτω καὶ ἡ τῆς Θάσου ἔφερε προσκεκολλημένα ἐξωτερικῶς βοηθητικά τινα διαμερίσματα, τοποθετημένα ἐντὸς τῶν δύο ὀρθῶν γωνιῶν, τὰς ὁποίας ἐσχημάτιζε τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ μετὰ τῶν ἐγκαρσίων. Ἐκ τῶν βοηθη-

Εἰκ. 32. Τεμάχια ἐπιπεδογλύφου θωρακίου.

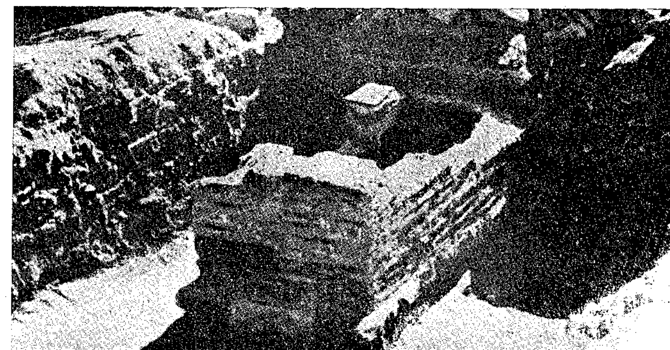
τικῶν αὐτῶν διαμερισμάτων τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ εἶχεν ἤδη ἀναφανῆ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ κ. Κοτζιᾶ (πβλ. εἰκ. 1) τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν δευτέραν. Θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰ πρὸς βορρᾶν. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Μ διαμέρισμα (εἰκ. 3), εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον διαστάσεων, 3,3×7,9, τοῦ ὁποίου ὅμως τὸ ἐσωτερικόν, ἐκσκαφὲν εἰς ἱκανὸν βάθος, δὲν ἀπέδωκε τίποτε τὸ ἀποσαφηνίζον τὸν προορισμόν του. Τοῦ ἀμέσως πρὸς δυσμὰς τοῦ Μ διαμερίσματος Π (εἰκ. 3) ἐκτεινομένου πρὸς βορρᾶν πολὺ περισσότερον δὲν κατωρθώθη νὰ ὁρισθῇ ἡ δευτέρα διάστασις, διότι προχωρεῖ κάτωθεν τῶν νεωτέρων οἰκιῶν. Λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν τὸ διαμέρισμα τοῦτο δύναται μετὰ πιθανότητος τὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ βαπτιστήριον, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον παρὰ τὴν Ν.Α. αὐτοῦ γωνίαν ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ ἐφαπτόμενον τοῦ βορείου τοίχου τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ ναοῦ, ὀρθογώνιον κατασκεύασμα ἐξ ὀπτοπλίνθων, βαῖνον ἐπὶ ὑποβάθρου ἐκ λίθων ὕψ. 0,10 (εἰκ. 34). Τὸ μῆκος του εἶναι 2.136, τὸ πλάτος 0,632 καὶ τὸ ὕψος ἐξωτερικῶς 0,60. Ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ κτίσματος τούτου ἔφερεν ἐν τῷ μέσῳ εὐρεῖαν ἐγκοπὴν ἔχουσαν ἑκατέρωθεν μικροὺς πεσσίσκους μήκους 0,815 καὶ ὕψους 0, 225. Τὸ κεντρικόν της κοίλωμα ἔχει μῆκος 1,59, πλάτος 0,485 καὶ βάθος 0,385 (εἰκ. 33). Ὁ πυθμὴν του ἀποτελεῖται ἐκ πηλίνων τετραγώνων πλακῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι φέρουν κοίλας εὐθείας γραμμὰς χιαστὶ καὶ ἄλλαι καμπύλας. Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς

τοῦ κατασκευάσματος τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος. Ἐπιτρέπεται ὅμως ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ ὑποκαύστου θερμαντῆρος τοῦ διὰ τὸ βάπτισμα προοριζομένου ὕδατος, τοσούτῳ μᾶλλον

Εἰκ. 33. Κάτοψις τοῦ θερμαντῆρος (;) τῆς εἰκόνος 34.

καθόσον εὑρέθησαν πρὸς δυσμὰς καὶ ὑπεράνω του πλάκες σχιστολιθικαὶ καὶ λίθοι παρουσιάζοντες ἴχνη πυρός. Ὑπενθυμίζω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν σωληνώσεις ὡδήγουν τὸ θερμὸν ὕδωρ

Εἰκ. 34. Τὸ ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος Π εὑρεθὲν κτίσμα (Θερμαντήρ;).

τῶν γειτονικῶν λουτρῶν εἰς τὴν φιάλην, τὸ σκευοφυλάκιον καὶ τὸ βαπτιστήριον [1].

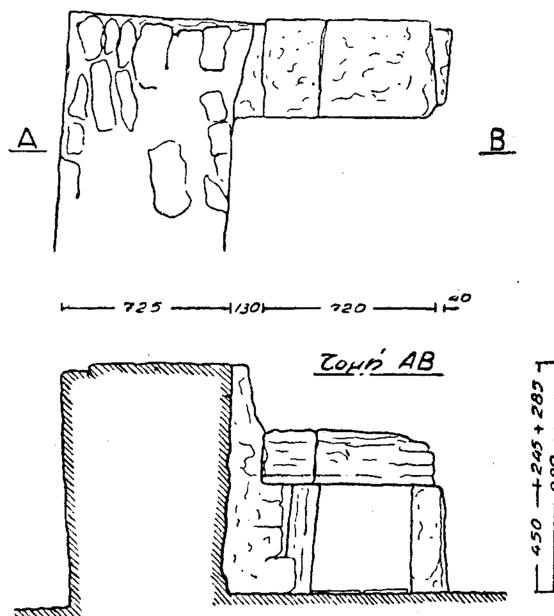
Ἐὰν λοιπὸν τὸ διαμέρισμα Π θεωρηθῇ ὡς βαπτιστήριον, τότε τὸ Μ θὰ ἦτο μᾶλλον βοηθητικὸς αὐτοῦ χῶρος καὶ οὐχὶ κλιμακοστάσιον ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην, ὡς ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Μ ἐκαθαρίσθη καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος. Οἱ κάτωθεν τῆς ἐξωτερικῆς πλακοστρώσεως δόμοι του ἀπετελοῦντο ἐξ ὡραίων ἀρχαίων λίθων χρησιμοποιηθέντων ἐκ νέου. Ἡ τελευταία μάλιστα

1 Σωτηρίου, Πρακτ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑτ. 1935 σ. 65-69 καὶ εἰκ. 15-19.

στρῶσις του — ἓν μέτρον κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους — ἐξέχει τῶν ἄλλων κατὰ 0,05. Δυστυχῶς λόγῳ τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος, ὅπερ ἀνέβλυζεν ἐνταῦθα δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ προχωρήσῃ ἡ σκαφὴ εἰς μεγαλύτερον βάθος.

Δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ γενόμεναι βορειότερον καὶ προχωρήσασαι ὡσαύτως μέχρι τοῦ νάματος τοῦ ὕδατος ἐπὶ μήκους 2 μέτρων δὲν ἀπεκάλυψαν

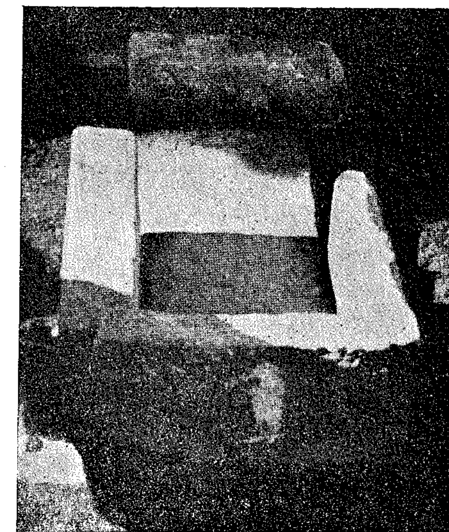

Εἰκ. 35. Τμῆμα τοῦ κλιβάνου (;) κάτοψις καὶ τομή.

ἄλλο διαμέρισμα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν τοῖχον, ὅστις, βαίνων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς Β.Δ. γωνίας τοῦ βορείου σκέλους τοῦ ναοῦ καὶ φθάνει μέχρι τῆς Β.Α. γωνίας τοῦ διαμερίσματος Π, οὗτος φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερος, χωρίζεται δ' ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ διὰ σαφοῦς κατακορύφου ἁρμοῦ. Δυστυχῶς ἡ παρουσία πλατάνου καὶ σωληνώσεων νεωτέρα βρύσης ἠμπόδισε τὴν παρακολούθησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν διαδρομήν του καὶ ἰδίως τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς συνδέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ διαμερίσματος Π. Βλέπει τις ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ σχεδίου (εἰκ. 3) καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τοῖχοι δὲν εὑρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν ὁ εἷς τοῦ ἄλλου.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰ νότια προκτίσματα. Ταῦτα δυστυχῶς ἦσαν πολὺ περισσότερον κατεστραμμένα ἀπὸ τὰ βόρεια, ὡς ἄλλως τε συμβαίνει καὶ διὰ

τὸ νότιον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ ναοῦ. Ἡ γενομένη λοιπὸν ἐνταῦθα ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ἐν πρώτοις τὰ θεμέλια τοίχου πάχους 0,95, βαίνοντος παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀπέχοντος αὐτοῦ κατὰ 4.17. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔφθανε πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νοτίου σκέλους, ὅπερ ὅμως εἶναι κατεστραμμένον (εἰκ. 3). Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα ἓν διαμέρισμα (Μ´) περίπου συμμετρικὸν πρὸς τὸ βόρειον (Μ) ἀλλ' ἀγνώστου μήκους καὶ προορισμοῦ. Εἰς τὴν νοτίαν παρειὰν τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀπεκαλύφθη προσκεκολλημένον ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιον κατασκεύασμα (εἰκ. 3, Σ) τοῦ ὁποίου διεσώθη μόνον ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.13 ἀπὸ τῆς Ν.Α. του γωνίας χαμηλὴ θύρα (εἰκ. 35), ἀποτελουμένη ἐκ δύο ἑκατέρωθεν σταθμῶν (παραστατῶν) καὶ ἑνὸς ὑπὲρ αὐτοὺς ὑπερθύρου[1], ὅπερ δυστυχῶς ἔθραυσαν οἱ ἐργάται: Τὸ ἔδαφός του ἀπετελεῖτο ἐξ ἀκανονίστων ἀγκωναρίων ἐπὶ τῶν ὁποίων διακρίνονται, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν παραστατῶν καὶ τοῦ ἀνωφλίου, ἴχνη πυρός, μαρτυροῦντος ὅτι θὰ πρόκειται περὶ κλιβάνου. Μεταξὺ τῶν λίθων, διὰ τῶν ὁποίων ἦτο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου γεμισμένον τὸ ἐσωτερικόν, εὑρέθη καὶ θραῦσμα ἐπιγραφῆς (ἀρ. εὑρετηρίου τοῦ μουσείου 671) διασῶζον τμῆμα ἱεροῦ νόμου. Τὸ δυτικὸν πέρας τοῦ κατασκευάσματος δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ «κλιβάνου» ὡς καὶ ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ διαμερίσματος Σ διακόπτονται ὅλοι εἰς τὸ αὐτὸ περίπου σημεῖον (εἰκ. 3).

Εἰκ. 36. Κίστη ὑπεράνω τοῦ τάφου.

Οἱ τάφοι. Ἑκατέρωθεν τῆς μεγάλης ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἡ πρόσφατος ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε δύο κτιστοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους[2]. Ὁ ἐξ αὐτῶν πρὸς Βορρᾶν κείμενος (εἰκ. 3, Τ) ἔβαινεν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου

[1] Ἰδοὺ αἱ σχετικαὶ διαστάσεις: Ἀνατολικοῦ παραστάτου ὕψος 0.45, πλάτος 0.12 βάθος 0.34. Δυτικοῦ παραστάτου ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ ἀνατολικοῦ, πλὴν τοῦ πλάτους, ὅπερ εἶναι 0.14. Ἀνωφλίου μῆκος 0.71, ὕψος 0.21, βάθος 0,43.

[2] Τοὺς τάφους τούτους, ἐμοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἀναχωρήσαντος ἐκ Θάσου δι' ὑπηρεσιακὴν ἀνάγκην, ἀνέσκαψε καὶ ἐπιμελῶς ἠρεύνησεν ὁ κ. Delvoye, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης εὐχαριστῶ.

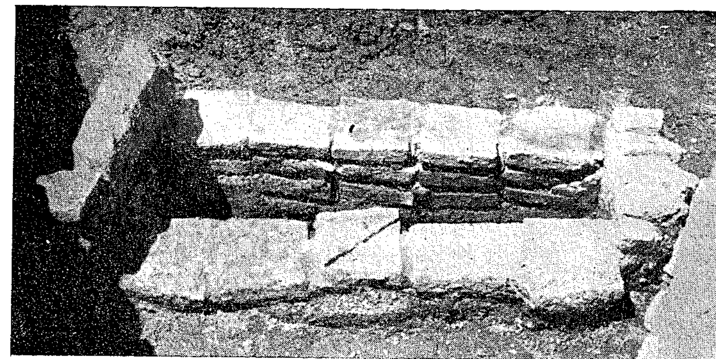
τῆς κάτωθεν τῆς βασιλικῆς ῥωμαϊκῆς οἰκίας. Ὁ τάφος οὗτος περιεῖχε δύο σκελετούς, τῶν ὁποίων ἡ κεφαλὴ ἦτο προσανατολισμένη πρὸς τὰ Ν.Δ. Κατὰ τὸν ἐξετάσαντα τὰ ὀστᾶ ἐκ Θεσσαλονίκης ἰατρὸν κ. Εὐθυβουλίδην, οἱ σκελετοὶ θὰ ἀνῆκον εἰς δύο ἄνδρας ἡλικίας 40 μέχρι 50 ἐτῶν. Μαρμαρίνη πλάξ, σήμερον τεθραυσμένη εἰς τρία, ἐχρησίμευεν ἄλλοτε ὡς κάλυμμα τοῦ τάφου, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου τὰ τοιχώματά του ἀπετελοῦντο ἀπὸ μεγάλους μὲν πωρολίθους παρὰ τὴν κεφαλήν, ἀπὸ μικρὰς δὲ μαρμαρίνας πλάκας παρὰ τοὺς πόδας. Τὰ ἐνδιάμεσα τμήματα ἦσαν κατεσκευασμένα ἐκ πλίνθων. Πλὴν ἁπλῆς, τεθραυσμένης λαγήνου ἐκ καστανῆς ἀργίλου, τοποθετημένης παρὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τάφου, οὐδὲν ἄλλο κτέρισμα εὑρέθη[1]. Καθ' ὅλην τὴν ΝΑ τῆς προθέσεως ἀνασκαφεῖσαν περιοχὴν εὑρίσκοντο εἰς βάθος περίπου 0.40 ὑπὸ τὸ σημερινὸν ἔδαφος, σκορπισμένα ὀστᾶ, ἄνευ οὐδενὸς ἴχνους κτιστοῦ τάφου.

Νοτίως τῆς ἀψῖδος ἀπεκαλύφθη ἄλλος τάφος (εἰκ. 3, Τ) βαίνων πρὸς τὰ ΒΔ. Ἐντὸς αὐτοῦ δὲν εὑρέθη ἀκέραιος σκελετὸς ἀλλὰ μόνον ἰσχνά τινα λείψανα ὀστῶν. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμά του ἦσαν ἐκτισμένα διὰ πέντε σειρῶν ὀπτοπλίνθων, διαστάσεων 0.43×0.30×0.07, αἵτινες ἔβαινον ἐπὶ ἐστιβαγμένων θραυσμάτων πηλίνων ἀγγείων. Αἱ πλίνθοι ἔφερον ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των διαγωνίους γραμμὰς (εἰκ. 34) ὁμοίας πρὸς τὰς τῶν πλίνθων τοῦ ὑποκαύστου θερμαντῆρος. Ὁ πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπετελεῖτο ἐκ μικρῶν λίθων κατακλυζομένων ὑπὸ τοῦ κάτωθεν ἀναβλύζοντος ὕδατος. Τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ λάκκου ἐκλείετο ὑπὸ δύο ἐπαλλήλων λιθίνων πλακῶν διαφόρων διαστάσεων. Πρὸς ἀνατολὰς ἵστατο ὀρθία μία πλάξ, ἥτις ἐφάνη κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ἀνασκάπτοντα ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἄλλο κατασκεύασμα. Πράγματι δ' ἀκριβῶς ὑπεράνω τοῦ περιγραφέντος τάφου, τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξις δὲν ἦτο ἀκόμη γνωστή, εὑρέθη παραλληλεπίπεδος κίστη περικλειομένη ὑπὸ πέντε πλακῶν (εἰκ. 36), ἐξ ὧν μία, ἡ ὁριζοντίως τοποθετημένη, ἐχρησίμευεν ὡς κάλυμμα τοῦ κάτωθεν τάφου, αἱ δὲ τέσσαρες ἄλλαι, ἱστάμεναι κατακορύφως περιέβαλλον τὴν πρώτην (εἰκ. 36). Μία δ' ἐξ αὐτῶν, ἡ πρὸς ἀνατολάς, ἦτο ἐκείνη, τὴν ὁποίαν προηγουμένως ἀνεφέραμεν. Πρόκειται ἄραγε περὶ δευτέρου τάφου ἱδρυμένου ἐπὶ τοῦ πρώτου ἢ περὶ νεκρικοῦ τινος *σήματος*; Ἡ παντελὴς ἀπουσία σκελετοῦ εἰς τὴν στάθμην ταύτην καθιστᾷ πιθανωτέραν τὴν δευτέραν ὑπόθεσιν.

Τέλος τρίτος κτιστὸς τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1930 ἀποκαλυφθῆ καὶ ἐρευνηθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Κοτζιᾶ (πβλ. εἰκ. 1 καὶ 37). Εὑρίσκεται δὲ οὗτος πλέον ἐντὸς τῆς βασιλικῆς κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἤτοι εὐθὺς πρὸ τῆς μεταγενεστέρας κόγχης τῆς προθέσεως. Κατεσκευασμένος ἐξ ἀκανονίστων ἀγκωναρίων, μὲ σχῆμα ὀρθογώνιον, ἦτο ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος διὰ λευκοῦ κονιάματος. Τὰ ἐσωτερικά του

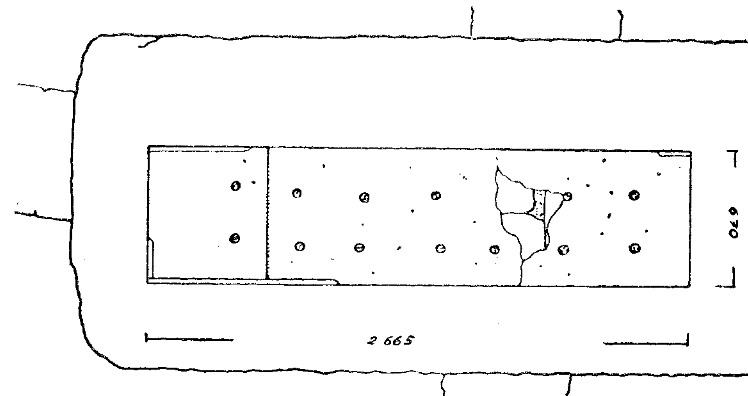
[1] Ὁμοία λάγηνος εὑρέθη καὶ εἰς Φθιώτιδας Θήβας (Ἀρχ. Ἐφημ. σ. 105 εἰκ. 142)

τοιχώματα ἦσαν ἐπενδεδυμένα δι' ὡραίων πλακῶν θασίου μαρμάρου, πάχους 0.02. Ὁ εἰς βάθος 0.74 πυθμὴν τοῦ τάφου ἀπηρτίζετο ἐκ δύο ἀνίσων μαρμαρίνων πλακῶν (εἰκ. 38) αἱ ὁποῖαι καὶ εἰσδύουν ὑπὸ τὰ τοιχώματα.

Εἰκ. 37. Ὁ κατὰ τὸ βόρειον κλίτος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τάφος.

Ἡ πρώτη πλὰξ ἔχει μῆκος 2.075, διατρυπᾶται δὲ ὑπὸ 6 ζευγῶν στρογγύλων ὀπῶν, ἡ δὲ δευτέρα, εὑρισκομένη εἰς στάθμην κατὰ 0.02 ὑψηλοτέραν τῆς

Εἰκ. 38. Ὁ ἐντὸς τῆς προθέσεως τάφος.

πρώτης ἔχει μῆκος 0.59 καὶ διατρυπᾶται ὑπὸ ζεύγους ὀπῶν[1] (εἰκ. 38). Κάτωθεν τῶν πλακῶν αὐτῶν εὑρέθη, εἰς βάθος 0.10, στρῶσις ἐκ πηλίνων πλίνθων, αἵτινες φέρουν διαγωνίους χαραγάς. Τὰ τοιχώματα τοῦ τάφου στηρί-

[1] Ὅμοιαι ὀπαὶ κατὰ τὸν πυθμένα εὑρίσκονται εἰς μεσαιωνικοὺς τάφους ὡς π.χ. τοῦ «Θησείου» (Ὀρλάνδος Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 215 εἰκ. 14), τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Δαφνίου (Millet. Daphni σ. 23) καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 3 [1924-25] Παράρτ. σ. 66), θὰ ἐχρησίμευον δὲ πιθανώτατα διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν ἐκ τῶν πτωμάτων ἢ ἄλλων ὑγρῶν διηθουμένων εἰς τὸν τάφον.

ζονται ἐπὶ τοιχίσκων ἐκ τριῶν στρώσεων πλίνθων μήκους 0.29 καὶ πάχους 0.33. Ὁ τάφος εἶχεν ἤδη ἀπὸ μακροῦ συληθῆ, δι' ὃ καὶ δὲν ἀνευρέθησαν ἐν αὐτῷ κτερίσματα. Κατὰ τὴν βουλγαρικὴν κατοχὴν ἐπληρώθη διὰ πετρῶν, ἐρρίφθη δ' εἰς αὐτὸν καὶ κυλινδρικὸς κορμὸς κίονος, ὅστις ἔθραυσε τὴν μεγάλην πλάκα τοῦ πυθμένος του.

Ἡ ἐντὸς τοῦ ναοῦ παρουσία τοῦ τάφου αὐτοῦ καὶ μάλιστα ἐντὸς τῆς προθέσεως μαρτυρεῖ περὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ. Θὰ πρόκειται ἴσως περὶ τάφου μάρτυρός τινος ἢ ἁγίου· διότι μὴ ἁγίου ἡ ἐντὸς τῶν ἐκκλησιῶν ταφὴ εἶχεν ἀπαγορευθῆ ὑπὸ τοῦ νόμου τοῦ 381 [1] καὶ μεταγενεστέρων [2].

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΤΑΥΡΙΚΩΝ ΝΑΩΝ ΤΟΥ 4ου 5ου ΚΑΙ 6ου ΑΙΩΝΟΣ

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενομένην λεπτομερῆ ἐξέτασιν τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου, ὑπολείπεται ἡ τυπολογικὴ κατάταξις αὐτῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ξυλοστέγων σταυρικῶν βασιλικῶν. Πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ κατατάξωμεν πρότερον εἰς τύπους τοὺς σταυρικοὺς ναοὺς καὶ πρὸ πάντων νὰ καθορίσωμεν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιθέτου « σταυρικός», ἡ ὁποία συχνὰ παρηρμηνεύθη. Ὅταν λέγωμεν σταυρικὸν ναὸν πρέπει νὰ νοοῦμεν ἐκεῖνον, τοῦ ὁποίου καὶ *τὰ τέσσαρα σκέλη* διαγράφονται σαφῶς εἴτε εἰς τὴν κάτοψιν (περίπτωσις ἐλευθέρου σταυροῦ) εἴτε εἰς τὸν χῶρον (περίπτωσις ἐγγεγραμμένου σταυροῦ). Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν τὰ παράπλευρα διαμερίσματα συμπληρώνουν ἁπλῶς τὰς κενὰς γωνίας τοῦ σταυροῦ *ἐκ τῶν ἔξωθεν*, χωρὶς δηλαδὴ νὰ παίζουν κανένα ὀργανικὸν ρόλον, ὡς τοῦτο γίνεται ἀργότερον εἰς τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς μετὰ τρούλλου ναοὺς τῆς βυζαντινῆς περιόδου [3]. Ἡ ἀνωτέρω ἀποσαφήνισις εἶναι ἀναγκαία· διότι συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς « σταυρικοὶ » ναοί, τῶν ὁποίων τὰ τρία σκέλη (*βόρειον, νότιον καὶ δυτικὸν*) διαγράφονται σαφῶς, τοῦ τετάρτου σχηματιζομένου μόνον διὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ. Τοιοῦτοι ναοὶ εἶναι π.χ. οἱ τῆς κεντρικῆς Μ. Ἀσίας [4] (Καππαδοκίας,

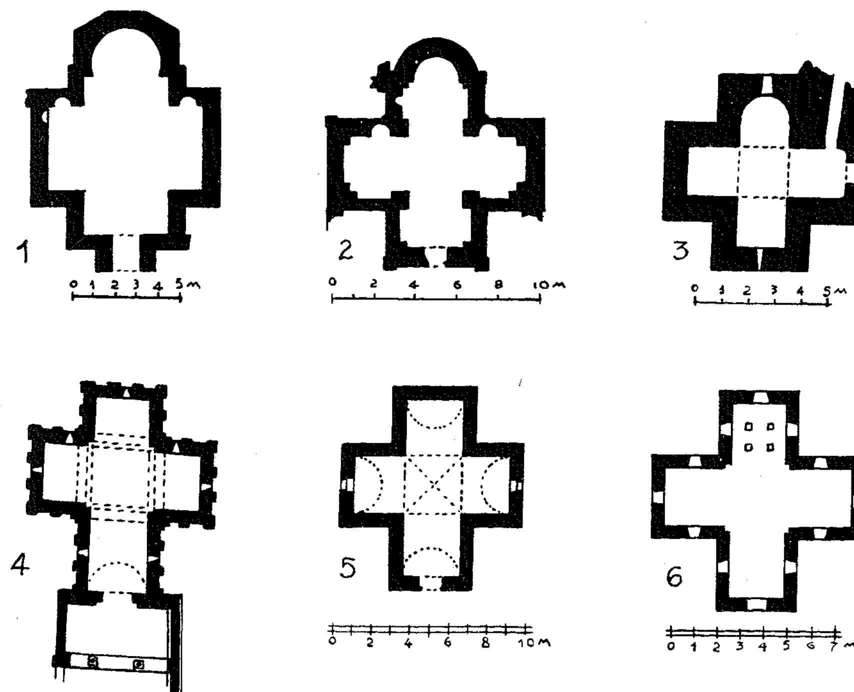
[1] Codex Theodosianus Τίτλ. XVII (ἔκδ. Ritter 1738) τ. 3 σ. 160.

[2] *Βασιλικὰ* Βιβλ. 5 τίτλ. Α § 2 *«μηδεὶς ἐν ἐκκλησίᾳ ἁγίᾳ θαπτέτω νεκρόν»*.

[3] Ὅρα σχετικῶς G. Millet, Rev. Archéologique 1905 τ. 5, σ. 106.

[4] Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 55 εἰκ. 42, σ. 140 εἰκ. 106. H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 183 εἰκ. 60, σ. 188 εἰκ. 63, σ. 194 εἰκ. 66, σ. 277 εἰκ. 201. W. Ramsay - G. L. Bell, The thousand and one churches, London 1909, εἰκ. 227 (Kizil - Dagh), 229 (Tchet - Dagh), 271 (Hayyat), 276 (Kurshundju), 283 (Viran Shehir), 300 (Sivri Hissar) κλπ. Τὴν διάκρισιν μεταξὺ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (crux immissa) καὶ τοῦ ταυομόρφου (crux commissa) ὀρθῶς εἶχε πάλαι ὑποδείξει ὁ Graf (Repertorium für Kunstwissenschaft τ. 17 [1894] σ. 137).

Λυκαονίας κλπ.), οἵτινες ἔχουν τὸ σχῆμα ταῦ καὶ οὐχὶ σταυροῦ καὶ ὀρθὸν εἶναι νὰ σχετισθοῦν ὄχι τόσον πρὸς τοὺς σταυρικοὺς ὅσον πρὸς τὰς λεγομένας μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικάς. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν θὰ συμπεριλάβωμεν αὐτοὺς εἰς τὴν ἐξέτασιν ἡμῶν, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ πραγματευθῶμεν περὶ αὐτῶν ἀλλαχοῦ.

Εἰκ. 39. Σταυρόσχημα ναΰδρια ἢ (μαρτύρια μημόρια).
1. Yagdebash (Μ. Ἀσίας) 2. Deghilé (Μ. Ἀσία) 3. Μαχαλέτς (Μ. Ἀσία) 4. Ραβέννα Μαυσσωλεῖον Πλακιδίας. 5. Βερόνα. Ἁγ. Τόσκα καὶ Τευτερία. 6. Χερσών.

Λόγῳ τοῦ κατ' ἐξοχὴν συμβολικοῦ του σχήματος ὁ καθ' αὐτὸ σταυρικὸς τύπος ἐφηρμόσθη ἤδη λίαν ἐνωρὶς εἴς τε τὴν Ἀνατολὴν [1] καὶ τὴν Δύσιν [2], ἰδίᾳ

[1] W. Ramsay - G. L. Bell, The thousand and one churches εἰκ. 181 No 44 (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 2), εἰκ. 290 (Yagdebash) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 1), εἰκ. 297 (Süt-kilissé). D. V. Ajnalov, Rasvaliny chramov, Pamjatniki christ. Chersonesa, 1905, XIII. Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 28 εἰκ. 18 (Χερσῶνος) (ἐνταῦθα εἰκ. 39, 6).

[2] G. Rivoira, Archit. musulmana, Milano 1914 σ. 262 εἰκ. 224 - 226 (Banda Ἱσπανίας). Verzone, Architettura nell Italia settentrionale, Milano 1942 εἰκ. 3 (Verona, Sta Tosca e Teuteria), Dehio - Bezold, Die kirchliche Baukunst des Abendlandes πίν. 47 (ναὸς Ingelheim), Zeitschr. für Gesch. der Architektur 1907 σ. 89 (ναὸς Romainmotier) κλπ.

εἰς ἐπιτυμβίους ναΐσκους—*εὐκτήρια* ἢ *μαρτύρια*—δηλαδὴ ναοὺς ἱδρυομένους κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ἔξω τῶν πόλεων ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως, ἀργότερον δέ, ἤτοι μετὰ τὴν Κωνσταντίνειον εἰρήνην, καὶ ἐντὸς τῶν πόλεων, ὅταν ἡ μεγάλως ἀναπτυχθεῖσα λατρεία τῶν μαρτύρων μετεφέρθη, μετὰ τῆς σχετικῆς τελετουργίας, intra muros. Χαρακτηριστικὴ τῆς γενικῆς χρήσεως τοῦ σταυρικοῦ σχήματος εἶναι ἡ φράσις Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, ὅστις, γράφων, περὶ τὸ 380, πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον περί τινος ὑπ᾽ αὐτοῦ κατασκευαζομένου εὐκτηρίου, λέγει, ὅτι τὸ ἀνεγείρει ἐν σχήματι σταυροῦ «*ὥσπερ πανταχοῦ ὁρῶμεν*»[1].

Καὶ τὰ μὲν ἁπλᾶ εὐκτήρια κατεσκευάζοντο μὲ μικρὰς διαστάσεις καὶ ἰδίᾳ μὲ μικρὸν μῆκος σκελῶν (εἰκ. 39). Τὸ σχέδιόν των συνεχίζει πιθανώτατα τὸ σχῆμα τῶν ρωμαϊκῶν μαυσσωλείων τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς Δύσεως[2], τῶν ὁποίων διαφέρουν μόνον ὡς πρὸς τὸν τρόπον καλύψεως τοῦ ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ χώρου, ἥτις τώρα γίνεται μὲν πάλιν διὰ «κρεμαστοῦ»[3] ἢ δι᾽ ἡμισφαιρικοῦ[4] θόλου ἢ καὶ διὰ σταυροθολίου[5], τοποθετουμένων ὅμως τῶν θόλων τούτων ὑψηλὰ καὶ περικλειομένων πάντοτε ἐντὸς τετραγώνου κτιστοῦ πύργου καλυπτομένου ὑπὸ πυραμοειδοῦς στέγης (εἰκ. 40,3).

Τοὐναντίον οἱ ἐντὸς τῶν πόλεων, μετὰ τὸν θρίαμβον τῆς ἐκκλησίας, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθέντες κατὰ τὸν 4ον αἰῶνα ὑπεράνω τοῦ σκηνώματος ἢ τῶν λειψάνων σημαινόντων ἀθλητῶν τῆς πίστεως ναοί, κατεσκευάσθησαν μὲ κολοσσιαίας διαστάσεις. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ναοὶ δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς τέσσαρας κατηγορίας. Ἐκ τούτων ἡ

---

[1] Migne, P. G. 46, στ. 1093. Καὶ κατωτέρω στ. 1096 «*Σταυρός ἐστι τοῦ εὐκτηρίου τὸ σχῆμα*». Καὶ ὁ Ἀμασείας Ἀστέριος (†412) ἐξαίρει τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ κάλλος τῶν μαρτυρίων πβλ. Migne, P. G. τ. 40 στ. 336.

[2] Ὅρα σχετικῶς τὰ ὑπὸ A. Grabar, Martyrium, τόμ. I Paris 1946 σ. 161, 166 καὶ 167 ἀναφερόμενα παραδείγματα ρωμαϊκῶν μαυσσωλείων, εἰς ἃ προσθετέα καὶ τὰ τῆς Νικοπόλεως διὰ τοὺς ἐγγεγραμμένους σταυρούς.

[3] Μαυσσωλεῖον τῆς Galla Placidia (Choisy, L'art de bâtir chez les Byzantins πίν. XVII), Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 12 [1929] σ. 146 εἰκ. 4).

[4] Μαρτύριον Mahaletch Λυκαονίας, Ramsay-Bell ἔ.ἀ. σ. 24 καὶ εἰκ. 198. Ὁ ἡμισφαιρικὸς καὶ ὁ κρεμαστὸς θόλος ἐφηρμόσθησαν ἤδη εἰς προχριστιανικὰ κτήρια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ὡς π.χ. εἰς Kusr-en-Nu-edjis (Survey of eastern Palestine τ. III σ. 219), Γέρασα (Choisy, ἔ.ἀ. πίν. XV), Νικομήδειαν (ἔ.ἀ. πίν. XVII) κλπ.

[5] Ἁγ. Τόσκα καὶ Τευτερία ἐν Βερόνῃ P. Verzone, L'architettura religiosa dell'alto medio evo nell'Italia settentrionale, Milano 1942 εἰκ. 3 πίν. III καὶ σ. 14.

1Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

παρουσιάζει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἀφορμώμενα ἀπὸ τῶν τεσσάρων πλευρῶν κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου καὶ βαίνοντα κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, εἶναι πάντα ἰσοπλατῆ καὶ ἰσομήκη, καταλήγοντα εἰς εὐθύγραμμα μέτωπα. Παρὰ τὸ ἐνίοτε μέγα πλάτος των, τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται μονόκλιτα, στεγάζονται δὲ διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Τὸ κεντρικὸν ὅμως τετράγωνον στεγάζεται διὰ θόλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ποδαρικῶν συνδεομένων διὰ τόξων, οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται τετράπυλον (εἰκ. 41). Ὁ θόλος ἀφ᾽ ἑτέρου ὑψούμενος ὑπὲρ τὰς στέγας τῶν σκελῶν, περιβάλλεται ὑπὸ τετραγώνου πύργου (εἰκ. 40, 3, 4). Λόγῳ τῆς αὐστηρῶς συμμετρικῆς περὶ τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου διατάξεώς των τὰ κτήρια τῆς κατηγορίας ταύτης δύνανται νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὰ περίκεντρα κτίρια (à plan central). Ὡς δὲ τὰ ἄλλα περίκεντρα σχέδια (ὀκτάγωνα, κυκλικὰ κλπ.) ἐχρησίμευσαν καὶ τὰ ἐξεταζόμενα, ἀρχικῶς τοὐλάχιστον, ὡς μαρτύρια, ἀνεγερθέντα ἐπὶ τοῦ τάφου ἢ εἰς μνήμην μάρτυρός τινος ἢ ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς θέσεως ἁγίου τινὸς τόπου ἢ ἱεροῦ ἀντικειμένου (φρέατος, στύλου).

Παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης ὑπάρχουσι τὰ ἑξῆς:

1) Τὸ παρὰ τὴν *Ἀντιόχειαν* (Καουσιὲ)[1] ἐσχάτως (1933-36) ἀποκαλυφθὲν μαρτύριον τοῦ ἁγ. Βαβύλα, χρονολογούμενον δι᾽ ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ του, πρὸ τοῦ ἔτους 387 μ.Χ. (εἰκ. 41,1).

2) Ὁ ἐν *Σιχὲμ* τῆς Παλαιστίνης ὑπεράνω τοῦ φρέατος τοῦ Ἰακώβ, παρ᾽ ὃ ὁ Χριστὸς συνήντησε τὴν Σαμαρείτιδα, ἀνεγερθεὶς ναός, τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον μᾶς διέσωσεν ὁ Arculfus καὶ περιέγραψεν ὁ Adamnanus[2].

3) Ἡ ἐν *Ἱεροσολύμοις* βασιλικὴ «in cruce, posita ubi temptavit Satanas ... Jesum Christum» κατὰ τὸν ἀνώνυμον προσκυνητὴν τοῦ 6ου αἰ. (Breviarius de Hierosolyma ἐκδ. Geyer σ. 155).

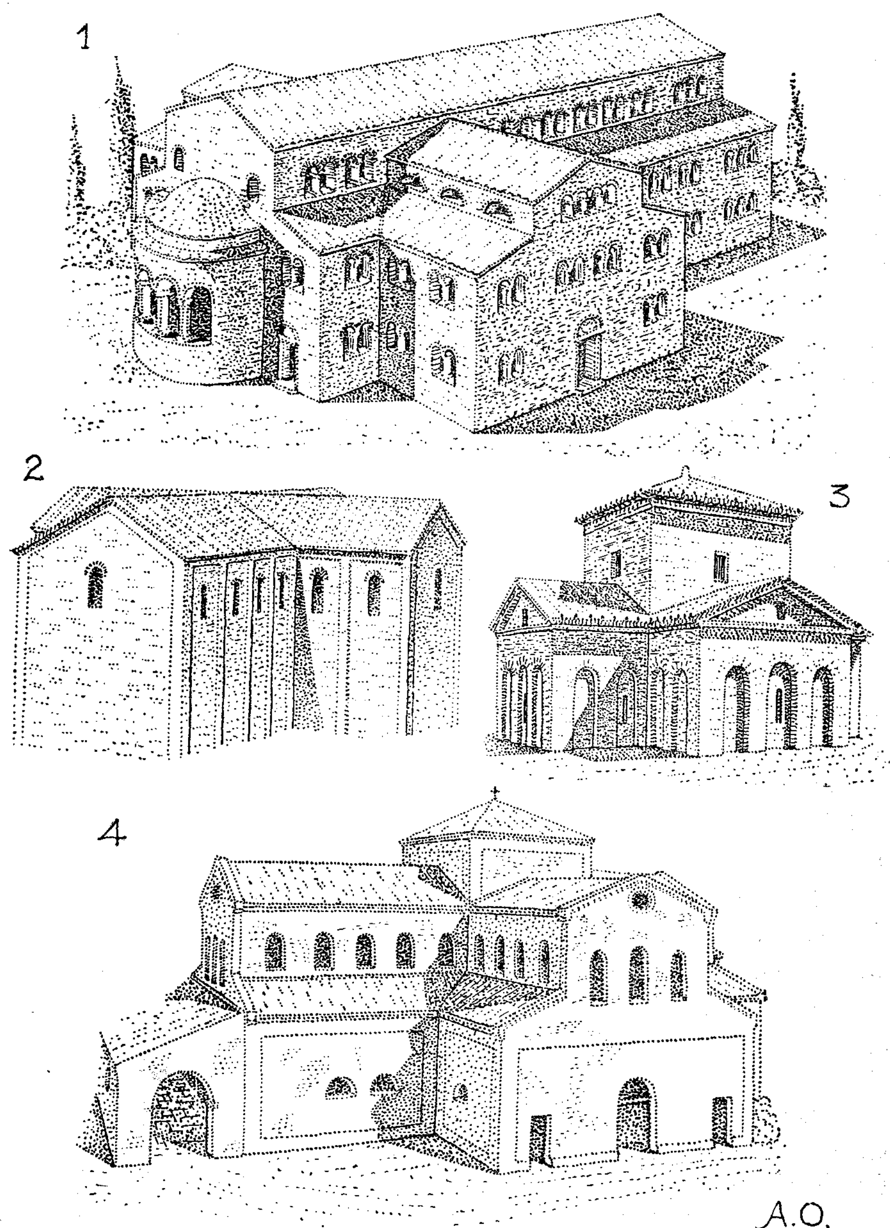
4) Ὁ ἐν *Μεδιολάνῳ* (Milano) τῆς Β. Ἰταλίας ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν ἐσχάτως[3] (εἰκ. 41,2). Τοῦ ναοῦ

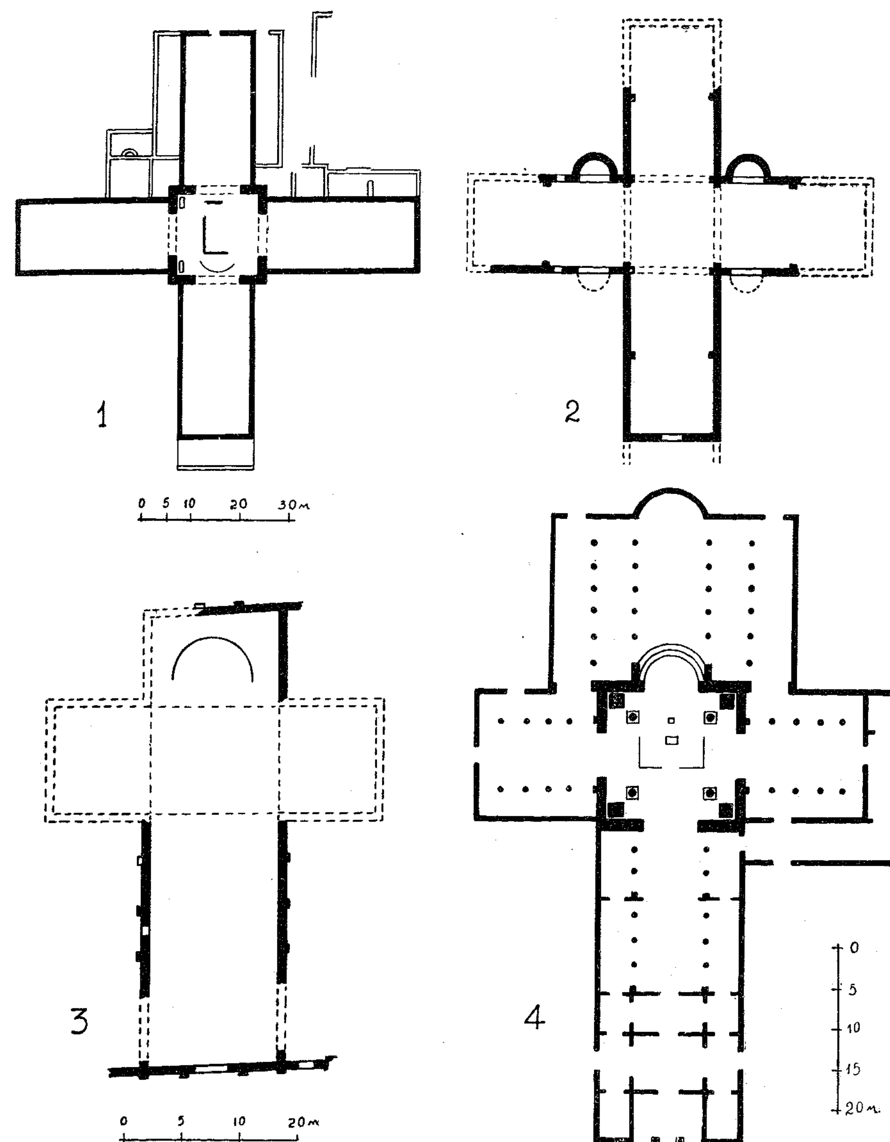
[1] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. Lassus, ἐν Antioch on the Orontes τ. II σ. 5-40· ἡ κάτοψίς του εἰς πίνακα 4 καὶ παρὰ Doro Levi, Antioch mosaic pavements I σ. 282 εἰκ. 112.

[2] Arculfus, De locis sanctis II κεφ. 19.(Tobler, Itinera ... I σ. 181) P.L. 88,802 πβλ. καὶ Beda venerabilis opera (Κολωνία 1616 καὶ 1688) τ. III De locis sanctis libellus κεφ. 14 (= P.L. 94, 1188).

[3] Ἡ κάτοψίς του ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Alberto de' Capitani d'Arzago ἐν Architetture dei secoli quarto e quinto in alta Italia, πίν. XIII καὶ σ. 25.

Εἰκ. 40. Συστήματα στεγάσεως σταυρικῶν ναῶν.
1. Βασιλικὴ Θάσου (ἀναπαράστασις). 2. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας (ἀναπαράστασις). 3. Μαυσσωλεῖον Γάλλας Πλακιδίας ἐν Ραβέννα. 4. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας (ἀναπαράστασις).

Εἰκ. 41. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 1ης καὶ 2ας κατηγορίας.
1. Καουσιὲ Ἀντιοχείας. 2. Ἁγ. Θέκλα Μιλάνου. 3. Τίμιος Σταυρὸς Ραβέννας. 4. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Ἐφέσου (προϊουστινιάνειος).

τούτου, κτισθέντος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Μεδιολάνου Ἀμβροσίου, περὶ τὸ 382, διεσώθη ἡ χαρακτηριστικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω [1]:

Condidit Ambrosius templum Dominoque
sacravit nomine apostolico, munere reliquiis.
Forma crucis templum est, templum victoria Christi
sacra; triumphalis signat imago locum.

Ὀλίγον ἀργότερον (396) ὁ ναὸς οὗτος ἐτιμήθη εἰς μνήμην τοῦ τοπικοῦ ἁγίου Ναζαρίου (S. Nazaro il grande).

5) Ὁ ἐν *Ραβέννᾳ* ἀρχικὸς ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (Sta Croce), οὗτινος τὰ θεμέλια ἀπεκαλύφθησαν διὰ προσφάτων ἐρευνῶν [2] (εἰκ. 40).

Πάντες οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἀνάγονται εἰς τὸν 4ον αἰῶνα καὶ εἶναι μᾶλλον ἀνατολικῆς προελεύσεως.

2Α ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης παρουσιάζονται ὑπὸ μορφὴν βασιλικῆς, συνήθως τρικλίτου καὶ ἐνίοτε πεντακλίτου, δὲν εἶναι δὲ πάντοτε αὐστηρῶς ἰσομήκη, οὔτε καὶ ἰσοπλατῆ. Συχνὰ τὸ δυτικὸν ἀποβαίνει μακρότερον τῶν ἄλλων, τὰ δύο ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον), στενώτερα τῶν κατὰ μῆκος καὶ τέλος τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον, καταλῆγον εἰς ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ. Τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ εἶναι τὸ κύριον σημεῖον ἀσκήσεως τῆς λατρείας καὶ ὁ στόχος τῆς προσηλώσεως τοῦ ἐκκλησιάσματος, ἐφ᾽ ὅσον πρόκειται περὶ μαρτυρίου. Προκειμένου ὅμως περὶ ἐνοριακοῦ ναοῦ ἡ κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἀψὶς ἀποκτᾷ πρωτεύουσαν πλέον σημασίαν.

Αἱ διαστάσεις τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι μεγάλαι. Αἱ στέγαι τῶν μὲν σκελῶν τοῦ σταυροῦ γίνονται πάντοτε ξύλιναι καὶ βαθμιδωταί, τῆς δὲ διασταυρώσεως, προκειμένου μὲν περὶ μαρτυρίου μετ᾽ ἰσοπλατῶν σκελῶν ἄλλοτε ξύλιναι καὶ ἄλλοτε θολωταὶ στηριζόμεναι ἐπὶ κάτωθεν κατασκευαζομένου τετραπύλου καὶ περιβαλλόμεναι ἄνω ὑπὸ τετραγώνου πύργου. Προκειμένου δὲ περὶ συνήθους ἐνοριακοῦ ναοῦ, ἔχοντος στενώτερα τὰ ἐγκάρσια σκέλη, διὰ μιᾶς ὑψηλοτέρας, κατὰ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ βαινούσης στέγης καὶ δύο χαμηλοτέρων ὑπὲρ τὰ ἐγκάρσια σκέλη, ἐρχομένων νὰ συναντήσουν τὴν πρώτην καθέτως εἰς τὸν φωταγωγόν της (εἰκ. 40,1).

---

1 Forcella, Iscrizioni christiane di Milano 229.

2 Ἡ κάτοψις παρὰ P. Verzone, L'architettura religiosa nell'Italia settentrionale, Milano 1942 εἰκ. 1 σ. 10 καὶ παρὰ A. de' Capitani d'Arzago ἔ.ἀ. πίν. XX καὶ σ. 46. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἐνταῦθα εἰκόνος 40, 2 κατὰ τὸν C. Ricci, Bulletino d'arte VII, 1913. Εἰκ. 182.

Ἐκ τῶν ναῶν τῆς κατηγορίας ταύτης τινὲς ἀνήκουν εἰς τὸν 4ον αἰῶνα, οἱ δὲ πλεῖστοι εἰς τὸν 5ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου.

Παραδείγματα.

α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

1) Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐπὶ τοῦ 5ου λόφου, ὑπεράνω τοῦ μαυσωλείου τῶν 3 Ἀποστόλων καὶ τοῦ ἰσαποστόλου αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ναὸς τῶν 12 Ἀποστόλων. Ἀναφέρεται ὑπό τε συγχρόνων πηγῶν [1] καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων [2]. Ὅτι τὸ σχέδιόν του ἦτο σταυρικὸν *μετὰ στοῶν* ἤτοι ἐν εἴδει βασιλικῆς, μανθάνομεν ἐκ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ «*ζαθέου τετραστόου πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνομένου*» [3]. Μεταγενέστεραι πηγαὶ χαρακτηρίζουσι τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους ὡς ἐκκλησίαν *δρομικὴν* καὶ *ξυλότρουλλον* [4]. Ὁ Heisenberg [5] θεωρεῖ τὴν συνύπαρξιν τῶν δύο χαρακτηρισμῶν (δρομικὴ καὶ ξυλότρουλλος) ἀσυμβίβαστον καὶ ὀφειλομένην εἰς παρανόησιν (Missverständnis)· ἐν τούτοις ἀμφότεροι οἱ χαρακτηρισμοὶ δύνανται ἄριστα νὰ συμβιβασθοῦν, ἂν τὸ μὲν δρομικὴ θεωρήσωμεν ἀναφερόμενον εἰς μετὰ κιονοστοιχιῶν διάταξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ ξυλότρουλλος εἰς τὴν διὰ ξυλίνου τρούλλου στέγασιν τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως. Εἰς ἐπίρρωσιν τούτου ἄλλως τε ἔρχεται καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος κείμενον, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν Ἰουστινιάνειον βασιλικὴν τῆς Γεννήσεως εἰς Βηθλεὲμ ὡς «*δρομικὴν σταυροειδῆ*» [6].

2) Ἡ ἐν *Ἱεροσολύμοις* βασιλικὴ τῆς Ἀναστάσεως (Παναγίου Τάφου), ἥτις κατὰ τὰς ἐρεύνας τοῦ Schmaltz [7] θὰ ἦτο σταυρικὴ ἑλληνιστικὴ βασιλικὴ μεθ᾽ ὑπερῴων [8].

3) Ἡ ἐκκλησία τῆς ἐν Φοινίκῃ *Γάζης*, ἥτις ἐκτίσθη περὶ τὸ 401 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Πορφυρίου, ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ κατεδαφισθέντος εἰδωλολατρικοῦ Μαρνείου. Κατὰ Μᾶρκον τὸν Διάκονον [9] τὸ σχέδιον της (σκάριφος) ἦτο σταυρικόν, ἐστάλη δ᾽ ἐκ Κ/πόλεως ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Εὐδοξίας, ἥτις

---

1 Εὐσέβιος, Βίος Κωνσταντίνου IV, 59. (Heikel σ. 141) Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, Ἐνύπνιον περὶ ἀναστασίας ἐκκλησίας P.G. 37, 1258.

2 Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων I, 4 (Βόννης $187_{,15}$), Μιχαὴλ Γλυκᾶς $498_{,21}$ (Βόννης). Πάτρια Κ/πόλεως $140_{,10}$ καὶ $214_{,2}$ (Preger). — [Ψευδο] Κωδινὸς 95 καὶ 128 (Βόννης).

3 Migne, P. G. τ. 37 στ. 1258.

4 Γλυκᾶς, ἔ.ἀ., Πάτρια ἔ.ἀ. [Ψευδο] Κωδινὸς ἔ.ἀ. (δρομικὴ ξυλόστεγος).

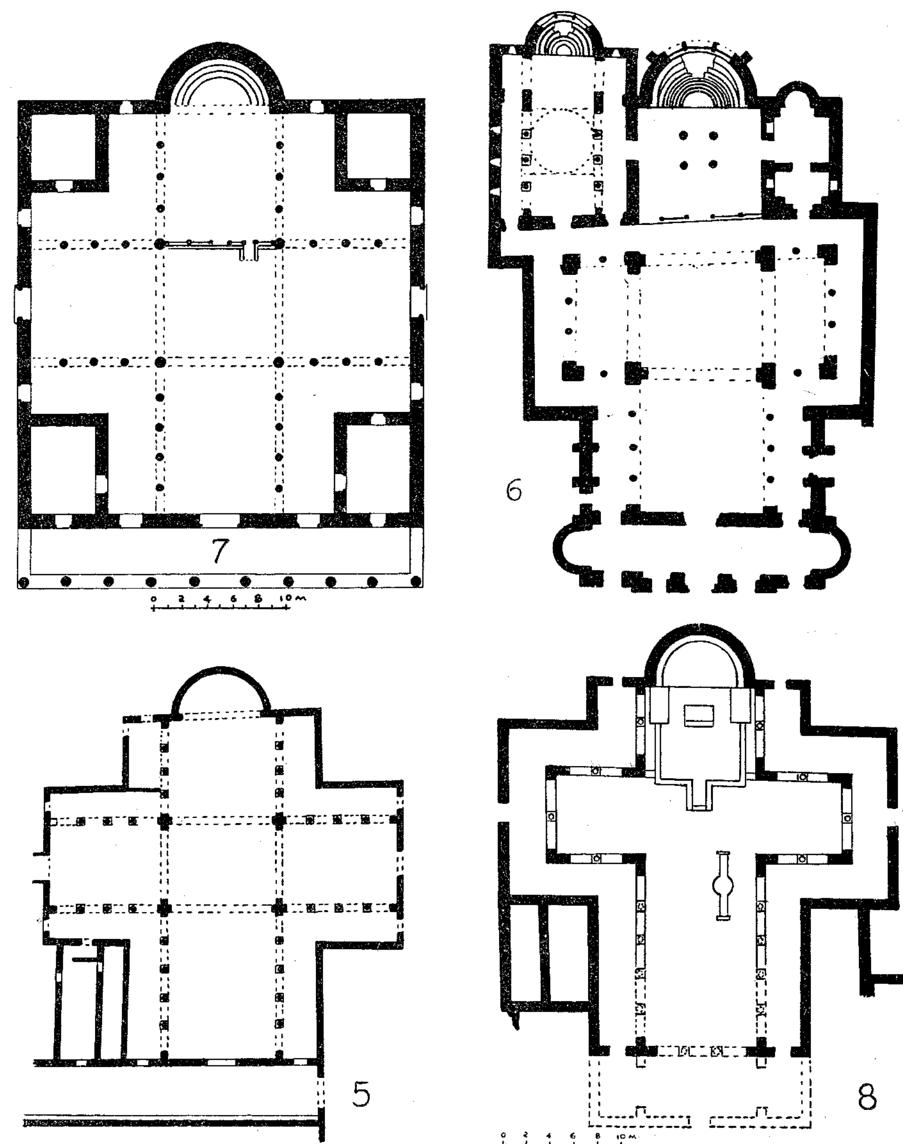
5 Grabeskirche und Apostelkirche, II, Leipzig 1908 σ. 103.

6 Pravoslavn. Palest. Sbornik τεῦχ. 11, σ. 256 - 7.

7 Mater Ecclesiarum, Die Grabeskirche in Jerusalem, Strassburg 1918.

8 Πβλ. καὶ Εὐσέβιον, Βίος Κωνσταντίνου III, 37 (Heikel σ. 94).

9 Μάρκου τοῦ διακόνου, Βίος Πορφυρίου $84_{,3}$, (ἔκδοσις Grégoire-Kugener 1930 σ. 60).

Εἰκ. 42. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 2ας καὶ 4ης κατηγορίας.
5. Βασιλικὴ Σάλωνος Δαλματίας. 6. Καταπολιανὴ Πάρου. 7. Βασιλικὴ Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς Γέρασα Ὑπεριορδανίας. 8. Βασιλικὴ Θάσου.

ἐδώρησεν ἐπίσης εἰς τὸν ναὸν καὶ 20 κίονας ἐκ Καρυστίου λίθου, τοῦθ᾽ ὅπερ δηλοῖ, ὅτι τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θὰ ἦσαν διαμορφωμένα ὡς βασιλικαί.

Εἰκόνα της μᾶς διέσωσε ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Ἐλευθερουπόλει (Μᾶ - Ἰν) τῆς Ὑπεριορδανίας ἐσχάτως ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς [1].

5) Ὁ Ἅγ. Σέργιος *Γάζης* (*Χορίκιος*, Ἐγκώμιον εἰς Μαρκιανὸν I, 18 ἔκδ. Förster - Richtsteig 1942 σ. 7).

6) Ὁ ἐν *Παρισίοις* ναὸς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τοῦ Ἁγ. Βικεντίου, ἀνεγερθεὶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 557 καὶ 559 « in modum crucis » [2].

β) Ναοὶ ἀποκαλυφθέντες δι᾽ ἀνασκαφῶν ἢ σωζόμενοι.

1) Ὁ προϊουστινιάνειος ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἐν *Ἐφέσῳ*. Τούτου τὸ σχέδιον (εἰκ. 41, 4) ἐξηκριβώθη διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Αὐστριακῶν [3]. Τὸ βόρειον, νότιον καὶ δυτικὸν σκέλος τοῦ ναοῦ ἦσαν τρίκλιτα τὸ δὲ ἀνατολικόν, ἀρχικῶς τρίκλιτον καὶ αὐτό, ἀπέβη πεντάκλιτον κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα. Τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ἦσαν ἰσομήκη καὶ μακρότερα τῶν ἐγκαρσίων. Εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον εὑρίσκετο ὁ τάφος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καλυπτόμενος ἄνωθεν διὰ θόλου κτιστοῦ βαίνοντος ἐπὶ τετραπύλου (εἰκ. 41, 4). Δευτερεύουσα ἡμικυκλικὴ ἀψὶς εὑρίσκετο εἰς τὸ τέρμα τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους.

2) Ἡ βασιλικὴ τοῦ *Σάλωνος* τῆς Δαλματίας [4] (εἰκ. 42,5). Ἡ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 490 καὶ 544 ἱδρυθεῖσα βασιλικὴ αὕτη εἶχε καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ τρίκλιτα, ἀλλ᾽ ἐκ τούτων τὸ δυτικὸν ἦτο μακρότερον καὶ τὸ ἀνατολικὸν βραχύτερον ὅλων. Πρὸς τούτοις τὰ ἐγκάρσια σκέλη της ἦσαν στενώτερα τῶν κατὰ μῆκος. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν διασταύρωσιν δημιουργεῖται ὀρθογώνιον ἐπίμηκες μὲ τὸν μέγαν ἄξονα βαίνοντα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Θάσου. Τούτου ἕνεκα νομίζω, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν δὲν θὰ ὑπῆρχε τροῦλλος ἢ πύργος, ἀλλ᾽ ὅτι ἡ στέγασίς της γενικῶς θὰ ἐγίνετο, καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ ἡ τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου (εἰκ. 40, 1)·

3) Ἡ *Καταπολιανὴ τῆς Πάρου* [5] (εἰκ. 42,6). Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ ἕνα μεταβατικὸν παράδειγμα μεταξὺ τῆς 1ης καὶ τῆς 2ας κατηγορίας· διότι, ἐν

---

[1] R. de Vaux, Revue Biblique 1938 σ. 247 καὶ πίν. XIV$_2$.

[2] H. Graf, Opus francigenum σ. 70. Ἡ περιγραφὴ τῆς ἐκκλησίας ἐν σελ. 119, II, ἔνθα ὁ βίος τοῦ ἁγ. Δροκτοβίου. Πβλ. καὶ Hubert, L'art préroman σ. 9.—Grabar, Martyrium I σ. 160.

[3] J. Keil, XVI Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, Österr. Jahreshefte 27 (1932) Wien 1932 Beibl. στ. 67 - 70 εἰκ. 46 καὶ 47.

[4] Πρώτη ἀπεικόνισις καὶ δημοσίευσις αὐτῆς ἐν Forschungen in Salona I, Wien 1917, ὑπὸ W. Gerber καὶ R. Egger.

[5] Ἐδημοσιεύθη λεπτομερῶς κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ὑπὸ τοῦ M. Bühlmann, Die Entstehung der kreuzkuppelkirche ἐν Zeitschrift für Gesch. der Architektur, Heidelberg 1914, ἔπειτα δὲ ὑπὸ τῶν Jewell καὶ Hasluck, The church of Our Lady of the hundred gates at Paros, London 1920.

ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ τρία σκέλη του, ἅτινα εἶναι τρίκλιτα, τὸ ἀνατολικὸν εἶναι μονόκλιτον, πιθανῶς λόγῳ τῶν προσκεκολλημένων κτισμάτων (παρεκκλησίου Ἁγ. Νικολάου καὶ βαπτιστηρίου) (εἰκ. 42,6). Καὶ τοῦ ναοῦ τούτου τὸ δυτικὸν σκέλος εἶναι μακρότερον τῶν τριῶν ἄλλων. Φέρει δ᾽ ὁ ναὸς καὶ ὑπερῷα καὶ θὰ ἐκτίσθη ἀρχικῶς τὸν 5ον αἰῶνα, ὑποστὰς ἀργότερον πολλὰς μετασκευάς. Ἀρχικῶς θὰ ἦτο καὶ αὐτὸς ξυλόστεγος μὲ θολωτὸν πύργον εἰς τὴν διασταύρωσιν.

3Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Οἱ ναοὶ τῆς κατηγορίας ταύτης ἕλκοντες καὶ αὐτοὶ τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλολατρικῶν προτύπων[1], παρουσιάζουν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ τετραγώνου ὀκτάγωνον καὶ δὴ πλάτους μεγαλυτέρου ἀπὸ τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα ἐκβάλλουν εἰς αὐτό. Τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὀκταγώνου καταλαμβάνουν συνήθως κόγχαι. Εἶναι δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἄλλοτε μονόκλιτα καὶ ἄλλοτε τρίκλιτα δηλ. διαμορφωμένα ὡς βασιλικαί. Τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον εἰς μὲν τὰ μικρᾶς κλίμακος μνημεῖα ἐκαλύπτετο διὰ κτιστοῦ θόλου, εἰς δὲ τὰ μεγάλης κλίμακος, ἔμενεν ἐνίοτε ὕπαιθρον. Καὶ τῆς κατηγορίας ταύτης οἱ ναοὶ εἶναι γενικῶς μαρτύρια. Ἑπομένως καὶ ἐνταῦθα τὸ κύριον σημεῖον τῆς προσηλώσεως εὑρίσκεται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὀκταγώνου. Ὑπάρχει ὅμως εἴς τινα ἐξ αὐτῶν καὶ ἁψὶς ἱεροῦ (μία εἰς τὰ μικρὰ καὶ τρεῖς εἰς τὰ μεγάλα) κατὰ τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα. α) Γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν.

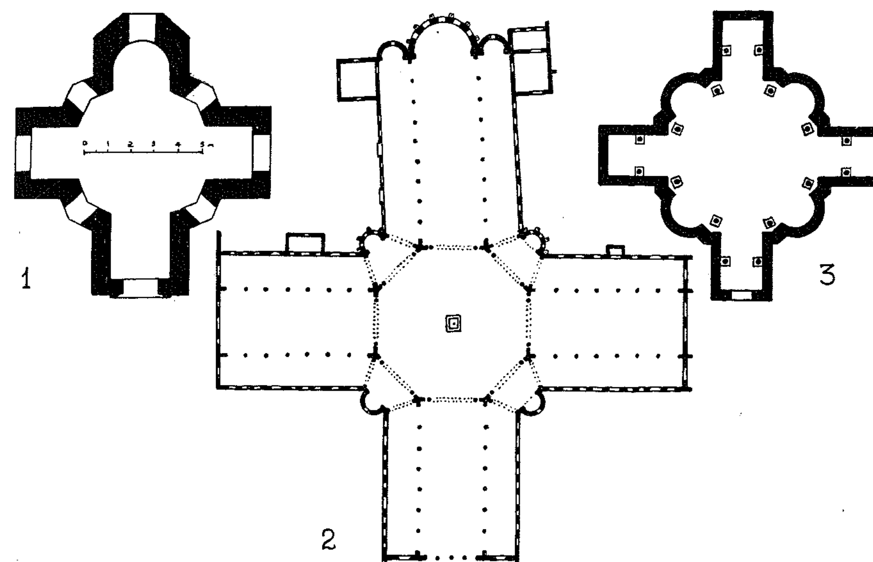
1) Τὸ μαρτύριον τῆς *Νύσσης* (εἰκ. 43,3). Περιγράφεται λεπτομερῶς ὑπὸ *Γρηγορίου τοῦ Νύσσης* ἐν τῇ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἰκονίου Ἀμφιλόχιον ἐπιστολῇ (Migne P. G. 46 στ. 1096 ἑξ.). Ἀναπαράστασίς του ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Bruno Keil παρὰ Strzygowski (Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, σ. 77 - 90 καὶ εἰκ. 62), ἔπειτα δὲ ὑπὸ K. Friedenthal, (Das Kreuzförmige Oktogon, Dissertation Karlsruhe 1908), ὅστις ἀντὶ κιόνων δέχεται πεσσούς, προσκεκολλημένους εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὀκταγώνου.

β) Γνωστὰ ἐκ τῶν σωζομένων μνημείων.

1) Τὸ ὀκτάγωνον τοῦ *Μπὶν μπὶρ - Κιλισσὲ* VII (εἰκ. 43,1). Τοῦτο ἐμελετήθη καὶ ἐδημοσιεύθη κυρίως ὑπὸ τοῦ Strzygowski (Kleinasien σ. 24 εἰκ. 17 κἑ). καὶ εἶτα ὑπὸ Ramsay (ἔ.ἀ. σ. 99 εἰκ. 55, 58, 59). Τὸ ὀκτάγωνον ἐδῶ εἶναι τεθειμένον οὕτως, ὥστε τέσσαρες τῶν γωνιῶν του νὰ πίπτουν ἐπὶ τῶν

[1] Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, Martyrium, τόμ. I, Paris 1946, σ. 168.

ἀξόνων τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα εἶναι μονόκλιτα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ λοιπὰ σκέλη, ἅτινα καταλήγουν εἰς εὐθεῖς τοίχους, τὸ ἀνατολικὸν καταλήγει εἰς ἡμιεξάγωνον ἀψῖδα ἱεροῦ. Ἡ ἁψὶς αὕτη ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μεγαλύτερον μῆκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους, δημιουργεῖ ἕνα κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτηρίου. Ὁ τροῦλλος εἶχε τύμπανον ὀκταγωνικὸν καλυπτόμενον πιθανῶς

Εἰκ. 43. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 3ης κατηγορίας.
1. Ναὸς Μπὶν-Μπὶρ Κιλισσέ. 2. Βασιλικὴ ἁγ. Συμεὼν ἐν Καλὰτ-Σιμάν.
3. Ἐπιτύμβιος ναὸς Νύσσης (ἀναπαράστασις).

δι᾽ ἡμισφαιρικοῦ θόλου. Τὸ κτίσμα ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος.

2) Ὁ ἐν *Καλὰτ - Σιμὰν* τῆς Συρίας ναὸς Ἁγ. Συμεὼν τοῦ Στυλίτου[1] (εἰκ. 43,2). Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Εὐαγρίου[2], ὅστις λέγει: *Ἡ τοῦ νεὼ οἰκοδομία σύγκειται, σταυροῦ δίκην, ἐκ τεσσάρων πλευρῶν στοαῖς κοσμουμένη*. Ὁ ἐσχάτως ἀσχοληθεὶς μὲ αὐτὸ Daniel Krencker ὑπεστήριξεν, ὅτι τὸ κεντρικόν του ὀκτάγωνον θὰ ἦτο ἐστεγασμένον διὰ ξυλίνης πυρα-

[1] Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ De Vogüé (La Syrie centrale, Paris 1865, πίν. 139) ἔπειτα δὲ ὑπὸ πολλῶν ἄλλων. Ἐσχάτως ἠρευνήθη λεπτομερῶς ὑπὸ Dan. Krencker (Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 62 ἑξ. καὶ ἐν Berichte des 6ten Arch. Kongr. in Berlin, Berlin 1940 σ. 593).

[2] Migne, P. G. τ. 86 στ. 2460.

μιδοειδοῦς στέγης. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη τοῦ Krencker ἀντεκρούσθη ὑπὸ τοῦ S. Guyer[1], ὅστις πειστικῶς ἀπέδειξεν, ὅτι πρέπει νὰ ἦτο ἄστεγον.

Τὸ μνημεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ «*μαρτύριον*» ἀνεγερθὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 460 καὶ 490, πέριξ τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ ὀκταγώνου ὑψουμένου στύλου, ἐφ' οὗ ἐμόνασεν ὁ Ἅγ. Συμεών.

Ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι διαμορφωμένον διὰ κιονοστοιχιῶν (τῶν *στοῶν* τοῦ Εὐαγρίου) ὡς τρίκλιτος βασιλική, τῆς ὁποίας τὸ μέσον κλῖτος ἐκβάλλει εἰς τὸ κεντρικὸν ὀκτάγωνον διὰ μιᾶς «*θριαμβικῆς*» ἀψῖδος. Ὅμοιαι θριαμβικαὶ ἀψῖδες ἀποτελοῦσι καὶ τὰς ὑπολοίπους τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου, ἔχουσαι ὄπισθεν αὐτῶν, κατὰ τὴν συνάντησιν τῶν τοίχων τῶν σκελῶν, μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας (εἰκ. 43,2). Ἐνταῦθα τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ κατεσκευάσθη μακρότερον τῶν ἄλλων ἐφοδιασθὲν δὲ καὶ διὰ τριῶν ἀψίδων ἱεροῦ, ἀπετέλεσε τὸν καθ' αὑτὸ ναὸν τοῦ Ἁγίου, ἐν ᾧ τὰ λοιπὰ σκέλη θὰ ἐχρησίμευον πιθανῶς ὡς περιπατητήρια ἢ ὡς τόπος διανυκτερεύσεως τῶν προσκυνητῶν κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου.

4Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγονται οἱ ναοὶ τῶν ὁποίων ὁ σταυρὸς εἶναι ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ τετραγώνου ἢ τοῦ ὀρθογωνίου γενικοῦ περιγράμματος, ὁπότε κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας δημιουργεῖται ἀνὰ ἓν μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα συγκοινωνοῦν δι' ἀνοίγματος πρὸς τὴν σταυρικὴν αἴθουσαν. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἰς μὲν τὰ καθ' αὑτὸ μαρτύρια εἶναι γενικῶς ἰσοσκελής, εἰς δὲ τοὺς ναοὺς ἔχει συνήθως τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν. Εἰς τοὺς ναοὺς ἐπίσης φέρει ὁ σταυρός, κατὰ προέκτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, ἐξέχουσαν τοῦ ὀρθογωνίου. Κατά τινα παραλλαγὴν καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καταλήγουσιν εἰς κόγχας. Ἡ τελευταία αὕτη διάταξις ἐσυνειθίζετο πολὺ εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας.

Τῆς κατηγορίας ταύτης τὰ κτήρια ἐστεγάζοντο ἐξ ὁλοκλήρου διὰ θόλων κτιστῶν, ἐξ ὧν ὁ κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἦτο ὑψηλότερον τοποθετημένος καὶ συνήθως κρεμαστός, περιβαλλόμενος ὑπὸ τετραγώνου πύργου μὲ πυραμιδοειδῆ στέγην.

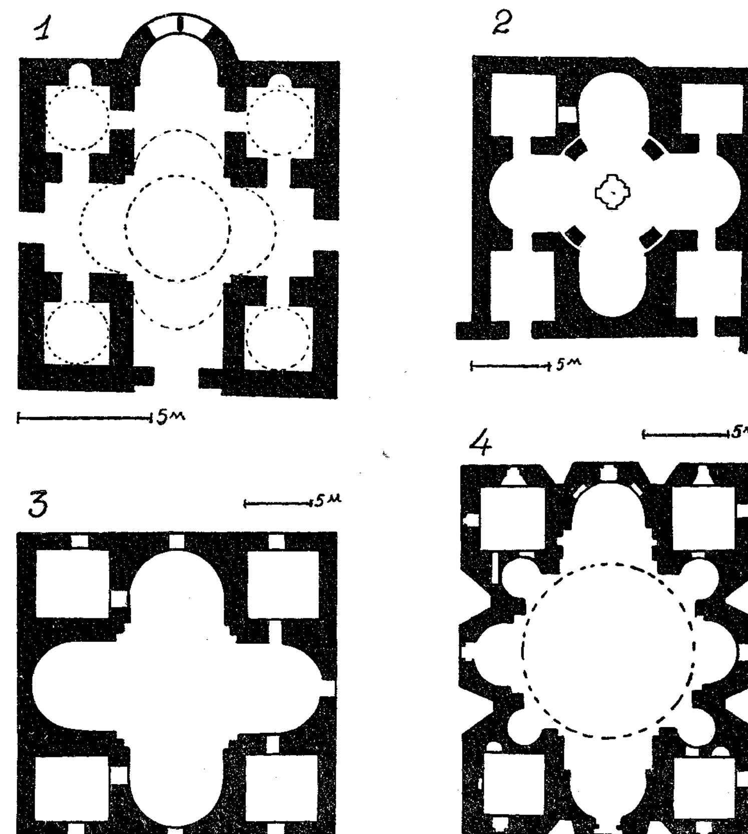
Καὶ ταύτης τῆς κατηγορίας τὰ κτήρια ἕλκουσι τὴν καταγωγὴν ἐξ εἰδωλολατρικῶν προτύπων, ἰδίως μαυσωλείων[2].

Ὅπως εἰς τοὺς ἐλευθέρους σταυρικοὺς ναούς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα διακρίνομεν δύο παραλλαγὰς ἐγγεγραμμένων σταυρικῶν, ἤτοι τοὺς μονοκλίτους

[1] Jahrbuch des Instituts 49 (1934) σ. 90-96.
[2] Ὅρα σχετικῶς A. Grabar, Martyrium τ. I, Paris 1946, σ. 166, 167 ἑξ.

καὶ τοὺς τρικλίτους δηλαδὴ ἐκείνους, οἵτινες φέρουν κιονοστοιχίας εἰς ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Παραδείγματα μονοκλίτων ἐγγεγραμμένων ἔχομεν:

Εἰκ. 44. Σταυρικοὶ ναοὶ τῆς 4ης κατηγορίας (ἐγγεγραμμένοι)
1. Καθολικὸν Μ. Λατόμου Θεσσαλονίκης.— 2. Μαρτύριον Τσαριτσὶν Γρὰδ Σερβίας. 3. Παλαιὰ Μητρόπολις Ἐτσμιατζὶν Ἀρμενίας (ἀναπαράστασις). 4. Ναὸς Ἁγ. Ριψιμίας ἐν Βαγκαρσαπὰτ τῆς Ἀρμενίας.

Ι. μὲ εὐθεῖαν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ.

α) Τὸ ἐν *Θεσσαλονίκῃ* καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου (ἢ Ὁσίου Δαυὶδ) (εἰκ. 44, 1) τοῦ 1ου ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος[1].

β) Τὸ ἐν *Ἀλατζᾶ - Κισλὲ* τῆς Μ. Ἀσίας κτήριον[2].

γ) Τὸν ἐν *Χερσῶνι* τῆς Κριμαίας ναόν[3].

[1] Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 142 ἑξ., ἐνταῦθα εἰκ. 44, 1.
[2] Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 139 εἰκ. 105.
[3] N. Brunov, Mélanges Ouspenskij σ. 25 εἰκ. 15.

δ) Τὸ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἱλαρίωνος (461 - 468) προσκολληθὲν εἰς τὸ βαπτιστήριον τοῦ ἐν *Ρώμῃ* Λατερανοῦ μαρτύριον [1], γνωστὸν ἐκ σχεδίων ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως.

II. μὲ ἡμικυκλικὴν ἀπόληξιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ (τετράκογχα).

α) Τὸ προσκεκολλημένον εἰς τὸν ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸν τοῦ *Τσαριτσὶν-Γρὰδ* μαρτύριον [2] (εἰκ. 44 2) [ἀρχῶν 6ου αἰ.].

β) Τὴν ἀρχικὴν μητρόπολιν τοῦ *Ἐτσμιατζὶν* τῆς Ἀρμενίας κατ' ἀναπαράστασιν τοῦ ἀρχιτέκτονος Toramanian [3] (484 μ.Χ.) (Εἰκ. 44, 3).

γ) Τὸν ναὸν τοῦ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν Mzchet τῆς Γεωργίας [4].

δ) Τὸν ναὸν τῆς ἁγ. Ριψιμίας ἐν Wagarschapat τῆς Ἀρμενίας (εἰκ. 44, 4).

Παραδείγματα δὲ τρικλίτων.

1) Τὸν ναὸν Προφητῶν, Ἀποστόλων καὶ Μαρτύρων εἰς *Γέρασα τῆς Ὑπεριορδανίας* [5] (εἰκ. 42,7). Οὗτος ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ τὰ τέσσαρα σκέλη τρίκλιτα καὶ ἰσοπλατῆ, ἐξ ὧν ὅμως τὸ δυτικὸν εἶναι μακρότερον τῶν ἄλλων. Εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους εἶναι προσκεκολλημένη ἡμικυκλικὴ ἁψὶς ἱεροῦ. Ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἅτινα θὰ ἐστεγάζοντο διὰ ξυλίνων δικλινῶν στεγῶν καὶ θὰ ἦσαν πολὺ ὑψηλότερα τῶν 4 γωνιαίων διαμερισμάτων, θὰ ἔβαινε πιθανώτατα ξύλινος τετράγωνος τροῦλλος. Τὸ μνημεῖον χρονολογεῖται δι' ἐπιγραφῆς ἐπὶ ψηφιδωτοῦ του πρὸ τοῦ ἔτους 465 [6].

---

[1] Rivoira, Architettura musulmana, Milano 1914, εἰκ. 251.

[2] Vl. Petković, Starinar XII (1937) καὶ XIII (1938).

[3] Grabar, Martyrium σ. 605 εἰκ. 58.

[4] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier σ. 86 εἰκ. 72.

[5] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ J. W. Crowfoot, ἐν Churches at Jerash, Brit. School of Archaeology in Jerusalem, Suppl. Papers 3 (1931) σ. 32 εἰκ. 5 καὶ ἐν Gerasa, City of the Decapolis. New Haven 1938, σ. 256 καὶ πίν. LXI.

[6] Σημειώνομεν ἁπλῶς ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ὁ Ἅγ. Δημήτριος Θεσ/νίκης ἐθεωρήθη ὡς σταυρικὴ βασιλικὴ (Comptes-Rendus du 1er Congrès de byzantinologie de Bucarest, Bucarest 1924 σ. 237 σημ. 1). Κατόπιν ὅμως τῶν τελευταίων ἐρευνῶν τοῦ κ. Σωτηρίου ἀπεδείχθη, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν λεγομένων μετ' ἐγκαρσίου κλίτους βασιλικῶν. Σταυρικὴ ἐθεωρήθη καὶ ὑπό τινων (Weigand, Die Konstantinische Geburtskirche zu Bethleem, ἐν Zeitschrift des deutschen Palästina Vereins, 1915 σ. 89) καὶ ἡ Κωνσταντίνειος βασιλικὴ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεέμ. Ἀλλ' ὡς ἀπέδειξαν οἱ Vincent καὶ Abel (Bethléem, Paris, 1911) καὶ ἀργότερον ὁ Richmond (The church of the Nativity ἐν Quarterly of the departement of Antiquities of Palestine τ. VI, 1936) καὶ ὁ M. Vionnet (Byzantion τ. XIII σ. 124-128), ἡ βασιλικὴ αὕτη ἀπέβη σταυρόσχημος ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Εἰς τοῦτον δὲ τὸν δεύτερον ναὸν ἀναφέρεται καὶ ἡ πληροφορία τοῦ μνημονευθέντος ἤδη (σ. 53) ἐγγράφου τοῦ 7ου - 8ου αἰῶνος, ὅτι ἦτο « δρομικὸς σταυροειδής ».

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΗΣ ΣΤΑΥΡΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΘΑΣΟΥ

Ἐλλείψει συγκεκριμένης τινὸς εἰδήσεως περὶ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς της. Καὶ δὴ πρῶτον ἡ ἀποδειχθεῖσα ἀσφαλῶς μεταγενεστέρα τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ προσθήκη κόγχης προθέσεως (σ. 12) μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι προγενεστέρα τῆς βασιλείας Ἰουστίνου τοῦ Β´ (565-578), ὅτε, διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου εἰς τὴν λειτουργίαν, κατέστη ἀναγκαία καὶ ἡ προσθήκη τῆς κόγχης τῆς προθέσεως. Ἔπειτα ἡ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ ξυλίνης στέγης κάλυψις τοῦ κτηρίου, εἶναι ἔνδειξις, ὅτι θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ· διότι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου ὅλοι σχεδὸν οἱ ναοὶ κατεσκευάζοντο μὲ κτιστάς, θολωτὰς ὀροφάς. Ἀφ' ἑτέρου ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν διασωθέντων ἰωνικῶν μετ' ἐπιθήματος κιονοκράνων τῶν κιόνων τοῦ ἰσογείου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8) ἀποδεικνύει, λόγῳ τῶν ἀτροφικῶν ἑλίκων καὶ τῆς εὐτελοῦς καὶ βιαστικῆς ἐργασίας των, ὅτι δὲν δύνανται νὰ εἶναι ἔργα τοῦ 5ου αἰῶνος, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε προετιμῶντο τὰ «τεκτονικὰ» κιονόκρανα. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ βασιλικὴ εἶναι κτίσμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος, ἐκτελεσθὲν κατὰ μίμησιν τῶν προϊουστινιανείων, σταυρικῶν καὶ ξυλοστέγων ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλὰ δι' ἐντοπίων καὶ μᾶλλον ἀδεξίων τεχνιτῶν.

Ἡ ἐξετασθεῖσα βασιλικὴ ἂν δὲν κατεστράφη περὶ τὸ 775 ὑπὸ τῶν ἀπὸ τῆς Θρᾴκης Σλάβων, οἵτινες ἐλεηλάτησαν τὰς θρακικὰς νήσους καὶ ᾐχμαλώτισαν τοὺς κατοίκους των [1], θὰ διετηρήθη μέχρι τοῦ 904, ὁπότε οἱ Σαρακηνοί [2], καταστρέψαντες τὴν Θεσσαλονίκην, ἐλεηλάτησαν καὶ τὴν Θάσον.

---

[1] Παντ. Κοντογιάννη, Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος, ἐν Ἀθήναις 1915 σ. 5.

[2] Πετρ. Ἀξιωτίδη, Ἡ Θάσος, Ἀθῆναι 1928 σ. 112.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΛΙΜΕΝΟΣ ΘΑΣΟΥ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω (σ. 16-20) μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν σταυρικὴν βασιλικήν, ὑπάρχουσιν εἰς τὸν Λιμένα Θάσου καὶ ἄλλα, ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Ἐκ τούτων μερικὰ μὲν εἶναι ἀκόμη ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας τοῦ χωρίου, κατὰ τὸ πλεῖστον γειτονικὰς πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐξ αὐτῆς, τὰ περισσότερα ὅμως ἀπόκεινται εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου, μετακομισθέντα ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς αὐτό, χωρὶς ὅμως νὰ σημειωθῇ δυστυχῶς καὶ ἡ προέλευσίς των εἰς τὸ εὑρετήριον. Μελετήσας πάντα τὰ γλυπτὰ ταῦτα, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1933, ἐθεώρησα σκόπιμον νὰ τὰ δημοσιεύσω ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν, ἐξ ἧς, ὡς ἀνωτέρω εἶπον, δυνατὸν πολλὰ ἐξ αὐτῶν νὰ προέρχωνται.

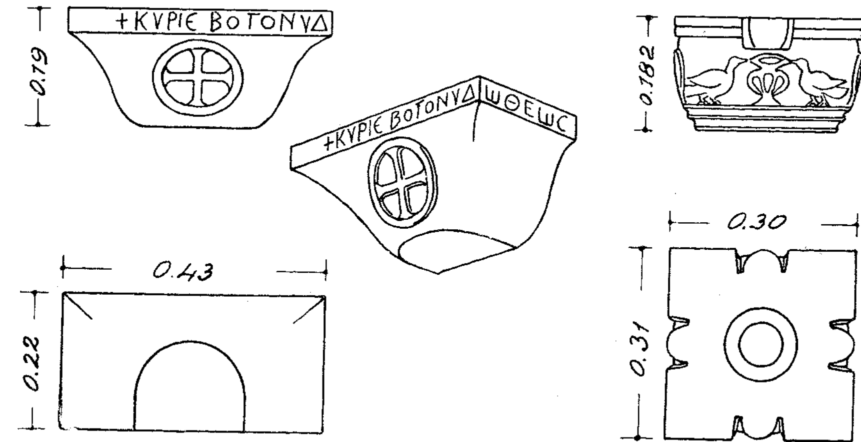
α) Γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς οἰκίας.

Δύο ὅμοια τεμάχια ἀπαρτίζοντα ἴσως ποτὲ ὁλόκληρον κορμὸν ἀμφικιονίσκου παραθύρου, εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν βασιλικὴν οἰκίας Παυλίδη. Τὸ ὕψος των εἶναι 1.57 ἡ δὲ κάτω διάμετρος 0.20. Ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ μέσου τοῦ κορμοῦ φέρουσι γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὕψους 0.195, εἰς ὕψος δὲ 1.31 ὁριζοντίαν ἐγκοπὴν προωρισμένην, πιθανώτατα, διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ κλείοντος τὸ ἄνοιγμα τοῦ παραθύρου φεγγίτου. Λόγῳ τῆς ὁμοιότητος αὐτοῦ πρὸς ἀμφικιονίσκους τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς, εὑρεθέντας κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ φέροντας ὁμοίως σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ (εἰκ. 11), ὡς καὶ ἕνεκα τῆς γειτνιάσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν βασιλικήν, ὁ ἀμφικιονίσκος οὗτος θὰ προέρχεται ἀσφαλῶς ἐξ ἐκείνης.

Τμῆμα μαρμαρίνου ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς οἰκίας Νικολέρη. Ἔχει σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος μὲ ἐλαφρῶς κοιλοκύρτους ἕδρας (εἰκ. 1, ἀριστερᾷ) ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου. Τὸ κατὰ τὸν ἄβακα πλάτος του εἶναι 0.43, τὸ δὲ ὁλικὸν ὕψος του 0.19. Ἐπὶ δύο συνεχομένων κατακορύφων παρειῶν τοῦ ἄβακος εἶναι χαραγμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφὴ (εἰκ. 1).

† Κυριε βοι(θει) ου υδ(εν) ω θεως [τὸ ὄνομα]
ἤτοι *Κύριε βοή(θει) ὧν οἶδ(εν) ὁ θεὸς [τὸ ὄνομα].*

Ἐπιγραφαὶ ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων δὲν διετηρήθησαν πολλαί. Αἱ ὀλίγαι σωζόμεναι ἐπὶ ἐπιθημάτων κιόνων τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου τῆς Ρόδου [1] μνημονεύουσιν ὀνομαστὶ τοὺς ἀφιερωτὰς τῶν σχετικῶν κιόνων, ἐν ᾧ

Εἰκ. 1. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου καὶ λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 2. Τεμάχιον κοσμήτου.

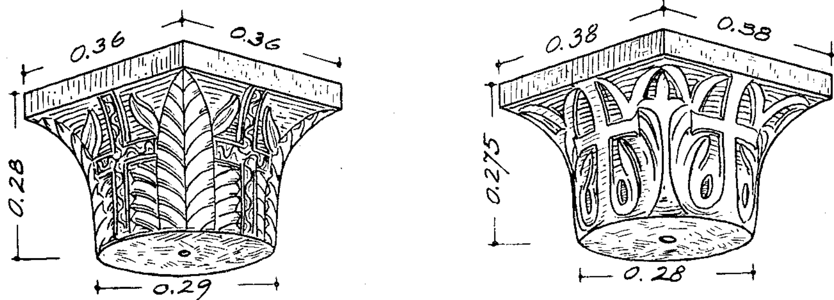
ἡ τῆς Θάσου καὶ μία ἄλλη, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου τοῦ μουσείου Αἰγίνης [2], ἐπικαλοῦνται ἀνωνύμως ὑπὲρ αὐτῶν τὴν βοήθειαν τοῦ Κυρίου. Τέλος τετάρτη ἐπιγραφή, χαραγμένη ἐπὶ κιονοκράνου ἀποκειμένου εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἱστορικοαρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ρόδου [3], μνημονεύει τὰ ὅρια ἐκκλησιαστικῶν πιθανώτατα κτημάτων.

Τεμάχιον λοξοτμήτου ἐπιθήματος ἢ κοσμήτου, μήκους 0.40 ὕψους 0.17 μὲ κρέμασιν 0,16 (εἰκ. 2), εὑρίσκεται ἐντοιχισμένον εἰς τὴν γειτονικὴν τῆς

[1] Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Ϛ' (1948) σ. 26.
[2] Ἔνθ' ἀνωτέρω σ. 26 σημ. 1.
[3] Ἔνθ' ἀνωτέρω σ. 10.

σταυρικῆς βασιλικῆς οἰκίαν Μανουσιάδη. Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας του, ἥτις ἔχει ἐπανειλημμένως ἐπιχρισθῇ δι' ἀσβέστου, εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ἰσοσκελὴς σταυρός, δεξιᾷ δὲ ζῷον βαδίζον πρὸς δεξιά, τοῦ ὁποίου εἶναι ἀποκεκρουμένη ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ οὐρὰ (εἰκ. 2).

Δύο ἀκέραιοι πεσσίσκοι τέμπλου (ὕψ. 0.92 καὶ πλευρᾶς 0.23) εἶναι ἐντειχισμένοι ὁριζοντίως εἰς τὴν πρόσοψιν οἰκίας κειμένης ἐπὶ τῆς παραλλήλως πρὸς τὴν παραλίαν βαινούσης ὁδοῦ, εἷς ἄλλος δέ, τεθραυμένος (μ. σ. μ. 0.44 πλευρὰ 0.22) εἰς τὴν οἰκίαν Ν. Χατζησίμου. Τῶν πρώτων ἡ μέση γλυφὴ

Εἰκ. 3. Κιονόκρανα κιβωρίου (;)

εἶναι κυρτὴ καμπύλη, τοῦ δὲ δευτέρου τριγωνική. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πεσσίσκοι θὰ προέρχονται πιθανώτατα ἐκ τῆς γειτονικῆς σταυρικῆς βασιλικῆς.

β) Γλυπτὰ ἀποκείμενα εἰς τὸ Μουσεῖον.

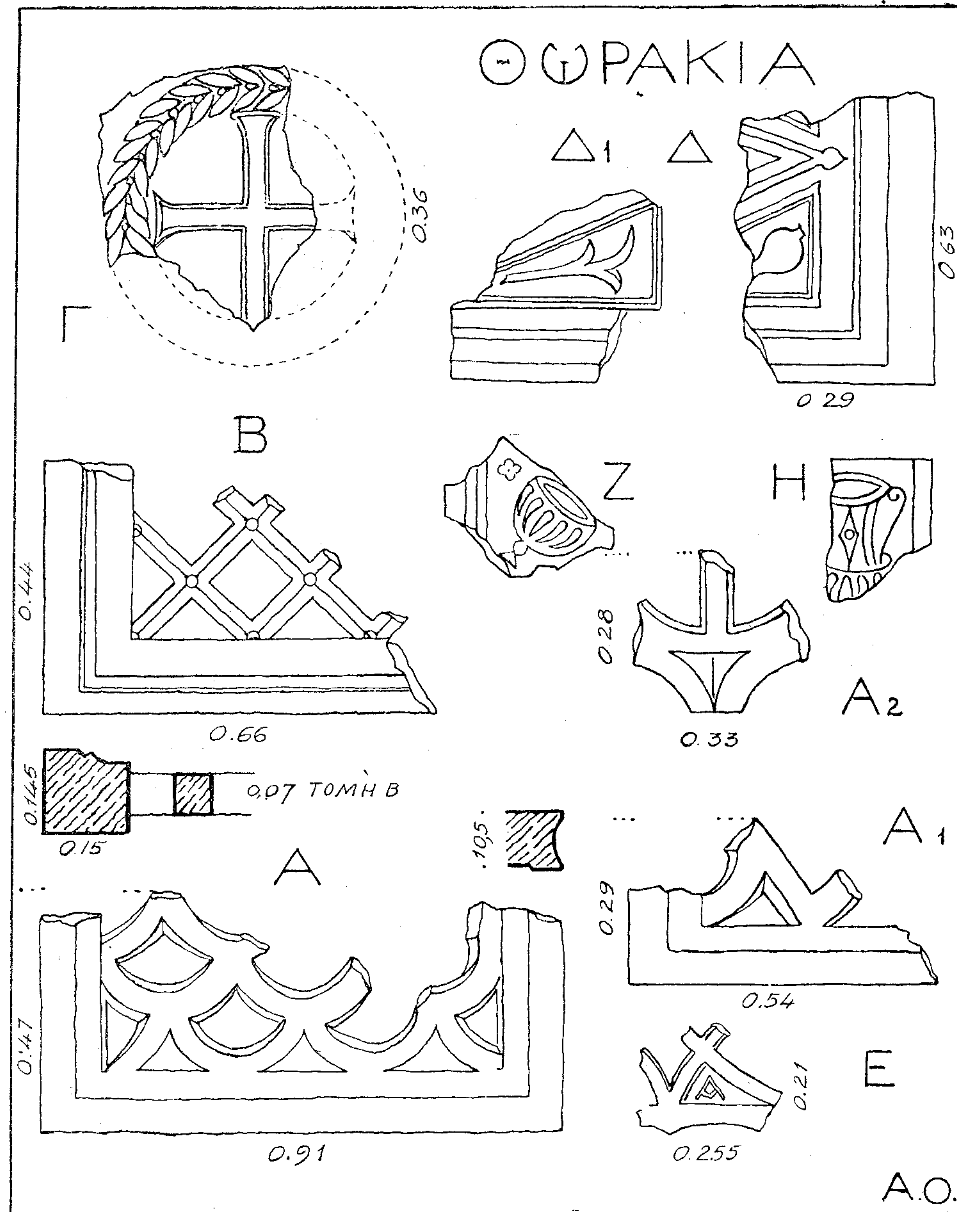
Κιονόκρανα Μικρὸν λεβητοειδὲς κιονόκρανον (εἰκ. 1 δεξιᾷ) ὕψους 0.182, εὑρεθὲν εἰς τὸν περίβολον τῆς γειτονικῆς πρὸς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν οἰκίας Μαρ. Διαμαντοπούλου ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τῆς νήσου. Ὁ τετράγωνος, διμερὴς ἄβαξ του, διαστάσεων 0.30×0.31, φέρει ἔγγλυφα εἰς τὰ μέσα τῶν εὐθυγράμμων αὐτοῦ πλευρῶν τὰ ἐξογκώματα [1] ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα βλέπομεν ἐξέχοντα εἰς τὰ μεγάλα, καμπυλόπλευρα κιονόκρανα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ λέβητος, εἰκονίζονται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ, ἐπὶ δύο μὲν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων πλευρῶν ἀνὰ δύο πτηνὰ (περιστεραί;) ἐστραμμένα πρὸς τὸ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν εὑρισκόμενον ἀγγεῖον, ἐπὶ δὲ τῶν ὑπολοίπων δύο πλευρῶν ἀνὰ εἷς ὀκτάφυλλος ῥόδαξ, ἐντὸς κύκλου διαμέτρου 0.085. Ἡ κάτω διάμετρος τοῦ λέβητος ἀντιστοιχεῖ πρὸς διάμετρον κίονος 0.225. Τὸ λεβητοειδὲς σχῆμα του καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψις πλαστικότητος μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ ὑπ' ὄψιν κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ

[1] Ὡς γνωστὸν τὰ κυλινδρικὰ ταῦτα ἐξογκώματα ἀντικατέστησαν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἐπὶ τὸ σχηματικώτερον τὸ ἄνθος, ὅπερ συνήθως ἔφερον εἰς τὸ μέσον αἱ πλευραὶ τοῦ ἄβακος τῶν ἑλληνικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων.

εἶναι παλαιότερον τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῶν μικρῶν του διαστάσεων δὲν δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικήν, ἀλλὰ θὰ προέρχεται ἐξ ἄλλου τινὸς κτίσματος.

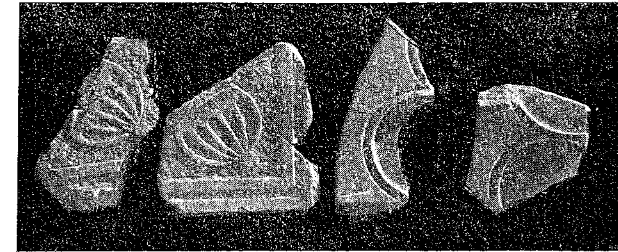
Δύο ἄλλα «κορινθιάζοντα» κιονόκρανα τοῦ μουσείου (εἰκ. 3) πλευρᾶς ἄβακος ἀντιστοίχως 0.36 καὶ 0.38, ὕψους 0.28 καὶ 0.275 καὶ κάτω διαμέτρου 0.29 καὶ 0.28, δυνατὸν νὰ προέρχωνται ἐκ κιβωρίου τινός. Ὁ κάλαθός των κοσμεῖται εἰς μὲν τὸ μέσον τῶν πλευρῶν διὰ «λατινικοῦ» σταυροῦ, ὑπὸ δὲ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος διὰ λογχοειδῶν ἢ ἀκανθωτῶν φύλλων (εἰκ. 3). Εἰς τὸ ἀριστερὸν κιονόκρανον τῆς εἰκόνος ἡ διακόσμησις καταντᾷ νὰ εἶναι σχεδὸν χαρακτή, ἐν ᾧ εἰς τὸ δεξιὸν ἔχει ποιάν τινα πλαστικότητα. Ἀνήκουσι πιθανώτατα ἀμφότερα εἰς τὸ 2ον ἥμισυ τοῦ 6ου αἰῶνος.

Θωράκια. Ἐκ τῶν ἐν τῷ μουσείῳ ἀποκειμένων θωρακίων τινὰ μὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν βασιλικήν, ἄλλα δὲ πάλιν προέρχονται ἐξ ἄλλων. Οὕτω εἰς τὴν σταυρικὴν βασιλικὴν ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς α) τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχιον, ἐφ' οὗ εἰκονίζεται, ἀνάγλυπτος στέφανος δάφνης περιβάλλων σταυρόν, ὅμοιος καθ' ὅλα πρὸς τὸν ἐπὶ θωρακίου εὑρεθέντος ἐν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλικῇ εἰκονιζόμενον (σ. 32, εἰκ. 23). Τὸ μέγιστον σωζόμενον μῆκος τοῦ δευτέρου τούτου τεμαχίου εἶναι 0.36. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν σταυρικὴν βασιλικὴν πρέπει νὰ προέρχωνται ἐπίσης καὶ τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Δ καὶ $Δ_1$ τῆς εἰκόνος 4 τεμάχια, ἅτινα ἀνήκουσιν εἰς θωράκιον κοσμούμενον διὰ ῥόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου. Τὰ μεταξὺ ὀρθογωνίου καὶ ῥόμβου σχηματιζόμενα τέσσαρα γωνιαῖα τρίγωνα τοῦ θωρακίου τούτου ἐκοσμοῦντο, ὡς συνήθως, ἄλλο μὲν (Δ) διὰ ῥοϊδίου, ἄλλο δὲ ($Δ_1$) διὰ τριφύλλου κλάδου. Ὅτι δὲ καὶ τὸ θωράκιον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς ἐπικυροῦται διὰ τῆς εὑρέσεως ὁμοίου πρὸς τὸ $Δ_1$ τεμαχίου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1948. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφὴν εὑρέθη καὶ τεμάχιον ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ζ τῆς εἰκόνος 4, εἰκονίζον δηλαδὴ ῥαβδωτὸν ποτήριον μεταλήψεως, συνάγεται, ὅτι ἀμφότερα τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ) προέρχονται ἐκ τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς· δὲν εἶναι δ' ἀπίθανον καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Η τεμάχιον τῆς εἰκόνος 4, τόσον λόγῳ τῆς ἐπιπεδογλύφου τεχνικῆς του, ὅσον καὶ λόγῳ τοῦ θέματός του (εἰκονίζει ἀμφορέα ἢ κάνθαρον) νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς καὶ τὰ δύο ἄλλα προελεύσεως. Ἀσφαλῶς ὅμως εἰς ἄλλην βασιλικὴν πρέπει ν' ἀνήκουν τὰ ὑπὸ στοιχεῖα Α, $Α_1$, $Α_2$ καὶ Β (εἰκ. 4) τεμάχια θωρακίων· διότι καὶ ἡ τεχνική των εἶναι ὅλως διάφορος καὶ αἱ διαστάσεις των δὲν ταιριάζουν πρὸς τὰς τοῦ ἐξετασθέντος τέμπλου. Πράγματι τὰ εἰρημένα τεμάχια ἀνήκουσιν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμφιγλύφων, διατρήτων στηθαίων, τὰ ὁποῖα συνηθίζοντο κατὰ τὸν 4ον ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰῶνος· εἶναι ἑπομένως πολὺ ἀρχαιότερα τῆς ἐξετασθείσης βασιλικῆς, ἥτις πρέπει νὰ τοποθετηθῇ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

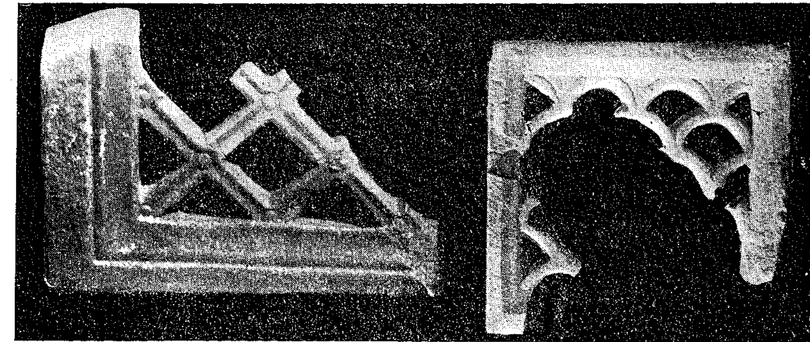

Εἰκ. 4. Παλαιοχριστιανικὰ Θωράκια τοῦ μουσείου Λιμένος Θάσου.

Καὶ τοῦ μὲν θωρακίου Α (εἰκ. 6 δεξιᾷ) φέροντος ἐντὸς πλαισίου πλάτους 0.105 διάτρητον φολιδωτὸν κόσμημα κατέστη δυνατὸς ὁ καθορισμὸς ἀμφοτέρων τῶν διαστάσεων· διότι ἀπεδείχθη, ὅτι τὸ τεμάχιον A_1 (εἰκ. 4), ὅπερ

Εἰκ. 5. Τεμάχια θωρακίων καὶ τραπέζης ἀγαπῶν.

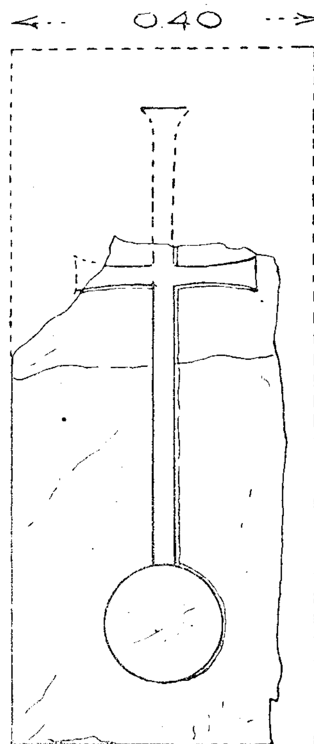
Εἰκ. 6. Διάτρητα θωράκια τοῦ μουσείου Θάσου.

περιέχει τὴν ἄνω γωνίαν τοῦ θωρακίου, προσηρμόζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμαχίου (εἰκ. 4 καὶ 6) καὶ μᾶς δίδει οὕτω τὸ ὁλικὸν ὕψος (0.90) τοῦ θωρακίου, οὗτινος τὸ μῆκος (0.91) παρέχει τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμάχιον. Κατὰ ταῦτα τὸ μετὰ φολιδωτοῦ διατρήτου κοσμήματος θωράκιον (εἰκ. 6) ἦτο αἰσθητῶς τετράγωνον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀκόμη ἀπέδειξεν ἡ ἐξέτασις τῆς μιᾶς τῶν πλευρῶν τοῦ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμαχίου, ἥτις εὑρέθη καμπύλη (ὅρα εἰκόνα 4): ὅτι δηλαδὴ προσηρμόζετο κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν πλευρῶν αὐτοῦ οὐχὶ πρὸς τετράγωνον πεσσίσκον ἀλλὰ πρὸς στρογγύλον κίονα·

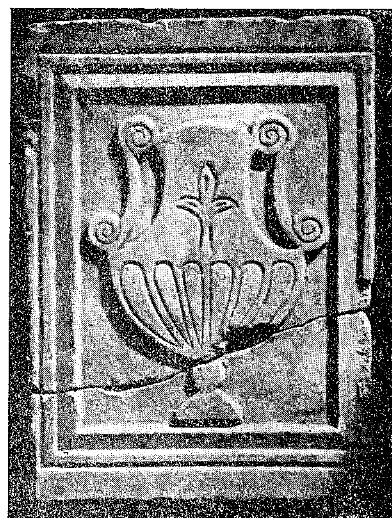
Εἰς ὅμοιον πρὸς τὸ ἐξετασθὲν φολιδωτὸν θωράκιον ἀνήκει καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον A_2 τεμάχιον τῆς εἰκόνος 4 (μεγίστου σωζομένου μήκους 0.33, πλάτους 0.28 καὶ πάχους 0.05) οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε τῆς αὐτῆς εἰκόνος (διαστ. 0.255×0.21 καὶ πάχους 0.055)· διότι τοῦτο παρουσιάζει διάφορον τῶν ἄλλων πλοκὴν τόξων κύκλου, φέρει δὲ προσθέτως ἐντὸς τοῦ σχη-

ματιζομένου διὰ τῆς διασταυρώσεως τῶν κύκλων τριγώνου ἀνάγλυπτον τὸ γράμμα Α (εἰκ. 4, κάτω δεξιᾷ).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β θωράκιον (εἰκ. 4 καὶ 6, ἀριστερᾷ) τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνὸς 0.15 ἰσχυροῦ πλαισίου συντεθειμένου ἐκ ταινίας καὶ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου καὶ περιβάλλοντος διάτρητον δικτυωτὸν κόσμημα. Τοῦ διατρήτου δὲ τούτου κοσμήματος αἱ διασταυρούμεναι ταινίαι φέρουσι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των τριγωνικὰς γλυφάς, κατὰ δὲ τὰς διασταυρώσεις των στρογγύλους δίσκους (εἰκ. 4 καὶ 6). Σημειωτέον

Εἰκ. 7. Θωράκιον μετὰ σταυροῦ.

Εἰκ. 8. Θωράκιον μὲ παράστασιν κανθάρου.

δ' ὅτι τοῦ μὲν πλαισίου τὸ πάχος εἶναι 0,145, ἐν ᾧ τοῦ δικτυωτοῦ κοσμήματος μόνον 0.07. Τὸ θωράκιον τοῦτο συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν πεσσίσκον διὰ πειομόρφου συνδέσμου, οὗτινος διεσώθη ὁ σχετικὸς τόρμος εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων τῆς ἄνω ἐπιφανείας του. Αἱ σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ τεμαχίου εἶναι: μῆκος 0.66 καὶ ὕψος 0.44.

Ἄλλο ἐπίμηκες θωράκιον, ἀποκεκρουμένον πλαγίως καὶ ἄνω εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν ὄψεων αὐτοῦ ὑψηλόν, ἀνάγλυπτον σταυρὸν (εἰκ. 7) τοῦ ὁποίου τὸ κάτω μακρότερον σκέλος πατεῖ ἐπὶ σφαίρας. Τὸ ὁλικὸν πλάτος του ὑπολογίζεται εἰς 0.90. Τὸ πάχος του εἶναι 0.

Τελευταῖον δεῖγμα θωρακίου προσάγω τὸ τῆς εἰκόνος 8, ἀγνώστου

προελεύσεως. Τοῦτο εὐτυχῶς σῴζεται ἀκέραιον, ἔχει δὲ πλάτος μὲν 0.60, ὕψος 0.88 καὶ πάχος 0.065. Εἶναι ἀμφίγλυφον, φέρον ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς του ὄψεως, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης μέγα, δίωτον ἀγγεῖον (ἀμφορέα ἢ κάνθαρον) ζωηρῶς ἔξεργον (εἰκ. 8). Ἡ κοιλία τοῦ ἀγγείου εἶναι ραβδωτὴ ἐπὶ δὲ τοῦ λαιμοῦ του ὑπάρχει ἀνάγλυφον ἓν τρίφυλλον.

Ἡ παράστασις τοιούτων ἀγγείων ἦτο συνηθεστάτη εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν γλυπτικήν. Τὰ συναντῶμεν πράγματι οὐ μόνον εἰς θωράκια [1], ἀλλὰ καὶ εἰς κιονόκρανα [2] καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων [3] ἢ ἁγ. τραπεζῶν [4] ἐν συνδυασμῷ συνήθως πρὸς πτηνὰ ἢ ζῶα ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ πηλίνων λύχνων [5]. Συνηθεστάτη δ' ἐπίσης ἦτο ἡ ἀπεικόνισις αὐτῶν καὶ εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Τὸ θέμα τοῦ ἀμφορέως παρέλαβεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ὡς τόσα ἄλλα, παρὰ τῆς ρωμαϊκῆς, ἥτις συχνὰ τὸ ἀπεικόνισεν εἰς ψηφιδωτά της δάπεδα [6]. Ἡ χριστιανικὴ [7] ὅμως τέχνη ἔδωκε καὶ εἰς αὐτὸ τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ περιέχοντος τὸ «ὕδωρ τῆς ζωῆς» ἀγγείου.

Πλὰξ τραπέζης. Τρία μικρὰ τεμάχια (ἐν εἰκ. 5 δεξιᾷ, τὰ δύο) ἀγνώστον πόθεν προερχόμενα, ἀνήκουσι, λόγῳ τῶν γλυφῶν ἃς φέρουσιν, εἰς τὴν παρυφὴν πλακὸς τραπέζης «ἀγαπῶν» ἢ «μαρτύρων», ἐξ ἐκείνων δηλ. αἵτινες ἐτοποθετοῦντο συνήθως ὑπεράνω τοῦ τάφου νεκροῦ καὶ ἰδίᾳ μάρτυρος, ἵνα τελῶνται ἐπ' αὐτῶν αἱ ἀγάπαι ἤτοι τὰ νεκρόδειπνα, κατὰ τὴν ἐπέτειον τῆς μνήμης τοῦ νεκροῦ. Αἱ τράπεζαι αὗται εἶχον συνήθως σχῆμα ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, εἰς τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον πεταλόμορφοι βαθύνσεις,

1 Ἓν ἄλλο παράδειγμα ἐπὶ θωρακίου ἔχομεν εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ μουσεῖον τῆς Θάσου, τὸ ἐν εἰκόνι 4, Η ἀπεικονιζόμενον.

2 Π.χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω περιγραφὲν κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου (εἰκ. 1, δεξιᾷ). Ὁμοίως εἰς ἐπίθημα τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας (Colasanti, L'arte biz. in Italia, πίν. 48), εἰς κιονόκρανον τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ εἰς ἐσχάτως ἀνευρεθὲν ἐπίκρανον τοῦ ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης ἀποκείμενον εἰς τὸ ἐν τῇ κρύπτῃ τοῦ ναοῦ τούτου μουσεῖον, ἔνθα ἑκατέρωθεν τοῦ ἀμφορέως εἰκονίζονται παγώνια.

3 Οὕτω π.χ. εἰς σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας καὶ τῆς Βενετίας, ἔνθα ἑκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου εἰκονίζονται πτηνὰ ἢ ἔλαφοι Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 64 καὶ 84 πβλ. καὶ Γ. Λαμπάκην, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Δ' (1904) σ. 36 εἰκ. 5. Ὁμοίως ἐν Philippeville (Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III, 2).

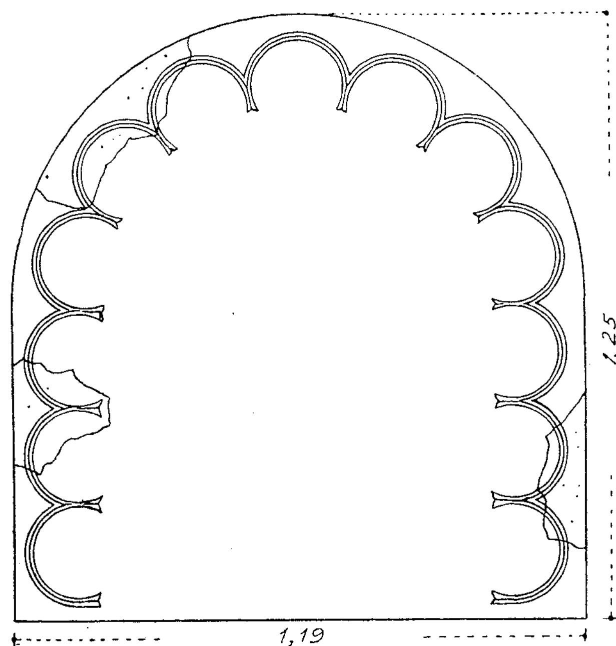
4 Ραβέννας, Colasanti, ἔ.ἀ. πίν. 56, 65, 67 καὶ Βενετίας, αὐτόθι πίν. 87.

5 Ρόδου (Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Ϛ' σ. 23 εἰκ. 19), Συρακουσῶν (Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 40).

6 Ἀναφέρω προχείρως τὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 1929 πίν. Ι, σ. 34 εἰκ. 36, σ. 63 εἰκ. 70, σ. 66 εἰκ. 73).

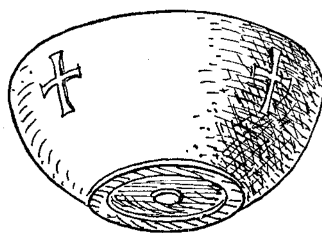
7 Ὅρα τὰ παραδείγματα, ἅτινα κατέλεξα ἐν Ἀρχ. Δελτίῳ τοῦ 1929 σ. 36, εἰς τὰ ὁποῖα προσθετέον καὶ τὸ τῆς παρὰ τὴν Π. Κόρινθον Ρωμαϊκῆς ἐπαύλεως (Th. L, Shear, Amer. Journ. of Archaeology 1925 σ. 395 εἰκ. 11).

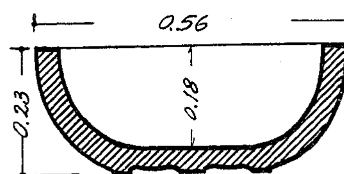
μιμούμεναι πιθανῶς πινάκια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ διὰ τὸν νεκρὸν προωρισμένα ἐδέσματα. Ἐκ τῶν τριῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν δύο

Εἰκ. 9. Πλὰξ τραπέζης ἀγαπῶν (ἀναπαράστασις).

ἔχουσιν εὐθύγραμμον ἀπόληξιν, τὸ δὲ τρίτον καμπύλην. Ἐκ τῆς καμπυλότητος δ' αὐτοῦ προσδιορίζεται ἡ διάμετρος τοῦ ἡμικυκλίου εἰς 1,19 μ. (εἰκ. 9), ἂν δὲ δεχθῶμεν ὅτι ἡ τράπεζα εἶχεν, ὡς συνήθως, 13 πινάκια κατὰ τὴν παρυφὴν τότε τὸ μῆκος της προκύπτει 1.25, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει. Τὸ πάχος τῆς τραπέζης κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν ἦτο 0,03, κατὰ δὲ τὸν πυθμένα τῶν πινακίων 0,01. Ὅμοιαι τράπεζαι εὑρέθησαν εἰς πλεῖστα μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ Μ. Ἀσίας.

Εἰκ. 10. Λεκάνη καθαρμῶν ἢ ἁγιασμοῦ.

Λεκάνη καθαρμῶν ἢ ἁγιασμοῦ. Σημειώνω ἐν τέλει τὴν ἐν τῷ μουσείῳ ὕπαρξιν μαρμαρίνης λεκάνης,

ἀγνώστου προελεύσεως, διαμέτρου 0,56 καὶ ὕψους 0.26. Ἔχει τὸ σχῆμα μεγάλου σκύφου (εἰκ. 10) ὁ δὲ λειτουργικὸς προορισμός της μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας της ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων σταυρῶν (εἰκ. 10). Θὰ ἐστηρίζετο βεβαίως ἐπὶ λιθίνου ὑποστάτου, ἀγνοῶ ὅμως τὸν ἀκριβῆ προορισμόν της· ἂν δηλαδὴ ἐχρησίμευε διὰ τοὺς τελετουργικοὺς καθαρμοὺς ἢ νίψεις τῶν κληρικῶν [1] ἢ ὡς λεκάνη ἁγιασμοῦ. Ὁμοία περίπου λεκάνη τεθραυσμένη εἰς δύο καὶ φέρουσα ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος εὑρέθη ἐντειχισμένη ἐν Καρυανῇ (Γαληψῷ) [2], ἐπὶ τῆς ἔναντι τῆς Θάσου ἀκτῆς.

Ἰωνικὰ κιονόκρανα. Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου ἀπόκεινται καί τινα ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ λοξοτμήτου, τετραγώνου ἄβακος. Ἓν τούτων ἔχει ὕψος 0.17 καὶ πλευρὰν ἄβακος 0.475. Αἱ ἕλικές του, ὡς καὶ ὁ ἐχῖνος, δηλοῦνται μόνον διὰ τοῦ πλαστικοῦ των περιγράμματος. Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν τὰ κιονόκρανα ταῦτα εἶναι παλαιοχριστιανικὰ ἢ ἂν ἀνήκουσιν εἰς ρωμαϊκόν τι κτίσμα τῆς Θάσου.

---

1 Περὶ τῆς ἀπονίψεως τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων καὶ πρεσβυτέρων καὶ τῶν σχετικῶν πηγῶν ὅρα Π α ν. Ν. Τ ρ ε μ π έ λ α ν, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι 1935 σ. 77 σημ. 20.

2 Γ. Μ π α κ α λ ά κ η ς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1938 σ. 57 εἰκ. 6.

Η ΕΝ ΒΟΙΩΤΙΑ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

ΘΕΣΙΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ — ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΤΟΥ ΤΗΣ

Ἡ ἀνατολικῶς τῶν Θηβῶν ἐκτεινομένη εὔφορος πεδιὰς — τὸ *Ἀόνιον πεδίον* τῶν ἀρχαίων [1] — περιορίζεται πρὸς νότον μὲν ὑπὸ τοῦ ὑλομανοῦς Κιθαιρῶνος — ἐπιβλητικοῦ, ὑψηλοῦ καὶ ἐπιμήκους φράγματος, χωρίζοντος τὴν Ἀττικὴν ἀπὸ τῆς Βοιωτίας — πρὸς βορρᾶν δὲ ὑπὸ ὁμάδος χαμηλοτέρων βουνῶν, διευθυνομένων ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολάς, ἤτοι κατὰ τὴν φορὰν Θηβῶν - Χαλκίδος. Ἐκ τῶν μικροτέρων αὐτῶν βουνῶν τὸ μέσον εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον [2], δι᾿ αὐτὸ δὲ καὶ ἐκλήθη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων *Ὕπατον* [3]. Ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου, στρογγύλης κορυφῆς τοῦ σήμερον ἀπὸ ὀλίγους μόνον θάμνους πρίνων καὶ κομάρων καλυπτομένου βουνοῦ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα «*ναὸς καὶ ἄγαλμα Διὸς Ὑπάτου* [4] ». Κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπὶ μὲν τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαίου ναοῦ — τοῦ ὁποίου σήμερον οὐδὲν πλέον ἴχνος διατηρεῖται [5] — ἐκτίσθη μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος [6], τὸ δὲ βουνὸν μετωνομάσθη εἰς «Σαγμάτιον ὄρος [7]» καὶ ἡ ἐπ᾿ αὐ-

[1] Στράβων Θ΄, 31 (ἔκδ. Meinecke σ. 582).

[2] Ὕψος ὑπὲρ τὴν θάλασσαν 747 μ. κατὰ τὸν ἐπιμελείᾳ Ι. Σ. Σαρρῆ, Χάρτην Εὐβοίας καὶ Βοιωτίας.

[3] Στράβων ἔ.ἀ., Παυσανίας, IX, 19, 3 (ὄρος Ὕπατος).

[4] Παυσανίας, IX, 19, 3. Διὸς Ὑπάτου βωμὸς ὑπῆρχε καὶ ἄνωθεν τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πρόστασιν τοῦ Ἐρεχθείου χάσματος (Παυσανίας I, 26, 5 καὶ VIII, 2, 3).

[5] Κορινθιακά τινα κιονόκρανα εὑρισκόμενα εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ φέροντα εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὴν διὰ τὴν προσαρμογὴν ὀκταγώνου κορμοῦ κίονος, δὲν δύνανται, λόγῳ τῶν μικρῶν των διαστάσεων, νὰ προέρχωνται ἐκ ναοῦ. Πολὺ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι οἱ μεγάλοι λίθοι, δι᾿ ὧν εἶναι ἐκτισμένα τὰ κάτω μέρη τοῦ καθολικοῦ προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ὑπάτου Διός, ὅστις θὰ ἔκειτο ἐπὶ τῆς θέσεως, ἐφ᾿ ἧς ἀργότερον ἀνηγέρθη τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς.

[6] Ἐσφαλμένως ἀναφέρει ὁ Bursian, (Geographie von Griechenland τ. I. Leipzig 1862, σ. 216). ὅτι ἡ μονὴ τιμᾶται εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας.

[7] Ἡ ὀνομασία αὕτη μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. Τὴν εὑρίσκομεν ἐπὶ τοιχογραφίας τοῦ 1565 εὑρισκομένης εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων, εἰκονιζούσης δὲ τὸν Ὅσ. Κλήμεντα ἔχοντα προσγεγραμμένην τὴν ἐπιγραφήν: *Ὁ Ἅγιος Κλήμης ὁ ἐν τὸ Σαμάτιον ὄρος ἀσκήσας.*

τοῦ μονὴ τοῦ «Σαγματᾶ». Διατὶ τὸ Ὕπατον ὄρος ὠνομάσθη ἀργότερον Σαγμάτιον, δὲν γνωρίζομεν. Ἴσως ἐκ τοῦ σαγματοειδοῦς σχήματος τὸ ὁποῖον χονδροειδῶς παρουσιάζει εἰς τὸν ἀπὸ νότου πλησιάζοντα. Ἴσως ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ μεσαιωνικοῦ ἰδιοκτήτου τῆς περιοχῆς. Πιθανώτερον ὅμως νομίζω, ὅτι τὸ ὄρος ὠνομάσθη Σαγμάτιον ἀπὸ τῆς ἐπ᾿ αὐτοῦ μονῆς, ἥτις θὰ ἐκαλεῖτο «τοῦ Σαγματᾶ» [1] ἔκ τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν σαγμάτων [2] μοναχοῦ αὐτῆς, εἰς ὃν θὰ κατέφευγον, λόγῳ τῆς δεξιοτεχνίας του, πολλοὶ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων.

Εἰκ. 1. Τὸ Σαγμάτιον ὄρος (Ὕπατον) ἀπὸ Νότου

Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὄχι μόνον κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ μοναχοὶ συχνάκις ἐπεδίδοντο εἰς ποικίλα ἐπαγγέλματα, καλλιτεχνικά τε καὶ βιοτεχνικά [3], μὲ τὰ ὁποῖα

[1] Μονὴ Σαγματᾶ ἢ Σαμματᾶ φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐν Ρόδῳ. Εἰς ταύτην ἐδώρησε 11 χειρόγραφα ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Μαρμαρᾶς, συμφώνως πρὸς 2 σημειώματα τοῦ Μονάχου τοῦ 15ου αἰ. (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων Α΄ σ. 299).

[2] Ἄξιον σημειώσεως εἶναι καὶ τὸ ἐν τῷ Βίῳ Ἁγ. Ἠλία τοῦ Νεωτέρου (σ. 165) γραφόμενον, ὅτι «ὁ ἅγιος . . . . σχολάζων τῷ ἐργαστηρίῳ αὐτοῦ, *σάγματα καμήλων ποιῶν*, ἐπίπρασκεν» Πβλ. Du Cange, Glossarium Graec. στ. 1318.

[3] Τὰς διαφόρους ἀσχολίας τῶν μοναχῶν περιγράφει ἄριστα καὶ ὁ Καλλίνικος ἐν Βίῳ Ὁσ. Ὑπατίου. (Ἔκδ. Λειψίας 1895 σ. 85) Ὅρα σχετικῶς καὶ Φ. Κουκουλέν, Ἐκ τοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 36 περὶ τῶν ἐπαγγελμάτων κληρικῶν καὶ μοναχῶν, Τοῦ αὐτοῦ Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς τ. Β΄, Ἀθῆναι 1948 σ. 230 καὶ 231. 8) Ἄλλο παράδειγμα μονῆς ἐπονομασθείσης ἀπὸ τεχνίτου μοναχοῦ αὐτῆς ἔχομεν τὸ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μ. τῆς Θεοτόκου τοῦ Ξυλουργοῦ. Ὅρα σχετικῶς A. Solo-

καὶ τοὺς βλέπομεν ἀσχολουμένους καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας, ἰδίᾳ τῆς Τουρκοκρατίας, εἰκονιζούσας, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, «Κοιμήσεις» διασήμων μοναχῶν ὡς π.χ. Εὐφραὶμ τοῦ Σύρου καὶ ἄλλων. Τοὐναντίον ὅλως ἀπίθανος καὶ ἐξεζητημένη μοῦ φαίνεται μεταγενεστέρα τις, λαϊκὴ ἑρμηνεία τῆς ὀνομασίας Σαγματᾶ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ «σαματᾶ». Κατὰ ταύτην οἱ κατέχοντές ποτε, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τὴν μονὴν Τοῦρκοι περιῆλθον μεταξύ των εἰς δεινὴν ἔριδα, ἥτις κατέληξεν εἰς αἱματηρὰν ρῆξιν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συμπλοκῆς Τοῦρκος στρατιώτης, διαφυγὼν εἰς τὴν πεδιάδα, ἀνέφερεν εἰς χριστιανὸν χωρικόν, τὸν ὁποῖον συνήντησεν, ὅτι εἰς τὴν μονὴν ἔγινε «σαματᾶς», ὅπερ τουρκιστὶ σημαίνει ταραχήν, θόρυβον. Ἡ λέξις αὕτη διαδοθεῖσα εὐρέως εἰς τὰ πέριξ χωρία θὰ συνεδέθη ἔπειτα πρὸς τὴν μονήν, ἥτις ἐντεῦθεν θ᾽ ἀπεκλήθη «τοῦ Σαματᾶ» καὶ κατόπιν τοῦ Σαγματᾶ [1]. Κατ᾽ ἄλλην πάλιν ἐκδοχὴν ὁ σαματᾶς ἔγινε μεταξὺ μοναχῶν καὶ πειρατῶν ἐλθόντων ἐξ Εὐρίπου, ἵνα λεηλατήσουν τὴν Μονήν [2].

Τὸ Σαγμάτιον ὄρος καὶ ἡ ἐπ᾽ αὐτοῦ μονὴ ἐγένοντο ὀνομαστὰ κατὰ τὸν μεσαίωνα λόγῳ τῆς ἐν αὐτοῖς διατριβῆς τοῦ «*Ὁσίου καὶ θεοφόρου*» πατρὸς Κλήμεντος. Περὶ τοῦ αὐστηρᾶς διαίτης ἀσκητοῦ τούτου — τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἑορτάζεται τὴν 26ην Ἰανουαρίου — εἰδήσεις ἀρυόμεθα μόνον ἐκ τοῦ ἄγνωστον πότε συνταχθέντος Συναξαρίου του, τοῦ περιεχομένου εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὁσίου [3]. Εὐτυχῶς τῆς σπανίας ἀκολουθίας ταύτης [4] κατώρθωσα νὰ εὕρω ἀντίτυπον ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ δὲ Συναξαρίου τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος, οὗτινος περίληψιν ἐδημοσίευσε τὸ 1918 ὁ Max, Herzog zu Sachsen [5], καὶ πρό τινος ὁ Δ. Πάλλας [6], ἀρυόμεθα τὰς κατωτέρω παρατιθε-

---

viev, Byzantion 8 (1933) σ. 217 σημ. 4. Δὲν εἶναι δ᾽ ἀπίθανον καὶ ἡ γνωστὴ ἐν Κύπρῳ μονὴ «τοῦ Μαχαιρᾶ» νὰ ὠνομάσθη οὕτω ἀπό τινος εἰδικοῦ περὶ τὴν κατασκευὴν μαχαιρῶν μοναχοῦ αὐτῆς, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστον καὶ τὸ μεσαιωνικὸν ἐπίθετον Μαχαιρᾶς.

[1] Ὅρα σχετικῶς καὶ T. et A. Notton, Monastères. Attique et Béotie, Athènes 1940 σ. 134.

[2] Τάκη Λάππα, Βοιωτικὰ Μοναστήρια [Ἀθῆναι 1950] σ. 73.

[3] «Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει Σαγματᾶ τῆς Βοιωτίας, ἑορταζομένη τὴν 26ην Ἰανουαρίου. Ἐκδίδεται δαπάνῃ τοῦ ἡγουμενοσυμβουλίου τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐπονομαζομένης Σαγματᾶ, ἐπιμελείᾳ δὲ τοῦ πανοσιωτάτου Καλλιοπίου Σταματιάδου, ἡγουμένου. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Ἀθανασιάδου, 1896. Σχῆμα 8ον σελ. 48». Εἰς τὴν σελίδα 3 ἡ νεωτερικὴ προσωπογραφία τοῦ Ὁσίου Κλήμεντος, τὸ δὲ συναξάριον ἀπὸ σελ. 22 μέχρι σ. 25. Ἡ ἀνωτέρω Ἀκολουθία μετεγράφη πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἑτέρου τῶν Λαυριωτικῶν κωδίκων Γ 12 (φ. 82 β) ἢ Ε 152 (φ. 334) ἐν οἷς περιέχεται. Ὅρα σχετικῶς Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον Εὐστρατιάδην ἐν Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν τ. ΙΓ´ (1937) σ. 27.

[4] Ὅρα L. Petit, Bibliographie des Acolouthies grecques (Subsidia hagiographica 16) Bruxelles 1926 σ. 44.

[5] Das christliche Hellas, Leipzig 1918 σ. 144 ἑξ.

[6] Ἐκδρομικὸς Συνέκδημος, Ἀθῆναι 1950 ἀρ. 6 σ. 43.

μένας πληροφορίας: Ὁ Κλήμης «*ἕλκων τὸ γένος ἐκ τῶν πάλαι χρυσῶν Ἀθηνῶν*» κατετάχθη ὡς μοναχὸς εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονὴν τοῦ Ὁσ. Μελετίου, ζῶντος ἔτι τοῦ «πολυθαυμάστου [1]» τούτου μοναχοῦ, ἄρα πρὸ τοῦ ἔτους 1105, ὅτε περίπου ἀπέθανεν ὁ Μελέτιος [2].

Περαιτέρω τὸ Συναξάριον ἀναφέρει, ὅτι ὁ Κλήμης συνήθιζε ν᾽ ἀποσύρεται καθ᾽ ἑκάστην ἑσπέραν εἰς ὕψωμά τι κείμενον ἀντικρὺ τοῦ Σαγματίου ὄρους [3], ἐκεῖ δὲ προσευχόμενος κατὰ μόνας περιέπιπτεν εἰς ἔκστασιν. Τὸ Συναξάριον λέγει: «*αἰθέριος ὡς ἕνα πῆχυν ἵστατο τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὄμμα εἰς οὐρανοὺς ἀνέχων καὶ Θεῷ ἡσύχως προσομιλῶν*». Γενόμενος ὅμως ἀντιληπτὸς καὶ ἐπιθυμῶν νὰ διαφύγῃ τὴν ματαίαν φήμην (τὸ Συναξάριον λέγει: «*τὸ κενὸν τῶν ἀνθρώπων δοξάριον*») ἐγκατέλιπε, μετὰ 30 ὅλων ἐτῶν διαμονήν, τὸ μοναστήριον τοῦ Ὁσ. Μελετίου καὶ ἦλθεν εἰς τὸ ἔναντι κείμενον, ἐρημικὸν Σαγμάτιον ὄρος. Ἐκεῖ κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ἐγκατεστάθη εἰς μικρότατόν τι μονύδριον [4], ἔπειτα δ᾽ ἔζησεν ἐντὸς πυργίσκου ἐπὶ τῆς κορυφῆς στύλου [5] «*περὶ τὴν ἀκρώρειαν*» τοῦ ἀποτόμου ὄρους, εἰς ὃ ἀπεσύρθη. Ἀποθανόντος δ᾽ ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν ἡγούμενος διέταξε τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἐξαφανισθέντος Κλήμεντος, ὅστις εὑρέθη ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους, κατέστη ὅμως ἀδύνατον νὰ μεταπεισθῇ, ὅπως ἐπανέλθῃ εἰς τὴν παλαιὰν μονήν του. Τούτου ἕνεκα ὁ ἡγούμενος ἠναγκάσθη νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὸν Κλήμεντα «*ἀφορισμὸν ἄλυτον*». Παρὰ ταῦτα ὁ Κλήμης παρέμεινεν ἀκλόνητος ἐπὶ τοῦ σνενοτάτου «στύλου» του, «*ὥσπερ ἀδάμας στερρός, ὑπ᾽ οὐδενὸς σκληροῦ καὶ ἀντιτύπου σιδήρου τεμνόμενός τε ὁμοῦ καὶ θρυπτόμενος*». Μετὰ μα-

---

[1] Τὸ ἐπίθετον τοῦτο μεταχειρίζεται διὰ τὸν Ὁσ. Μελέτιον τὸ στιχηρόν, τὸ ὁποῖον ψάλλεται κατὰ τὸν Μέγαν Ἑσπερινὸν τῆς παραμονῆς τῆς ἑορτῆς τοῦ ὁσίου. Πβλ. Ἀκολουθίαν σ. 11 καὶ Max, Herzog zu Sachsen, ἔ.ἀ. σ. 145.

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος τ. Ε´ (1939-40) σ. 39.

[3] Ἐπομένως ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τοῦ Κιθαιρῶνος καὶ δὴ παρὰ τὸν αὐχένα του τὸν «*παρὰ τοῖς πολλοῖς καλούμενον Πόρταις*» (Συναξ. σ. 23).

[4] Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Ὅσ. Κλήμης ἠσκήτευσε κατ᾽ ἀρχὰς εἴς τινα σπηλαιώδη κοιλότητα εὑρισκομένην ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ Σαγματίου (πβλ. Τ. Λάππα, Βοιωτικὰ μοναστήρια σ. 75). Λόγῳ τοῦ ἀποκρήμνου τοῦ μέρους δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐπισκεφθῶ τὴν κοιλότητα ταύτην.

[5] Κατὰ τὴν γνώμην μου διὰ τῆς λέξεως στῦλος, δὲν ἐδηλοῦτο παρὰ Βυζαντινοῖς μόνον ὁ κίων ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀπότομον καὶ ἔρημον ὕψωμα ἢ βράχος. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ὑπ᾽ ἀρ. 404 κώδικα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, ἐν τῷ ὁποίῳ περιλαμβάνεται τὸ Συναξάριον Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτου (φ. 330 β κἑξ.), ὁ βράχος ἐφ᾽ οὗ ἱδρύθη ἡ μονὴ ὀνομάζεται ἐπανειλημμένως στῦλος πβλ. Ν. Βέην, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Βυζαντὶς τόμ. Α´ σ. 245, 246, 247, 248, 249. Καὶ ἄλλων δ᾽ ἐπίσης μονῶν τῶν Μετεώρων οἱ βράχοι ἀποκαλοῦνται στῦλοι ὡς π.χ. ὁ στῦλος τοῦ Ἁγ. Νικολάου. (Uspenskij, Putesestvie κλπ. Πετρούπολις 1896 σ. 223) «ὁ στῦλος τοῦ Βαρλαάμ» (αὐτόθι σ. 420) κλπ.

κρὸν δὲ χρόνον ὁ ἡγούμενος, ἑτοιμοθάνατος πλέον, καταληφθεὶς ὑπὸ τύψεων τῆς συνειδήσεως διὰ τὴν πρὸς τὸν Κλήμεντα συμπεριφοράν του, ἐζήτησε νὰ τὸν μεταφέρουν εἰς τὸ Σαγμάτιον ὄρος διὰ νὰ τοῦ ζητήσῃ συγχώρησιν. Πλὴν ὅμως ἐν τῷ μεταξὺ ἀπέθανε, θνήσκων δ' ἐπρόφερε τὰς λέξεις. «*Συγχώρησόν μοι ἀββᾶ Κλήμης*». Ταυτοχρόνως, λέγει τὸ Συναξάριον, ἠκούσθη ἡ φωνὴ τοῦ ἀοράτως κατὰ τὸν θάνατον τοῦ ἡγουμένου παρισταμένου Κλήμεντος λέγουσα: '*Ο Θεὸς συγχωρήσει σοι ἀδελφὲ ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι*».

Εἰκ. 2. Ὁ ἅγιος Κλήμης.

Εἶναι περίεργον, ὅτι τὸν ὅσιον Κλήμεντα παρασιωποῦν καὶ οἱ Συναξαρισταὶ καὶ τὰ Μηναῖα, δὲν ἀναφέρεται δ' ἐπίσης καὶ εἰς τὸν μακρὸν κατάλογον τῶν στυλιτῶν, τὸν ὁποῖον περιέλαβεν εἰς τὸ περὶ τῶν στυλιτῶν ἁγίων ἔργον του ὁ π. H. Delehaye [1]. Ἄλλην λοιπὸν γραπτὴν μαρτυρίαν πλὴν τῆς ἀκολουθίας του δὲν ἔχομεν. Εἰς ἀντάλλαγμα ὅμως διεσώθη τοὐλάχιστον — ἂν καὶ κατὰ τέσσαρας αἰῶνας μεταγενεστέρα τοῦ ἀνδρός— ἡ εἰκὼν αὐτοῦ (εἰκ. 2) εἰς ἄριστα διατηρουμένην τοιχογραφίαν τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων. Εἶναι δ' αὕτη ἔργον δύο ὀνομαστῶν Θηβαίων ζωγράφων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰῶνος: τοῦ ἱερέως καὶ σακελλαρίου Γεωργίου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φράγκου Κατελάνου, γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων του εἰς μονὰς τοῦ Ἁγ. Ὄρους [2]. Κατ' ἐπιγραφὴν σωζομένην ἀκόμη οἱ δύο ἀνωτέρω ἁγιογράφοι ἱστόρησαν τὸν μνημονευθέντα νάρθηκα τῆς Μ. Βαρλαὰμ ἐν ἔτει 1565 [3]. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐκεῖ ὁ ἅγ. Κλήμης ὁλόσωμος καὶ κατενώπιον, φορῶν ἀνοικτόχρωμον μοναχικὸν ἔνδυμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χιαστὶ ἐρριμμένον κομβοσχοίνιον. Τὴν κεφαλήν του καλύπτει σκοτεινόχρωμον, ὀξυκόρυφον κουκούλλιον, ὅπερ πῖπτον ὄπισθεν εἰς τὸν αὐχένα κατέρχεται ἔπειτα πρὸ τοῦ στήθους μέχρι καὶ κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ ἔκφρασις τοῦ ἰσχνοῦ, καὶ αὐλακωμένου ἐκ τῆς μακρᾶς ἀσκήσεως προσώπου του εἶναι αὐστηρὰ ἀλλ' ὄχι καὶ τραχεῖα. Οἱ μέλανες διαπεραστικοὶ ὀφθαλμοί του μαρτυροῦν ἄνθρωπον μεγάλης θελήσεως καὶ ἐγκαρτερήσεως. Ὡς λευκὸς καταρράκτης καταπίπτει ἐπὶ τοῦ στήθους του ἡ μακρὰ γενειάς του, φθάνουσα περίπου ἕως τὴν μέσην. Τὴν δεξιάν του χεῖρα φέρει ὁ ἅγιος κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους, ἐν ᾧ διὰ τῆς πρὸς τὰ κάτω τεταμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ λεπτὸν σταυρόν. Ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου κάμπου τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων, παρὰ τὴν ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένην κεφαλήν του ἡ ἐπιγραφή:

ὁ ἅγιος Κλήμης ὁ ἐν τὸ σαμάτιον ὄρ(ος) ἀσκήσας.

Συμφώνως πρὸς τὴν Ἀκολουθίαν [1] ὁ ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ ἔτος ͵ΑΡΙΑ' (=1111). Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται πιθανόν· διότι, ἀφ' οὗ ὁ Μελέτιος ἀπέθανε τὸ 1105, ὁ δὲ Κλήμης παρέμεινε «*τριάκοντα χρόνους*» [2] ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ὁσίου Μελετίου, ἕπεται ὅτι θ' ἀπέθανε μετὰ τὸ ἔτος 1135.

Ἡ «*χαριτόβρυτος*» κάρα τοῦ Ὁσ. Κλήμεντος φυλάσσεται ἐν τῇ μονῇ γίνονται δὲ καὶ λιτανεῖαι μὲ τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ τὴν κάραν τοῦ ὁσίου, κατὰ τὰς ὁποίας ψάλλονται τὰ ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ (σ. 41) ἀναγραφόμενα τροπάρια. Τυγχάνει δὲ ἡ κάρα μεγάλου σεβασμοῦ ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν περιοίκων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς γειτονικῆς Εὐβοίας· διότι θεωρεῖται ὡς ἀποτρέπουσα ἐπιδημίας καὶ καταλύουσα δαιμόνια.

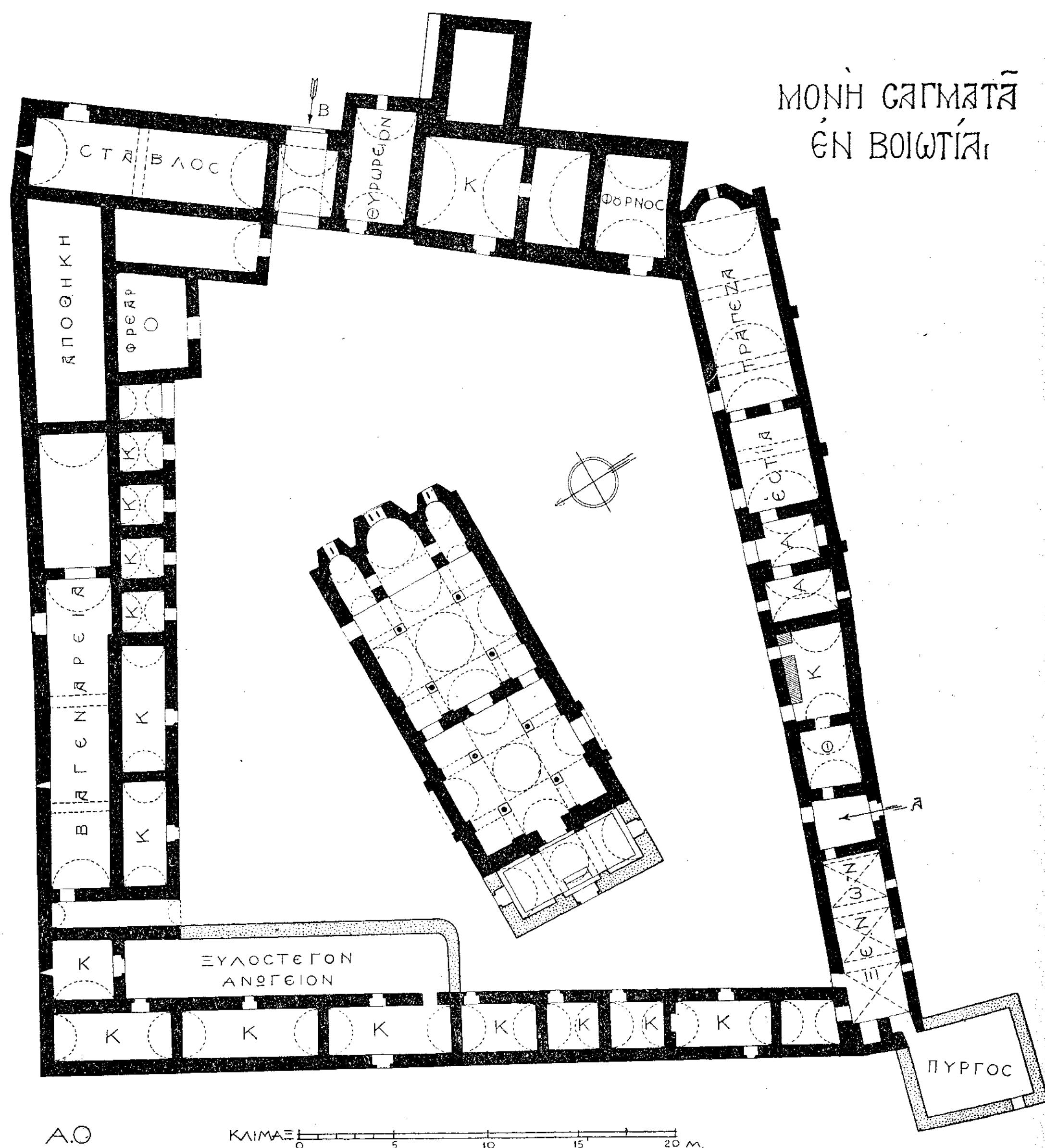
Μετὰ τοῦ Κλήμεντος γεραίρεται ἐπὶ τοῦ Σαγματίου Ὄρους καὶ ἕτερος ἀσκητής, ὀνόματι Γερμανὸς [3]. Ἂν ὁ μοναχὸς οὗτος «*Βοιωτίας τὸ ἀγαλλίαμα*» ἦτο σύγχρονος ἢ μεταγενέστερος τοῦ Κλήμεντος δὲν γνωρίζομεν. Πάντως, κατὰ τὸ σχετικὸν κοντάκιον τῆς ἀκολουθίας, ἀμφότεροι «*ὡς ποταμοὺς ἰάματα βρύουσι τοῖς θερμῶς τοῖς λειψάνοις αὐτῶν πελάζουσιν*» [4]. Ἄλλην τινὰ πληροφορίαν περὶ τοῦ «*θεοσόφου*» Γερμανοῦ δὲν ἔχομεν.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ὁ λευκόφαιος, ὑψηλὸς καὶ ἀνεμόδαρτος βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη ἡ κάτωθεν ἐντελῶς ἀόρατος μονὴ τοῦ Σωτῆρος, εἶναι προσιτὸς δι' ἀνωφεροῦς καὶ ἀνωμάλου ἀτραποῦ, ἥτις, ἐκκινοῦσα ἀπὸ τοῦ κατὰ τοὺς

[1] H. Delehaye, Les saints stylites (Subsidia hagiographica 14) Paris-Bruxelles 1923 σ. CXVII ἕως CXLIII.
[2] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, σ. 678.
[3] P. Uspenskij, Putešestvie v Meteorskie Mon. σ. 439 Πετρούπολις 1896, πβλ. καὶ Γ. Σωτηρίου, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 411.

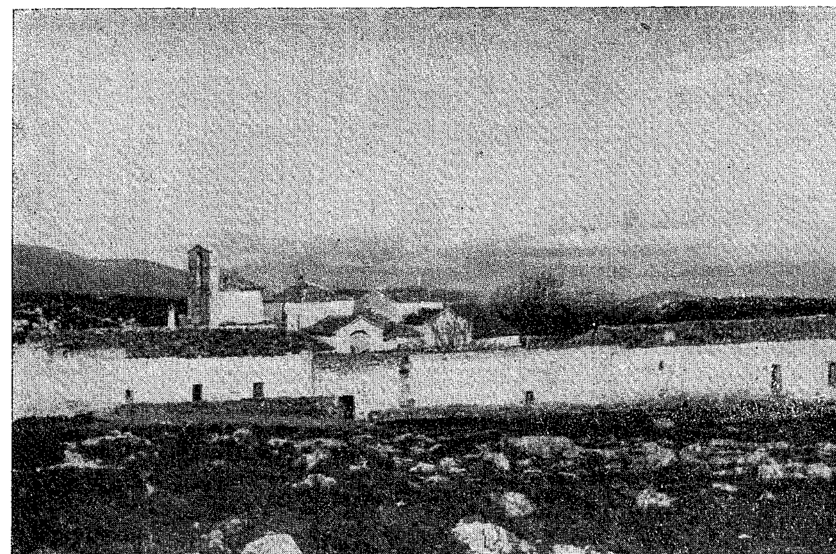
[1] Ἀκολουθία ἔ. ἀ. σ. 26.
[2] Σελ. 25.
[3] Ἀκολουθία σ. 21.
[4] Ἀκολουθία σ. 22.

Εἰκ 3. Γενικὴ κάτοψις τῆς Μονῆς Σαγματᾶ.

Ν.Δ. πρόποδας τοῦ βουνοῦ κειμένου χωρίου Σύρτζι, ἑλίσσεται διὰ μέσου σχιστολιθικῶν προβούνων ἀναρριχωμένη κατ᾿ ἀρχὰς μὲν παραλλήλως πρὸς τὴν δυτικὴν ἀπότομον κλιτὺν τοῦ Σαγματίου, ἔπειτα δὲ κατὰ μῆκος τῆς βορείου αὐτοῦ πλαγιᾶς, ἵνα καταλήξῃ εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ μοναστηρίου ἐπίπεδον ἔκτασιν.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἑτέρας ἐπιπέδου κορυφῆς τοῦ ὄρους κατεσκευασμένη μονὴ ἔχει τὸ σύνηθες εἰς μονὰς τετράπλευρον σχέδιον [1], ὅπερ ἐνταῦθα πλησιάζει τὸ

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς μονῆς Σαγματᾶ ἀπὸ νότου.

τραπέζιον [2] (εἰκ. 3). Τὰ κελλία καὶ οἱ λοιποὶ βοηθητικοὶ χῶροι εἶναι καὶ ἐδῶ «σύγκολλα» τοποθετημένοι, ὥστε νὰ σχηματίζωσι ἓν συνεχές, ἰσχυρὸν περιτείχισμα, περιβάλλον ὕπαιθρον αὐλήν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁποίας ὀρθοῦται, ἐλεύθερον πανταχόθεν, τὸ «καθολικὸν» ἤτοι ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς.

Σήμερον ἡ εἴσοδος τοῦ μοναστηρίου — ἓν καμαροσκέπαστον «διαβατικὸν» — εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ τραπεζίου (εἰκ. 3, Β) φέρει δ᾿ ἐσωτερικῶς τὰ διὰ τὰς «διαδόσεις» [3] πρὸς τοὺς πτωχοὺς προορισμένα κτιστὰ πεζούλλια καὶ παραπλεύρως θολωτὸν χῶρον, πιθανῶς τὸ θυρωρεῖον. Πλὴν ὅμως τῆς εἰσόδου ταύτης ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἄλλη

[1] Πβλ. Α. Ὀρλάνδου, Μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, Ἀθῆναι 1927 σ. 8.

[2] Ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ τραπεζίου ἔχει μῆκος 52 μ. ἡ δὲ δυτικὴ 46, 85. Ὁ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν πύργος (εἰκ. 3) εἶναι μεταγενέστερον κτίσμα.

[3] Διανομὴν ἄρτου καὶ χρημάτων.

(εἰκ. 3, Α), ἥτις ἦτο πιθανῶς ἡ ἀρχαιοτέρα. Ὁ διὰ ταύτης εἰσερχόμενος ἀντίκρυζε ταυτοχρόνως τὴν πρόσοψιν καὶ τὴν πλαγίαν ὄψιν τοῦ ναοῦ ἐν ᾧ ὁ διὰ τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐμβαίνων ἔβλεπε μόνον τὸ ἱερὸν τῆς ἐκκλησίας. Ὅπως δὲ ἡ ἀνατολική, οὕτω καὶ ἡ νοτία εἴσοδος ἔφερε παραπλεύρως θολοσκεπὲς θυρωρεῖον συγκοινωνοῦν ἀπ' εὐθείας πρὸς αὐτήν. Κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν αὐτῆς πλευρὰν εὑρίσκετο στενομήκης χῶρος, βλέπων πρὸς τὴν εἴσοδον διὰ παραθύρου ἀνοιγομένου κατὰ τὴν στενὴν αὐτοῦ πλευράν. Ὁ χῶρος δ' οὗτος, καλυπτόμενος διὰ τριῶν ὡραίων σταυροθολίων, θὰ ἐχρησίμευε πιθανῶς ὡς ξενὼν (ἀρχονταρίκι) τῆς μονῆς.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ περιβόλου εὑρίσκοντο καὶ ἡ ἑστία (μαγειρεῖον) καὶ συνεχομένως πρὸς αὐτὴν ἡ στενομήκης τράπεζα (εἰκ. 3) καλυπτομένη διὰ συνεχοῦς καμάρας βαινούσης ἐπὶ δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν καὶ καταλήγουσα πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρίπλευρον ἁψῖδα, ἥτις παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἀρκετὰ ἐπιμελῆ βυζαντινὴν τοιχοδομίαν.

Παρὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς τραπέζης ἐκτίσθη ἀργότερον καμαροσκέπαστος χῶρος, ὅστις μέχρι σήμερον χρησιμοποιεῖται ὡς φοῦρνος τῆς μονῆς. Τὰ δὲ κελλία τῶν μοναχῶν (εἰκ. 3 Κ, Κ, Κ), στενά, ὀρθογώνια καὶ καμαροσκεπῆ διαμερίσματα, ἐξετείνοντο κατὰ σειρὰν ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, πρὸς ἣν καὶ ἤνοιγον αἱ θύραι των. Ἄλλα δὲ πάλιν κελλία ἐξετείνοντο κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς αὐλῆς (εἰκ. 3) μὲ εἴσοδον πρὸς νότον, διατεταγμένα πιθανῶς εἰς δύο ὀρόφους. Ὄπισθεν δὲ τῶν ἰσογείων κελλίων τῆς βορείου πλευρᾶς εὑρίσκοντο ἐπιμήκεις, θολοσκεπεῖς χῶροι χρησιμεύοντες ὡς ἀποθῆκαι οἴνου (βαγεναρεῖα) καὶ σιτηρῶν.

Ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ Σαγματίου δὲν ὑπῆρχε πηγὴ ὕδατος, συνέλεγον τὸ βρόχινον ἐντὸς ὑπογείου δεξαμενῆς (κινστέρνας) εὑρισκομένης εἰς τὸ ὑπόγειον δωματίου τινος παρὰ τὴν εἴσοδον, (εἰκ. 3) ἡ δὲ ἄντλησις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο διὰ προστομιαίου. Τέλος πρὸς βορρᾶν τοῦ ἀνατολικοῦ πυλῶνος ἐξετείνετο ἐπιμήκης θολοσκεπὴς χῶρος, προσιτὸς ἐκ τῶν ἔξω, ὅστις προωρίζετο πιθανώτατα ὡς στάβλος.

Ἐκ τῶν περιγραφέντων χώρων παλαιότεροι, λόγῳ τοῦ εἴδους τῆς τοιχοδομίας των (περίπου πλινθοπεριβλήτου) καὶ τοῦ τρόπου τῆς στεγάσεως (σταυροθόλια), μοὶ φαίνονται οἱ τῆς νοτίας πλευρᾶς (ξενών, εἴσοδος Α, τράπεζα). Οἱ λοιποὶ θὰ εἶναι τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐλαχίστη χρῆσις πλίνθων εἰς τὴν ἐκ τεφρῶν λίθων τοιχοποιΐαν των. Ἀκόμη δὲ μεταγενέστεροι εἶναι οἱ ὄροφοι, οἵτινες φέρουσι καὶ ἐξωτερικὰ παράθυρα, ὡς π.χ. ὁ τοῦ ἡγουμενείου.

Τὸ καθολικόν. Εἰς τὸ μέσον τῆς αὐλῆς ὀρθοῦται, ἐστραμμένον πρὸς ἀνατολάς, τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς. Σχήματος ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, συνολικῶν διαστάσεων 9×22,55 μ.[1], καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς ἡμιεξαγώνους κόγχας, διαιρεῖται δ' ἐσωτερικῶς διὰ δύο ἐγκαρσίων τοίχων εἰς τρία διαμερίσματα: τὸν κυρίως ναὸν πρὸς ἀνατολάς, τὴν «λιτὴν» ἐν τῷ μέσῳ καὶ τὸν νάρθηκα πρὸς δυσμάς. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα κατεσκευάσθησαν ἐξ ἀρχῆς, ἐν ᾧ τὸ τρίτον—ὁ νάρθηξ—προσετέθη μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός, σχήματος τετραγώνου, παρουσιάζει τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Πρὸς ἀνατολὰς φέρει προσηρτημένον, τελείως ἀνεξάρτητον, τὸ τριμερὲς ἱερόν, ἑκάστη διαίρεσις τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον κλῖτος τοῦ ναοῦ. Καλύπτονται δ' αἱ διαιρέσεις τοῦ ἱεροῦ, ἤτοι τὸ κυρίως βῆμα, ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικόν, διὰ καμαρῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση εἶναι κατά τι χαμηλοτέρα τῆς ἀντιστοίχου ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ἐπὶ τῶν κιόνων σταυροῦ. Γεννᾶται οὕτω ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς μία θλάσις τῆς ἀνατολικῆς καμάρας, ἓν εἶδος βαθμίδος, ἥτις καθιστᾶ ἔτι μᾶλλον ἐμφανῆ τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἔχομεν οὕτω δύο στοιχεῖα—τοὺς τεσσάρας κίονας καὶ τὸ ἀνεξάρτητον καὶ χαμηλότερον ἱερόν, ἅτινα εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως[2]. Ὡς δὲ συνήθως τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ στενῶν καὶ χαμηλῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, ἀνοιγομένων εἰς τοὺς χωρίζοντας αὐτὰ τοίχους. Ἀνὰ μία δέ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοίγεται ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως βήματος, εὐθὺς παρὰ τὴν μεγάλην κόγχην. Ὅλος ὁ φωτισμὸς τοῦ ἱεροῦ ἐπετυγχάνετο διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῆς μέσης πλευρᾶς ἑκάστης κόγχης. Ἐκ τῶν παραθύρων δὲ τούτων τὸ μὲν τῆς μέσης κόγχης ἦτο τρίλοβον, τὰ δὲ τῶν παραβημάτων δίλοβα.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν κυρίως ναὸν παρατηροῦμεν, ὅτι οἱ 4 κίονες, ἐφ' ὧν βαίνουσιν αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον τέσσαρες καμάραι, εἶναι ἐκ λευκοῦ μετὰ κυανῶν φλεβῶν μαρμάρου καὶ σχετικῶς λεπτοί, τινές δ' ἐξ αὐτῶν παρουσιάζουσι καὶ ἐλαφρὰν ἔντασιν καὶ «γάνωσιν» ἤτοι στίλβωσιν[3]. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν φέρουσι χαμηλὰς βάσεις μετὰ πλίνθου, πάντες δὲ ἄκομψα[4], λεβητοειδῆ

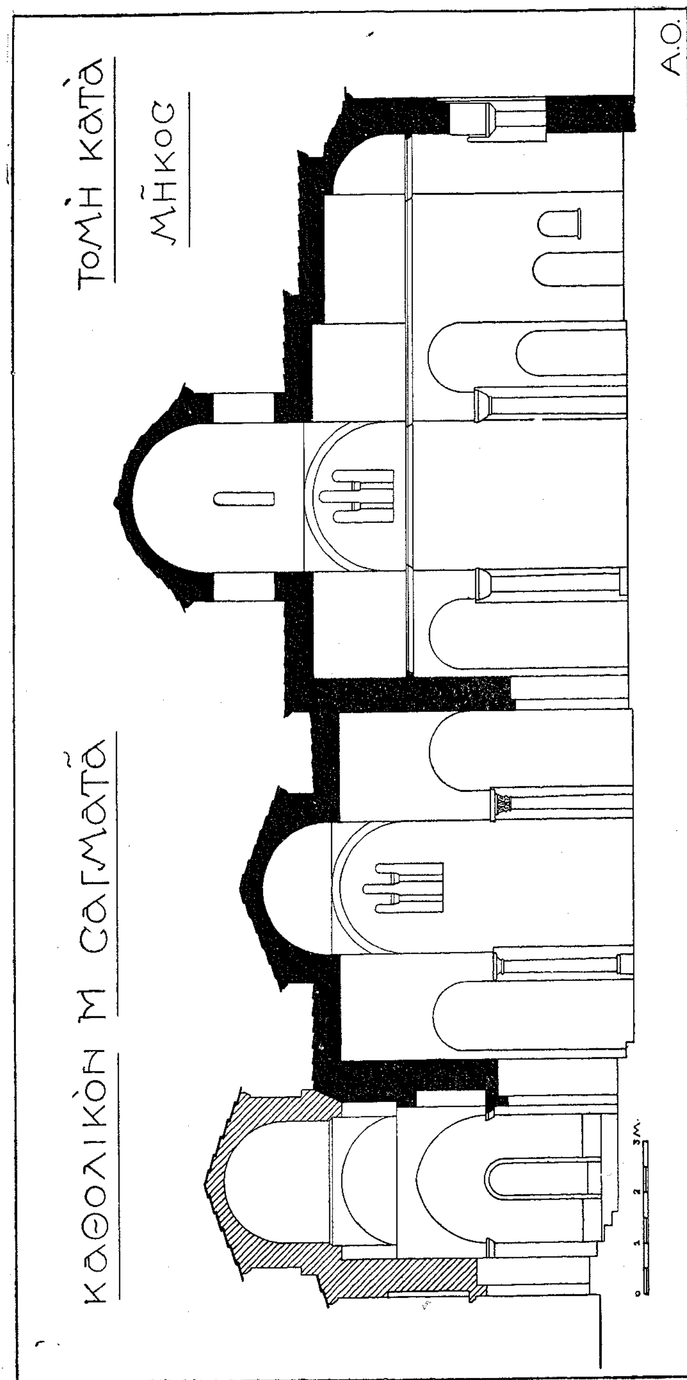
---

[1] Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐντελῶς κανονικόν· αἱ ἀνωτέρω σημειωθεῖσαι διαστάσεις εἶναι τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Νοτίας πλευρᾶς. Αἱ ἄλλαι δύο πλευραὶ εἶναι κατά τι μικρότεραι· οὕτω ἡ μὲν Δυτικὴ εἶναι 8.80 μ. ἡ δὲ Βόρειος 22,38 μ.

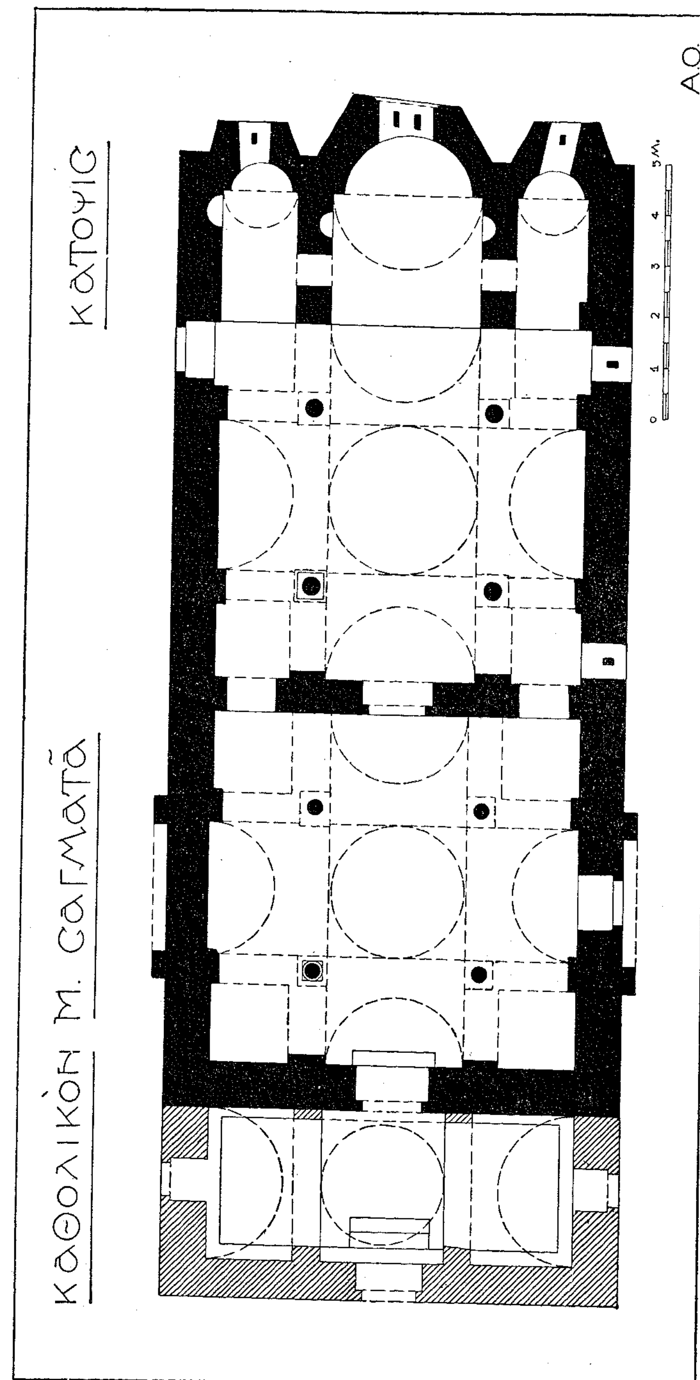
[2] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 55.

[3] Ἐπί τινων κιόνων παρατηροῦνται καὶ «ἐνθυμήματα» χαρακτά, ὡς π.χ. ἐπὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ.

[4] Ἔχω τὴν γνώμην, ὅτι τὰ κιονόκρανα ταῦτα θὰ ἐτέθησαν πολὺ ἀργότερον, ἀντικαταστήσαντα ἄλλα παλαιότερα, ἴσως κορινθιακὰ—ὡς τὰ τῆς λιτῆς.

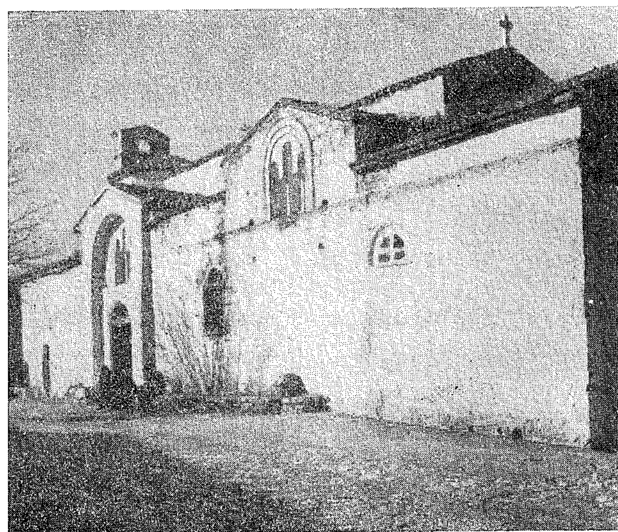

Εἰκ. 5. Κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ (ἄνευ τοῦ κωδωνοστασίου).

Εἰκ. 6. Κάτοψις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Σαγματᾶ.

κιονόκρανα, ἐν εἴδει φουσκωμένου δωρικοῦ ἐχίνου. Ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς κίονας ὑπάρχουσιν ἐπὶ τῶν τοίχων παραστάδες (εἰκ. 6), ἐπὶ τῶν ὁποίων ἑδράζονται τὰ ὀκτὼ μικρότερα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὸ μεταξὺ κιόνων καὶ τοίχων κενὸν στηρίζοντα τοὺς καλύπτοντας τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα θόλους. Ἡ κάλυψις τῶν 9 διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται διὰ τῶν κιόνων ὁ κυρίως ναός, ἐγένετο ὡς ἑξῆς: τὰ μὲν τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα ἐκαλύφθησαν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων [1], τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ διὰ καμαρῶν καὶ τὸ μέ-

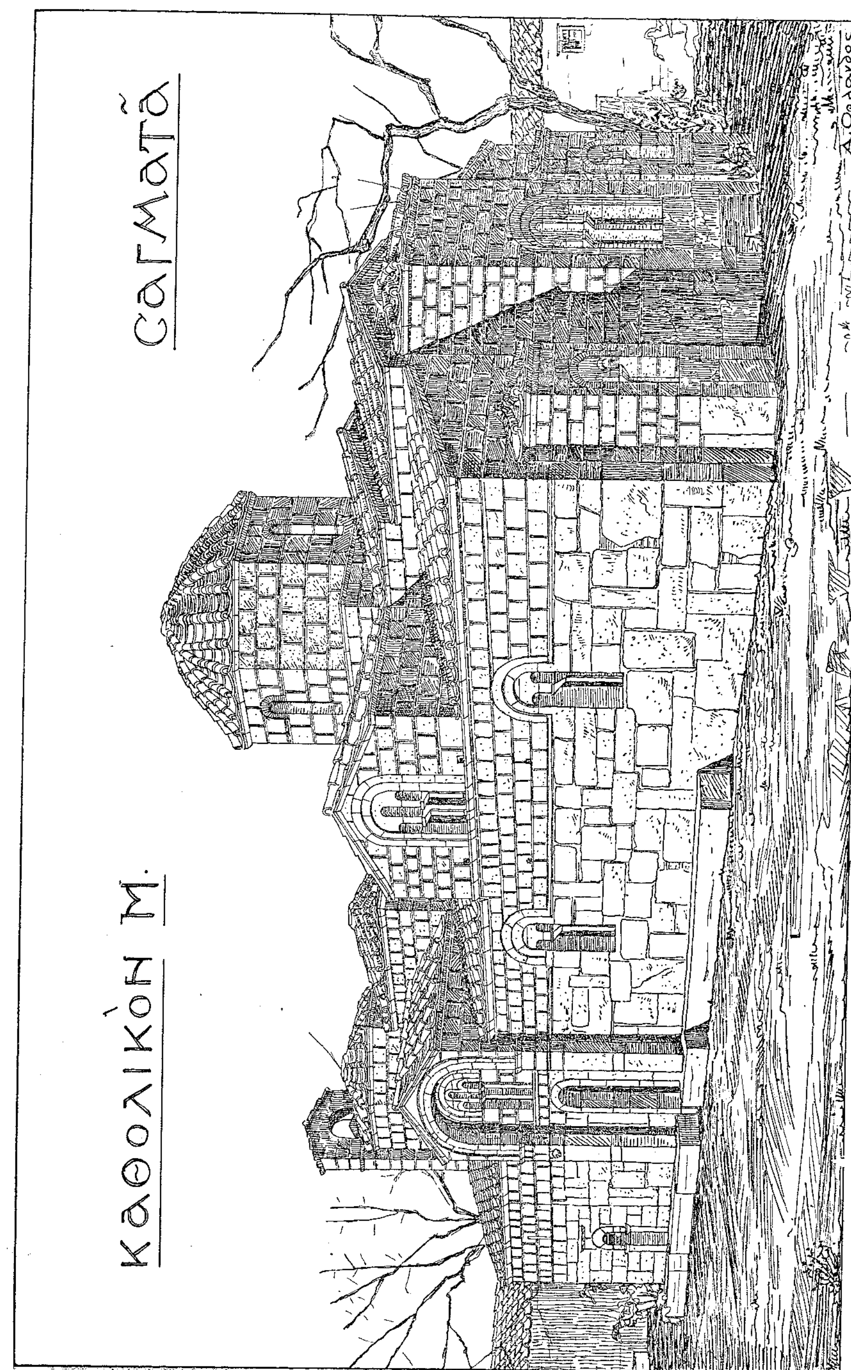

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

σον διὰ τοῦ τρούλλου, τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων). Ὁ τροῦλλος κατέπεσε δυστυχῶς τὸ 1914 ἀντικατασταθεὶς προχείρως διὰ ξυλίνης δικλινοῦς στέγης. Ἀποκατέστησα ὅμως αὐτὸν γραφικῶς εἰς τὰ σχέδια βασισθεὶς ἐπὶ φωτογραφίας αὐτοῦ ληφθείσης πρὸ τῆς πτώσεως καὶ διατηρουμένης ἐν τῇ μονῇ.

Ὁ κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἀφ᾿ ἑτέρου δ᾿ ἐκ διλόβων καὶ τριλόβων ἀνοιγομένων ἐπὶ τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν (εἰκ. 7). Ἐκ τῶν διλόβων παραθύρων σώζονται σήμερον μόνον τὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς — τὸ ἓν μάλιστα ἡμίφρακτον (εἰκ. 7 καὶ 12). — Ἐπὶ τῆς βορείας πιθανῶς νὰ μὴ ὑπῆρχον, ἵνα προστατεύωνται οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ἀπὸ τοῦ σφοδροῦ βορρᾶ, ὅστις πνέει δριμύτατος ἐπὶ τοῦ Σαγματίου. Πάντως

[1] Καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς καλύψεως εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης· διότι ἡ ἐπαρχία προτιμᾷ τὰς κυλινδρικὰς καμάρας. (Millet, École gr. σ. 69).

Εἰκ. 8. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Σαγματᾶ ἀπὸ Ν.Α.

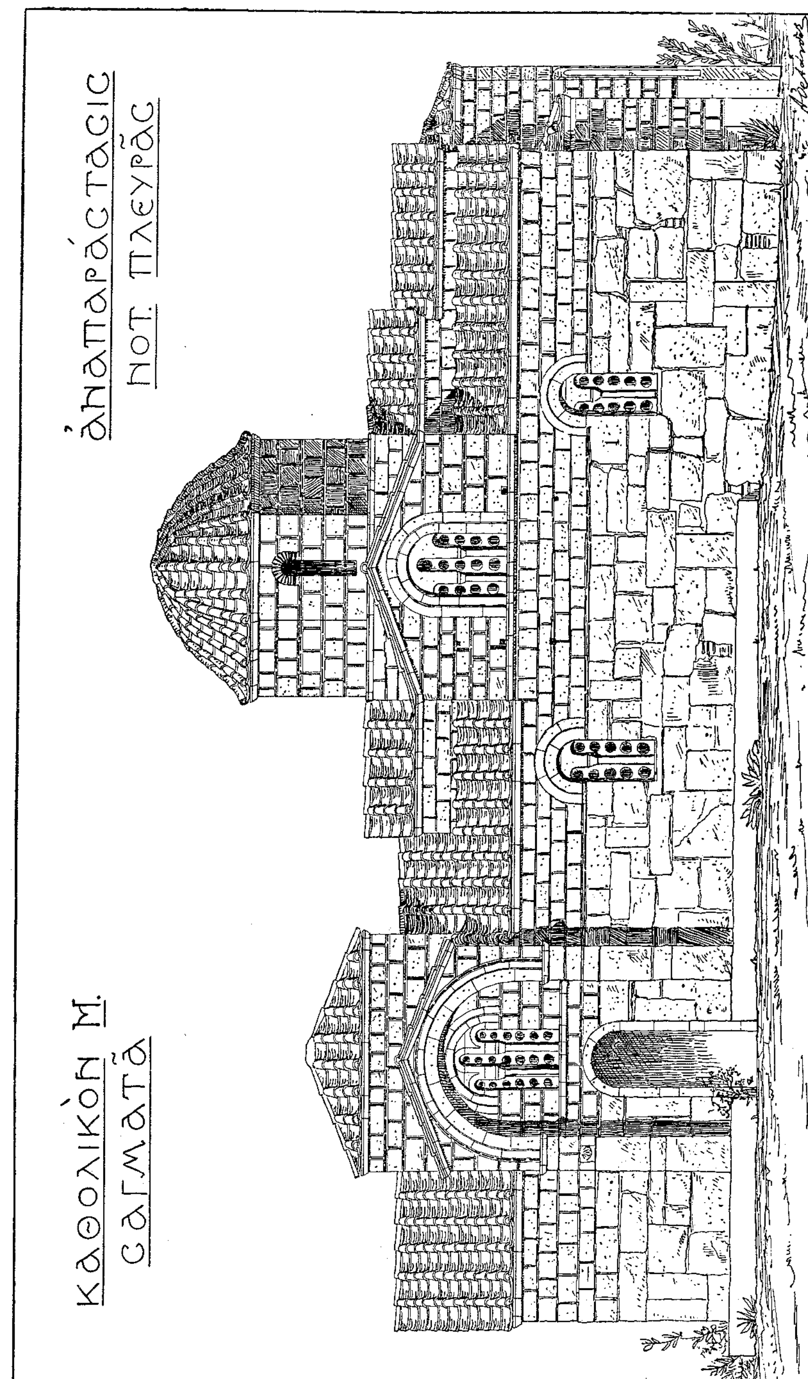
ἴχνη των σήμερον δὲν φαίνονται, διότι ὅλον τὸ ἄνω μέρος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἔχει ἀνακτισθῆ μεταγενεστέρως (εἰκ. 10), δι' ὃ καὶ δὲν παρουσιάζει καὶ τὴν ἰσόδομον τοιχοδομίαν, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζει ἡ νοτία πλευρά. Τὰ δὲ τρίλοβα παράθυρα, μὲ τὸν ὑψηλότερον μέσον λοβόν των, ἀνοίγονται εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας καμάρας ἤτοι εἰς ἐπίπεδον ἀνώτερον τῶν διλόβων (εἰκ. 7).

Ὁ κυρίως ναὸς συγκοινωνεῖ διὰ τριῶν θυρῶν—μιᾶς ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δυτικοῦ του τοίχου καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς—πρὸς εὐρὺν κιονοστήρικτον νάρθηκα, ἴσου περίπου ἐμβαδοῦ πρὸς ἐκεῖνον (εἰκ. 6). Τοιοῦτοι εὐρύχωροι νάρθηκες συνηθίζονται πολὺ εἰς καθολικὰ μονῶν, ὀνομάζονται δὲ «λιτὴ» ἕνεκα ἀντιστοίχων ἀκολουθιῶν ἀναγινωσκομένων ἐκεῖ[1]. Ἡ λιτὴ λοιπὸν αὕτη ἀντιγράφει ἐδῶ καθ' ὅλα τὴν διάταξιν τοῦ κυρίως ναοῦ· διότι ἐν τῷ μέσῳ μὲν φέρει τέσσαρας κίονας[2] ἐν τετραγώνῳ, ἀντικρύζοντας παραστάδας ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ στηρίζοντας, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν, τυφλόν, ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον (εἰκ. 5), ἐν ᾧ τὰ τέσσαρα μικρὰ γωνιαῖα διαμερίσματά της καλύπτονται πάλιν διὰ σφαιρικῶν τμημάτων. Εἶναι ὅμως ἡ λιτὴ κατά τι χαμηλοτέρα καὶ πολὺ σκοτεινοτέρα τοῦ κυρίως ναοῦ· διότι φωτίζεται μόνον διὰ δύο τριλόβων παραθύρων, ἀνοιγόμενων ὑψηλὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ νοτίας καμάρας. (εἰκ. 5, 7 καὶ 8). Φέρει δ' ἐπίσης ἡ λιτὴ καὶ μίαν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ ἑτέραν ὀρθογώνιον εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς. Ἡ τελευταία αὕτη θύρα ἦτο ἀρχικῶς ἐξωτερική—ὡς ἀποδεικνύει ἡ ὑπεράνω αὐτῆς ἀβαθής, ἡμικυκλικὴ κόγχη—μετὰ δὲ τὴν προσθήκην τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀπέβη ἐσωτερική.

Ὁ μεταγενεστέρως προστεθεὶς ἐξωνάρθηξ εἶναι ἰσοπλατὴς πρὸς τὴν λιτήν, χωρίζεται δὲ διὰ δύο ἐγκαρσίων τόξων βαινόντων ἐπὶ παραστάδων εἰς τρία μέρη. Ἐκ τούτων τὰ μὲν ἄκρα καλύπτονται διὰ χαμηλῶν καμαρῶν, τὸ δὲ μέσον δι' ὑψηλοῦ, τυφλοῦ, ὀκταγωνικοῦ τρούλλου, στηριχθέντος ἐπὶ τεσσάρων τόξων ἐν τετραγώνῳ, ἐξ ὧν τὰ μὲν δύο (ἀνατ. καὶ δυτ.) ἠνοίχθησαν εἰς

[1] Εἰς τὴν λιτὴν τελεῖται ἐπίσης καὶ ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῶν ἀποθνησκόντων μοναχῶν.

[2] Αἱ λιταὶ ἔχουσιν ἄλλοτε μέν 4 ἄλλοτε δὲ 2 κίονας. Εἰς τὴν πρώτην κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ ἑξῆς μοναὶ τοῦ Ἁγ. Ὄρους: Δοχειαρίου, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου καὶ Ἁγ. Παύλου (πβλ. G. Balš, Notità despre arhitectura sfantului munte, Bucuresti 1913 σ. 44 καὶ 45) τῶν δὲ Μετεώρων, ἡ τῆς Μεταμορφώσεως (διώροφος), ἡ τοῦ Βαρλαὰμ (μετὰ τρούλλου) καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου (διώροφος) (Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν Θ' σ. 395 εἰκ. 13, 399 εἰκ. 16 καὶ 402 εἰκ. 19). Αἱ λοιπαὶ μοναὶ τοῦ ἁγ. Ὄρους: Λαύρας, Χελανδαρίου, Διονυσίου. Ἰβήρων, Γρηγορίου, Ξενοφῶντος, Κουτλουμουσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλλου καὶ Παντοκράτορος ἔχουσι δύο κίονας (πβλ. Balš, ἔ. ἀ. σ. 42, 43 καὶ 45) Δικιόνιον ἐπίσης λιτὴν παρουσιάζει καὶ ὁ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς τοῦ προφήτου Ἠλία, ὅστις θὰ ἦτο ποτὲ καθολικὸν μονῆς (ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν ἐν Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α' (1935) σ. 179).

Εἰκ. 9. Ἀναπαράστασις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀρχικοῦ καθολικοῦ, ἐν δευτέρᾳ προβολῇ.

τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς λιτῆς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 5), τὰ δὲ δύο ἄλλα (βόρειον καὶ νότιον) κατεσκευάσθησαν ὑπεράνω τῶν ἀντιστοίχων ἐγκαρσίων τόξων (εἰκ. 5). Ὁ ἐξωνάρθηξ, συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τριῶν χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν, ὧν ἀνὰ μία ἀνοίγεται ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τριῶν ἐλευθέρων αὐτοῦ πλευρῶν.

1. *Ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις.* Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη διὰ μεγάλων φαιῶν ἀσβεστολίθων, οἵτινες σχηματίζουσιν ἐνιαχοῦ καὶ σταυροὺς (εἰκ. 8, 9 καὶ 10) — οὐχὶ ὅμως τόσον μεγάλους καὶ κανονικούς, ὅσον τοὺς συναντῶμεν εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος — τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν πωρολίθων περιβαλλομένων ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως ὑπὸ ἁπλῆς σειρᾶς λεπτῶν (0.028 μ.) ἐρυθρῶν πλίνθων. Μόνον δ᾽ εἴς τινας κατακορύφους ἁρμοὺς τῶν ἄνω στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρεμβάλλεται ἀντὶ πλίνθου εἷς ἐσχηματοποιουμένος ἀστράγαλος καὶ δύο συναφῆ δισέψιλον. Δυστυχῶς αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ ἔχουν πρὸ πολλοῦ ἀσβεστοχρισθῆ, τούτου δ᾽ ἕνεκα δὲν καθίσταται δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ οὔτε ἂν ὑπῆρχον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα οὔτε καὶ τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τῶν λίθων τῆς τοιχοδομίας.

Εἰκ. 10. Τμῆμα τῆς Βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ.

[1] Ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνὶ (Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1896, πιν. VI, ι), τὴν Καπνικαρέαν καὶ τοῦ Χριστιάνου (E. Stikas, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951 σ. 24 εἰκ. 4). Εἰς τὴν Μ. Σαγματᾶ οἱ σταυροὶ εἶναι ἐμφανέστεροι εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 10) δὲν εἶναι δ᾽ ἀπίθανον οἱ μεγάλοι λίθοι της νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ Ὑπάτου Διός.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν κυρίως ναόν, ὅστις παρουσιάζει τὰς πλαγίας αὐτοῦ πλευρὰς λείας καὶ ἀδιαρθρώτους ἡ λιτὴ ἐμφανίζει εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου αὐτῆς πλευρᾶς δύο 0.26 ἐξεχούσας ἀντηρίδας[1] ἀντιστοιχούσας πρὸς τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας. Αἱ ἀντηρίδες δ᾽ αὗται, συνενούμεναι ἄνω διὰ τόξου, προεκτείνοντος τρόπον τινὰ τὴν ἐσωτερικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ στέφονται ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 11). Δημιουργεῖται οὕτω ἕν εἶδος πλαστικοῦ πλαισίου, ὅπερ ἐξαίρει καὶ τονίζει τὴν ἐντὸς αὐτοῦ ἀνοιγομένην θύραν, ἥτις, δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ἀπετέλει τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ὅλου ναοῦ, ἀφ᾽ οὗ καὶ αὐτὴ εὑρίσκεται εἰς ἴσην καὶ ἡ δυτικὴ ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ νοτίου πυλῶνος (εἰκ. 3, Α).

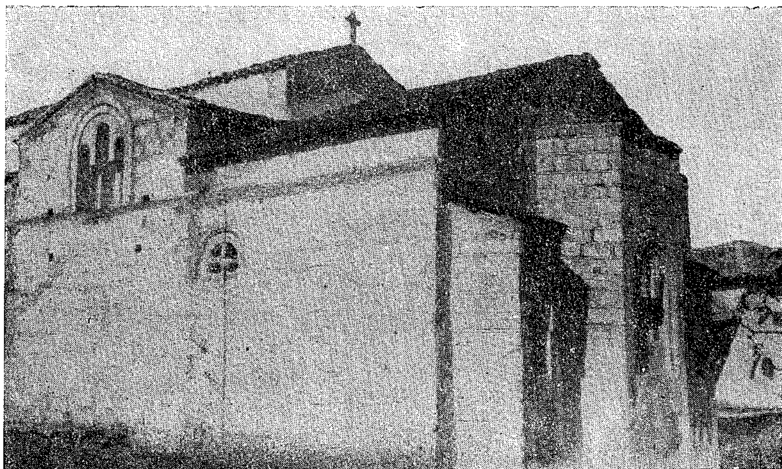

Εἰκ. 11. Ἡ νοτία εἴσοδος τῆς λιτῆς.

Ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ ναοῦ διαφέρει τῆς παλαιᾶς. Ὄχι μόνον διότι ἀντὶ τοῦ τρούλλου κατεσκευάσθη χαμηλή, ξυλίνη, δικλινὴς στέγη

[1] Τοιαῦται καμαρωταὶ ἀντηρίδες ἰδιάζουν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου· συναντῶνται ὅμως καὶ εἴς τινας τετρακιονίους, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Καισαριανῆς (Strzygowski, Ἀρχ. Ἐφ. 1902, σ. 58 εἰκ. 4α) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος παρὰ τὴν Ἄμφισσαν (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α΄ (1935) σ. 185 εἰκ. 3).

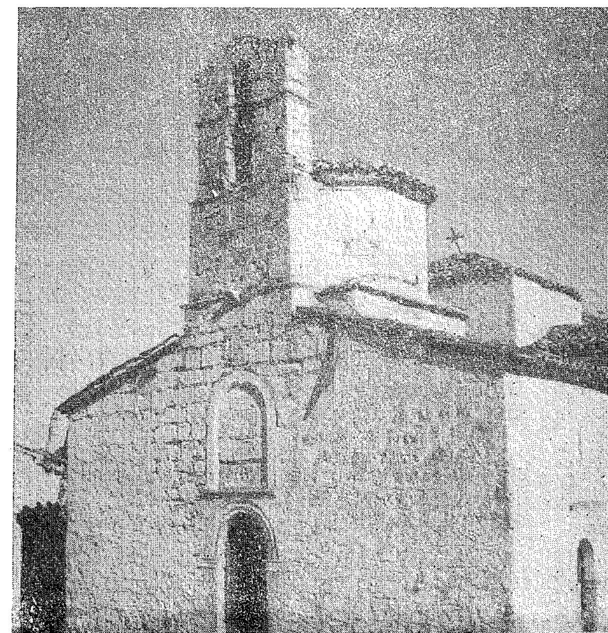
καλύπτουσα τὴν τετράγωνον βάσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ ἑκατέρωθεν τοῦ νοτίου καὶ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν ὑψώθησαν ὑπὲρ τὸ παλαιὸν πώρινον γεῖσον των, ἵνα ἐπιτευχθῇ μία καὶ μόνον δικλινὴς στέγη καλύπτουσα ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12). Οὕτω ὅμως ὁ ναὸς ὄχι μόνον δὲν ἐκφράζει πλέον ἐξωτερικῶς τὴν ἐσωτερικὴν κατασκευήν του ἀλλ᾽ ἔχασε καὶ τὴν πλαστικότητά του καὶ μετ᾽ αὐτῆς τὴν γραφικότητα, τὴν ὁποίαν προσδίδει εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἡ εἰς

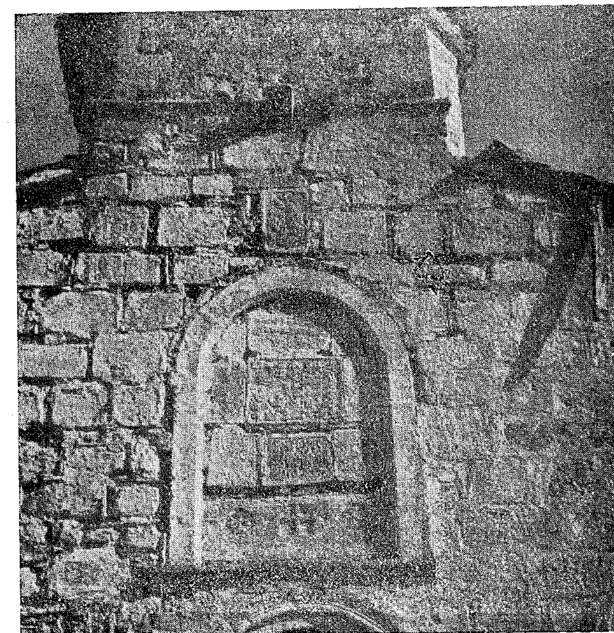
Εἰκ. 12. Ἄποψις τῆς Ν. Α γωνίας τοῦ καθολικοῦ μὲ τὴν νεωτέραν στέγην.

διάφορα ἐπίπεδα τοποθέτησις τῶν στεγῶν τῶν διαφόρων διαμερισμάτων των. Αἱ παρατιθέμεναι εἰκόνες 8 καὶ 9 παρέχουσι τὴν προοπτικὴν καὶ τὴν ἐν προβολῇ ἀναπαράστασιν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ὡς θὰ εἶχε πρὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀκαλαισθήτων μεταβολῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἐξωνάρθηκα εἶναι καὶ οὗτος ἐκτισμένος κατὰ τὸ ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (εἰκ. 13) φέρει δ᾽ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς αὐτοῦ θύρας ἀβαθῆ κόγχην, πλάτους 1.03 μ., περιβαλλομένην ὑπὸ πωρίνου, λοξοτμήτου πλαισίου. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς κόγχης ταύτης ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένοι πωρόλιθοι, ἐξ ὧν οἱ μὲν κατώτατοι φέρουσιν ἐγκοίλως γεγλυμμένους σταυρούς, (εἰκ. 14) ἕνα ἐν τῷ μέσῳ ἀνισοσκελῆ περιβαλλόμενον ὑπὸ ὑπερυψωμένου ἡμικυκλικοῦ πλαισίου καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἰσοσκελεῖς ἐγγεγραμμένους ἐντὸς τετραπλεύρου πλαισίου, τοῦ ὁποίου ἑκάστη πλευρὰ σχηματίζεται διὰ δύο τόξων διπλῆς καμπυλότητος, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἡ μουσουλμανικὴ τέχνη. Εἰς τὴν ὑπεράνω τῶν σταυρῶν στρῶσιν ἐνετειχίσθη ἐν τῷ μέσῳ λίθος, διαστάσεων 0.39×0.26 μ., μὲ ἀνάγλυφον ἐπιγραφὴν (εἰκ. 15) καὶ τέλος εἰς τὴν τρίτην στρῶσιν ἄλλος μεγαλυτέρος, ἀνάγλυφος

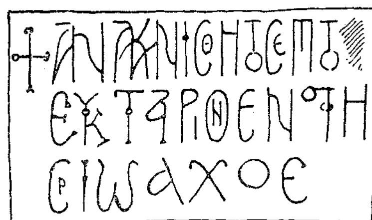
Εἰκ. 13. Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ ἐξωνάρθηκος.

Εἰκ. 14. Ἡ ὑπεράνω τῆς Δυτικῆς θύρας τοῦ ἐξωνάρθηκος κόγχη.

λίθος, εἰκονίζων ἐν τῷ μέσῳ μὲν δύο ἀντωπὰ παγώνια, πίνοντα ἀπὸ ὑψηλοῦ περιρραντηρίου, δεξιᾷ δὲ καὶ ἄλλα πτηνά, φύλλα, δοχεῖα μετ' ἀνθέων καί τινα κοσμήματα εἰς καθαρῶς λαϊκὴν τεχνοτροπίαν.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς 2ας στρώσεως ἐπιγραφή, (εἰκ. 15) ἥτις λέγει:

† Ἀνακαινίσθη τὸ σεπτὸ[ν] εὐκτείριον ἐν ἔτη σ(ωτη)ρίῳ ΑΧΟΕ' (=1675)

Εἰκ. 15. Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπιγραφή.

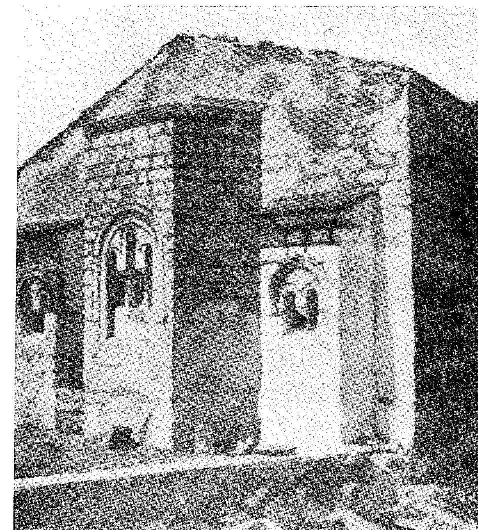
Ἂν λοιπὸν συνδυάσωμεν τὴν ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχομένην πληροφορίαν, καθ' ἣν ὁ ναὸς *ἀνακαινίσθη* τὸ 1675, πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα, ὅπερ δὲν συνηθίζετο πλέον μετὰ τὸν 16ον αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι προγενέστερος τοῦ 17ου αἰῶνος, καθ' ὃν ἐγένετο ἡ ἀνακαίνισις, κατασκευασθεὶς πιθανῶς τὸν 15ον ἢ 16ον αἰῶνα. Θὰ συνίστατο δὲ ἡ ἀνακαίνισις 1ον) εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν τοξωτῶν πλαισίων τῶν θυρῶν τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς λιτῆς 2ον) εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν τοῦ νάρθηκος κόγχης, 3ον) εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ κωδωνοστασίου καὶ 4ον) εἰς τὴν ἐντοίχισιν διαφόρων παλαιῶν, μαρμαρίνων, διακοσμητικῶν μελῶν — ὡς π.χ. τοῦ ἐξέχοντος ἐπιθήματος παραθύρου (εἰκ. 14) — ὡς καὶ νέων πωρίνων, ἐν οἷς καὶ ὁ ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τῆς κόγχης δικέφαλος ἀετὸς (εἰκ. 14).

Ὡς βλέπει τις εἰς τὴν εἰκόνα 13 τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ 1675 διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων δι' ὁριζοντίων, λοξοτμήτων ταινιῶν καὶ ἐλαττουμένας εἰς πλάτος ἐφ' ὅσον προχωροῦσι πρὸς τὰ ἄνω. Ἐκ τῶν ζωνῶν τούτων ἡ κατωτάτη—περίπου τετράγωνος—βαίνει ἐπὶ ὀρθογωνίου προεξοχῆς τῆς προσόψεως, ἥτις διακόπτει μὲν εἰς τὸ μέσον τὴν ἀμφικλινῆ στέγην, δηλώνει ὅμως καὶ τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν δύο κεκλιμένων πλευρῶν της διὰ τῆς εἰς τὸ μέσον τῆς ταινίας της τοποθετήσεως ἑνὸς διακοσμητικοῦ, ἐξέχοντος, λοξοτμήτου ἐπιθήματος κιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 13 καὶ 14). Ἡ δὲ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ζώνη ἀπαρτίζουσι τὸ κυρίως κωδωνοστάσιον, ἀποτελούμενον ἀπὸ τὰ δύο ποδαρικὰ καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν βαῖνον ὑπερυψωμένον τόξον, στεφόμενον ἄνω ὑπὸ τριγωνικοῦ ἀετώματος (εἰκ. 13).

Μὲ τὴν μείωσίν του, τὰς καλὰς ἀναλογίας του καὶ τὸ μέγα ὕψος του τὸ κωδωνοστάσιον τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ ἀποτελεῖ σήμερον—

ὅτε ἔχει καταπέσει ὁ τροῦλλος τοῦ κυρίως ναοῦ—τὸ μόνον στοιχεῖον ἀνατάσεως τοῦ καθολικοῦ, τὴν πλέον ὑψηλὴν νόταν τῆς ἄλλως καταθλιπτικῆς μελῳδίας τῶν ὄγκων του.

2. *Ἡ διακόσμησις τοῦ ἐξωτερικοῦ.* Ὡς καὶ προηγουμένως εἴπομεν τὰ μὲν κάτω μέρη τοῦ ναοῦ, μέχρις ὕψους 2,75 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων, φαιῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν — οὐχὶ πάντοτε κανονικοῦ σχήματος—μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ποῦ καί που τεμάχιά τινα ὁριζοντίων πλίνθων, τὰ δὲ ἄνω ἐκ κανονικῶν πωρολίθων, κτισθέντων ἰσοδόμως. Κατὰ τοὺς ὁριζοντίους καὶ κατακορύφους ἁρμοὺς τῶν λίθων τούτων παρενεβλήθησαν εἰς ἁπλᾶς σειρὰς ζωηρῶς ἐρυθραὶ πλίνθοι, πάχους 0.028 ἕως 0.03 μ. Μεγάλη φειδὼ παρατηρεῖται περὶ τὴν χρῆσιν πλίνθων διὰ διακοσμητικοὺς σκοπούς. Οὕτω π.χ. ὀδοντωτὰς ταινίας συναντῶμεν ἐνταῦθα μόνον εἰς τὰς δύο μικρὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ, (εἰκ. 16 καὶ 17) περιβαλλούσας ὁριζοντίως τὰς τρεῖς πλευράς των, εὐθὺς κάτωθεν τοῦ πωρίνου γείσου των [1]. Πλίνθινα τοξωτὰ πλαίσια εὑρίσκομεν ὡσαύτως μόνον εἰς τὸ ὑπερυψωμένον ἐξωτερικὸν περίβλημα τῶν διλόβων παραθύρων τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 16) καὶ μάλιστα μὴ προεκτεινόμενον μέχρι τῆς ποδιᾶς τοῦ παραθύρου, ἀλλὰ περιοριζόμενον μέχρι τῆς στάθμης τοῦ κιονοκράνου τοῦ χωρίζοντος τοὺς λοβοὺς κιονίσκου (εἰκ. 17). Ἐλάχιστα ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα ὧν ἐγένετο χρῆσις. Τοιαῦτα, ἐφ' ὅσον μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διακρίνωμεν ἡ διὰ παχέος γαλακτώματος ἀσβέστου ἐπικαλυφθεῖσα ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων, ἐμφανίζονται μόνον εἰς ἕνα ἢ δύο κατακορύφους ἁρμοὺς τῶν ἀνωτάτων στρώσεων τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, οἵτινες ἀντὶ ἁπλῶν πλίνθων παρουσιάζουσιν αὐτὰς διαμορφωμένας ἐν εἴδει ἐσχηματοποιημένου ἀστραγάλου, εἰς μίαν δὲ μόνην περίπτωσιν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀντὶ ἁπλῆς πλίνθου δύο καμπύλα κεράμινα τεμάχια, ἐν εἴδει δισέψιλον, ἀποτελέσαντα κακότεχνον

Εἰκ. 16. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ.

[1] Τὸ γεῖσον τοῦτο ὑψώθη ἀργότερον κατὰ μίαν στρῶσιν λίθων, ἥτις παρενεβλήθη μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας.

ἑλικοειδὲς κόσμημα. Κατὰ τὰ λοιπὰ τὴν χρῆσιν πλίνθων ὑποκατέστησε γενικῶς εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ναὸν ἡ χρῆσις λαξευτοῦ πωρολίθου. Οὕτω πάντα γενικῶς τὰ γεῖσα κατεσκευάσθησαν ὡς πώριναι λοξότμητοι ταινίαι, τὰ δὲ τόξα τῶν λοβῶν τῶν παραθύρων ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ὑπεράνω αὐτῶν τύμπανα ἔγιναν ἐπίσης πώρινα. Εἰς τὸ τρίλοβον μάλιστα παράθυρον τῆς μέσης κόγχης

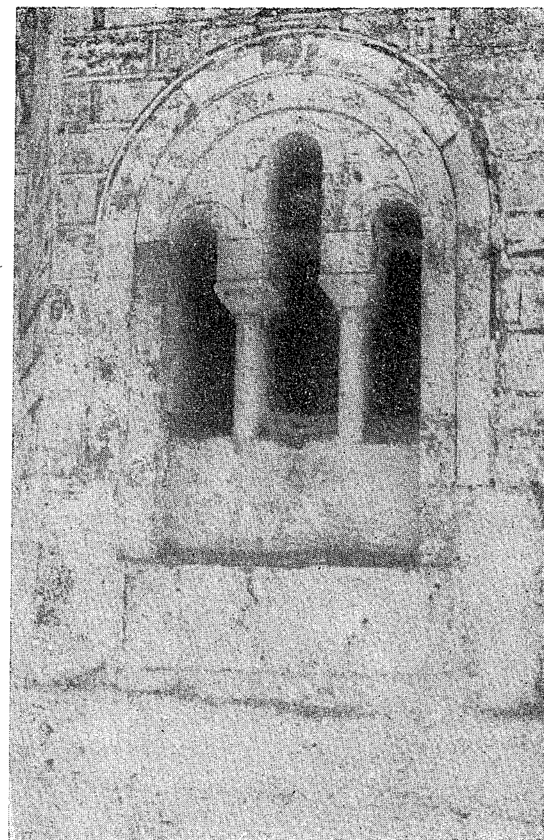

Εἰκ. 17. Τὸ δίλοβον παράθυρον τῆς προθέσεως.

τοῦ ἱεροῦ, καθὼς καὶ εἰς τὰ παράθυρα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, καὶ τῆς λιτῆς, ὄχι μόνον τὰ τύμπανα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ διπλᾶ των τοξωτὰ περιβλήματα κατεσκευάσθησαν πώρινα (εἰκ. 17 καὶ 18) τοῦ ἐξωτάτου λαβόντος ἐλαφρῶς λοξότμητον τομήν, ὁμοίαν πρὸς τῶν παραθύρων τοῦ ἁγ. Νικολάου 'στὰ Καμπιά. Ἡ τοιαύτη ὑποκατάστασις τοῦ λαξευτοῦ πώρου εἰς τὴν θέσιν, ἣν ἄλλοτε κατελάμβανον αἱ πλίνθοι, εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος [1].

[1] Πρβ. H. Megaw, The chronology of some middle byzantine churches ἐν Annual of the British School at Athens τ. XXXII σ. 122.

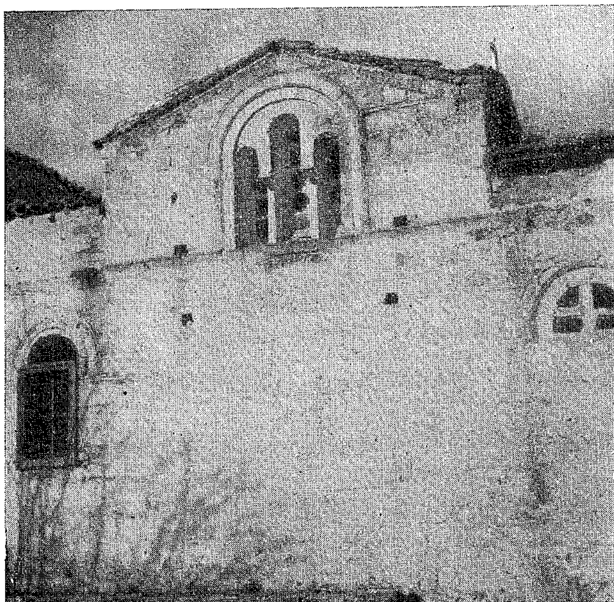
3. *Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος. Τὸ τέμπλον.* Ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, ὅπερ, θραυσθὲν τὶς οἶδε πότε, ἀντικατεστάθη διὰ μεταγενεστέρου ξυλίνου, διετηρήθησαν τεμάχιά τινα ἐντειχισμένα εἰς κελλία ἢ παρεκκλήσια. Οὕτω ἓν ὡραῖον τεμάχιον ἐπιστυλίου μὲ τὴν γνωστὴν λοξότμη-

Εἰκ. 18. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

τον τομὴν εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὸ χαγιάτι τοῦ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς μονῆς κειμένου ἡγουμενείου. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη πλευρά του κοσμεῖται διὰ πυκνοῦ ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (zig-zag) κοσμήματος πλεκομένου μετ' ἀνθεμίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀριστερᾷ μὲν προβάλλει ἓν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ εὐμέγεθες παγώνιον, καμπυλῶνον τὸν μακρὸν λαιμόν του, ἵνα ραμφίσῃ τοὺς πόδας του, δεξιᾷ δέ, ἐπίσης ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, τὸ ἥμισυ τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των διὰ ταινιῶν.

Τοῦ αὐτοῦ τέμπλου δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι εἶναι ἐντειχισμένοι εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην τοῦ 150 μέτρα νοτίως τῆς μονῆς κειμένου παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 35). Μέχρι ὕψους 0,86 ὁ εἷς τῶν κιονίσκων τούτων εἶναι τετράγωνος μετὰ γλυφῶν, ἄνω δ' ἀποβαίνει ὀκτάγωνος. Τὸ ὁλικόν του ὕψος εἶναι 1,80 μ. Ὁ ἄλλος κιονίσκος ἀποτελεῖται ἐκ δέσμης μικρῶν κορμῶν

Εἰκ. 19. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

συνδεομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των διὰ πλέγματος. Θωρακίων δὲν κατώρθωσα νὰ εὕρω λείψανα.

Περίθυρα. Ἡ μεσαία μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ναοῦ θύρα, ὡς καὶ ἡ μεταξὺ τῆς λιτῆς καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἥτις ἄλλοτε, ὡς εἴπομεν, ἦτο ἐξωτερική, διατηροῦσι καὶ τὰ μετὰ πολλαπλῶν γλυφῶν περίθυρά των καὶ τὰ ὕπερθεν τοῦ ὁριζοντίου αὐτῶν τμήματος λοξότμητα γεῖσα, κοσμούμενα ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ τόξου, βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, συνδεομένων διὰ ταινιῶν, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος ἐξ ὀρθῶν ἀκανθῶν καὶ εἰς τὰ ἄκρα δι' ἀγκυρωτῶν σταυρῶν ἐντὸς κύκλων.

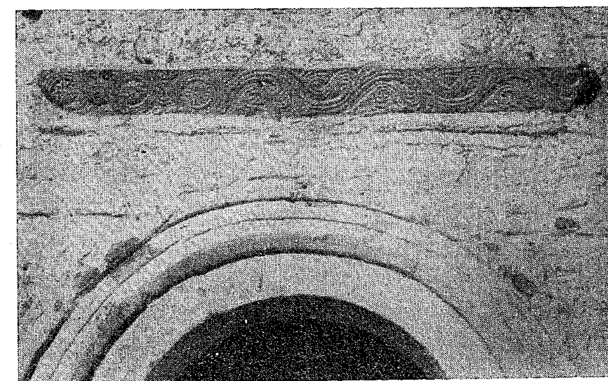
Πλὴν τῶν κατὰ χώραν σωζομένων περιθύρων τούτων ὑπάρχουσιν εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ τεμάχια δύο ἄλλων, προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς, ἥτις ἄλλοτε θὰ ἦτο πιθανῶς ὀρθογώνιος, ἀργότερον δὲ θὰ μετετράπη εἰς τοξωτήν. Ἓν ἐξ αὐτῶν, παρίσταται ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνος 20. Ἄλλο δὲ πάλιν μεγαλύτερον τεμάχιον, κοσμούμενον δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετὰ δὶς ἀνακαμπτομένων φύλλων, παρέχει ἡ εἰκὼν 21. Τέλος λοξότμητος ταινία, μικροτέρου ὕψους, φέρουσα ὡραῖον ἀνάγλυφον ἑλικοειδῆ

Εἰκ. 20. Τμῆμα περιθύρου καὶ κορινθιακὰ κιονόκρανα.

Εἰκ. 21. Τεμάχιον περιθύρου μετ' ἀναγλύπτου ἑλικοφύλλου.

Εἰκ. 22. Λοξότμητος ταινία μεθ' ἑλικοφύλλου.

βλαστὸν μετὰ δὶς ἀνακαμπτομένων φύλλων εἶναι ἐντειχισμένη ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας τοῦ ἐξωνάρθηκος (εἰκ. 22) καὶ προέρχεται πιθανῶς ἐξ ὑπερθύρου.

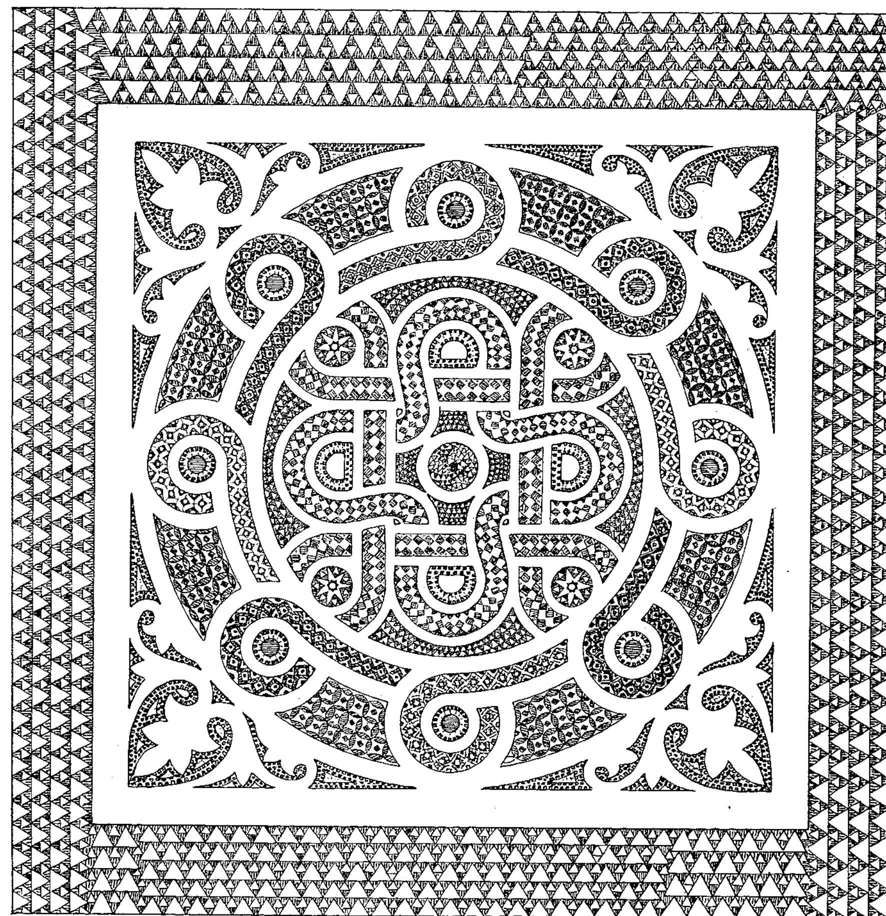
Ἐκ τῶν κιονοκράνων τῶν κιόνων τῆς λιτῆς ἄλλα μὲν εἶναι εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων κτηρίων καὶ παρουσιάζουν ἄνω φύλλα καλάμου καὶ κάτω φύλλα ἀκάνθης, ἄλλα δὲ εἶναι ἀρχαῖαι ἰωνικαὶ βάσεις μετὰ πλίνθου τεθεῖσαι ἀντιστρόφως. Τέλος δύο ἄλλα ἀρχαῖα κιονόκρανα, τοῦ συνήθους κορινθιακοῦ τύπου, (εἰκ. 20) εὑρίσκονται εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς, παρουσιάζουσι δὲ εἰς τὴν κάτω αὐτῶν ἐπιφάνειαν ἐγκοπὰς δι' ὀκταγωνικοὺς κορμούς. Ἴσως ταῦτα νὰ ἐκόσμουν ποτὲ τοὺς κίονας τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀντικατασταθέντα ἀργότερον διὰ τῶν ἀκαλαισθήτων, ἅτινα βλέπομεν σήμερον.

4. Γραπτὸς διάκοσμος. Ἐξαιρέσει τῶν τοῦ ἱεροῦ ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι σήμερον ἀσβεστοχρισμένοι. Ἀλλὰ καὶ αἱ κοσμοῦσαι τὸ ἱερὸν τοιχογραφίαι, ἔργα πιθανῶς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, εἶναι τόσον κακότεχνοι, ὥστε δὲν ἀξίζει νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν οὐδεὶς λόγος.

5. Ἡ διακόσμησις τοῦ δαπέδου (πίναξ Α). Τὸ σπουδαιότατον ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τέχνης τῆς παλαιᾶς μονῆς εἶναι τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς, ὅπερ καταλαμβάνει ἐπιφάνειαν 100 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων. Ἐξαιρέσει ὀλίγων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς λιτῆς, ἅτινα φθαρέντα ἐκ τῆς μακραίονος χρήσεως ἠφανίσθησαν, ἀντικατασταθέντα δι' ἁπλῶν μαρμαρίνων πλακῶν, τὸ ὑπόλοιπον τοῦ δαπέδου διατηρεῖ εἰσέτι ἀκεραίαν καὶ τὴν ἀρχικήν του διάταξιν καὶ τὴν παλαιάν του λάμψιν καὶ ἐμποιεῖ, παρὰ τὴν ἔλλειψιν συνθετικῆς πνοῆς τῆς διακοσμήσεως, ζωηρὰν ἐντύπωσιν εἰς τὸν εἰσερχόμενον, τόσον λόγῳ τοῦ πλούτου καὶ τοῦ κάλλους τῶν χρησιμοποιηθέντων διακοσμητικῶν θεμάτων, ὅσον καὶ ἕνεκα τῆς ἁρμονίας τῶν χρωματισμῶν των.

Ὅπως καὶ εἰς ἄλλους μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς καὶ οὕτω καὶ ἐνταῦθα τὴν ὅλην ἐπιφάνειαν τοῦ δαπέδου καλύπτουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν κεχωρισμένα τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια πλαίσια, περιβάλλοντα γεωμετρικόν τι ἢ ζωικὸν θέμα (ἔμβλημα), ἀφ' ἑτέρου δὲ ταινίαι ἐκ σηρικῶν τροχῶν ἤτοι σειρᾶς κύκλων (ἢ ὀρθογωνίων) συνδεομένων διὰ κόμβων. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς διακοσμήσεως νομίζει τις, ὅτι ὅλη ἡ ἔκτασις τοῦ ναοῦ εἶναι κεκαλυμμένη διὰ πολλῶν μικρῶν ταπήτων, διαφόρου σχεδίου, ὧν ἕκαστος ἀντεστοίχει πρός ἓν ἐκ τῶν διαμερισμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα διῃροῦντο ὅ τε κυρίως ναὸς καὶ ἡ λιτὴ διὰ τῶν τεσσάρων κιόνωντων. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν δύο μεγάλων κεντρικῶν τετραγώνων διαμερισμάτων, ἅτινα εὑρίσκοντο ὑπὸ τοὺς ἀντιστοίχους τρούλλους. Ἐκ τούτων τῆς μὲν λιτῆς δὲν διατηρεῖται πλέον τὸ κεντρικὸν ὀμφάλιον, σωζομένων μόνων τῶν δύο ὁμολόγων, ψηφιδωτῶν, τετραγώνων πλαισίων των (πίναξ Α), ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν ἀποτελεῖται ἐξ ἁλυσοειδοῦς πλέγματος, τὸ δ' ἐξωτερικὸν φέρει ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς διαφόρους συνδυασμοὺς «ἀτερμόνων» γεωμετρικῶν σχεδίων, ἀποτελεσθέντων ἐκ λευκῶν, κιτρίνων, ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν ψηφίδων. Τμήματα τῶν πλαισίων τούτων παρέχει ἡ εἰκὼν 26.

Πολὺ καλύτερον διετηρήθη τὸ κεντρικὸν θέμα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 23). Τοῦτο φέρει ἐν τῷ μέσῳ μὲν μέγα κυκλικόν, μαρμαροθετημένον ὀμφάλιον, ἀποτελεσθὲν ἐκ περιτέχνου συνδυασμοῦ 8 κύκλων διατεταγμένων πέριξ

Εἰκ. 23. Τὸ κεντρικὸν ὀμφάλιον τοῦ κυρίως ναοῦ.

σταυροειδοῦς πλέγματος, καὶ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου, πέριξ δ' αὐτοῦ δύο πλαίσια, ἐξ ὧν τὸ μὲν ἐσωτερικὸν συνετέθη ἐκ 4 ἢ 5 σειρῶν πολυχρώμων, μαρμαρίνων τριγωνιδίων, τὸ δ' ἐξωτερικὸν ἐκ ψηφιδωτοῦ πλέγματος μὲ τὸν αὐτὸν καὶ τὸ ἀντίστοιχον τῆς λιτῆς πλέγμα συνδυασμὸν χρωμάτων. Τὸ ἐξωτερικὸν δὲ τοῦτο πλαίσιον περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ ἄλλου ἁπλοῦ μαρμαρίνου κυανοῦ χρώματος πλαισίου (Πίναξ Α). Τὸ θέμα τοῦ κεντρικοῦ ὀμφαλίου

ἐσημειώσαμεν ἤδη εἰς ἓν τῶν παραλαυρίων τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου [1].

Ἐκ τῶν λοιπῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τοῦ δαπέδου ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ εὑρισκόμενα ὑπὸ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ τῆς τε λιτῆς (εἰκ. 24) καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 25 ἄνω) ὡς καὶ πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης (εἰκ. 25 κάτω). Ταῦτα παρουσιάζουν ψηφιδωτά, ὀρθογώνια πλαίσια ἐξ ἁλυσοει-

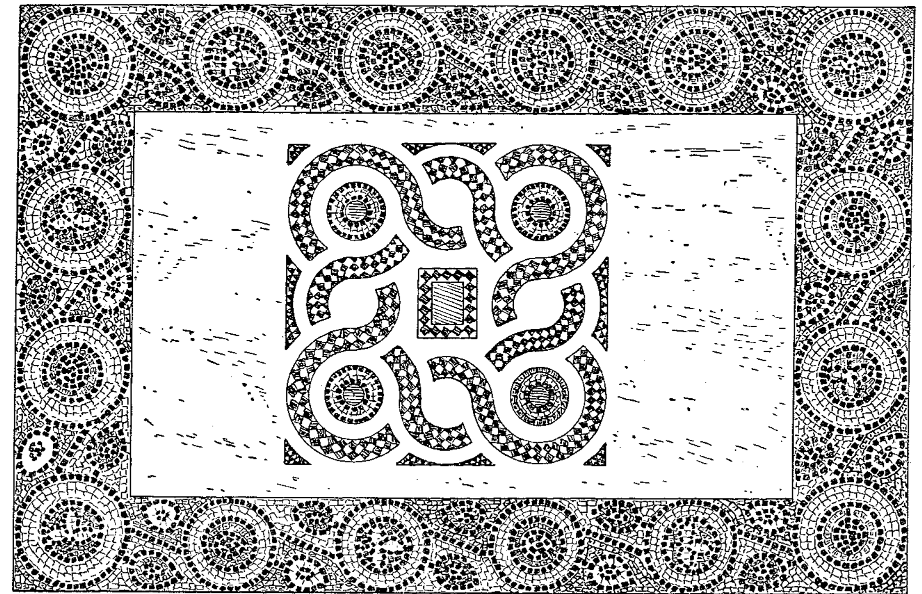
Εἰκ. 24. Ἔμβλημα μετὰ λεπιδωτοῦ πλαισίου τοῦ βορείου σκέλους τῆς λιτῆς.

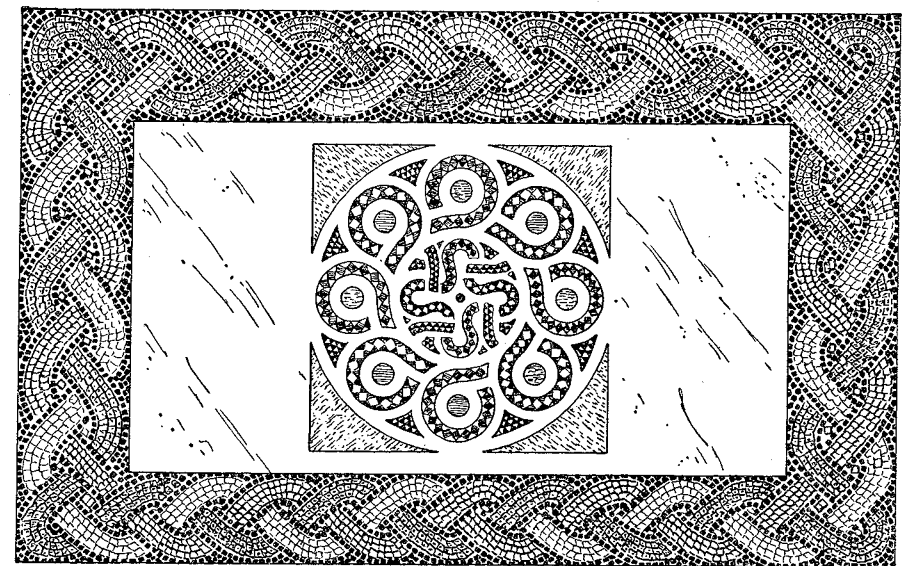
δῶν πλεγμάτων περιβάλλοντα ἓν ἢ δύο τετράγωνα γεωμετρικὰ ἐμβλήματα μὲ ποικίλους συνδυασμοὺς τετραγώνου μετὰ κύκλων ἢ ἑλίκων.

Πλὴν δὲ τῶν πλαισίων καὶ ψηφιδωταὶ ταινίαι, παρεμβαλλόμεναι κατὰ πλάτος μεταξὺ τῶν κιόνων, κοσμοῦνται ἄλλαι μὲν διὰ σηρικῶν τροχῶν, ἐν οἷς τρίφυλλα (εἰκ. 27 ἄνω) ἄλλαι δὲ δι' ἀντιμετώπων πετεινῶν ἑκατέρωθεν φυτοῦ (εἰκ. 27 κάτω) ἢ μεγάλου ἀγγείου (κανθάρου) ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται βλαστοὶ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 27, κάτω).

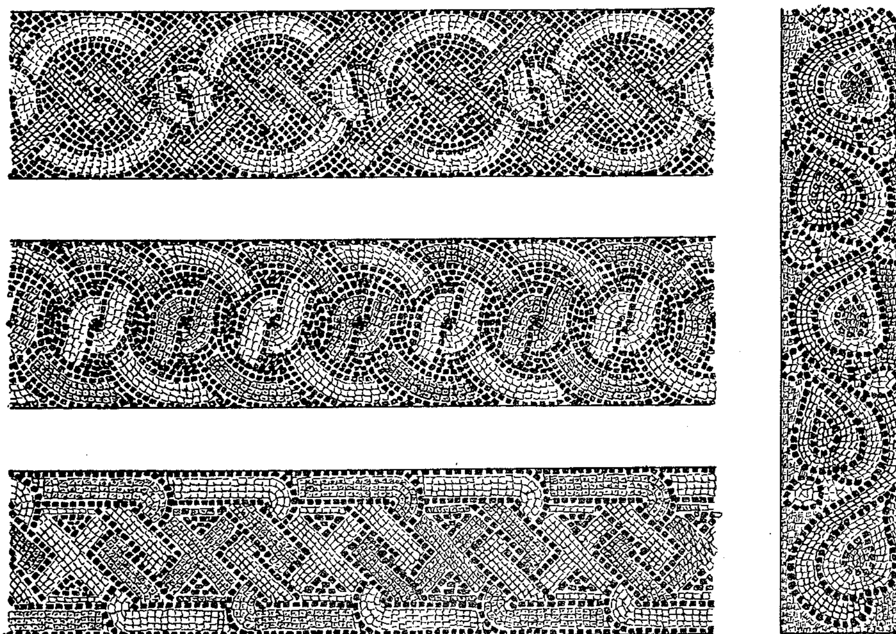
Ἰδιαιτέραν ὅλως ἐντύπωσιν ἐμποιοῦν τρία ὀρθογώνια πλαίσια περιλαμβάνοντα ζωϊκὰς παραστάσεις. Τὸ ἓν τούτων εὑρίσκεται εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν τῆς λιτῆς καὶ εἰκονίζει ἐντὸς ἁλυσοειδοῦς πλέγματος δύο ζῶα, (εἰκ. 28, δεξιᾷ), ἐξ ὧν τὸ μεγαλύτερον—πιθανῶς ἀλώπηξ—δαγκάνει τὴν κεφαλὴν μικροτέρου. Δυστυχῶς τῆς συνθέσεως ταύτης μένει μόνον ἡ κοιλότης, διότι τὰ πληροῦντα αὐτὴν ἔγχρωμα τεμάχια μαρμάρων φθαρέντα ἀπωστρακίσθησαν. Τὸ δεύτερον εὑρίσκεται εὐθὺς μετὰ τὸ κατώφλιον τῆς ἀπὸ τῆς λιτῆς πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας (Πίναξ Α), ἐντὸς τοῦ μέσου ἐκ τῶν τριῶν ὀρθογωνίων πλαισίων, ἅτινα

[1] Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α (1935) σ. 167 εἰκ. 8.

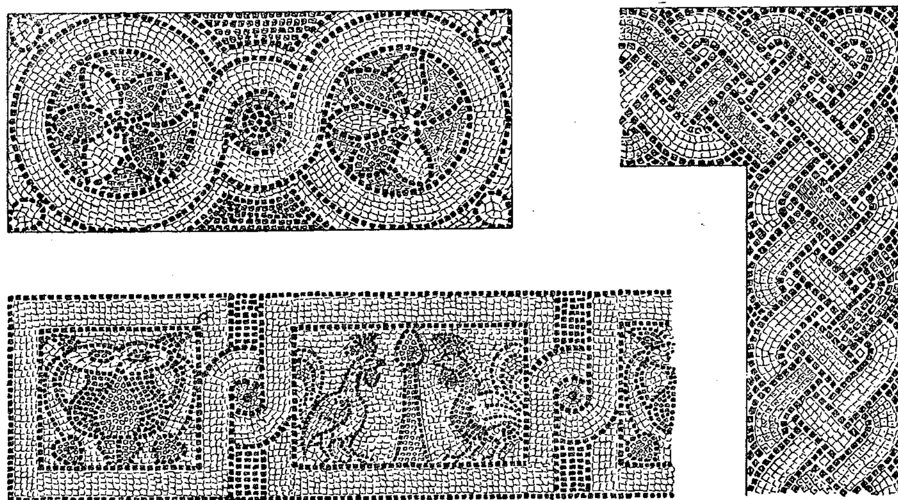

Εἰκ. 25. Πλαίσια μετ' ἐμβλημάτων εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ (ἄνω) καὶ πρὸ τῆς ἁγ. Τραπέζης (κάτω).

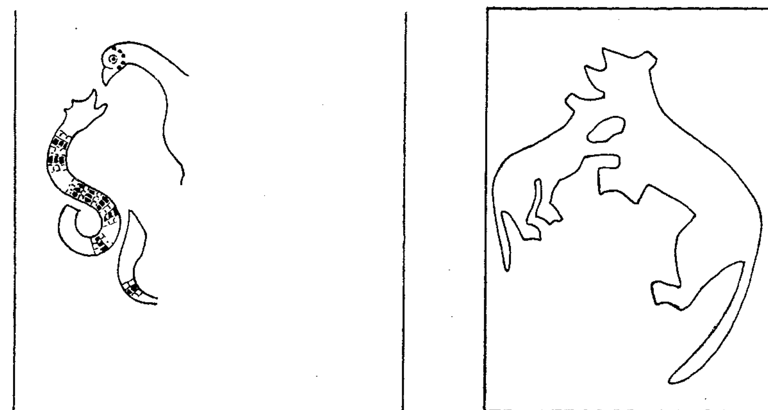

Εἰκ. 26. Ψηφιδωταὶ ταινίαι πλαισίων τῆς λιτῆς (αἱ ὁριζόντιαι) καὶ τοῦ ναοῦ (ἡ ὀρθία).

Εἰκ. 27. Ψηφιδωταὶ ταινίαι τοῦ κυρίως ναοῦ μετὰ φυτικῶν καὶ ζωϊκῶν θεμάτων.

κοσμούμενα διὰ ποικιλοχρώμων τετραγωνιδίων, καταλαμβάνουσι τὸν ὑπὸ τὴν δυτικὴν καμάραν τοῦ σταυροῦ χῶρον τοῦ δαπέδου. Εἰκονίζετο δ᾽ ἐνταῦθα πτηνόν,—τοῦ ὁποίου ἐσώθη μόνον ἡ κεφαλή,—σπαράσσον ὄφιν (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ), θέμα λίαν σύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικήν. Δυστυχῶς καὶ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἡμικατεστράφη. Ἀλλὰ τὸ τρίτον καὶ σπουδαιότατον ἔμβλημα εὑρίσκεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, διαστάσεων 0.945×1.185, κειμένου πρὸ τοῦ μετώπου τοῦ τοίχου, ὅστις χωρίζει τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως. Ἐντὸς τοῦ δι᾽ ἁλυσοειδοῦς ψηφιδωτοῦ πλέγματος κοσμουμένου πλαισίου τού-

Εἰκ. 28. Ἐμβλήματα ἐκ τοῦ ναοῦ καὶ τῆς λιτῆς.

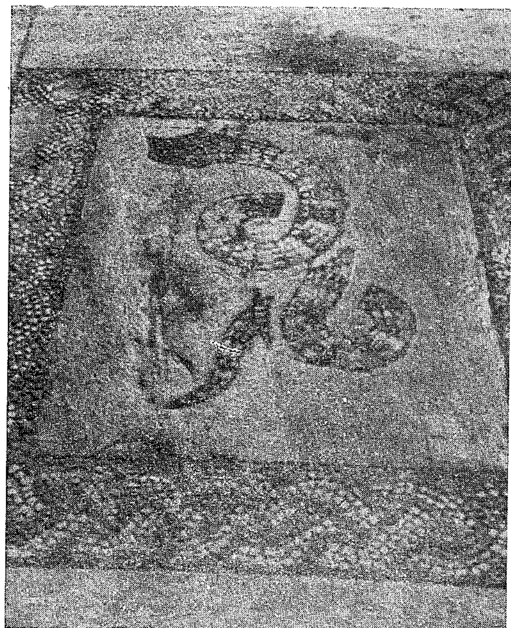
του εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον χονδρός, δὶς συστρεφόμενος, ὄφις, ὕψους 0.70. Ἡ πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ βλέπουσα φοβερὰ κεφαλή του δεικνύει τὸν λευκὸν ὀφθαλμόν του περιβαλλόμενον ὑπὸ ἐρυθροῦ περιβλήματος καὶ τὸ ἡμιάνοικτον στόμα του ὡπλισμένον μὲ λευκοὺς τριγωνικοὺς ὀδόντας. Πολὺ ἐπιτυχῶς ἀπεδόθη χρωματικῶς τὸ συνεστραμμένον καὶ γλοιῶδες σῶμα τοῦ ὄφεως διὰ διαδοχικῶν ἐγκαρσίων δακτυλίων, χρώματος ἐναλλὰξ γαλάζιου, πορτοκαλλιόχρου καὶ λευκοῦ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι εἰς τὸ ἐξεταζόμενον δάπεδον ἡ ἰδιαιτέρα προτίμησίς τοῦ διακοσμητοῦ πρὸς τὴν παράστασιν ὄφεων[1]. Εἶναι ἄρα γε αὕτη ἁπλῆ ἰδιοτροπία τοῦ ψηφωτοῦ ἢ μήπως ἠθελημένη ἀπεικόνισις τοῦ ὑπὸ τοῦ

[1] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι, πλὴν τῆς παρὰ τὴν πρὸς τὴν λιτὴν θύραν παραστάσεως ὄφεως σπαρασσομένου ὑπὸ πτηνοῦ (εἰκ. 28, ἀριστερᾷ) καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ τέμπλου εἰκονίσεως μεγάλου ὄφεως (εἰκ. 29 καὶ 31), δύο ἄλλα ἀκόμη ὀφείδια παρεμβάλλονται μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων τοῦ πρὸ τῆς Ὡραίας Πύλης ὀρθογωνίου (εἰκ. 30 καὶ 32).

Παυσανίου[1] μνημονευομένου μεγάλου ὄφεως, τοῦ ἐμφωλεύοντος ὑπὸ τὸ Ὕπατον ὄρος καὶ φονευθέντος ὑπὸ τοῦ Τειρεσίου; Ἐπέζησεν ἄρα γε ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἡ περὶ τοῦ φοβεροῦ τούτου ὄφεως παράδοσις;

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς διακοσμήσεως ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ συνύπαρξις τοῦ συνήθους ψηφιδωτοῦ διὰ τὰ πλαίσια καὶ τοῦ μαρμαροθε-

Εἰκ. 29. Ἔμβλημα μὲ παράστασιν ὄφεως.

τήματος διὰ τὰ ἐμβλήματα. Εἰς τὰ δάπεδα τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος ἔχομεν κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα μόνον μαρμαροθετήματα, πολὺ δ᾽ ἀργότερον συναντῶμεν αὐτὰ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ψηφιδωτὰ ὡς π. χ. εἰς τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἄρτης[2] (13ον αἰ.) καὶ εἰς τὴν ἁγ. Θεοδώραν τῆς αὐτῆς πόλεως[3].

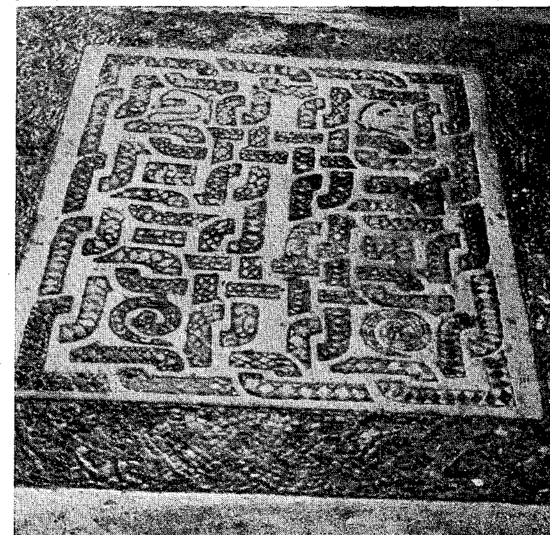
Πάντως ἡ ἐκτέλεσις ἐμβλημάτων εἰκονιζόντων ζῶα ἀπῄτει πολὺ μεγαλυτέραν δεξιοτεχνίαν ἀπὸ τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων· διότι ὁ τεχνίτης

[1] Ἰδοὺ τί λέγει τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Παυσανίου (IX, 19.3): «*Κατὰ δὲ τὴν ἐς Γλισᾶντα εὐθεῖαν ἐκ Θηβῶν λίθοις χωρίον λογάσιν ὄφεως καλοῦσιν οἱ Θηβαῖοι κεφαλήν, τὸν ὄφιν τοῦτον, ὃς δὴ ἦν, ἀνασχεῖν ἐνταῦθα ἐκ τοῦ φωλεοῦ λέγοντες τὴν κεφαλήν, Τειρεσίαν δὲ ἐπιτυχόντα ἀποκόψαι μαχαίρᾳ. Τὸ μὲν δὴ χωρίον τοῦτο ἐπὶ λόγῳ καλεῖται τοιῷδε. Ὑπὲρ δὲ Γλισᾶντος ἐστιν ὄρος Ὕπατος καλούμενον, ἐπὶ δὲ αὐτῷ Διὸς Ὑπάτου ναὸς καὶ ἄγαλμα*».

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος Β' (1936) σ. 30 εἰκ. 25.

[3] Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. Β' σ. 100.

ἔπρεπε ν᾽ ἀποδώσῃ ὄχι μόνον τὰς λεπτομερείας τοῦ σώματος ἀλλὰ καὶ τὰς ἀποχρώσεις τοῦ δέρματος αὐτοῦ διὰ μικρῶν ποικιλοχρώμων τεμαχίων μαρμάρου. Τούτου ἕνεκα ἡ παράστασις ζώων ἦτο σπανιωτέρα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων, ἥτις ἦτο συνηθεστάτη. Οὕτω δάπεδα μετὰ ζώων ἔχομεν μόνον εἰς τὸν ἐν Κων/πόλει ναὸν τοῦ Παντοκράτορος[1], ἐν

Εἰκ. 30. Κόσμημα πρὸ τοῦ τέμπλου.

Ραιδεστῷ[2], εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Βαρνάκοβας[3] καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λαμπάκη εἰς Λεοντάρη τῆς Ἀρκαδίας[4].

Δάπεδον δ᾽ ἐπίσης κεκοσμημένον διὰ ζώων ἀναφέρει καὶ ὁ Κ. Πορφυρογέννητος[5], ὅτι εὑρίσκετο εἰς τὸν κοιτῶνα Βασιλείου τοῦ Α΄ τοῦ Μακεδόνος εἰς τὸ Καινούργιον. Τοὐναντίον εἰς τὴν Δύσιν ἡ χρῆσις ζωικῶν θεμάτων φαίνεται, ὅτι ἦτο συχνοτέρα[6], μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἐγίνετο χρῆσις ψηφίδων ἀντὶ μαρμάρων, δι᾽ ὃ καὶ τὰ σχετικὰ κοσμήματα ἐφθάρησαν ταχέως.

[1] A. van Millingen, Byz. churches in C]pel, London 1912 εἰκ. 76.

[2] Jzvestija Ρωσ. Ἰνστιτ. Κ)πόλεως, τόμ. XVI 1912, πίν. IV.

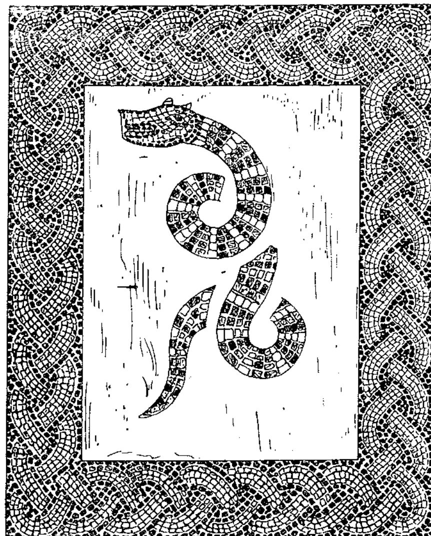
[3] Α. Ὀρλάνδου. Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας (ἔκδ. Δωρικῆς Ἀδελφότητος) Ἀθῆναι 1922 σ. 25, 26.

[4] Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ, 102. Πβλ. καὶ A. Orlandos, L'église byzantine des Sts Apôtres à Léondari, Rev. des Etudes Grecques 1921 σ. 175.

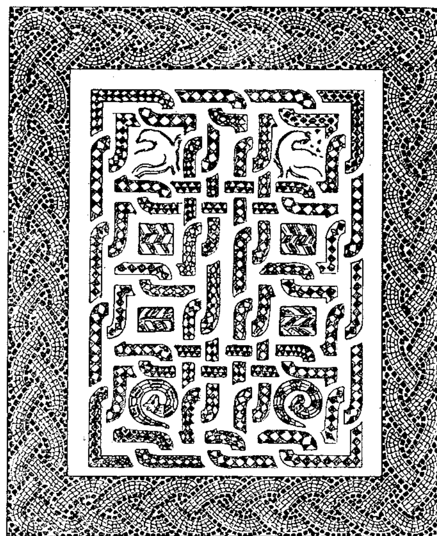
[5] Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte 364.

[6] Ζωφόρος μονῆς Monte Cassino ἐκτελεσθεῖσα ὑπὸ Βυζαντινῶν τεχνιτῶν Schlumberger, L'épopée byzantine, Paris, τ. III, 153. Δάπεδον Παναγίας

Ἡλιακὸν ὡρολόγιον. Εἰς τὸ δυτικὸν ποδαρικὸν τοῦ πρὸ τῆς νοτίας θύρας τῆς λιτῆς ὑψηλοῦ τόξου εὕρηται χαραγμένον εἰς ὕψος 2.65 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ἡλιακὸν ὡρολόγιον τοῦ γνωστοῦ ἡμικυκλικοῦ τύπου, μετ' ἀκτίνων, εἰς τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων εἶναι προσγεγραμμένα κατὰ σειρὰν ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ πρῶτα ὀκτὼ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου. Τοιαῦτα ὡρο-

Εἰκ. 31. Πλαίσιον μὲ ἔμβλημα ὄφιν.

Εἰκ. 32. Πλαίσιον μὲ πολύπλοκον ἔμβλημα.

λόγια, συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς μονάς, ἐσημειώσαμεν ἤδη καὶ ἄλλα εἰς προηγουμένους τόμους τοῦ ἀρχείου τούτου [1].

del Patir παρὰ τὸ Rossano D i e h l, L'art dans l'Italie méridionale, 195-197, δάπεδον ἐπισκοπῆς Tremiti, B e r t a u x, L'art byz. dans l'Italie méridionale Paris 1904, σ. 487, δάπεδον ἁγ. Ἀδριανοῦ ἐν Καλαβρίᾳ, B e r t a u x ἔν. ἀ. 209, δάπεδον ἁγ. Μάρκου Βενετίας, O n g a n i a, La basilica di San Marco II N° 5, δάπεδον ναοῦ Lescar Κάτω Πυρηναίων G e r s p a c h, La mosaique, Paris ἔ. ἀ. σ. 100—δάπεδον ναοῦ Sordes τῆς Ν. Γαλλίας, G e r s p a c h, ἔ. ἀ. σ. 101.

[1] Α' (1935) σ. 170 (εἰκ. 13) καὶ σ. 195 (εἰκ. 12), Ε' (1939-40) σ. 122 σημ. 1. Εἰς ταῦτα προσθετέον καὶ τὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα ἐν Ἀργολίδι (Κ. Ζ η σ ί ο υ, Ἐπιγρ. Ναυπλίας σ. 83). Ὁ Σπ. Λάμπρος εὗρεν ἐν Ἀθήναις δύο σημειώματα περιέχοντα μέθοδον *«τοῦ εὑρεῖν ὥραν τῆς ἡμέρας ἀπὸ σκιᾶς ἡλίου»*. Ἐκ τούτων τὸ πρῶτον εὕρηται εἰς κώδικα τοῦ 11ου αἰῶνος συνοδεύεται δὲ ὑπὸ ἀπεικονίσεως βυζαντινοῦ ὡρολογίου ἢ ὡροποδίου (Παρνασσός, Δ' (1880) σ. 713). Περὶ ἡλιακῶν ὡρολογίων γενικῶς ὅρα L ö s c h n e r, über Sonnenuhren 1905 καὶ H. L a m e r, Antike Uhren ἐν «Das humanistische Gymnasium, 31 (1920), ἔνθα τὰ βυζαντινὰ ἐν σ. 127.

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Πρὸς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς στερούμεθα θετικῶν πηγῶν. Τὸ ἐν τῇ μονῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διατηρούμενον «Χρυσόβουλλον» Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ, τοῦ ἔτους 1106, δι' οὗ τῇ παραχωρεῖται τεμάχιον τοῦ ἀληθοῦς Σταυροῦ καὶ ἡ Τρεφία δηλ. ἡ Παραλίμνη, εἰς ἣν διοχετεύονται τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος, ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν εἶναι γνήσιον [1]. Λίαν ἐνδεικτικὴ εἶναι τοὐναντίον ἡ πληροφορία τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσ. Κλήμεντος, καθ' ἣν ὁ ἱδρυτὴς τῆς ἐπὶ τοῦ Σαγματίου ὄρους μονῆς Κλήμης ἐχρημάτισε κατ' ἀρχὰς μοναχὸς τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος μονῆς τοῦ ὁσ. Μελετίου καὶ μάλιστα ὑπὸ ἡγούμενον αὐτὸν τοῦτον τὸν πολὺν Μελέτιον († 1105). Ἀφ' ἑτέρου κατὰ τοὺς ὑπολογισμούς, τοὺς ὁποίους ἤδη ἀνεφέραμεν (σ. 77) ὁ Κλήμης θὰ ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135, δεδομένης δὲ τῆς μεγάλης αὐτοῦ αὐστηρότητος δὲν εἶναι καθόλου πιθανόν, ὅτι τὸ νῦν σωζόμενον καθολικὸν τῆς μονῆς θ' ἀνηγέρθη πρὸ τοῦ θανάτου του, ἀλλ' ἱκανὸν χρόνον μετ' αὐτὸν ὑπὸ τῶν μαθητῶν καὶ διαδόχων του. Εἰς τοῦτο δ' ἀκριβῶς τὸ συμπέρασμα μᾶς ἄγουσι καὶ τὰ ἑξῆς καθαρῶς τεχνοτροπικὰ τεκμήρια: Ἐν πρώτοις ἡ κατὰ τὴν βάσιν τῶν τοίχων παρουσία ἀραιῶν καὶ ἀκανονίστων σταυρῶν τοποθετεῖ τὸν ναὸν οὐχὶ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, ὅτε ἔχομεν μεγάλους σταυροὺς συνεχεῖς καὶ κανονικούς, ἀλλ' εἰς τὸν 12ον [2]. Δεύτερον, ἡ παντελὴς σχεδὸν ἔλλειψις κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τάσσει ἐπίσης τὸ καθολικὸν εἰς τὸν 12ον αἰῶνα καὶ δὴ εἰς τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἥμισυ [3]. Τρίτον, ἡ ἀντὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες εἶναι ἐν γενικῇ χρήσει κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, χρησιμοποίησις πωρίνων γείσων μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ ναὸς θ' ἀνηγέρθη τὸν 12ον αἰῶνα, ὅτε κατὰ κανόνα τὰ γεῖσα κατασκευάζονται πώρινα [4]. Τέταρτον, ἡ διὰ πώρου ἀντικατάστασις τῶν πλινθίνων τόξων καὶ τυμπάνων ὅλων τῶν παραθύρων

[1] Φωτογραφία τοῦ Χρυσοβούλλου ὑπάρχει ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας, δωρηθεῖσα ὑπὸ Σπ. Λάμπρου πβλ. Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. Β' σ. 573. Τὸ κείμενόν του ἔχει δημοσιευθῆ ἐπανειλημμένως 1) ὑπὸ R o s s καὶ S c h m e l l e r ἐν ταῖς Urkunden zur Geschichte Griechenlands im Mittelalter (Abhandlungen der K. Akademie von München, Philos. Klasse III, 1837 σ. 155). 2) Ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι τῆς 15 Ἀπριλίου 1838. 3) Ὑπὸ M i k l o s i c h - M ü l l e r, ἐν Acta et diplomata, Βιέννη 1887 τ. Ε' σ. 253 ἑ.). 4) Ἐν Journal des Débats τῆς 4 Ἰανουαρ. 1875. Τὸ ὑποβολιμαῖον τοῦ χρυσοβούλλου ἀπέδειξεν ὁ Μ ο υ σ τ ο ξ ύ δ η ς, Ἑλληνομνήμων σ. 115 πβλ. καὶ M i k l o s i c h - M ü l l e r ἔ. ἀ. σ. 462, ὁ P a u l M a r c, Plan zum Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, München 1903 σ. 48 καὶ τέλος ὁ Σπ. Λ ά μ π ρ ο ς, Νέος Ἑλληνομνήμων XIII (1916) σ. 363.

[2] E. S t i k a s, L'église byzantine de Christianou, Paris 1951 σ. 48.

[3] H. M e g a w, Annual of the Brit. School at Athens XXXII σ. 114.

[4] H. M e g a w, ἔ. ἀ. σ. 123.

τοῦ ναοῦ εἶναι δεῖγμα τῆς κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα καὶ δὴ κατὰ τὸ δεύτερον αὐτοῦ ἥμισυ κατασκευῆς τοῦ καθολικοῦ [1] καὶ πέμπτον, ἡ συνύπαρξις μαρμαθετημάτων μετὰ ψηφιδωτῶν ἐν τῇ διακοσμήσει τοῦ δαπέδου, ἄγει ἐπίσης εἰς

Εἰκ. 33. Τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπὸ Βορρᾶ.

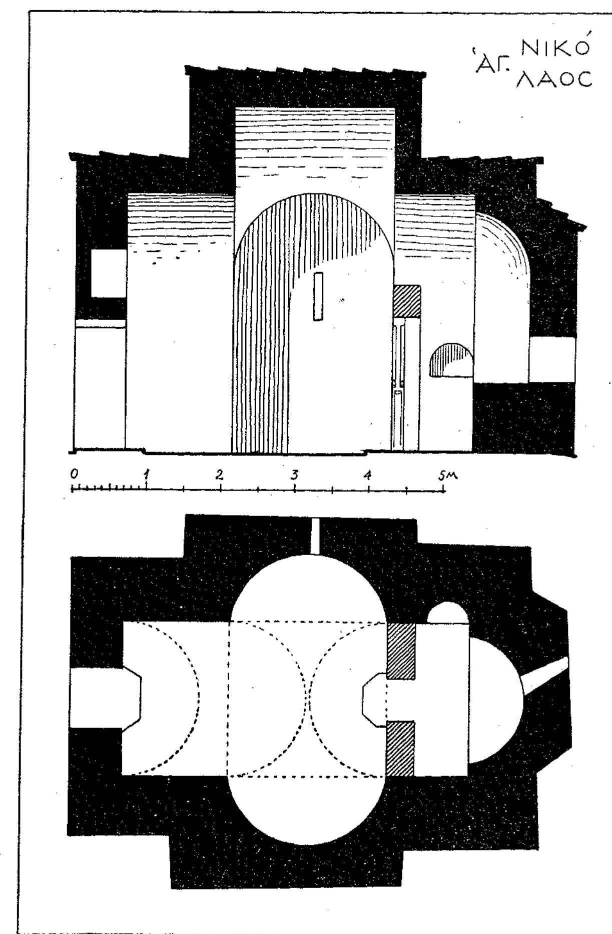

Εἰκ. 34. Παρεκκλήσιον Ἁγ. Νικολάου. Ἄποψις τοῦ Ἱεροῦ.

χρονολόγησιν αὐτοῦ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος, δεδομένου, ὅτι τοιαύτη συνύπαρξις διεπιστώθη μέχρι τοῦδε μόνον εἰς μνημεῖα τοῦ 13ου αἰῶνος.

[1] H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 123.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω συνάγεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Σαγματᾶ θ' ἀνηγέρθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος [1].

Εἰκ. 35. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Μ. Σαγματᾶ.

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν 150 περίπου μέτρων νοτίως τῆς μονῆς καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ πλατώματος εὑρίσκεται μικρόν, γραφικὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 33, 34 καὶ 35). Τὸ ναΰδριον τοῦτο ἔχει ἐξωτερικῶς μὲν τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ, εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι προσκεκολλημένη

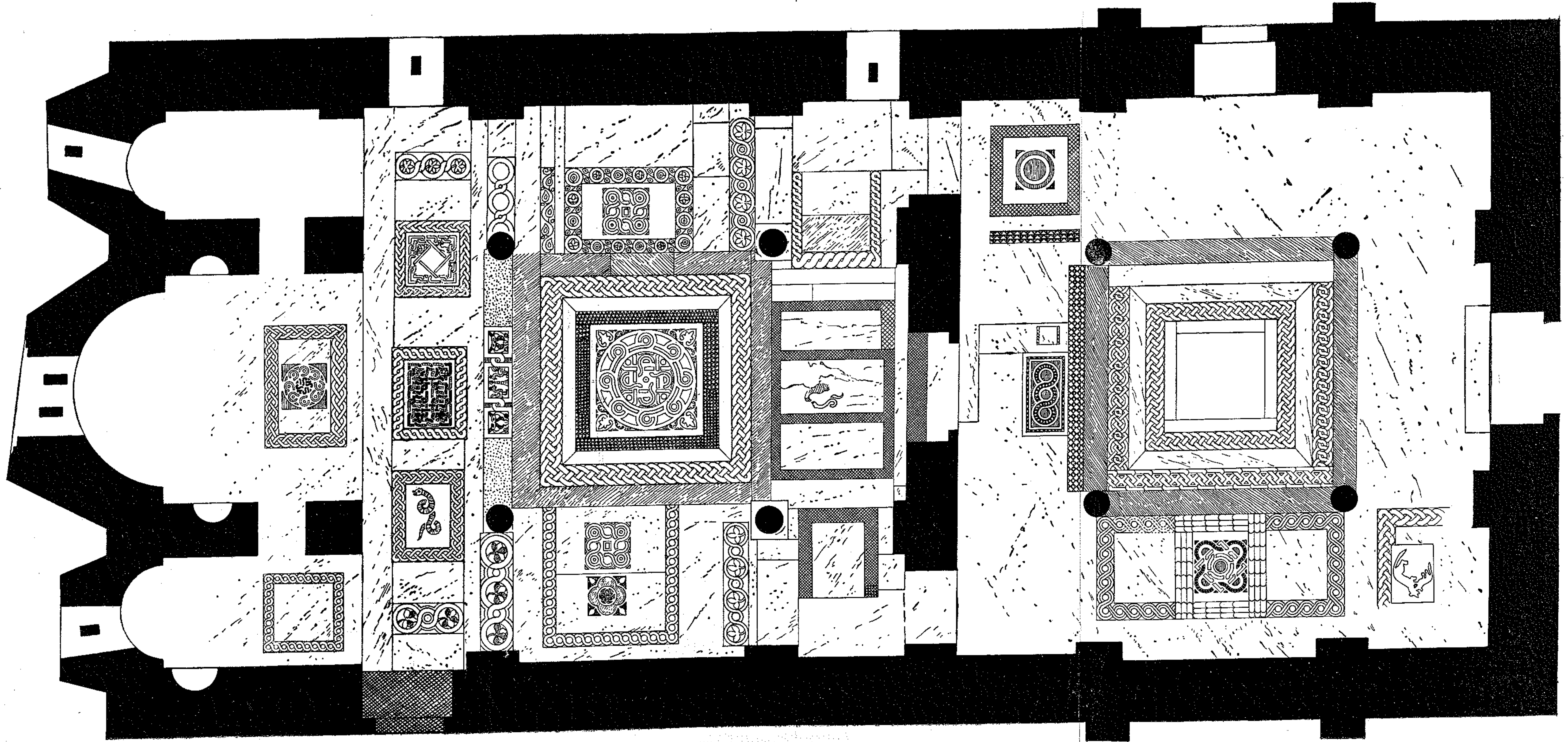
[1] Ὁ Megaw ἔ. ἀ. σ. 123 καὶ 129, κρίνων ἐξ ἀναλόγων τεκμηρίων, χρονολογεῖ τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ 3ου τρίτου τοῦ 12ου αἰῶνος.

πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρος ἄψὶς ἱεροῦ, ἐσωτερικῶς ὅμως ἀποβαίνει τρίκογχον· διότι εἰς τὰ δύο ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐγγράφονται ἡμικυκλικαὶ κόγχαι (εἰκ. 35). Ἐπειδὴ δὲ αἱ δύο αὗται κόγχαι ἔχουσι διάμετρον ἴσην περίπου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, γεννᾶται κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τετράγωνος χῶρος. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου αἱ μὲν κυκλικαὶ κόγχαι τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων, τὸ δὲ δυτικὸν καὶ τὸ ἀνατολικὸν σκέλος διὰ καμαρῶν, ἰσοϋψῶν πρὸς τὰ τόξα μετώπου τῶν τεταρτοσφαιρίων, βλέπων τις μόνον τὴν κάτοψιν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναμένῃ, ὅτι ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν θὰ ὑψοῦτο τροῦλλος. Ἀντ' αὐτοῦ ὅμως ἔχομεν ἐνταῦθα ἄλλην, ὑψηλότερον τοποθετημένην καμάραν, βαίνουσαν ὁμοίως ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ ἐξωτερικῶς τετράπλευρον. Τοιαῦται τρουλλοκαμάραι [1] ἔχουσι συνήθως τὴν καμάραν των βαίνουσαν ἀπὸ Β. πρὸς Ν.· δὲν εἶναι ὅμως μοναδικὴ καὶ ἡ ἡμετέρα ἀντίθετος περίπτωσις· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς τὸν κατὰ τὸ Πολύγωνον τῶν Ἀθηνῶν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν [2].

Τὸ ναΰδριον τοῦ Ἁγ. Νικολάου, λόγῳ τῆς ἀκανονίστου τοιχοποιΐας του καὶ τῶν πολὺ στενῶν παραθύρων του (εἰκ. 35) εἶναι ἀναμφιβόλως κτίσμα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰς τὸ κτιστόν του τέμπλον εἶναι ἐντειχισμένοι κιονίσκοι ἐκ τοῦ παλαιοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 35), περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν ἤδη (σ. 96). Οὐδὲν ἴχνος τοιχογραφίας διασῴζουσι σήμερον οἱ ἀσβεστόχριστοι τοῖχοί του.

[1] Περὶ τοῦ τύπου τούτου τῶν τρούλλων βλέπε Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byz. Zeitschr. 1930, XXX, 582 ἑξ.

[2] Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ τομὴν ἐν Ἀ. Ὀρλάνδου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω (=Εὑρετήριον Μεσ. Μνημείων τεῦχ. 3) σ. 132 εἰκ. 169.

ΤΟ ΔΙΑ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ ΚΑΙ ΜΑΡΜΑΡΟΘΕΤΗΜΑΤΩΝ ΔΙΑΚΕΚΟΣΜΗΜΕΝΟΝ ΔΑΠΕΔΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΑΓΜΑΤΑ

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας εἰς Βάθειαν, ἀπὸ Β.Α.

ΣΤΑΥΡΕΠΙΣΤΕΓΟΙ ΝΑΟΙ ΒΑΘΕΙΑΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ἡ Εὔβοια εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ χώρα τῶν σταυρεπιστέγων ἐκκλησιῶν, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος. Ἤδη ὁ μακαρίτης Λαμπάκης[1] καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Millet[2], ἐσημείωσαν τινὰς ἐξ αὐτῶν, ἔπειτα δ' ὁ ἐπίσης μακαρίτης Παντελῆς Ζωγράφος[3] κατέλεξεν 7 ἄλλας εὑρισκομένας εἰς τὴν περιοχὴν Ἀλιβερίου - Κύμης. Μερικὰ ἔτη ἀργότερον (1935) ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων δημοσιεύσεων[4] καὶ ἰδίων μου παρατηρήσεων, ἐπεχείρησα μίαν συστηματικὴν κατάταξιν τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος[5], στηριχθεὶς ἐπὶ 66 ἕως τότε γνωστῶν μου παραδειγμάτων. Ἐντούτοις

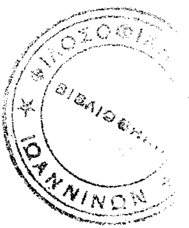
[1] Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας τεῦχος Α'. (1891) σ. 113 καὶ φωτογραφίαι ὑπ' ἀριθ. 1670-1677, 1682, 6610.

[2] L' École grecque dans l' architecture byzantine Paris 1916, σ. 49-50 εἰκ. 22.

[3] Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας περίοδος Β' τόμ. Δ' (1927) σ. 3-13.

[4] Εὐαγγελίδης. Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τ. 6 (1931) σ. 270 ἑξ.

[5] Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Α' (1935) σ. 41-52.

καὶ ὁ κατάλογός μου αὐτὸς τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἦτο πλήρης· διότι κατὰ περυσινήν μου ἐπίσκεψιν εἰς τὴν περιοχὴν Ἄνω Βαθείας ἀνεῦρον μετ' ἐκπλήξεως δύο ἀκόμη νέας παραλλαγάς, τὰς ὁποίας καὶ παρουσιάζω διὰ τοῦ Ἀρχείου, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ οἱ σχετικοὶ ναοὶ παρέχουν, λόγῳ τῆς πλουσίας των κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως καὶ ἄλλο, πρόσθετον ἐνδιαφέρον. Ἐπειδὴ δ' ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἀπόψεως καθὼς καὶ ἕνεκα τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐντειχισμένων γλυπτῶν καὶ τῆς ὑπάρξεως χαραγμάτων δὲν εἶναι ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ παρὰ τὴν Κάτω Βάθειαν (Ἀμάρυνθον) σταυρεπίστεγος ναὸς τῆς Παναγίτσας, ἐνόμισα καλὸν νὰ συμπεριλάβω καὶ τοῦτον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν δύο ἄλλων, ἀφ' οὗ μάλιστα τυγχάνει σήμερον καὶ μετόχιον τοῦ ἑτέρου ἐξ αὐτῶν. Ἐπειδὴ δ' ἀφ' ἑτέρου εἶναι καὶ ἀρχαιότερος ἐκείνων θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τούτου τὴν ἐξέτασιν τῶν ναῶν τῆς Βάθειας, ἥτις, σημειωτέον, ἀναφέρεται ὡς κτῆμα τῆς μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἤδη τὸ 1209, ἐν ἐπιστολῇ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ III, πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Βεράρδον [1].

1. Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ

Ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 1, 2, 3 καὶ 4) εὑρίσκεται 20΄ βορείως τῆς παραλιακῆς Κάτω Βάθειας (Ἀμαρύνθου) [2] ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἐλαιοσπάρτου λόφου δεσπόζοντος ἄλλων, χαμηλοτέρων γειτονικῶν ὑψωμάτων. Ἀνήκει εἰς τὸν ἁπλούστερον, μονόκλιτον ἀρχιτεκτονικὸν τύπον σταυρεπιστέγου (Α, 1) [3], διότι ἔχει κάτοψιν ἁπλοῦ ὀρθογωνίου (διαστάσεων 5.60×9.17), φέροντος πρὸς ἀνατολὰς μίαν καὶ μόνην ἐξέχουσαν τρίπλευρον κόγχην ἱεροῦ. Ἡ κάλυψις τοῦ ὀρθογωνίου ἐπιτυγχάνεται διὰ δύο ἀνίσων καμαρῶν ἤτοι μιᾶς πλατείας (διαμέτρου 4.10 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.10) βαινούσης κατὰ τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ μιᾶς στενῆς ἐγκαρσίας (διαμέτρου 2.00 μ. καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.60) διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς τοῦ μήκους της καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον (εἰκ. 2). Ἡ ἐγκαρσία αὐτὴ καμάρα διατηρεῖ εἰσέτι καὶ τοὺς 4 ξυλίνους, στρογγύλους ἑλκυστῆρας της, διαμέτρου 0.10 μ.

Ὁ ναὸς ἔφερε δύο στενὰς καὶ χαμηλὰς τοξωτὰς θύρας: μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μὲ ὑπερυψωμένον ἡμικυκλικὸν ὑπέρθυρον καὶ μίαν εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ ἀετώματος εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει πρὸς νότον ἡ ἐγκαρσία καμάρα, μὲ ἐλαφρῶς πεταλόμορφον καὶ ἐλαφρῶς

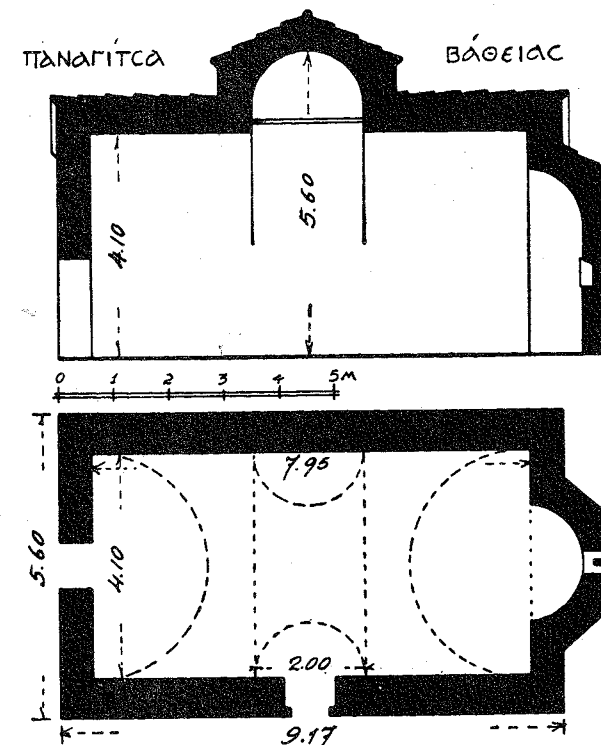
1 Ἐπιστολαὶ Ἰννοκεντίου τοῦ III XI, 256. Ἐκδ. Migne, II, 1559. Πρβ. καὶ **Τάσον Νεροῦτσον**, Δελτ. Ἱστ. Ἐθν. Ἑτ. 4 (1892) σ. 68 σημ. 1.

2 Κειμένης ἔναντι τοῦ ἀττικοῦ Ὠρωποῦ.

3 Ὅρα σχετικῶς Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α΄ (1935) σ. 42.

τεθλασμένον πώρινον ὑπέρθυρον (εἰκ. 3). Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ ὑπεράνω ἀετώματος ἀνοίγεται καὶ τρίλοβον παράθυρον (εἰκ. 3), τὸ ὁποῖον, μετὰ τοῦ εἰς τὴν μέσην πλευρὰν τῆν ἀψῖδος ἀνοιγομένου διλόβου, ἀπετέλει τὴν μόνην πηγὴν φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπερ κα-

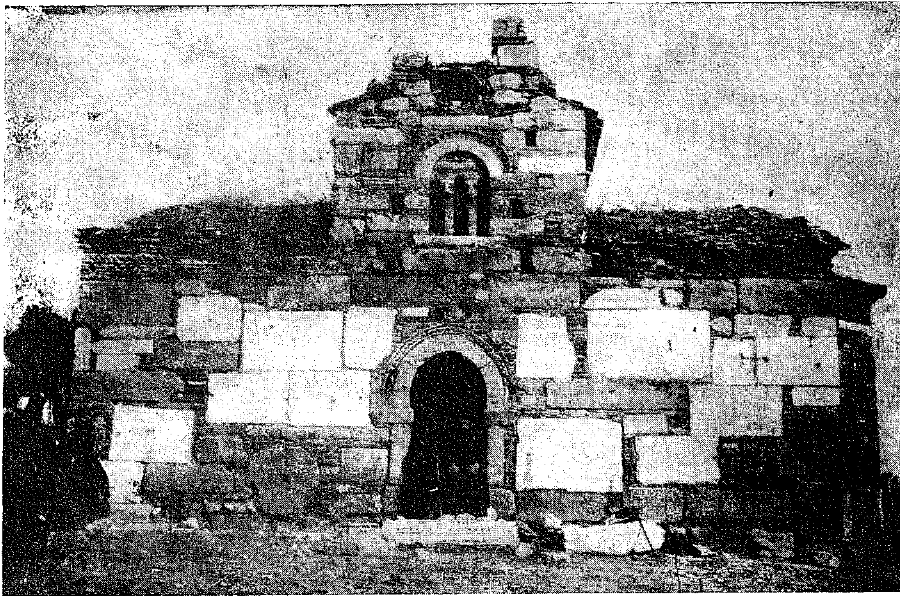

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας.

λύπτεται σήμερον ἐξ ὁλοκλήρου διὰ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος, τὸ ἐξωτερικὸν διετηρήθη ἀνέπαφον, δεικνῦον τὴν γραφικήν, ἐκ μεγάλων [1] κανονικῶν πωρολίθων καὶ μαρμάρων περίπου ἰσόδομον τοιχοποιίαν του, στεφομένην ἄνω διὰ γείσου ἐξ ἁπλῆς καὶ ἐνιαχοῦ διπλῆς, ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἐντὸς τῆς τοιχοποιίας ταύτης παρεμβάλλονται ἀρκετὰ μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτά, ἀκόμη δὲ καὶ πώρινα καὶ μαρμάρινα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὡς π.χ. τρίγλυφος μετὰ μετοπῶν καὶ ἕλιξ ἰωνικοῦ κιονοκράνου κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, σφόνδυλος κίονος κατὰ τὴν νοτίαν κλπ. Ὅτι δὲ

1 Εἷς ἐξ αὐτῶν ἐντειχισμένος εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν μετρεῖ 0.95×0.72 μ.

καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ λίθοι τοῦ ναοῦ ἐλήφθησαν ἐξ ἀρχαίου τινὸς προϋπάρξαντος ἐκεῖ οἰκοδομήματος, ὅπερ διεδέχθη ὁ ναὸς τῆς Παναγίτσας, συνάγεται ὄχι μόνον ἐξ ἐντειχισμένης κατὰ τὴν ἀνατολικήν του πλευρὰν ἐπιγραφῆς[1] ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ πολλῶν λίθων σωζομένων ἀναθυρώσεων, τόρμων συνδέσμων καὶ γόμφων κλπ. Εἰς τοὺς ἁρμοὺς δὲ τῶν λίθων παρεμβάλλονται, χάριν ἐξισώσεως, τῆς μεσολαβήσει παχέος κονιάματος ἐκ κορασανίου, ἐρυθραὶ πλίνθοι πάχους 0,035. Ποικίλλονται δ' ἀκόμη αἱ ἐξωτερικαὶ ὄψεις τοῦ ναοῦ καὶ διὰ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων κεραμίνων ἐπιγραφῶν καὶ δὴ καὶ διὰ *σκυφίων*, στοιχείων, ἅτινα προσδίδουν εἰς αὐτὰς πολλὴν γραφικότητα, χρῶμα καὶ ποικιλίαν καὶ εἶναι ἄξια λεπτομερεστέρας ἐξετάσεως.

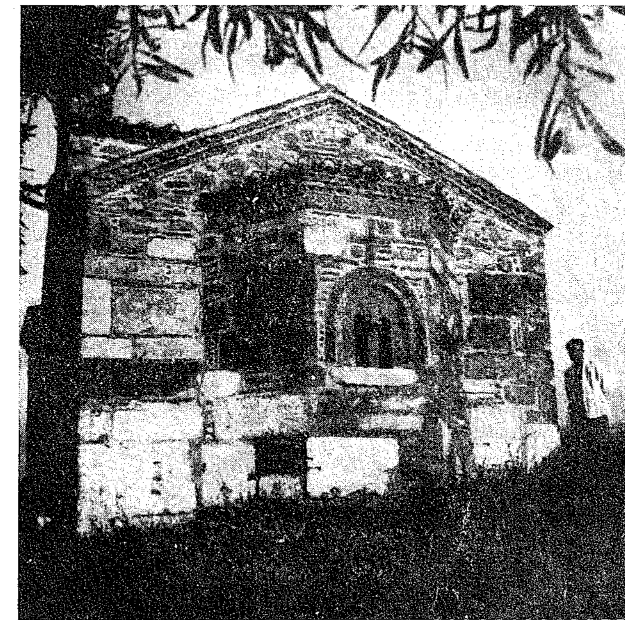

Εἰκ. 3. Ἡ νοτία ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας πρὸ τῆς νεωτέρας ἐπισκευῆς. (Φωτογρ. Λαμπάκη)

Μαρμάρινα γλυπτά: Τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐντειχισμένα κυρίως ἐπὶ τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς δυτικῆς εὑρίσκεται, δεξιᾷ τῆς θύρας καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου της ἀποκεκρουμένον ἀριστερᾷ θωράκιον, ἐξ ὑποκυάνου μαρμάρου ὕψους 0,82 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους 0,95. Τὸ θωράκιον τοῦτο εἰκονίζει ἐντὸς ταινιωτοῦ πλαισίου ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα ἰσοσκελῆ σταυρόν. Ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ κύκλου ἐκφύονται οἱ καὶ ἄλλοθεν γνωστοὶ κυματιστοὶ βλαστοί, οἱ καταλήγοντες εἰς κισσόφυλλα. Ὑπεράνω ὅμως τῶν κισσοφύλλων δὲν ἐσχεδιάσθησαν ἐδῶ σταυροὶ ἀλλὰ ῥόδαξ ἑξάφυλλος. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ ὁριζοντία κεραία τοῦ ἐν τῷ κύκλῳ σταυροῦ ἀπελαξεύθη. Λόγῳ τοῦ διακοσμητικοῦ του θέματος τὸ θωράκιον πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ τοῦ τέμπλου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αἰῶνος.

[1] Ἐδημοσιεύθη ἐν IG XI, 9, 276. (= Ἀρχ. Ἐφημ. 1892, 154 A. Wilhelm).

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θωρακίου ἐνετειχίσθη καὶ ταινία ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὕψ. 0,14 μ., κοσμουμένη διὰ τοῦ ἐν εἰκόνι 6 εἰκονιζομένου διακοσμητικοῦ θέματος, προερχομένη δ' ἔκ τινος παλαιοχριστιανικοῦ κοσμήτου.

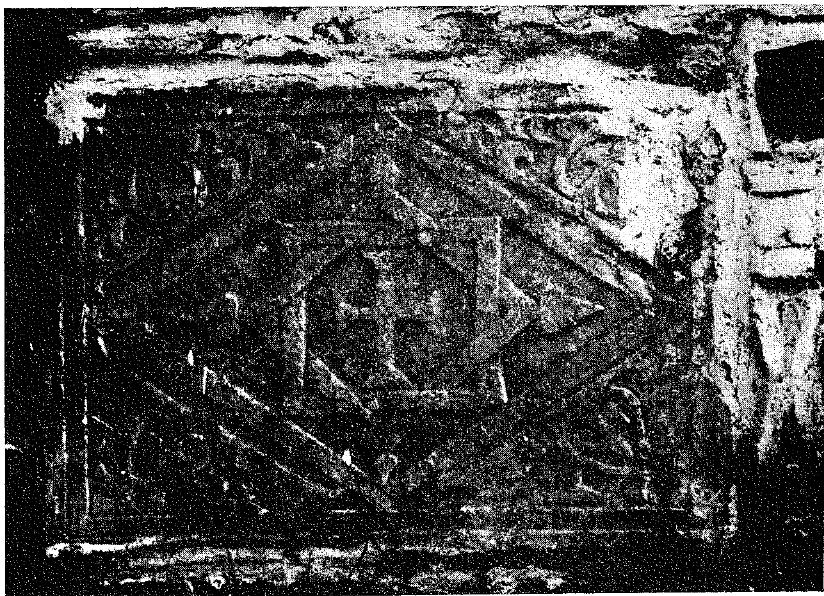

Εἰκ. 4. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίτσας.

Τέλος τρίτον μαρμάρινον γλυπτόν, θωράκιον καὶ τοῦτο τέμπλου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, διαστάσεων 0,85×1,23 μ., εἶναι ἐντειχισμένον δεξιᾷ τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ. Πλαισιούμενον καὶ αὐτὸ διὰ ταινιῶν φέρει ἐντὸς ἐγγεγραμμένον διπλοῦν, ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον ῥόμβον (εἰκ. 5) περιβάλλοντα δύο διασταυρούμενα τετράγωνα, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐγγράφεται ἰσοσκελὴς σταυρός. Αἱ γωνίαι τοῦ διαγωνίως τεθειμένου τετραγώνου καταλήγουν εἰς κισσόφυλλα. Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ ῥόμβου καὶ τοῦ ὀρθογωνίου καταλειπόμενα τριγωνικὰ κενὰ πληροῦνται διὰ φυλλωτῶν κλάδων καὶ τριφύλλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς καρδιοσχήμου περιβλήματος. Τὸ θέμα τῶν ῥόμβων, τῶν συμπλε-

κομένων τετραγώνων καὶ τῶν τριφύλλων συναντᾶται συχνὰ καὶ εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ θωράκια τέμπλων τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου αἰῶνος[1].

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐντειχισμένων γλυπτῶν ὑπάρχει ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναοῦ καὶ μαρμάρινον, παλαιοχριστιανικόν, τεκτονικὸν κιονόκρανον, ὕψ. 026, πλευρᾶς ἄβακος 0,37 καὶ κάτω διαμέτρου 0,34 (εἰκ. 6). Ἑκάστη τῶν τεσσάρων γωνιῶν του κοσμεῖται δ' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου φύλλου καλάμου με-

Εἰκ. 5. Παλαιοχριστιανικὸν θωράκιον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

ταξὺ δὲ τῶν φύλλων τούτων παρεμβάλλονται σταυροὶ ἄλλοι ἐλεύθεροι καὶ ἄλλοι ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς κύκλου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἶναι πιθανώτατα τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ., ἤτοι σύγχρονον περίπου πρὸς τὰ ἐπὶ τῶν τοίχων ἐνεκτισμένα θωράκια.

Κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα: Ἐκτὸς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες, ἁπλαῖ ἢ διπλαῖ, σχηματίζουσι τὰ γεῖσα τῶν μακρῶν πλευρῶν, τῶν ἀετωμάτων καὶ τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν πρὸς διακόσμησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν καὶ τὰ ἑξῆς τέσσαρα εἴδη κεραμίνων κοσμημάτων.

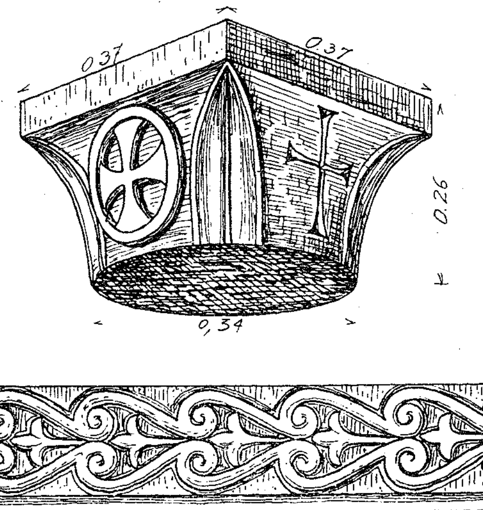
α) Κοσμήματα σχήματος ἀμυγδάλου (εἰκ. 7). Ταῦτα φυτευθέντα τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος καὶ πλαισιωθέντα ἑκατέρωθεν

[1] Οὕτω πχ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Δελτίον 1929 σ. 53 εἰκ. 59). Διὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ θέματος ὅρα Δ. Π ά λ λ α ν, BCH 1950, 223.

διὰ λεπτῶν πλίνθων (πάχους 0.025) περιβάλλουσι τὸ πώρινον λοξότμητον πλαίσιον τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

β) Κόσμημα ἀποτελούμενον ἐκ ῥόμβων, ἁπλῶν ἢ συνδυαζομένων πρὸς σχῆμα διπλοῦ πελέκεως (εἰκ. 7), ἐχρησιμοποιήθη πρὸς γέμισμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ κοσμοῦντος τὴν ὑπὲρ τὸ παράθυρον τοῦ ἱεροῦ ἐπιφάνειαν (εἰκ. 7)·

γ) Κόσμημα ἐν σχήματι φύλλων δάφνης ἢ ψαροκοκκάλου (εἰκ. 7). Τοῦτο

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον καὶ κοσμήτης.

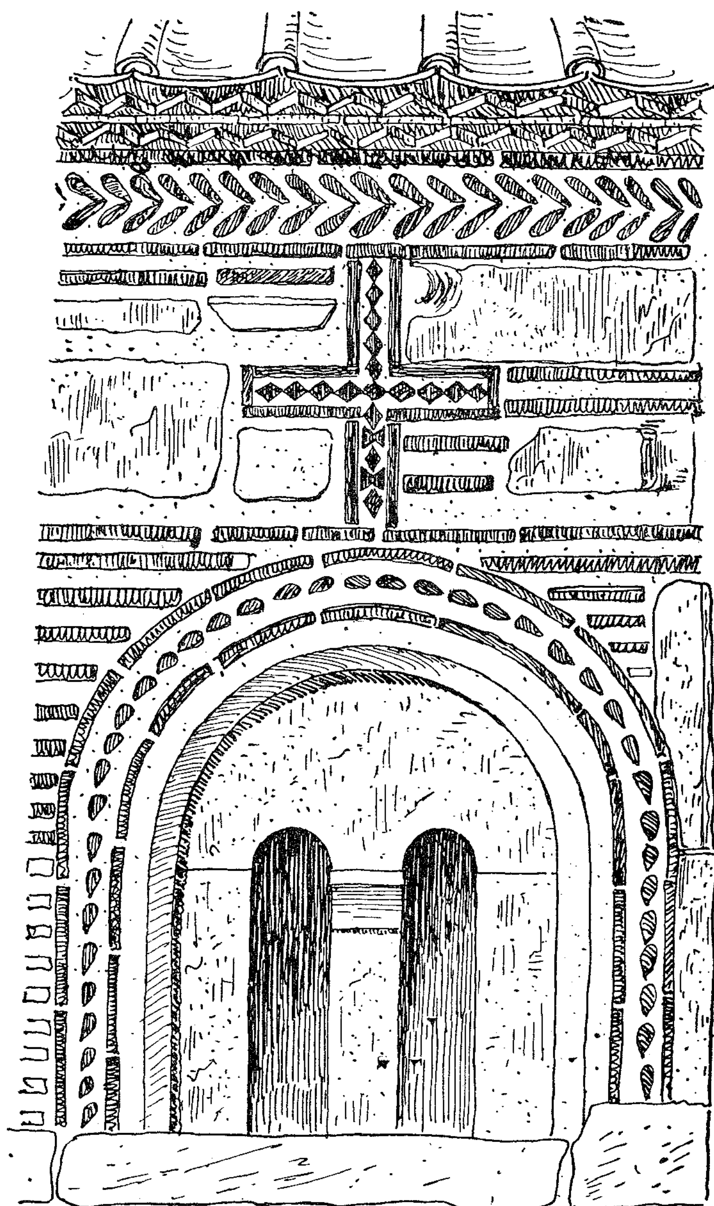
ἐχρησιμοποιήθη ὡς ζωφόρος (ὕψους 0.20) εὐθὺς κάτωθεν τοῦ γείσου τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 7).

δ) Κόσμημα ἐν σχήματι διπλοῦ βυζαντινοῦ ἔψιλον (δισέψιλον). Τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη 1) ὡς ζωφόρος κάτωθεν τοῦ γείσου τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος 2) ὡς περίβλημα τοῦ πωρίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας, (εἰκ. 8) καὶ 3) ὡς γέμισμα τοῦ ὑπεράνω τῆς νοτίας θύρας ἰσοσκελοῦς σταυροῦ[1] (εἰκ. 8).

Κεραμίνη ἐπιγραφή. Ἑκατέρωθεν τοῦ δεξιᾶ τῆς νοτίας θύρας θωρακίου συνηρμολογήθη διὰ πλίνθων ἐπιγραφὴ συντεταγμένη στοιχηδὸν (εἰκ. 3), ἥτις δύναται μετὰ πιθανότητος νὰ ἀναγνωσθῇ φ]ΙΛΗΠȣ.=Φιλήπου.

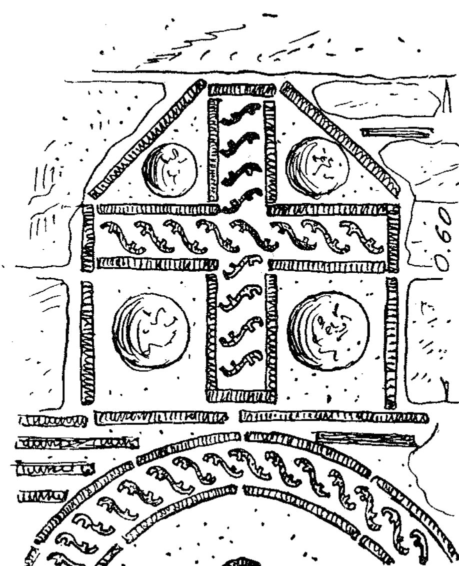
Σκυφία. Διακοσμητικὰ ἐν σχήματι ἀρχαίου σκύφου ἀγγεῖα, διαμέτρου 0,10—0.12 μ., ἦσαν ἐντειχισμένα καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ναοῦ, αὐξάνοντα μὲ τὸ στιλπνὸν κίτρινον καὶ κόκκινον γάνωμά των τὴν χρωματικὴν

[1] Πβλ. ὅμοιον διὰ δισέψιλον γεμισμένον σταυρὸν εἰς τὴν Πόρτα-Παναγιὰν τῶν Τρικκάλων, 13ου αἰῶνος. (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α΄ (1935) σ. 20 εἰκ. 9).

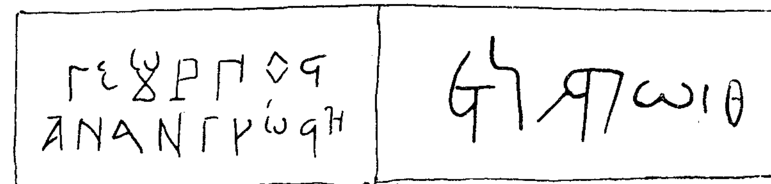
Εἰκ. 7. Κεράμινα κοσμήματα τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Παναγίτσας.

ποικιλίαν τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων. Δυστυχῶς ἐκ τῶν ἀγγείων αὐτῶν διατηροῦνται σήμερον μόνον, αἱ κοιλότητες τῆς ἐντειχίσεως, διασώζουσαι ποῦ καί ποῦ καὶ λείψανα τῶν σκυφίων. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὑπῆρχον εὐθὺς ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τρία σκυφία διατεταγμένα ἐν τριγώνῳ, (εἰκ. 4), εἰς τὴν

Εἰκ. 8. Κεράμινα κοσμήματα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

νοτίαν τὰ σκυφία ἐτοποθετήθησαν ἀνὰ ἓν εἰς τὰ τέσσαρα διαμερίσματα τοῦ ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν σταυροῦ (εἰκ. 8), εἰς τὴν βόρειον ἐτοποθετήθησαν ἐν τριγώνῳ ὑπὸ τὸ ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας καὶ τέλος εἰς τὴν δυτικὴν

Εἰκ. 9. Χαράγματα ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας τοῦ ναοῦ.

τρία καθ' ὁριζόντιον γραμμὴν σκυφία ἐτέθησαν εἰς ὕψος 1.65 μ. ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς δυτ. θύρας. Πλὴν ὅμως τῶν μικρῶν αὐτῶν ἀγγείων, ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—ἥτις σημειωτέον ἦτο καὶ ἡ κυρία πλευρὰ προσπελάσεως τοῦ ναοῦ—εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ τριλόβου παραθύρου καὶ ἄλλο, πολὺ μεγαλύτερον, στρογγύλον πινάκιον, περιβαλλόμενον ὑπὸ πλιν-

θίνου πλαισίου. Τοῦ πινακίου τούτου ἡ κοιλότης, ὁρατὴ ἐπὶ παλαιᾶς φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη (ἀριθμ. εὑρετηρίου 1674) (εἰκ. 3) ἐφράχθη ἀργότερον κατὰ γενομένην ὑπὸ τῶν περιοίκων ἐπισκευήν, καθ' ἣν συνεπληρώθη, ἐπὶ τῶν παλαιῶν εὐτυχῶς βάσεων καὶ ποδαρικῶν του, καὶ τὸ ὑπὲρ τὸ νότιον ἀέτωμα τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὑψούμενον ποτὲ κωδωνοστάσιον, οὗτινος αἱ βάσεις φαίνονται ὡσαύτως ἐπὶ τῆς μνημονευθείσης φωτογραφίας τοῦ Λαμπάκη (εἰκ. 3)·

Χαράγματα. παρὰ τὰς γεννήσεις τοῦ τοξωτοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας ὑπάρχουσι, κατὰ τὰ ὑφαψίδια, τὰ ἑξῆς χαράγματα: Ἐπὶ τῆς δυτικῆς, ἐσωτερικῶς: *Γεωργιος Ἀναγνώστη·* (εἰκ. 9). Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐρρίνου νῦ μεταξὺ τοῦ *ἀνὰ* καὶ τοῦ *γνώστη*. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν φαίνεται τόσον παλαιὰ—θὰ εἶναι πιθανῶς τῆς Τουρκοκρατίας—ὅσον ἡ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ αὐτοῦ ὑπερθύρου χαραχθεῖσα, ἣν παρέχει ἐν πανομοιοτύπῳ ἡ εἰκὼν 9, καὶ ἥτις λέγει:

Ἔτ(ους) ς´ωιθ ἤτοι ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6819, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ σωτήριον ἔτος 1310-11. Πρόκειται ἄρα γε περὶ τοῦ ἔτους κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἢ περὶ ἐνθυμήματος εὐλαβοῦς τινος προσκυνητοῦ ἐπισκεφθέντος αὐτὸν ἐν ἔτει 1310;

Χρονολογία κατασκευῆς. Ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα ἀντὶ πλινθίνων φέρουσι πώρινα τύμπανα καὶ πώρινα λοξότμητα πλαίσια, (εἰκ. 7) δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν θεωρήσωμεν ἀρχαιότερον τοῦ 12ου αἰῶνος[1]. Ἀλλὰ καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις τῶν δισέψιλον ὑποδηλοῖ 12ον ἢ καὶ 13ον αἰῶνα[2], μᾶλλον δὲ τὸν 13ον, ἂν συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῆς νοτίας θύρας, ὅπερ θὰ κατεσκευάσθη οὕτω κατὰ φράγκικην[3] πιθανῶς ἐπίδρασιν. Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας θύρας χαραχθεῖσα χρονολογία 1310-11, εἶναι πιθανώτερον ὅτι μᾶς παρέχει τὸν χρόνον τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Πάντως ἀποτελεῖ ἕνα terminum ante quem.

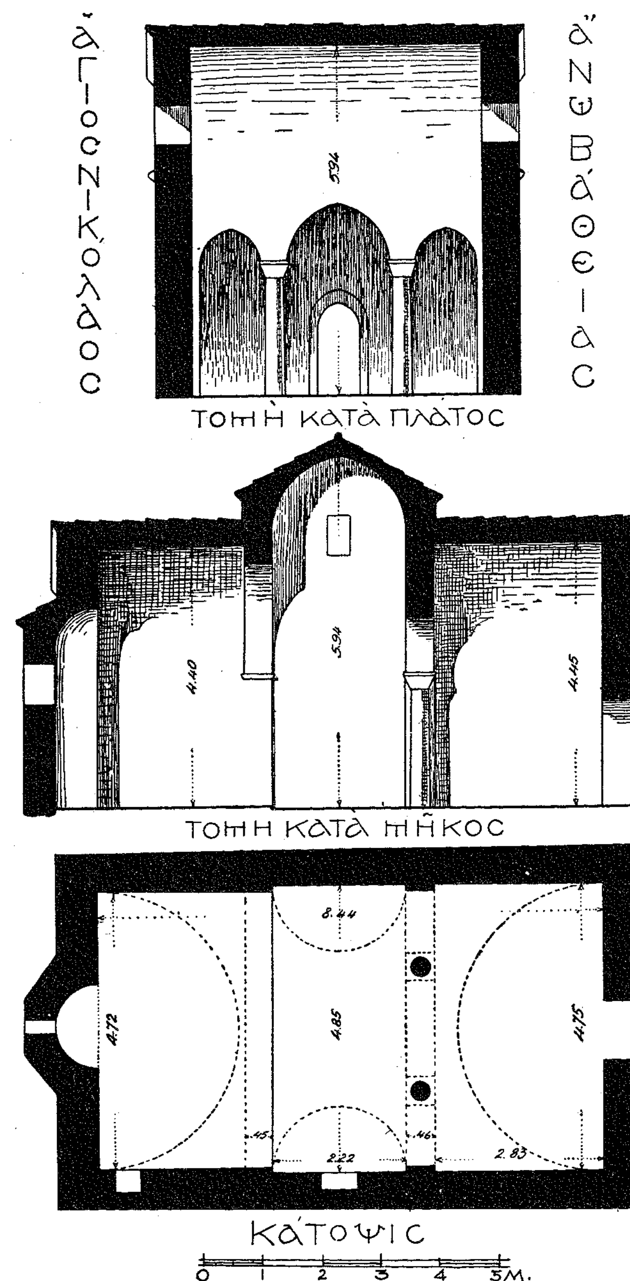
2. Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΗΣ ΑΝΩ ΒΑΘΕΙΑΣ

Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς καὶ ἡμισείας περίπου ὥρας πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τῆς Ἀμαρύνθου, εὑρίσκεται ἐπὶ ὑψώματος καὶ ἐντὸς δροσολούστου, ὑλομανοῦς περιοχῆς ἐκ πλατάνων καὶ κυπαρίσσων ἡ μικρὰ μονὴ τοῦ Ἁγ. Νικο-

[1] Πβλ. H. Megaw, Annual of the British School at Athens τ. XXXII σ. 123.

[2] Μέρμπακα Ἀργολίδος, Παρηγορήτισσα Ἄρτης κλπ.

[3] Ὁλόκληρος ἡ Εὔβοια κατείχετο ὡς γνωστὸν καθ' ὅλον τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὧν ἡγήθησαν ὁ Φλαμανδὸς Ἰάκωβος d'Avesnes καὶ οἱ ἐκ Βερώνης Λομβαρδοὶ ἱππόται Dalle Carceri. πβλ. Miller-Λάμπρου, Ἱστορίαν τῆς Φραγκοκρατίαν ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1909-10 τ. Α´ σ. 57 καὶ 70.

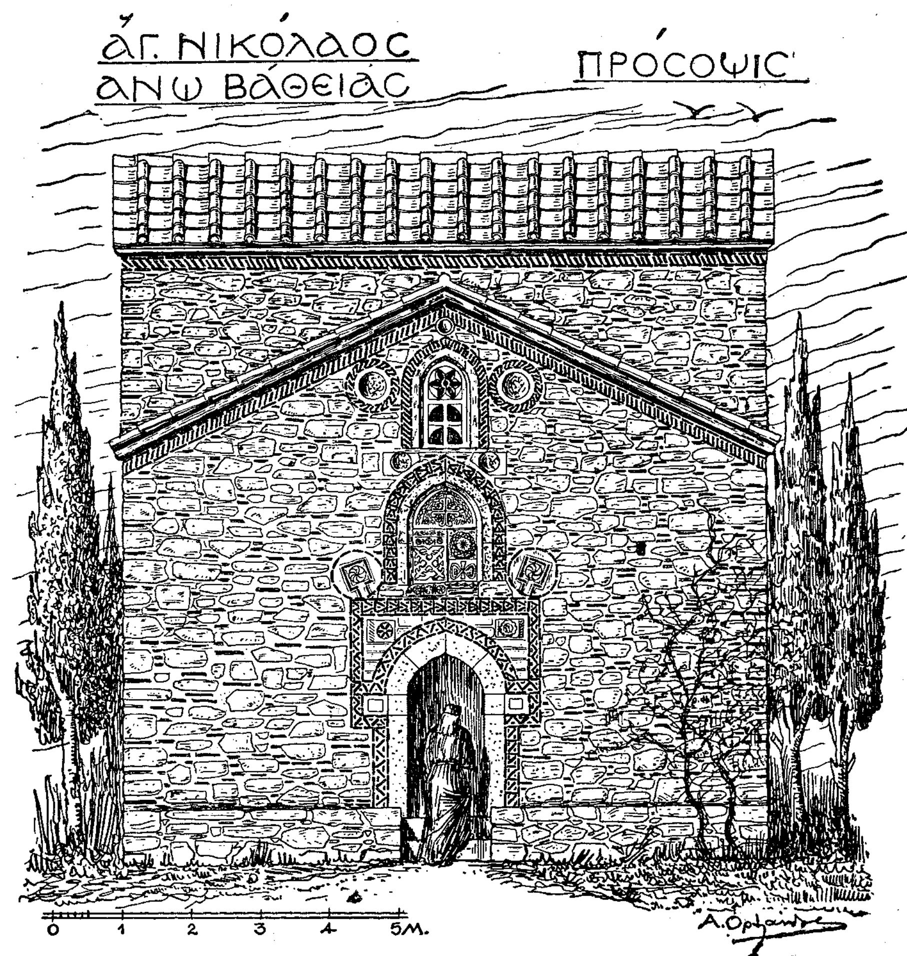
Εἰκ. 10. Κάτοψις καὶ τομαὶ ἁγ. Νικολάου Ἄνω Βάθειας.

λάου, ὀλίγον ἀπέχουσα τῆς παλαιᾶς Ἄνω Βάθειας. Ἡ σήμερον σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη μονὴ αὕτη διατηρεῖ ἐξωτερικῶς ἀνέπαφον τὸ καθολικόν της, ὅπερ τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Τὸ καθολικὸν τοῦτο παρουσιάζει εἰς τὴν γενικήν του διάταξιν τὸ σχέδιον μονοκλίτου σταυρεπιστέγου ναοῦ, τῆς Α, 1 κατηγορίας [1]. Ἔχει δηλαδὴ καὶ αὐτὸ (εἰκ. 10) σχῆμα ὀρθογωνικόν, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.17×9.80 μ. πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ὁποίου προβάλλει μία καὶ μόνη τρίπλευρος ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, τῆς κόγχης τῆς προθέσεως ἀνοιγομένης εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (εἰκ. 10). Τὸ ὀρθογώνιον αὐτὸ καλύπτεται ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ μιᾶς κατὰ μῆκος ἐλαφρῶς τεθλασμένης [2], κυλινδρικῆς καμάρας, διαμέτρου 4.75 καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 4.45 μ., ἀφ' ἑτέρου δὲ δι' ἄλλης κυλινδρικῆς καμάρας, πολὺ στενωτέρας, διαμέτρου 2.22 μ καὶ ὕψους εἰς τὴν κλεῖδα 5.94, διακοπτούσης τὴν πρώτην εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους της καὶ τοποθετημένης ὑψηλότερον. Ὁ τύπος αὐτὸς δὲν θὰ παρουσίαζε καμμίαν διαφορὰν ἀπὸ τὸν προηγουμένως ἐξετασθέντα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίτσας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν συνήθη τύπον Α, 1, ἂν δὲν ἐνεφάνιζεν ἓν νέον στοιχεῖον μὴ σημειωθὲν μέχρι τοῦδε εἰς οὐδεμίαν τῶν παραλλαγῶν σταυρεπιστέγων. Εἶναι δὲ τοῦτο ἓν τρίβηλον τύμπανον, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται ἐγκαρσίως κάτωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ πρώτου (δυτικοῦ) τμήματος τῆς κατὰ μῆκος κυλινδρικῆς καμάρας (εἰκ. 10). Συνίσταται δὲ τὸ τρίβηλον τοῦτο ἐκ δύο ἀρραβδώτων, μαρμαρίνων, κυλινδρικῶν κιόνων, διαμέτρου 0.34, στεφομένων ὑπὸ ἁπλῶν «τεκτονικῶν» ἤτοι κολουροπυραμιδοειδῶν κιονοκράνων, ὕψους 0.30, καὶ ὑποστηριζόντων τρία ὀξυκόρυφα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ δύο ἀπὸ τῶν τοίχων ἐλαφρῶς προβαλλουσῶν παραστάδων κενὰ (εἰκ. 10, ἄνω). Ἐκ τῶν τριῶν τόξων τοῦ τριβήλου τὸ μέσον εἶναι εὐρύτερον καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄκρων· διότι ἔχει ἄνοιγμα μὲν 1.67 μ., ἔναντι 1.03 μ. τῶν ἄκρων, ὕψος δ' ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 3.24 ἔναντι 2.83 μ. Αἱ παραστάδες ἐξέχουσαι τοῦ τοίχου μόνον 0,08 ἐχόυσι πλάτος ὅσον καὶ τὰ τόξα, 0.48 μ.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τὸν ὠφέλιμον χῶρον, τὸν ὁποῖον καταλαμβάνουν οἱ κίονες· ἔχει ὅμως ὡς ἀντιστάθμισμα ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι στηρίζεται καλύτερον ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι προσδίδει εἰς τὸ ἐσωτερικὸν μνημειωδεστέραν ὄψιν· διότι ὁ εἰσερχόμενος προσβλέπει τὸ ἱερὸν διὰ μέσου

[1] Ὅρα τὴν σημείωσιν 3 τῆς σελίδος 112.

[2] Εἰς τὴν κάτοψιν (εἰκ. 10) αἱ καμάραι ἐσημειώθησαν ἐκ παραδρομῆς ὡς ἡμικυκλικαί, ἐν ᾧ εἶναι πράγματι τεθλασμέναι, παρουσιάζουσαι εἰσέχουσαν εὐθεῖαν ἀκμὴν κατὰ τὴν κλεῖδα.

Εἰκ. 11. Ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

τῶν τριῶν καμαρῶν τοῦ τριβήλου [1]. Ἀλλὰ καὶ τὴν κλίμακα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου διαπλάσσει τὸ τρίβηλον πλέον ἀνάλογον πρὸς τὰς διαστάσεις του. Ὅτι δ' ἡ παρεμβολὴ τοῦ τριβήλου ἔγινε μᾶλλον δι' αἰσθητικοὺς ἢ διὰ λόγους

[1] Σημειώνω ἐνταῦθα, ὅτι ἐπιβίωσις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τριβήλου δὲν παρατηρεῖται μόνον εἰς βυζαντινοὺς ναούς, ὡς π. χ. εἰς τὸν παρὰ τὸ Κορωπὶ ἀδημοσίευτον ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος καὶ τὸν Ἅγ. Πέτρον παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ ΛΕ (1923) σ. 182 εἰκ. 12) ἀλλὰ καὶ εἰς ναοὺς τῆς Τουρκοκρατίας, ἐξ ὧν ἀναφέρω προχείρως τὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου παρὰ τὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρᾶ (Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. σ. 174 εἰκ. 6) καὶ τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἀγῶνος (Σωτηρίου Ἡμ. Μ. Ἑλλ. 1925 σ. 193 εἰκ. 8.

στερεότητος ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ὑπεστηρίχθη ἁπλῶς δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης κτισθείσης μὲ πάχος 0.30 εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 10, κατὰ μῆκος τομή), καὶ ἡ ὁποία σβύνει εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας.

Ἀλλ' ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μόνον λόγῳ τοῦ ἐσωτερικοῦ τριβήλου του, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς ἀφθόνου καὶ ἀξιολόγου κεραμίνης καὶ ἄλλης διακοσμήσεως τῆς τε προσόψεως αὐτοῦ καὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν του.

Ἂς θεωρήσωμεν ἐν πρώτοις τὴν πρόσοψιν. Αὕτη ἐκτισμένη διὰ πλακοειδῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων, διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μιᾶς στενῆς (0.73) καὶ πολὺ χαμηλῆς (1.58) θύρας, ἥτις περιβάλλεται ἀπὸ πωρίνους σταθμοὺς καὶ πώρινον τοξωτὸν ὑπέρθυρον σχηματιζόμενον διὰ τόξου ἐλαφρῶς διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 11). Τὸ πώρινον αὐτὸ πλαίσιον παρακολουθεῖται ἐξωτερικῶς ἀπὸ μίαν διακοσμητικὴν παρυφὴν πλάτους 0.12 σχηματιζομένην ἀπὸ 2 σειρὰς λεπτῶν εὐθυγράμμων πλίνθων (πάχ. 0.022) μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται εἰς σχῆμα ζίγκ-ζάγκ ἢ ἄλλο λοξαὶ πλίνθοι, εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ φυτεύονται μικρὰ τριγωνικὰ πλινθία (εἰκ. 11). Τὸ ὑπέρθυρον εἰδικῶς φέρει ἐξωτερικῶς πλὴν τῆς παρυφῆς καὶ πλατύτερον (1.82) ὀρθογώνιον πλαίσιον μὲ ὁμοίαν περίπου καὶ ἡ παρυφὴ πλινθίνην διακόσμησιν (εἰκ. 11, 12) καὶ μεγάλους, (0.50) διαγωνίως τοποθετημένους πλινθίνους κύκλους κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 11) περιβάλλοντας τετράγωνα πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὑρίσκονται πώρινοι, ἀνάγλυφοι πυροστρόβιλοι (εἰκ. 11). Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου καὶ τῆς παρυφῆς τριγωνικὰ κενὰ ἐνετειχίσθησαν πώρινοι ἀνάγλυφοι ῥόδακες, εἷς πολύφυλλος δεξιᾷ καὶ εἷς ἑξάφυλλος ἀριστερᾷ (εἰκ. 11).

Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ θυρώματος κατεσκευάσθη ἀβαθὴς διακοσμητικὴ κόγχη, πλάτους 1,18, μὲ ὑπέρθυρον τόξον διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 12). Ὅπως δὲ ἡ θύρα οὕτω καὶ αὕτη περιβάλλεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ πωρίνου πλαισίου, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ πλινθίνης ζώνης, πλάτους 0,12, μὲ πλίνθινα τεμάχια διατεταγμένα ἐν σχήματι χῖ. Τὸ τύμπανον τῆς κόγχης πληροῦται διὰ πωρίνων ἀναγλύφων ῥοδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων (εἰκ. 11, 12). Ἑκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς κόγχης εἶναι ἐντειχισμένα δύο μικρασιατικὰ («ρόδια») πινάκια.

Τέλος ὑπεράνω τῆς κόγχης ἤτοι εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ ἀετώματος ἀνοίγεται παράθυρον περιβαλλόμενον καὶ αὐτὸ ὑπὸ ἑνὸς πωρίνου καὶ ἑνὸς πλινθίνου πλαισίου, τοῦ ὁποίου τὸ πώρινον τύμπανον διατρυπᾶται κάτω μὲν ὑπὸ σχήματος σταυροῦ ἄνω δὲ ὑπὸ ῥόδακος (εἰκ. 11). Ἑκατέρωθεν τοῦ

παραθύρου ἦσαν ἐντειχισμένα δύο μεγάλα (0.36) πινάκια, (εἰκ. 11 καὶ 12) περιβαλλόμενα καὶ αὐτὰ ὑπὸ πλινθίνου τροχοειδοῦς πλαισίου (συνολικὴ διάμετρος 0.51-0.53).

Τὴν πρόσοψιν ὡς καὶ τὰς λοιπὰς πλευρὰς στέφει πώρινον, λοξότμητον

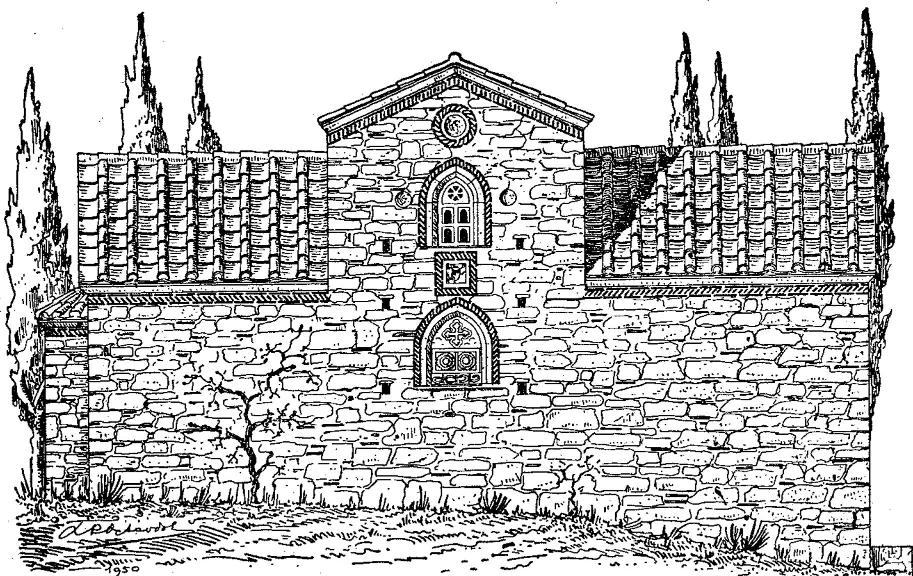
Εἰκ. 12. Τμῆμα τῆς προσόψεως καὶ νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

γεῖσον κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἐτέθη, ἐν εἴδει ζωφόρου, πλινθίνη ταινία μὲ λοξῶς τεθειμένα τεμάχια πλίνθων (εἰκ. 11).

Πλὴν δὲ τῆς προσόψεως καὶ αἱ μακραὶ πλευραὶ δὲν ἔμειναν ἀκόσμητοι μάλιστα δ' ἡ βόρειος (εἰκ. 13), ἥτις παρουσιάζει κάτω μὲν ἀβαθῆ κόγχην μετὰ τοξωτοῦ, διπλῆς καμπυλότητος ὑπερθύρου, ὑπεράνω δ' αὐτῆς διακοσμητικὸν τετράγωνον. Ἔτι ἀνωτέρω ἀνοίγεται παράθυρον ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς προσόψεως, διαφέρον δὲ μόνον κατὰ τὸ σχέδιον τοῦ φεγγίτου. Τέλος εὐθὺς ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει κυκλικὸν πινάκιον περικλειόμενον ἐντὸς τροχοειδοῦς, πλινθίνου περιβλήματος (διαμ. 0.55). Δύο ἄλλα μικρότερα (διαμ. 0.20) πινάκια εἶνε ἐντειχισμένα ἑκατέρωθεν τῶν γεννήσεων τοῦ παραθύρου (εἰκ. 13).

Τὸ πώρινον τύμπανον τῆς κατωτάτης διακοσμητικῆς κόγχης πληροῦται δι' ἀναγλύφων σταυρῶν, πολυφύλλων ροδάκων καὶ ἄλλων κοσμημάτων. Τὸ ὁλικὸν πλάτος της εἶναι 1.07, τὸ δὲ μέχρι τῆς κορυφῆς ὕψος της 1.10 μ.

Τὸ ἐσωτερικόν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ἄλλοτε κατάγραφον, διατηρεῖ σήμερον ὀλίγας μόνον καὶ πολὺ ἀμαυρὰς τοιχογραφίας, διασώζει ὅμως εὐτυχῶς, ἂν καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα κατεστραμμένην, τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφήν,

Εἰκ. 13. Ἡ βόρειος ὄψις τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ἥτις ἐγράφη εἰς τὸν βόρειον τοῖχον, κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Ἰδοὺ τὸ κείμενον αὐτῆς:

† *Ἀνιστορήθει ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς τοῦ ἐν ἁ-*
γίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ ἐν Μοίρις
τοῦ θαυματουργοῦ καὶ διὰ σινδρομῆ[ς καὶ] ἐξό-
δου Δαβὴδ ἱερομονάχου καὶ καθειγουμενου κὺρ
Νεοφήτου καὶ Παρθενείου ἱερομονάχου κιο[βίτου ;]
καὶ τῶν [λοιπῶν] μοναχῶν καὶ παταίρων· ἔτη δὲ ε. ρηθη
νο . . . . κὺρ Κίρηλος τῇ ἐκ
. . . . τῇ βασιλῆδι τῶν πόλαιον
. . . . κυρ Ιοάσαφ . . . . θίων
. . . . ντου . . . .

Δυστυχῶς δὲν σώζεται ἡ σχετικὴ χρονολογία τῆς ἀνιστορήσεως. Δυνάμεθα ὅμως ἴσως νὰ βοηθηθῶμεν σχετικῶς ἐκ τῶν εἰς τὸν 7ον καὶ 8ον στίχον

διασωθεισῶν λέξεων *κὺρ Ἰοάσαφ* καὶ *τῇ βασιλῆδι τῶν πόλαιων* (=Κωνσταντινουπόλει). Ἂν δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ, τότε ἡ ἀνιστόρησις τοῦ ναοῦ θὰ ἔγινε εἴτε ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ Α' τοῦ Κόκκα (1464-1466) εἴτε, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, ἐπὶ Ἰωάσαφ τοῦ Β', τοῦ μεγαλοπρεποῦς (1555-1565).

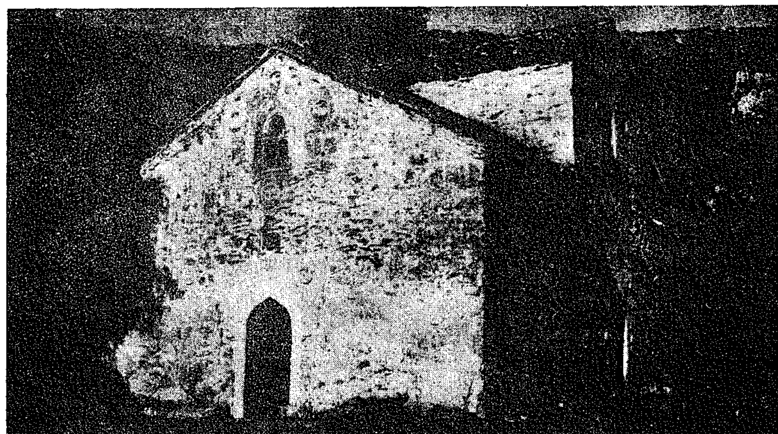
Πάντως καὶ τὸ σύστημα τῆς τοιχοδομίας καὶ τὰ διπλῆς καμπυλότητος τόξα (τῆς θύρας, τῶν κογχῶν καὶ τῶν παραθύρων) καὶ οἱ πολύφυλλοι ἀνάγλυπτοι ρόδακες καὶ τὰ ἄφθονα μικρασιατικὰ πινάκια, ἅτινα ἐκόσμουν τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας, μαρτυροῦσι σαφῶς, ὅτι πρόκειται περὶ κτίσματος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἐπιμελείας τῆς ἐκτελέσεως καὶ ἰδίᾳ τῆς διακοσμήσεως, ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὸν 16ον αἰῶνα καὶ οὐχὶ τοὺς ὑστερωτέρους, ὅτε αἱ χριστιανικαὶ κοινότητες ἦσαν πτωχότεραι καὶ ὑφίσταντο περισσοτέρους διωγμοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων δυναστῶν.

3. Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ

Τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων (6.21×9.94) καὶ τοῦ αὐτοῦ μονοκλίτου τύπου (Α, 1) πρὸς τὸν Ἅγ. Νικόλαον εἶναι καὶ τρίτος σταυρεπίστεγος ναός, ὁ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (εἰκ. 14), κείμενος ἡμίσειαν περίπου ὥραν νοτίως τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἐντὸς δενδροφύτου κλιτύος τῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος. Καλύπτεται καὶ αὐτὸς διὰ μιᾶς κατὰ μῆκος, ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας, διαμέτρου 4,89 καὶ ὕψους 4.61 διακοπτομένης κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους της ὑπὸ ἄλλης στενωτέρας, ἐγκαρσίας, διαμέτρου 2.83 μ., τοποθετημένης ὑψηλότερον. Ὅπως δ' ὁ Ἅγ. Νικόλαος, οὕτω καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ φέρει ἐσωτερικῶς ἐγκάρσιον τρίβηλον, ὄχι ὅμως ἓν μόνον, ὡς ὁ Ἅγ. Νικόλαος, ἀλλὰ δύο (εἰκ. 15) τοποθετημένα ἀντιστοίχως κάτωθεν τῶν μακρῶν τοίχων τῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Φέρει δὲ πρὸς τούτοις ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἐνισχυτικὴν ζώνην εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας (εἰκ. 15). Οὕτω βλέπων τις τὴν κάτοψιν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς νομίζει, ὅτι πρόκειται περὶ τρικλίτου σταυρεπιστέγου ἢ τετρακιονίου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου, ἐν ᾧ, πράγματι, πρόκειται περὶ μονοκλίτου σταυρεπιστέγου μετὰ δύο ἐγκαρσίων τριβήλων. Οἱ κίονες τῶν τριβήλων αὐτῶν εἶναι καὶ ἐδῶ μαρμάρινοι καὶ ἀρράβδωτοι, διαμ. 0.34, στέφονται δ' ὑπὸ ἁπλουστέρων, κυβοσχήμων κιονοκράνων στηριζόντων τὰ τρία τεθλασμένα τόξα τοῦ τριβήλου τὰ γεφυροῦντα τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων καὶ τῶν τοίχων κενά. Καὶ ἐδῶ ἐπίσης τὰ μέσα ἀνοίγματα τῶν τριβήλων εἶναι πλατύτερα τῶν ἄκρων (1.78: 1.23 μ.), τουτ' αὐτὸ δὲ συμβαίνει καὶ διὰ τὸ ὕψος (3.20: 2.72 μ.). Παραστάδες ὅμως ἐδῶ δὲν ὑπάρχουν εἰς τοὺς τοίχους καὶ οὕτω τὰ τόξα δὲν σβύνουν τόσον ὀργανικῶς ἐπὶ τῶν τοίχων.

Μεγάλη ἐπίσης ὁμοιότης ὑφίσταται καὶ ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν τῆς

δι' ἀργῶν λίθων καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ἐκτισμένης προσόψεως. Οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ ἐν τῷ μέσῳ θύρα περιβάλλεται πάλιν ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου μετὰ δικέντρου τοξωτοῦ ὑπερθύρου καὶ εὐρυτέρου, ὀρθογωνίου, πλινθίνου πλαισίου, ὅπερ ὅμως ἐδῶ δὲν φέρει τοὺς διαγωνίως τοποθετημένους κύκλους τοῦ πλαισίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Δὲν λείπουσιν ὅμως καὶ ἐδῶ καὶ οἱ ἀνάγλυφοι ῥόδακες—ἑξάφυλλος καὶ πολύφυλ-

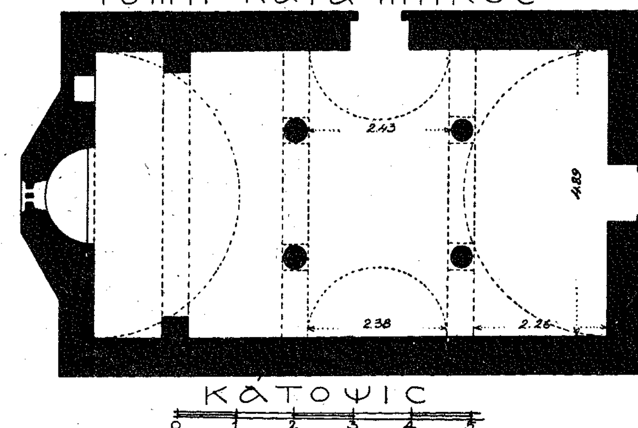
Εἰκ. 14. Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς, τοποθεσίας Ἀγλέφερος, ἀπὸ ΒΔ.

λος. Τουναντίον παρελείφθη ἐνταῦθα ἡ ὑπεράνω τῆς θύρας διακοσμητικὴ κόγχη, ἀντικατασταθεῖσα ἐδῶ δι' ἁπλοῦ κυκλικοῦ, πλινθίνου κοσμήματος περιβάλλοντος μαρμάρινον δίσκον φέροντα γεγλυμμένον σταυρὸν εἰς τὰ κάτω διαμερίσματα τοῦ ὁποίου εἶναι λαξευμένα τὰ γνωστὰ ἀποκαλυπτικὰ στοιχεῖα Α καὶ Ω. Τέλος εὐθὺς κάτωθεν τῆς κορυφῆς τῆς δικλινοῦς στέγης ὑπάρχει καὶ ἐδῶ παράθυρον μὲ τόξα διπλῆς καμπυλότητος, περιβαλλόμενον ὑπὸ πωρίνου ἐσωτερικῶς καὶ πλινθίνου ἐξωτερικῶς πλαισίου καὶ φέρον ἐσωτερικῶς διάτρητον πώρινον τύμπανον μὲ σχέδια. Ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τούτου ὑπάρχουσι καὶ ἐδῶ ἐντειχισμένα δύο μεγάλα πινάκια (fayences) περιβαλλόμενα ὑπὸ τροχοειδοῦς πλινθίνου κοσμήματος, τρίτον δὲ πινάκιον μικρότερον εὕρηται ἀκριβῶς ὑπὲρ τὴν κορυφὴν τοῦ παραθύρου.

Κάτωθεν τῶν κεκλιμένων γείσων τοῦ ἀετώματος τρέχει καὶ ἐδῶ ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὸν ἅγ. Νικόλαον διακοσμητικὴ ταινία, συνισταμένη ἐκ σειρᾶς λοξῶς τεθειμένων τεμαχίων πλίνθων. Γενικῶς ἡ κεραμίνη διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς δὲν παρουσιάζει τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς τοῦ ἅγ. Νικολάου, τὴν ὁποίαν προφανῶς ἀντιγράφει, ὡς κάμνει καὶ διὰ τὰς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν, ἔνθα ὅμως, ὁ πρωτομαΐστωρ της ἠθέλησε νὰ νεωτερίσῃ διπλασιάσας τὸ τρίβηλον εἴτε χάριν συμμετρίας εἴτε

Εἰκ. 15. Κάτοψις καὶ τομαὶ ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς τοποθεσίας Ἀγλέφερος.

κατ' ἀπομίμησιν τῶν τετρακιονίων ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνταῦθα χρέη τρούλλου ἐκτελεῖ ὁλόκληρος ἡ ἐγκαρσία καμάρα. Πάντως ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατά τινα ἔτη μεταγενεστέρα τοῦ ἁγ. Νικολάου.

* * *

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων τριῶν σταυρεπιστέγων ναῶν ὑπάρχουσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βάθειας καὶ δύο ἄλλοι μικρότεροι σταυρεπίστεγοι, κείμενοι ἓν περίπου χιλιόμετρον ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου, εἰς θέσιν Γεράνι ἢ Παλαιοχώρια, ἐπὶ βραχώδους γλώσσης εἰσδυούσης εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ Εὐβοϊκοῦ.

Οἱ δύο αὐτοὶ ναοί, ἀπέχοντες ἀλλήλων ἑκατοντάδα περίπου μέτρων, τιμῶνται ὁ μὲν εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὁ δὲ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος. Ὁ πρῶτος ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 4,45×6,85, καὶ ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ, εἶναι δὲ προσανατολισμένος πρὸς βορρᾶν, προφανῶς λόγῳ τῆς φυσικῆς διαπλάσεως τῆς βραχώδους γλώσσης, εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας ὑψοῦται. Ἡ ἐγκαρσία καμάρα του πίπτει περίπου εἰς τὸ μέσον τοῦ μήκους, εἶναι δὲ κατὰ 1.80 ὑψηλοτέρα τῆς κατὰ μῆκος (4.20-6.00).

Εἰς τὴν ἀπέναντι τοῦ ἱεροῦ στενὴν πλευρὰν εἰσόδου διατηροῦνται λείψανα τῶν γεννήσεων δύο τόξων ἐκ πωρολίθου, ἅτινα θὰ ἐσχημάτιζον μὴ ὑπάρχον σήμερον προστῷον.

Ὁ δεύτερος ναὸς (Μεταμορφώσεως), κείμενος Ν.Α τοῦ πρώτου, εἶναι κανονικῶς προσανατολισμένος καὶ ἔχει ἐξωτερικὰς διαστάσεις 5.30×8.05 καὶ τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ. Εἶναι ἐκτισμένος διὰ μεγάλων καὶ μικρῶν λίθων. Οἱ μεγάλοι θὰ ἐλήφθησαν πιθανώτατα ἐξ ἀρχαίου τινος κτηρίου τῆς Ἀμαρύνθου. Εἷς ἐξ αὐτῶν, ἐντειχισμένος εἰς τὴν πρόσοψιν, μετρεῖ 0,72×0,95. Ἡ ἐγκαρσία καμάρα του εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὸν δυτικὸν ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον (2.40-2.65), ἔχει δὲ ὕψος 4.80 ἤτοι κατὰ 1.40 μεγαλύτερον τῆς κατὰ μῆκος (3.40).

Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν δύο ἀνωτέρω ναῶν δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβῶς. Πάντως θὰ εἶναι ἀμφότεροι μεταγενέστεροι τοῦ 14ου αἰῶνος.

ΤΟ ΠΑΡΑ ΤΟ ΑΛΙΒΕΡΙ ΜΕΤΟΧΙΟΝ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

Εἰς τὴν μεταξὺ Βάθειας καὶ Ἀλιβερίου μεσόγειον περιοχὴν ὠρθοῦτο, ἀκόμη μέχρι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μεταξὺ ἄλλων σταυρεπιστέγων [1] καὶ τετρακιονίων [2] ναῶν καὶ εἷς μικρός, ἀλλὰ πολὺ παλαιός, τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Στειριώτου. Πέριξ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοῦ ναοῦ, ὅστις ἐτύγχανε μετόχιον τῆς μεγάλης μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος [3], συνεπήχθη ἀργότερον πρὸς Β. τοῦ Ἀλιβερίου ὁλόκληρον χωρίον, ὀνομασθὲν καὶ αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ναοῦ Ἅγιος Λουκᾶς. Δυστυχῶς τὸ σπουδαῖον αὐτὸ βυζαντινὸν μνημεῖον κατηδαφίσθη ἐκ θεμελίων τὸ 1874, ἵνα ἐπὶ τῆς θέσεώς του ἀνεγερθῇ ὁ σήμερον ὑφιστάμενος, ὀγκώδης καὶ ἀκαλαίσθητος ναός, ὅστις ἀπὸ τὸν παλαιὸν ἐκληρονόμησε μόνον τὸ ὄνομα.

Ποῖον ἦτο τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ γνωρίζωμεν, λόγῳ τῆς παντελοῦς καταστροφῆς του. Τοῦτο μόνον ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω παρὰ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ 98ετοῦς (τὸ 1950) γέροντος Δημητρίου Λιμάξη: ὅτι ὁ παλαιὸς ναός, ἡμιηρειπωμένος κατὰ τὸ 1874, «εἶχε κουμπὲν καὶ μέσα μαρμάρινες κολῶνες». Δὲν εἶναι ἀπίθανον μία μαρμαρίνη ἰωνικὴ βάσις (ὕψ. 0.18 καὶ ἄνω διαμέτρου 0,408) καὶ ἓν μαρμάρινον κορινθιακὸν κιονόκρανον, μὲ 8 φύλλα ἀκάνθης κάτω καὶ 16 φύλλα καλάμου ἄνω (ὕψ. 0.32. κάτω διαμέτρου 0.235 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0.40 μ.) νὰ προέρχωνται ἐκ τῶν κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Τὰ δύο ταῦτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη προέρχονται ἀναμφιβόλως ἐξ ἀρχαίου τινὸς ρωμαϊκοῦ ἢ παλαιοχριστιανικοῦ κτηρίου, ἀλλὰ θὰ ἐχρησιμοποιήθησαν, ὡς συχνότατα ἄλλως τε ἐγίνετο, καὶ εἰς τὸν βυζαντινὸν ναόν. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει, ὅτι ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου, στηριζομένου ἐπὶ 2 ἢ 4 κιόνων.

Ἂν ὅμως ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως οὐδὲν ἄλλο περὶ τοῦ ναοῦ δυνά-

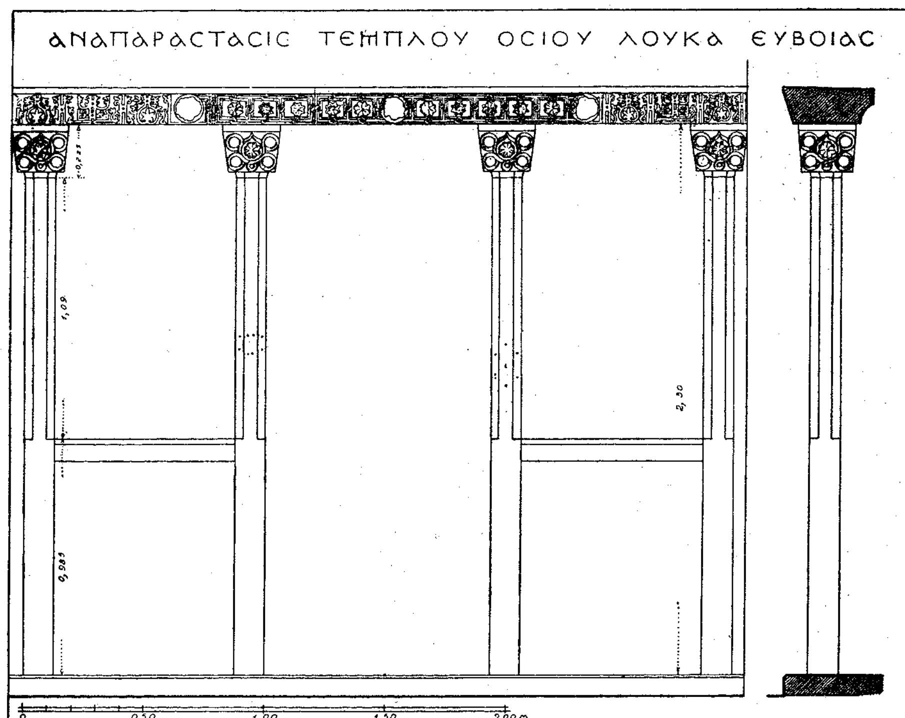
[1] Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ πλήρης ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, διαστάσεων 5.30×8.14 μ., κείμενος ¾ τῆς ὥρας ΒΑ τοῦ ἁγ. Λουκᾶ.

[2] Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ ναὸς τοῦ ἁγ. Νικολάου εἰς Κορακιὲς (διαστ. 7,07×9,02), τοῦ ὁποίου, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ κτίσας τὴν νέαν ἐκκλησίαν τοῦ ἁγ. Λουκᾶ Γ. Μήλιος, ἀφήρεσε τοὺς ἐλλείποντας σήμερον δύο δυτικοὺς κίονας.

[3] Γ. Κρέμου, Φωκικὰ τ. 2 σ. 240.

μεθα νὰ προσθέσωμεν ὅμως πολλὰ πληροφορούμεθα περὶ τοῦ γλυπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου καὶ τοῦ χρόνου τῆς κτίσεως αὐτοῦ ἐξ ἀναγλύφων τεμαχίων καὶ ἐπιγραφῶν, ἐντειχισμένων εἴς τε τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς παρειὰς τῆς νέας ἐκκλησίας καὶ τῶν πέριξ κτισμάτων. Μὲ τούτων δ' ἀκριβῶς τὴν ἐξέτασιν θ' ἀσχοληθῶμεν ἀμέσως, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν γλυπτῶν [1].

Διακοσμητικὰ γλυπτά. Ἐκ τῶν μαρμαρίνων διακοσμητικῶν γλυπτῶν τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἄλλα μὲν ἀπόκεινται ἐλεύθερα εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ,

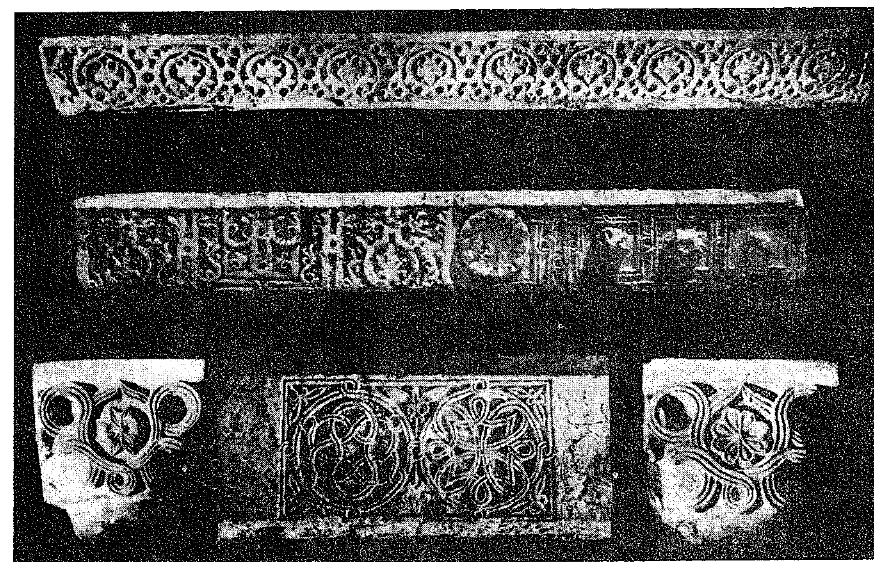
Εἰκ. 1. Ἀναπαράστασις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ Εὐβοίας.

ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτοῦ ὄψεις — ἰδίᾳ τὴν δυτικὴν — ἄλλα εὑρίσκονται ἐσωτερικῶς παρὰ τὸν νάρθηκα καὶ τέλος ἄλλα εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ παρὰ τὸ ἱερὸν τῆς νέας ἐκκλησίας εὑρισκομένου ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου.

Ἐκ τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν γλυπτῶν τὰ πλεῖστα ἀνήκουσιν εἰς τὸ

[1] Τὰ γλυπτὰ τοῦ ἁγ. Λουκᾶ εἶχον παρατηρηθῆ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1932 ὑπὸ τοῦ κ. Νικ. Καλογεροπούλου, ὅστις ὅμως δὲν τὰ περιέγραψεν εἰς τὴν συνοπτικήν του ἔκθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν ἐφημερίδα Ἑστίαν τῆς 10ης Σεπτ. 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

μαρμάρινον τέμπλον τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖον δύναται δι' αὐτῶν ν' ἀποκατασταθῇ σχεδὸν εἰς τὸ ἄρτιον. Πράγματι εἰς μὲν τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ εὑρίσκονται ἐντειχισμένοι ἐσωτερικῶς οἱ κιονίσκοι του, εἰς δὲ τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ προαύλιον τεμάχια τῶν θωρακίων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου. Καὶ οἱ μὲν κιονίσκοι, ὧν διετηρήθησαν δύο (εἰκ. 1), ἀποτελοῦνται, ὡς συνήθως, κάτω μὲν ἐξ ἀκοσμήτων τετραγώνων πεσσῶν, ὕψους—0.985 μ. καὶ διατομῆς 0.125×0.125 μ., ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, ὕψ. 1.09 μ. Τὸ μάρμαρόν των δὲν εἶναι ἐντελῶς λευκὸν ἀλλ' ὑπέρυθρον καὶ ἐνιαχοῦ ὑποκύανον. Ἄξιον σημειώ-

Εἰκ. 2. Ἄνω: ὑπέρθυρον μικρᾶς θύρας. Κάτω: ἐπιστύλια καὶ κιονόκρανα τοῦ τέμπλου.

σεως εἶναι, ὅτι τρεῖς συνεχόμεναι πλευραὶ τῶν ὀκταγωνικῶν κιονίσκων παρουσιάζουν, περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, κυκλικὰς ὀπάς, προωρισμένας ἀναμφιβόλως διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικῶν σταυρῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐγίνετο συνηθέστατα, ἤδη ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς [1].

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κορμοὺς τὰ ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου μαρμάρινα κιονόκρανά των εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου· ἔχουσι δὲ ταῦτα σχῆμα κυβικόν, μὲ ἐλαφρὰν πρὸς τὰ κάτω μείωσιν (εἰκ. 2, κάτω) συνενούμενα πρὸς τὸν ὀκτάγωνον κιονίσκον διὰ κοίλου, ὀκταγώνου ὑποτραχηλίου. Ἡ πλευρὰ τοῦ ἄβα-

[1] Οὕτω π. χ. εἰς ἕνα τῶν ἀρραβδώτων κορμῶν τῆς πεντακλίτου βασιλικῆς «Ἀλκίσονος», τῆς Νικοπόλεως, παρατηρεῖται σταυρόσχημον λάξευμα καὶ ὀπαὶ διὰ τὴν προσήλωσιν μεταλλικοῦ σταυροῦ.

κος τῶν κιονοκράνων μετρεῖ 0.238, τὸ δὲ ὁλικόν των ὕψος 0.225 μ. Κατὰ ταῦτα τὸ ὁλικὸν ὕψος κορμοῦ καὶ κιονοκράνου ἦτο—0.985+1.09+0.225= 2.30 μ. Αἱ τέσσαρες πλευραὶ τοῦ κιονοκράνου διακοσμοῦνται διὰ συμπλέγματος διμερῶν ταινιῶν, αἵτινες κατὰ μὲν τὰς 4 γωνίας ἑκάστης πλευρᾶς, σχηματίζουν μεγάλους, ἰσχυρῶς διατρήτους κύκλους, κατὰ δὲ τὸ μέσον τῆς κάτω πλευρᾶς ἕνα πέμπτον μικρότερον κόμβον. Τὸ κέντρον τοῦ ὅλου συμπλέγματος κατελάμβανεν ὀκτάφυλλος λίαν ἔξεργος ἢ καὶ κοῖλος ῥόδαξ. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ κιονοκράνου δὲν εἶναι νέος· τὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς εἴς τε τὸ Καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος[1] καὶ τὴν Ἁγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτη[2], ναοὺς ἀμφοτέρους τοῦ 11ου αἰῶνος.

Ἀπὸ τὰ ὑπεράνω τῶν κιόνων ἐπιστύλια διετηρήθησαν δύο τεμάχια· τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 2, ἐν τῷ μέσῳ) κεῖται πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, τὸ δὲ δεύτερον (Εἰκ. 3) εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν ποδιὰν ἑνὸς τῶν παραθύρων τῆς προσόψεως. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ ἐπιστυλίων τέμπλου μαρτυρεῖ οὐ μόνον ἡ τομή των, ἥτις παρουσιάζει ἐμπρὸς μὲν λοξὴν τμῆσιν, ὀπίσω δ' ἐλάττωσιν τοῦ πάχους, ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις του καὶ ἰδίᾳ τὸ πλάτος τῆς κάτω πλευρᾶς του (0.28), ὅπερ ταιριάζει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ἄβακος τῶν κιονοκράνων, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔβαινεν. Ἂν δὲ ὑπῆρχε καὶ σκιὰ ἀμφιβολίας περὶ τῆς ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου προελεύσεώς των, ταύτην διαλύει ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν[3], ὕπαρξις ἀναγλύφου κοσμήματος ἀπαρτιζομένου ἐκ δύο ἐφαπτομένων κύκλων πληρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ λημνίσκων ἢ ἄλλων ποικιλοσχήμων πλεγμάτων (εἰκ. 2, κάτω). Ὡς δὲ εἶναι γνωστόν, τοιαῦτα κοσμήματα ἐλαξεύοντο συνήθως εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τῶν ἐπιστυλίων κατὰ τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα, ἅτινα ἦσαν ὁρατά, ἐπειδὴ δὲν ἐτοποθετοῦντο ἐκεῖ εἰκόνες, ὡς ἀργότερον. Τὸ μῆκος τοῦ τεμαχίου τούτου εἶναι 1.26 μ. Ἡ προσθία του κεκλιμένη ἐπιφάνεια κοσμεῖται διὰ δύο εἰδῶν κοσμημάτων, ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν διὰ «ἠνθισμένων» κουφικῶν, ἐπιπεδογλύφως εἰργασμένων (εἰκ. 2), δεξιᾷ δὲ διὰ τετραγώνων σχημάτων συμπλεκομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων ζωηρῶς ἔξεργα ὁλόσωμα «κομβία». Τὰ δύο ταῦτα εἴδη τῆς διακοσμήσεως χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλου κυκλικοῦ διατρήτου «κομβίου», ὅπερ, λόγῳ τοῦ εὐθραύστου του, κατεστράφη (εἰκ. 2) δεικνῦον μόνον τὴν ἐσωτερικήν, ἀδρῶς εἰργασμένην, κοιλότητά του. Ὁμοίας ἀκριβῶς διαστάσεις ἤτοι ὕψος 0.157 καὶ πρὸ πάντων ὁμοίαν ἀκριβῶς διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ τὸ κατὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ νέου ναοῦ ἐντειχισμένον δεύτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου, μήκους 1.83 μ. (εἰκ. 3). Φέρει δηλ. καὶ αὐτὸ δεξιᾷ μὲν τὴν ἐξ ἠνθι-

[1] Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris in Phocis, London 1901, (πίν. 22).

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε' (1939 - 40) σ. 13 εἰκ. 10.

[3] Διότι τοῦ δευτέρου ἡ κάτω ἐπιφάνεια δὲν φαίνεται, λόγῳ τῆς ἐντειχίσεώς του

σμένων κουφικῶν (coufique fleuri) ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, ἣν ἀκολουθεῖ τὸ μέγα διάτρητον «κομβίον» καὶ ἔπειτα σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερα ὁλόσωμα (massifs) «κομβία». Ἐὰν τοποθετήσωμεν τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ἐπιστύλια τὸ ἓν παρὰ τὸ ἄλλο, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ σύνολον ἀποβαίνει ἀπολύτως συμμετρικὸν ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν (εἰκ. 1). Πράγματι οὕτω εἰς τὰ δύο μὲν ἄκρα παρουσιάζεται ὅμοιον ἀκριβῶς καὶ ἰσόμηκες τὸ κουφικὸν κόσμημα, μεταξὺ δὲ παρεμβάλλονται τρία ἐν ὅλῳ μεγάλα διάτρητα κομβία, ὧν ἕκαστον χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ἄλλου διὰ πέντε τετραγώνων, περικλειόντων μικρότερα ὁλόσωμα κομβία. Τὸ ἄθροισμα τῶν μηκῶν τῶν 2 ἐπιστυλίων εἶναι 3.09 μ.

Εἰκ. 3. Ἕτερον τεμάχιον ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.

τόση ἄρα πρέπει νὰ ἦτο καὶ ἡ διάμετρος τῆς μέσης ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας ἦτο τοποθετημένον τὸ τέμπλον. Δοθείσης δὲ τῆς διαμέτρου ταύτης προκύπτει, ὅτι καὶ ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἦτο τρία περίπου μέτρα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν κιονίσκων, ἡ θέσις τοῦ ἐπὶ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ ἐπιστυλίου κοσμήματος (εἰκ. 2, κάτω) ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν τέσσαρας ἐν συνόλῳ κιονίσκους, ἤτοι δύο ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο κατὰ τ' ἄκρα. Τέλος ἀπὸ τὰ κλείοντα κάτω τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενὰ θωράκια ἓν εἶναι ἐντειχισμένον ὑψηλὰ εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ μοῦ ἦτο ἀπρόσιτον εἰς καταμέτρησιν. Κατ' ἐκτίμησιν αἱ διαστάσεις του εἶναι 1.00×0.75, αἵτινες ταιριάζουν πρὸς τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων κενά. Τὸ θωράκιον λοιπὸν αὐτὸ παρουσιάζει ἐμπρὸς ῥόμβον ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου, περιβάλλοντα δὲ μέγαν πολύφυλλον ῥόδακα. Τὰ μεταξὺ τοῦ ὀρθογωνίου καὶ τοῦ ῥόμβου καταλειπόμενα τρίγωνα πληροῦσιν ἄνω μὲν πτηνά, ἀπὸ τοῦ ῥάμφους τῶν ὁποίων κρέμαται φύλλωμα, κάτω δὲ ῥόδακες ἑξάφυλλοι καὶ παρ' αὐτοὺς πτηνάρια.

Πλὴν τῶν γλυπτῶν τοῦ τέμπλου εὑρίσκονται εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐντειχισμέναι δύο λοξότμητοι ταινίαι ὕψους 0.09 μ. Ἀμφότεραι κοσμοῦνται δι' ὡραίου ἐπιπεδογλύφου κοσμήματος ἐκ πολλαπλῶς ἀναδιπλουμένων ἀνθεμίων (εἰκ. 2, ἄνω). Τὸ μῆκος τῆς μὲν ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐντειχισμένης ταινίας εἶναι 1.03 μ. τῆς δ' ἐν τῷ ἐσωτερικῷ 0.965. Εἰς τὸ ἕτερον τῶν ἄκρων τοῦ κοσμήματος ὑπάρχει ἀνάγλυφος γρύψ. Τὰ δύο ταῦτα τεμάχια προέρχονται πιθανώτατα ἐξ ὑπερθύρων ἐσωτερικῶν θυρῶν—ὡς αἱ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἄγουσαι τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ τῆς Γοργοε-

πηκόου[1] — ἢ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος[2] ἢ καὶ ἐκ ποδεῶν παραθύρων.

Τόσον τὰ διακοσμητικὰ θέματα ὅσον καὶ ἡ λεπτοτάτη καὶ ἐπιμελὴς ἐργασία τῶν γλυπτῶν τάσσουσιν αὐτὰ ἀσφαλῶς εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, ἐν ᾧ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ μεγάλη ὁμοιότης των πρὸς τὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ τέμπλου τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἤδη ὑπ᾽ ἄλλων[3] ἐξενεχθεῖσαν γνώμην, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας μιμοῦνται ἢ καὶ εἶναι ἔργα τῶν ἰδίων τεχνιτῶν, οἵτινες ἐλάξευσαν καὶ τὸ τέμπλον τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Εὐβοίας τοῦ 11ου αἰ. παρατηροῦνται τὰ αὐτὰ θέματα (ὅρα ἀνωτέρω σ. 134) καὶ ἡ αὐτὴ λίαν ἐπιμελὴς ἐργασία, ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἡ παραδοχὴ τῆς ἀντιγραφῆς των ἐκ τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ. Οἱ πλάνητες βυζαντινοὶ λιθοξόοι θὰ ἔφερον μεθ᾽ ἑαυτῶν ὡρισμένον ἀριθμὸν προτύπων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐπρομηθεύοντο συνήθως ἐκ τῆς πρωτευούσης, ταῦτα δὲ θὰ ἐφήρμοζον ἀναλόγως εἰς τοὺς διαφόρους ναούς, οὓς ἐκαλοῦντο νὰ διακοσμήσουν.

Εἰκ. 4. Θωράκιον τέμπλου.

Ἓν ἄλλο γλυπτὸν μὲ διακόσμησιν συγγενῆ πρὸς τὴν τῶν ἐπιστυλίων εὑρίσκεται ἐντειχεισμένον εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κόγχης τῆς νέας ἐκκλησίας. Εἶναι δὲ τοῦτο στενόμηκες, ὀρθογώνιον θωράκιον (εἰκ. 4), διαστάσεων 0.30×0.935[4] μ., προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν[5] τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ὡς διακόσμησιν φέρει τὸ θωράκιον τοῦτο κάτω μέν, ἐγγεγραμμένα ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, τρία ἐπάλληλα τετράγωνα σχηματιζόμενα διὰ τριμεροῦς ταινίας καὶ συμπλεκόμενα

[1] K. Michel-A. Struck, Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, Ath. Mitt. 1906 πίν. XX καὶ σ. 286.

[2] Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ε΄ (1948-49) σ. 70 εἰκ. 21 μὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐνταῦθα κόσμημα.

[3] Ν. Καλογερόπουλος, ἔνθ᾽ ἀνωτέρω.

[4] Τὸ πάχος του, λόγῳ τῆς ἐντειχίσεως δὲν δύναται νὰ μετρηθῇ.

[5] Τοιαῦτα στενομήκη θωράκια συναντῶμεν συχνὰ ὡς τέμπλα βυζαντινῶν ναῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τῆς Λοκρίδος (Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν Ϛ (1929) σ. 365 εἰκ. 16) τὴν Ἁγ. Τριάδα τοῦ Κριεζώτου παρὰ τὰ Ψαχνὰ (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Ε΄ σ. 14 εἰκ. 11) κλπ.

διὰ κόμβων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸ περιβάλλον πλαίσιον. Εἰς ἕκαστον τῶν τετραγώνων εἶναι ἐγγεγραμμένος κύκλος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι γεγλυμένον κόσμημα καὶ δὴ εἰς μὲν τὸν κάτω ῥόδαξ εἰς δὲ τὸν μέσον σταυρὸς καὶ εἰς τὸν ἄνω τετράφυλλον (εἰκ. 4). Τὸ σύμπλεγμα τῶν τριῶν τετραγώνων στέφεται ἄνω ὑπὸ ταινίας, 0.165 μ., κοσμουμένης διὰ πυκνοῦ, ἐπίπεδογλύφου κουφικοῦ «ἡνθισμένου» κοσμήματος, ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν ἐπιστυλίων. Λόγῳ τῆς ἐπιμελοῦς ἐργασίας του καὶ τῶν ἐπ᾽ αὐτοῦ θεμάτων τὸ θωράκιον ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 11ον αἰῶνα.

Εἰκ. 5. Πεσσίσκοι τέμπλου.

Πλὴν τῶν περιγραφέντων γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα, ὡς εἴπομεν, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς τὸν παλαιὸν Ὁσ. Λουκᾶν, ὑπάρχουσι καὶ τινα ἄλλα προερχόμενα ἐξ ἄλλων βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς καὶ χρησιμοποιηθέντα ἐκ νέου ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἴτε εἰς τὴν νέαν ἐκκλησίαν εἴτε εἰς τὸν κατὰ τὰ τὰ τέλη τῆς τουρκοκρατίας ἀνεγερθέντα ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τὸν κείμενον εὐθὺς ὄπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ νέου Ἁγ. Λουκᾶ. Ἓν τούτων εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς νέας ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ δὲ τὸ κάτω τμῆμα τετραγώνου πεσσίσκου τέμπλου, διαστάσεων 0.14×0.14 καὶ μεγίστου σωζομένου μήκους 0.54 (εἰκ. 5 δεξιᾷ). Ὁ πεσσίσκος οὗτος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἐξετασθέντας τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ, ἔχει τὴν ἐξωτερικήν του ἐπιφάνειαν κατάκοσμον ἐκ διπλοῦ κυματιστοῦ ἑλικοφύλλου, εἰργασμένου ἐπιπεδογλύφως, εἰς δὲ τὸ ἄνω του μέρος φέρει ἐγχάρακτον τὸν διπλοῦν σταυρὸν τῆς σταυσταυρώσεως καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν IC—X.

Ἄλλος πάλιν πεσσίσκος τέμπλου, μὲ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος πλευρᾶς (0.197) σωζόμενος εἰς μῆκος 0.435 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς του, (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ) ἀποτελεῖ σήμερον τμῆμα τῆς παραστάδος τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Φέρει καὶ αὐτὸς εἰς τὴν προσθίαν του ἐπιφάνειαν ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα συνιστάμενον ἐκ κύκλων συμπλεκομένων πρὸς ἑλικόφυλλα καὶ περιβαλλόν των ἄλλου μὲν ἀγκιστρωτὸν σταυρὸν ἄλλου δὲ δύο διασταυρούμενα ἰσοσκελῆ τρίγωνα (εἰκ. 5 ἀριστερᾷ). Εἰς τὸ ἄνω του μέρος ἐλαξεύθη καὶ ἐδῶ,

Εἰκ. 6. Γλυπτὸν ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν Δ. θύραν τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου.

ἐντὸς ἡμικυκλίου, σταυρὸς μετὰ φύλλων ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ ΙС - ΧС (Ἰησοῦς Χριστός).

Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς αὐτῆς δυτικῆς θύρας τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἐτοποθετήθη κατὰ τὴν κτίσιν τοῦ ναοῦ, τὸ παραπλεύρως εἰκονιζόμενον ἀρίστης ἐργασίας καὶ συνθέσεως μαρμάρινον βυζαντινὸν ἀνάγλυφον (εἰκ. 6). Τὸ κύριον θέμα του ἀποτελεῖ ὁ ἐν τῷ μέσῳ μέγας σταυρός, ὅστις βαίνει ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως, ἑκατέρωθεν τῆς ὁποίας ἐκφύεται ἀνὰ εἷς ἑλικοειδῶς ἀνελισσόμενος, φυλλοφόρος βλαστός, ἐν ᾧ τὰ δύο ἄνω κενὰ διαμερίσματα κοσμοῦσιν ἔξεργοι ῥόδακες. Χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεώς του ὁ σταυρὸς ἐτοποθετήθη κάτωθεν ζωηρῶς ἐξέργου, ἡμικυκλικοῦ τόξου, κοιλοκύρτου διατομῆς, ὅπερ ἐστηρίχθη ἑκατέρωθεν ἐπὶ διδύμων κιονίσκων, φερόντων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὕψους των τὰς καὶ ἄλλοθεν γνωστὰς συνδετικὰς ταινίας (ἅμματα). Ἡ ὅλη σύνθεσις, κλείεται ἄνω ὀρθογωνιζομένη δι' ὁριζοντίου λοξοτμήτου γείσου.

Ἰδιαιτέρως λεπτὴ καὶ προσεκτικὴ εἶναι ἡ διακόσμησις τῶν κιονοκράνων, τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου καὶ τοῦ ὁριζοντίου γείσου δι' ἀκανθοειδῶν ἀνθεμίων, ἐγγραφομένων ἐντὸς ἡμιελλειψοειδῶν τοξυλλίων. Τὸ ἐξωρράχιον μάλιστα τοῦ ἡμικυκλίου κοσμεῖται προσθέτως καὶ δι' ὡραίου ἀστραγάλου (εἰκ. 6).

Ποῖος ἦτο ὁ ἀρχικὸς προορισμὸς τοῦ εὐμεγέθους αὐτοῦ γλυπτοῦ δὲν γνωρίζω. Πάντως ἡ ἐργασία του καὶ πρὸ πάντων ἡ κλῖμαξ τῆς διακοσμήσεώς του μὲ προάγουσι νὰ τὸ τοποθετήσω μᾶλλον εἰς τὸν 14ον αἰῶνα.

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Αἱ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ ἐντειχισμέναι μαρμάριναι ἐπιγραφαὶ εἶναι τέσσαρες τὸν ἀριθμόν, αἱ πλεῖσται δ' ἐλλειπεῖς. Τρεῖς ἐξ αὐτῶν ἐδημοσιεύθησαν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1880, ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος Γ. Κρέμου [1], ὅστις ὅμως δὲν εἶδεν αὐτὰς αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ παρέλαβε τὸ κείμενόν των ἐκ σημειώσεως εὑρισκομένης, ὡς λέγει, «μεταξὺ τῶν ἐγγράφων» τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος. Φέρει δ' ἡ σημείωσις αὕτη τὴν ἑξῆς ἐπικεφαλίδα: «Τὰ εὑρεθέντα ἐπιγράμματα εἰς τόν ποτε περικαλλῆ ναὸν τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ τοῦ ἐν τῇ ὁμωνύμῳ κώμῃ τῇ ἐν τῇ νήσῳ Εὐρίπῳ» (= Εὐβοίᾳ). Περαιτέρω ἡ «σημείωσις» παραθέτει τὸ κείμενον τριῶν ἐκ τῶν καὶ σήμερον σωζομένων ἐπιγραφῶν, ἀναγράφουσα καὶ τὴν θέσιν, ἣν ἑκάστη ἐξ αὐτῶν κατεῖχεν εἰς τόν παλαιὸν ναόν. Προσθέτει δὲ μάλιστα ἡ σημείωσις καὶ τὸ κείμενον δύο ἄλλων, μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν, ἐν ᾧ περιέργως δὲν ἀναφέρει ἄλλην ἐπιγραφήν, ἐντειχισμένην σήμερον εἰς τὸν νέον ναόν, ἧς τὸ κείμενον παρέχομεν κατωτέρω.

Κατὰ ταῦτα ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκ τοῦ παλαιοῦ Ἁγ. Λουκᾶ ἐπιγραφῶν ἀνέρχεται εἰς 6, ἃς καὶ θὰ ἐξετάσωμεν.

Ἐκ τῶν δύο μὴ σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν, ἡ μία, ἔμμετρος προφανῶς, εὑρίσκετο, κατὰ τὴν «σημείωσιν» ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τραπέζης. Ἰδοὺ τὸ κείμενον αὐτῆς, ὡς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Κρέμου

«..... *ουκᾶ τοῦ παμμάκαρος τοῦ πλ Ἀνίου*
μέμνησο πρὸς κύριον τοῦ σοῦ ποιμνίου»

[1] Φωκικά, Ἀθῆναι 1880 τ. Β΄ σ. 240.

Ἡ δευτέρα εἶναι χαραγμένη «ἐπὶ τῆς προαυλίου μονολίθου φλοιᾶς» καὶ εἶχεν ὡς ἑξῆς:

. . . . ΙΣΑΙΟΒΩΜΟΝ
ΟΣΕΣ ̈Ι ̈ΑΙΑΕΙ

(Εἰκασία Κρέμου)
Ἴσα Ἰώβω μοναχῷ
ὃς ἔσται αεί»

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ κατωφλίου χαραγμένη ἐπιγραφὴ αὐτὴ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν χριστιανικὸν ναόν, πολλῷ δὲ μᾶλλον πρὸς μοναχόν τινα Ἰώβ(ον)! Ἀφορᾷ ἁπλῶς εἰς τὴν ἵδρυσιν ἀρχαίου βωμοῦ, καὶ εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἔκτοτε ἐξηφανίσθη, ἀφοῦ δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὸ Corpus τῶν ἀρχαίων ἐπιγραφῶν τῆς Εὐβοίας.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ὑπολοίπους τρεῖς ἐπιγραφὰς τῆς «σημειώσεως» δηλ. τὰς καὶ σήμερον σωζομένας, ἐξ αὐτῶν δύο μὲν ἦσαν ἐντειχισμέναι εἰς τὴν «ἔξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν», ἡ δὲ τρίτη «εἰς τὰ ἐγκρημνίσματα».

Ὁ Κρέμος δὲν χρονολογεῖ δυστυχῶς τὴν «σημείωσιν», εἶναι ὅμως πρόδηλον, ὅτι αὕτη εἶναι προγενεστέρα τῆς οἰκοδομῆς τοῦ νέου Ἁγ. Λουκᾶ, ἤτοι τοῦ 1874. Μᾶς εἶναι πάντως πολύτιμος· διότι μᾶς παρέχει ἐμμέσως καί τινας πληροφορίας, περὶ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Οὕτω ἐν πρώτοις χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς «περικαλλῆ», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὑποδεικνύει ἐν μέρει καὶ ἡ ἐξετασθεῖσα λαμπρὰ αὐτοῦ γλυπτικὴ διακόσμησις. Ἔπειτα ἀναφέρει, ὅτι δύο ἐκ τῶν σωζομένων σήμερον ἐπιγραφῶν ἦσαν ἐντειχισμέναι, «εἰς τὴν ἔξωθεν τοῦ βήματος κυκλοφέρειαν» τοῦ παλαιοῦ ναοῦ. Ἔχων τις ὑπ' ὄψιν τὴν λέξιν «κυκλοφέρειαν» θὰ ἠδύνατο νὰ συναγάγη, ὅτι ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ ἦτο ἡμικυκλική· ἐπειδὴ ὅμως ἀμφότεραι αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαὶ εἶναι χαραγμέναι ἐπὶ εὐθυγράμμων καὶ οὐχὶ καμπύλων μαρμάρων, θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν τὴν «κυκλοφέρειαν» αἱ δηλοῦσαι τὴν ὁμοιάζουσαν ἐξωτερικῶς[1] πρὸς ἡμικύκλιον τρίπλευρον ἀψῖδα ἱεροῦ, οἵα συνηθίζετο εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τοῦ 11ου ἰδίᾳ αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Εἶναι δ' ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται σύγχρονοι πρὸς τὸν παλαιὸν ναόν, ἀναφερόμεναι εἰς αὐτὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος, ὡς ἐδέχθησαν ὅ τε κ. Ν. Καλογερόπουλος[2] καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Χριστόφ. Ζώνας[3]. Συχνάκις

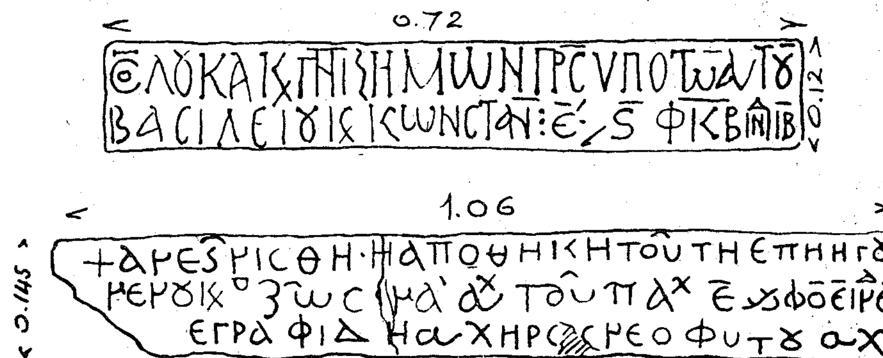
1 Ἐφημερὶς Ἑστία τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 (ἀρ. φύλλου 13458).

2 Βίος καὶ Πολιτεία... τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματουργοῦ Λουκᾶ τοῦ Νέου, ἐν Ἀθήναις [1935] σ. 74.

3 Ἀτόπως καθ' ἡμᾶς δέχεται ὁ Ζώνας (ἔ.ἀ. σ. 71), ὅτι αἱ ὑπ' ὄψιν ἐπιγραφαὶ εὑρίσκοντο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ «ἴσως ἄνωθεν τῆς ὡραίας πύλης». Αἱ μαρμάριναι κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐνετειχίζοντο κατὰ κανόνα εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Ὅρα σχετικῶς τὴν ἑπομένην σημείωσιν.

ἄλλως τε κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐνετειχίζοντο εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν ναῶν[1] εἴτε κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτῶν εἴτε καὶ παρὰ τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ των. Τέλος ἡ πληροφορία τῆς «σημειώσεως», ὅτι ἡ 4η ἐπιγραφὴ εὑρίσκετο εἰς τὰ «ἐγκρημνίσματα» ἐπικυρώνει τὰς πληροφορίας τῶν γερόντων τοῦ χωρίου Ἁγ. Λουκᾶ, ὅτι ὁ παλαιὸς ναός, ἦτο ἤδη ἐν μέρει ἠρειπωμένος[2], ἐκτὸς ἂν πρόκειται περὶ κρημνισμένων βοηθητικῶν τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλων γειτονικῶν κτισμάτων.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κειμένου τῶν τεσσάρων σῳζομένων ἐπιγραφῶν, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς σπουδαιοτέρας, τῆς ὑπ' ἀρ. 1 (εἰκ. 7). Αὕτη

Εἰκ. 7. Πανομοιότυπα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 1 καὶ 2 ἐπιγραφῶν.

χαραγμένη ἐπὶ ὑποκυάνου μαρμάρου καὶ προδήλως ἐλλειπὴς ἑκατέρωθεν, ἔχει διαστάσεις 0.72×0.12 (εἰκ. 7). Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη, ὡς εἴπομεν, τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Κρέμου τὸ 1880, ἔπειτα δέ, τὸ 1932, ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Καλογεροπούλου[3] μετὰ πανομοιοτύπου αὐτῆς καὶ τέλος τὸ 1935 ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Χριστοφόρου Ζώνα[4]. Ἰδοὺ πῶς μεταγράφεται τὸ μετὰ πολλῶν συντμήσεων ἐν λόγῳ κείμενόν της:

....Ὁσ(ίου) Λουκᾶ κ(αὶ) πν(ευμα)τικ(οῦ) ἡμῶν π(ατ)ρ(ὸ)ς ὑπὸ τῶν αὐτοῦ...
....Βασιλείου κ(αὶ) Κωνσταντ(ίνου) ἔ(τους) ϚΦΚΒ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιβ'

Τὸ ἐν τέλει ἀναγραφόμενον ἔτος ϛφκβ΄ μετεγράφη ὑπὸ τοῦ συντάξαντος τὴν «σημείωσιν» ἐσφαλμένως· διότι τὸ σαφέστατον ἀρχικὸν τῆς χρονολογίας γράμμα

---

1 Ἀναφέρω προχείρως τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (J. Strzygowski, Byz. Zeitschr. 3, (1893) σ. 7-9, Μαρ. Σωτηρίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1931 εἰκ. 37-39), τὸν ἐν Ἀθήναις ναὸν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον Μεσαιωνικῶν μνημείων τ. Β' σ. 73), τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (Diehl-Le Tourneau-Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918 σ. 153) κλπ.

2 Ὅρα ἀνωτέρω σ. 131 καὶ Χριστ. Ζώναν ἔ.ἀ. σ. 72.

3 Ἐφημ. «Ἑστία» τῆς 10ης Σεπτεμβρίου 1932 ἀρ. φύλλου 13458.

4 Βίος ὁσ. Λουκᾶ σ. 72.

ϛ ἐξέλαβεν οὗτος ὡς Ζ΄, ἐντεῦθεν ὡς ἔτος κτίσεως τοῦ ναοῦ προέκυψε τὸ 1514, ἐν ᾧ τὸ πραγματικὸν εἶναι 1014. Ἐσφαλμένην ἐπίσης ἀντέγραψεν ἡ «σημείωσις» καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα (β) ἀντὶ τῆς πραγματικῆς ιβ΄. Τὴν ὀρθὴν ἀνάγνωσιν παρέσχε πρῶτος ὁ κ. Ν. Καλογερόπουλος καὶ μετ᾽ αὐτὸν ὁ ἀρχιμ. Χρ. Ζώνας. Διαφωνῶ ὅμως πρὸς τὸν πρῶτον σχετικῶς πρὸς τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα συνήγαγεν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, πρός τινα τῶν ὁποίων ἄλλως τε διεφώνησεν ἤδη καὶ ὁ Χριστ· Ζώνας. Ἰδοὺ δὲ ποῖα εἶναι τὰ συμπεράσματα ταῦτα: 1) Ὅτι οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος εἶναι οἱ κτήτορες τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ Εὐβοίας καὶ δὴ — λόγῳ τῆς χρονολογίας 1014, ἣν φέρει ἡ ἐπιγραφὴ — αὐτοὶ οὗτοι οἱ συναυτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου Βασίλειος ὁ Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος ὁ Η΄. 2) Ὅτι τὸν Ὁσ. Λουκᾶν Εὐβοίας ἔκτισεν ὁ Βουλγαροκτόνος τὸ 1014 ἐπέτειον τῆς μάχης τοῦ Σπερχειοῦ, καθ᾽ ἣν ἐνίκησε τοὺς Βουλγάρους καὶ 3) ὅτι «οἱ αὐτοὶ συναυτοκράτορες ἔκτισαν *κατὰ τὴν ἐπιγραφήν*, καὶ ἀλλαχοῦ ναὸν ἐπ᾽ ὀνόματι τοῦ ὁσίου Λουκᾶ», ὁ δὲ ναὸς οὗτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος περιωνύμου μονῆς.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Καλογεροπούλου — ἰδίᾳ δὲ τὸ τελευταῖον — ἐδέχθη καὶ προσεπάθησε νὰ στηρίξῃ δι᾽ ἰδίων σκέψεων καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ ὁ τέως γυμνασιάρχης καὶ ἤδη μακαρίτης Ι. Λ. Γιαννοῦτσος[1]. Οὗτος συνεδύασε τὰ ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς παρεχόμενα στοιχεῖα πρὸς δύο πηγάς, ἀναφερομένας ὑπὸ τοῦ Κρέμου[2], ἀλλὰ θεωρουμένας ὑπ᾽ ἐκείνου ὡς ἀναξιοπίστους. Κατὰ τὰς ἐν λόγῳ πηγὰς τὸν ναὸν τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τῆς Φωκίδος ἔκτισεν ὁ πατὴρ Βασιλείου τοῦ Β΄ καὶ Κωνσταντίνου τοῦ Η΄, Ρωμανὸς ὁ Β΄ «ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν ἅγιον (Λουκᾶν) διὰ τὴν προφητείαν, ἣν οὗτος 20 ἔτη πρὸ τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κρήτης προεῖπεν, εἰπών: Ρωμανὸς Κρήτην χειροῦται, οὐχ᾽ οὗτος (δηλ. ὁ Α΄, ὁ Λακαπηνὸς) ἀλλ᾽ ἕτερος (δηλ. ὁ Β΄). Τὸν ναὸν λοιπὸν τῆς Φωκίδος, κατὰ τὸν Γιαννοῦτσον, θὰ ἤρχισε μὲν Ρωμανὸς ὁ Β΄, θὰ ἐσυνέχισε δὲ καὶ ἐπεράτωσε, μετά τινας διακοπάς, ὁ υἱός του Βασίλειος ὁ Β΄ ὁ Βουλγαροκτόνος, ὅστις, μιμούμενος τὸ παράδειγμα τοῦ πατρός του, θὰ ἔκτισε, μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου τοῦ Η΄, καὶ τὸν παρὰ τὸ Ἀλιβέρι περικαλλῆ ναὸν τοῦ προστάτου τῆς οἰκογενείας αὐτῶν ὁσ. Λουκᾶ.

Τρία ἔτη ἀργότερον, ἤτοι τὸ 1935, ὁ Χριστόφορος Ζώνας, ἐκδόσας νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Νέου, ἐσχολίασεν ἐν τέλει καὶ τὴν ἡμετέραν ἐπιγραφὴν καὶ κατέληξε δι᾽ ἄλλων σκέψεων εἰς ὃ συμπέρασμα καὶ ὁ Γιαννοῦτσος, ὅτι δηλαδὴ ὁ ὅσ. Λουκᾶς τῆς Φωκίδος θὰ

[1] Ἐφημερὶς Πρωία τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1933. Ἀριθμ. φύλλου 2515.

[2] Φωκικὰ τ. Α΄ σ. ιβ΄-ιζ΄ ὑπὸ στοιχεῖα ϛ΄ «περίληψις ἐπιτακτική» καὶ ζ΄ «ἱστορικὸν τοῦ ὁσ. Λουκᾶ».

ἐπερατώθη ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου «μετὰ τὴν τελικὴν νίκην, ἣν ἐπέτυχε τὸ 1014, παρὰ τὰ στενὰ τῆς Κρέσνας[1], κατὰ τοῦ τρομεροῦ ἀντιπάλου του, ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ». Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὸν ὅσιον Λουκᾶν τῆς Εὐβοίας ὁ Ζώνας διερωτᾶται δικαίως (σ. 72) τί ἱστορικὸν γεγονὸς συνέβη εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ἵνα ἱδρύσωσιν οἱ δύο συναυτοκράτορες ναὸν καὶ δὴ περικαλλῆ; Ἐὰν ἤθελον νὰ διαιωνίσωσι τὴν μάχην τοῦ Σπερχειοῦ ἢ τοῦ Δεμὶρ Ἱσσὰρ ὤφειλον νὰ ἱδρύσωσι τοῦτον εἰς τὸ Ζητοῦνι (Λαμίαν) ἢ εἰς Δεμὶρ Ἱσσὰρ ἢ εἰς τὰς Ἀθήνας ἢ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, οὐχὶ ὅμως ἐνταῦθα». Καὶ προσθέτει (σ. 72) «αἱ ἐπιγραφαὶ δὲν μᾶς λέγουν περὶ αὐτοκρατόρων Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου πᾶσα δὲ συμπλήρωσις αὐτῶν εἶναι βεβιασμένη καὶ αὐθαίρετος». Καταλήγει δ᾽ ἐν τέλει ὁ Ζώνας εἰς τὴν ἑξῆς γνώμην (σ. 73), ὅτι «ὁ καταρρεύσας ναός, ἐξ οὗ ἐλήφθησαν αἱ ἐν λόγῳ ἐπιγραφαί, ἦτο ἵδρυμα τοῦ 12ου ἢ 13ου αἰῶνος ὑπὸ ἀποίκων μοναχῶν τῆς μονῆς ὁσ. Λουκᾶ (Φωκίδος). Οἱ μοναχοὶ οὗτοι ἐγκαθιστάμενοι κατὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς μεγάλης μονῆς εἰς διάφορα μέρη «ἵδρυσαν ἐνταῦθα (παρὰ τὸ Ἀλιβέρι) τὸν ἱερὸν ναὸν τοῦ ὁσ. Λουκᾶ, *τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν πατρός*, θεωρήσαντες αὐτὸν ὡς συνέχειαν τοῦ ἐν τῷ Στειρίῳ ἀρχικοῦ του ναοῦ, τοῦ ἱδρυθέντος ὑπὸ Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου ἐν ἔτει 1014. Ὥστε, κατὰ τὸν Ζώναν, τὸ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μας ἀναγραφόμενον ἔτος 1014 ἀναφέρεται οὐχὶ εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον, ἀλλ᾽ εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ ὁσίου, τοῦ ἐν Φωκίδι «καὶ ἔγραψαν τοῦτο ἵνα δώσωσι μείζονα (sic) κῦρος εἰς τὴν νέαν ταύτην μοναχικὴν ἀποικίαν». «Ἐὰν ὅμως» λέγει περαιτέρω (σ. 74), «ἡ ἐπιγραφὴ ἀφορᾷ τὴν ἵδρυσιν τοῦ παρὰ τὸ Ἀλιβέριον ναοῦ, τότε ὑπὸ τὰ ὀνόματα Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου δέον νὰ θεωρηθῶσιν οἱ γλύπται, οἵτινες ἐφιλοτέχνησαν τὸν γλυπτικὸν διάκοσμον τοῦ παλαιοῦ Ἁγ. Λουκᾶ.

Κατὰ τὴν γνώμην μου 1ον) ἡ ἐξεταζομένη ἐπιγραφὴ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν μονὴν ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος ἀλλ᾽ εἰς τὸ ἐν Εὐβοίᾳ ὁμώνυμον μετόχιον αὐτῆς· διότι οὐδαμόθεν προκύπτει σχέσις τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς πρὸς τὴν μεγάλην μονήν. 2ον) Ἡ χρονολογία 1014, ἣν παρέχει ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφή, ἀφορᾷ εἰς τὴν κτίσιν τοῦ ἐν Εὐβοίᾳ μετοχίου, ἀφ᾽ οὗ πρὸς ταύτην ἄριστα συμβιβάζονται καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ τεχνοτροπία καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ ἀνωτέρω ἐξετασθέντος γλυπτικοῦ διακόσμου. Ὡς δὲ ἤδη ἐλέχθη (σ. 134) ὁ διάκοσμος οὗτος μιμεῖται ἐν πολλοῖς τὸν τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ[2] τοῦ ὁσ. Λουκᾶ

[1] Τὸ ἔτος 1014 συμπίπτει πράγματι πρὸς τὸ ἔτος τῆς κατὰ τῶν Βουλγάρων νίκης τοῦ Βασιλείου παρὰ τὴν Κρέσναν (Δεμὶρ-Ἱσσάρ, τὸ Κλειδίον τῶν Βυζαντικῶν) καὶ οὐχὶ τοῦ Σπερχειοῦ, ὡς ἔγραψεν ὁ κ. Καλογερόπουλος. Ἡ μάχη τοῦ Σπερχειοῦ ἐκερδήθη τὸ 996 ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ. Πρβλ. Κωνστ. Ἀμάντου, Ἱστορ. Βυζαντινοῦ Κράτους τ. 2 (1947) σ. 174.

[2] Ὁ Ζώνας (ἔ. ἀ. σ. 74) γράφει, ὅτι τὰ γλυπτὰ τοῦ ἁγ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας «ὁμοιάζουν σχεδὸν ὅλα πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ ἑτέρου ναοῦ τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ

τῆς Φωκίδος, ἴσως δὲ μάλιστα νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδίους τεχνίτας. Τούτου τεθέντος ὁ ναὸς τῆς Φωκίδος θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ κατ' ὀλίγα μόνον ἔτη προγενέστερος τοῦ τῆς Εὐβοίας (περὶ τὸ 1010), καὶ δύναται ἐπομένως νὰ θεωρηθῇ ὡς περατωθεὶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Β', τοῦ Βουλγαροκτόνου. 3ον οἱ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενοι Βασίλειος καὶ Κωνσταντῖνος εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ μετοχίου τῆς Εὐβοίας οὐχὶ ὅμως ἀπαραιτήτως καὶ οἱ συναυτοκράτορες, υἱοὶ τοῦ Ρωμανοῦ· διότι ἐὰν ἦσαν ἐκεῖνοι θὰ ἔπρεπεν τὰ ὀνόματά των νὰ συνοδεύωνται ἢ ὑπὸ τοῦ τίτλου των ἢ ὑπὸ ἐγκωμιαστικοῦ τινος ἐπιθέτου, ἐν ᾧ τοὐναντίον ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἁπλῶς πνευματικὰ τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκᾶ. Θὰ πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ μοναχῶν, ἀποίκων τῆς μεγάλης μονῆς, παρὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Γιαννούτσου, προσπαθήσαντος ν' ἀποδείξῃ τοὺς δύο συναυτοκράτορας πνευματικὰ τέκνα τοῦ ὁσ. Λουκᾶ. Οὔτε δὲ καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν—μόνον λόγῳ τῆς συμπτώσεως τοῦ ἔτους—ὅτι τὸ ἐν Εὐβοίᾳ μετόχιον ἐκτίσθη εἰς ἀνάμνησιν τοῦ παρὰ τὴν Κρέσναν (γρ. Κλειδίον) νίκης τοῦ Βασιλείου. Ὁ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι κτισθεὶς νέος ναὸς τοῦ ὁσ. Λουκᾶ ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἓν ἐπὶ πλέον δεῖγμα τοῦ μεγάλου σεβασμοῦ, τοῦ ὁποίου ἀπέλαυεν ὁ ὅσιος Λουκᾶς καὶ ἐν ὅσῳ ἔζη καὶ εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ σύμπαντος τοῦ λαοῦ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, μάλιστα δὲ τῶν φοιτητῶν καὶ διαδόχων του.

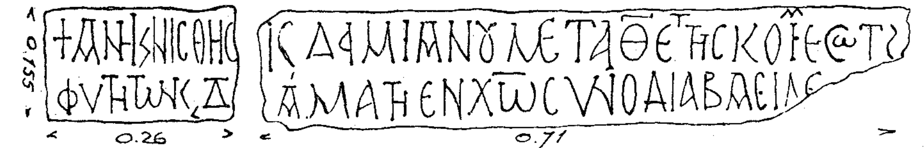
Ἐπιγραφὴ 2. (εἰκ. 7). Αὕτη, διαστάσεων 1,06×0,145 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὸ παράθυρον τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ. Ὅταν ἐχαράχθη θὰ εἶχεν ἐντειχισθῇ ἐπὶ ἀποθήκης τινὸς τοῦ μετοχίου(;) τοῦ ὁσ. Λουκᾶ· διότι εἰς ἀνακαίνισιν ἀποθήκης ἀναφέρεται. Ἰδοὺ τὸ κείμενον αὐτῆς ἐν μεταγραφῇ:

† *Ἀνεκ(αι)νίσθη ἡ ἀποθήκη τούτη ἐπὴ ἡγου|μένου Κ(υροῦ)*
Ζωσιμᾶ [καὶ] αχ (=μοναχοῦ) *τοῦ Παχ(ωμίου) ἔ(τους) ς'φοέ ἰνδ(ικτιῶνος) ε'.*
Ἐγράφι διὰ χηρὸς Νεοφύτου αχ' (=μοναχοῦ)

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ χρονολογίαν, ἡ ἀνακαίνισις τῆς ἀποθήκης ἔγινε κατὰ τὸ ἔτος ς' φοε' ἤτοι 6575 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ὅπερ συμπίπτει πράγματι πρὸς ε' ἰνδικτιῶνα, ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος 1067. Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Καλογερόπουλος (ἔ.ἀ) οὗτος ὅμως, μὴ ἀντιληφθεὶς ὅτι ἡ χρονολογία ἀνεγράφετο εἰς τὸν 2ον στίχον, ἐξέλαβεν ὡς τοιαύτην τὸ ἐν τέλει αχ (=μοναχοῦ), ὅπερ ἀνέγνωσε 1600.

Ἐπιγραφὴ 3 (εἰκ. 8). Τὸ ἐπίσης κολοβὸν τοῦτο τεμάχιον, διαστάσεων 0,26×0,155 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον ἀντιστρόφως εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Λουκᾶ, ἐνσυνεχεία πρὸς τὴν ὑπ' ἀριθ. 1 ἐπιγραφήν. Ὡς δηλοῖ ὁ προτεταγμένος τοῦ κειμένου σταυρὸς (εἰκ. 8) τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ κείμενόν του συμπεπληρωμένον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† *Ἀνηκ(αι)νίσθη* ὁ [θεῖος ναὸς τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ ὑπὸ τῶν αὐτοῦ *φυτητῶν κ(αὶ)* δ[ιακόνων [1] . . . .

Εἰκ. 8. Πανομοιότυπα τῶν ὑπ' ἀριθμ. 3 καὶ 4 ἐπιγραφῶν.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαινίσεως ναοῦ τινος βεβαίως, ὅστις λόγῳ τῆς ἐν τῷ 2ῳ στίχῳ λέξεως *φυτητῶν* (=φοιτητῶν, μαθητῶν) θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας.

Ἐπιγραφὴ 4 (εἰκ. 8). Ἡ κολοβὴ αὕτη ἐπιγραφή, διαστάσεων 0,71×0,16 εἶναι σήμερον ἐντειχισμένη εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ παραθύρου τῆς προθέσεως τοῦ νέου ναοῦ: Τὸ κείμενόν της, συμπεπληρωμένον, ἔχει οὕτω:

. . . . *ι κ(αὶ) Δαμιανοῦ μετὰ θ' ἔτ(η) τῆς κοιμή(σ)εως τ[οῦ* . . . .
. . . . . *ἅμα τῇ ἐν Χ(ριστῷ) συνοδίᾳ Βασιλε[ίου* καὶ Κωνσταντίνου . . .

Ἐπειδὴ ὁ 2ος στίχος ὁμιλεῖ περὶ «*ἐν Χριστῷ συνοδίας*» συνεπλήρωσα τὸ περαιτέρω κατὰ τὸ ἥμισυ σωζόμενον ὄνομα εἰς *Βασιλε*[ίου] προσθέσας εἰς αὐτὸ καὶ τὸ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο κτητόρων μοναχῶν τοῦ μετοχίου, Κωνσταντίνου.

Ἡ λέξις κοίμησις (=θάνατος) ἀναφέρεται συχνὰ εἰς μοναχούς. Θὰ πρέπει λοιπὸν πιθανῶς νὰ συμπληρώσωμεν τὸν 1ον στίχον ὡς ἑξῆς: τ[οῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ(;)]. Τί ὅμως συνέβη 9 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἤτοι τὸ 962, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν [2].

(Φωκίδος), τοῦ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, ὅστις εἶναι πολὺ μεταγενέστερος τοῦ καθολικοῦ ναοῦ». Ταῦτα εἶναι ἐσφαλμένα· τὰ γλυπτά μας ὁμοιάζουν πρὸς τὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς μεγάλης μονῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ τῆς Παναγίας.

[1] Ἐν τέλει τοῦ δευτέρου στίχου συνεπλήρωσα οὐχὶ δ[ιαδόχων], ὡς ὁ Κρέμος (ἔ.ἀ) καὶ ὁ Ζώνας (ἔ.ἀ), ἀλλὰ δ[ιακόνων], συμφώνως πρὸς ὁμοίαν φράσιν—*φοιτητὴς καὶ διάκονος*—εὑρισκομένην ἔν τε τῷ βίῳ τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου τοῦ νέου (L. Petit, Vie et office de St Euthyme le Jeune, Paris 1904 σ. 33) καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν φίλον διευθυντὴν τοῦ λιγνιτωρυχείου Ἀλιβερίου μηχανικὸν κ. Ἀνδρέαν Καρατζᾶν διὰ τὴν μεγάλην βοήθειαν, τὴν ὁποίαν μοι παρέσχεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ναῶν Ἄνω Βάθειας καὶ τῶν γλυπτῶν Ἁγ. Λουκᾶ. Ἡ φωτογράφησις τῶν τελευταίων τούτων θὰ μοὶ ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῶν ἰκριωμάτων, τὰ ὁποῖα πρὸς χάριν μου παρήγγειλε νὰ κατασκευασθοῦν ὁ κ. Καρατζᾶς.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΜΟΝΗΣ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝ

Ἀπὸ τὸν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Βασιλείου [1] συνταχθέντα βίον [2] τοῦ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος ἐν Ὀλύμπῳ τῆς Βιθυνίας,

---

[1] Ὁ βιογράφος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Βασίλειος, ἐξ Ἀθηνῶν ἕλκων τὸ γένος, διῆλθε μακρὰ ἔτη πλησίον τοῦ ἁγίου, μετὰ δὲ τὸν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 898 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ πρεσβύτου ἐξηκολούθησε νὰ εὑρίσκεται ἐν ἐπαφῇ πρός τε τὰ πρόσωπα, ἅτινα ἐγνώρισαν τὸν ἅγιον καὶ πρὸς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα διῆλθε τὸν βίον του ὁ διδάσκαλός του. Δὲν πρέπει δ' ὁ Βασίλειος οὗτος νὰ συγχέεται πρὸς ἄλλον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Βασίλειον, δράσαντα περὶ τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, ὅστις δὲν ὑπῆρχε πλέον ὅταν ὁ Εὐθύμιος κατεσκεύαζε τὰ μεγάλα μοναστηριακά του ἔργα. Ὅρα σχετικῶς Louis Petit, Echos d' Orient IV (1903) σ. 218 καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην, Ἐκκλησ. Ἀλήθεια VI [1897] σ. 373-76, ἀριθ. 46. Σημειωτέον, ὅτι ὁ ἡμέτερος Βασίλειος δὲν περιλαμβάνεται μὲν εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Ἀλεξούδη (Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως 1890 ἀρ. 6369), περιέχεται ὅμως εἰς τὸν τοῦ O. Tafrali, (Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919 σ. 279) συνταχθέντα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μελετῶν τοῦ Petit.

[2] Ὁ βίος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου τοῦ Νέου διεσώθη εἰς δύο παλαιὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ εἰς ἓν νεώτερον ἀντίγραφον αὐτῶν. Ἐκ τῶν παλαιῶν τὸ μὲν (τοῦ 13^{ου} ἴσως αἰῶνος, μεμβράνινον) ἀπόκειται ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς Λαύρας (Δ, 78 φ. 142^{v}-163^{v}), τὸ δὲ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Μ. Βατοπεδίου (χάρτινον, ἀριθ. 546 φ. 139^{r}-169^{v}) καὶ εἶναι τοῦ ἔτους 1422. Τέλος τὸ νεώτερον, ἀντίγραφον τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, εὑρίσκεται εἰς τὴν Ρωσικὴν μονὴν τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος (Κωδ. 207 φ. 1^{r}-32. Πβλ. καὶ Sp. Lambros, Catalogue II σ. 329). Τὴν ὕπαρξιν τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου ἐσημείωσε πρῶτος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης ἐν τῷ Συναξαριστῇ του (τ. 1, Ζάκυνθος 1868 σ. 153) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Κ. Δουκάκης, (Μ. Συναξαριστὴς τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, Ἀθῆναι 1895 σ. 179). Χωρία τινὰ τοῦ βίου ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγ. Ὄρους ἐδημοσίευσεν ὁ ἡγούμενος τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου Σωφρόνιος Καλλιγᾶς (Ἀθωνιάς, Σμύρνη 1863, σ. 22-25) καὶ κατ' αὐτὸν ὁ ἄλλοτε ἐπίσκοπος Ξάνθης Διον. Πίστης (Περιγραφικὴ ἱστορία Ἁγ. Ὄρους Ἄθω, Θεσσαλονίκη 1870 σ. 21-23) ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Πορφύριος Οὐσπένσκι ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Ἄθω, (Vostok christianskij Istoria Athona τ. III Κίεβον 1877 σ. 23-34). Ὀλίγα ἐπίσης ἀποσπάσματα ἐδημοσίευσαν ἀργότερον ὁ Ἀλέξανδρος Λαυριώτης (Ἐκκλ. Ἀλήθεια τ. XV [1895] σ. 205-206 καὶ τ. XVI [1897] σ. 373-75] καὶ ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (Byz. Zeitschr. VIII [1899] σ. 659-660). Ἀλλὰ τὸν πλήρη βίον μετὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου, συνοδευόμενον καὶ ὑπὸ κριτικοῦ ὑπομνήματος, ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος τῶν ἐν Ἑλλάδι καθολικῶν Louis Petit (Vie et office de St Euthyme le Jeune [Bibliothèque Hagiographique orientale N° 5 Paris 1904 καὶ ἐν Revue de l'art chrétien III [1903] σ. 168-205). Ὁ βίος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου ἐξεδόθη καὶ ῥωσιστὶ τῷ 1890 ἐν τῷ Afonskij Paterik II, Μόσχα, σ. 265-286, ἐκ τῆς ρωσικῆς δὲ μεταφράσεως παρέλαβον τὸν βίον τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου οἱ συντάκται τῶν Petits Bollandistes (τ. 12, ἐν Παρισίοις 1876, σ. 350-356).

Ἄθῳ, Περιστεραῖς καὶ ἀλλαχοῦ ἀσκήσαντος ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου, μανθάνομεν, ὅτι ὁ ἐπ' ἀρετῇ διαβόητος οὗτος ἀσκητής, ὁ «*τὸν Θεὸν ὁρᾶν ἠξιωμένος, θεὸν ἀντιβολῶν καὶ μόνος μόνῳ προσομιλῶν*» ἐδέχθη ἐν Ἄθῳ εὑρισκόμενος, τὴν ἑξῆς θείαν ἀποκάλυψιν: «*Εὐθύμιε ἄπελθε ἐν τῇ Θεσσαλονικέων μητροπόλει καὶ ἐν τοῖς ἀνατολικωτέροις τοῦ ἄστεως ὄρεσιν κορυφὴν ἐπιζητήσας πηγὴν ὕδατος ἔχουσαν (Περιστεραῖς ὄνομα τῷ τόπῳ)· ἐκεῖ εὑρήσεις τοῦ πρωτοκλήτου τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου τὸ τέμενος, πάλαι μὲν φιλοκάλως οἰκοδομηθέν, νυνὶ δὲ ἐρειπωθὲν καὶ εἰς μάνδραν προβάτων ὑπηρετεῖν τοῖς κατέχουσι, καὶ τοῦτο ἀνακαθάρας ψυχῶν ἀπέργασαι φροντιστήριον*» [1].

Τὴν ἐντολὴν ταύτην ἄνωθεν λαβὼν ὁ Εὐθύμιος ἐγκαταλείπει τὰς ἀκρωρείας τοῦ Ἄθω καὶ παραλαβὼν μετ' αὐτοῦ συνοδοιπόρους τὸν Ἰγνάτιον καὶ τὸν Εὐφραὶμ ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας τὸν ὑπεδέχθησαν ὡς ἐξ οὐρανοῦ ἐπιδημήσαντα ἄγγελον. Ἐρωτήσας δὲ καὶ πληροφορηθεὶς παρὰ τῶν γνωριζόντων, ποῖος ἦτο ὁ τόπος ὁ καλούμενος Περιστεραὶ καὶ μαθὼν καὶ χρησιμοποιήσας ὁδηγούς, «*τῷ ὄρει ἀναβιβάζεται καὶ τῇ πηγῇ πλησιάσας εὐθὺς ἐπέγνω τὰ τῆς ἀποκαλύψεως σύμβολα καὶ ὡς τὴν μάνδραν οὖσαν ἐν τῷ ναῷ ἐπικατελάβετο*» [2]. Στενάξας δὲ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὗρε τὸν παλαιὸν ναόν, παρώτρυνε καὶ ἄλλους καὶ ἤρχισε μετ' αὐτῶν τὸ ἔργον τῆς καθάρσεως. Καὶ ἰδοὺ μετ' ὀλίγον ἐφανερώθη ἡ κόγχη τοῦ παλαιοῦ ναοῦ καὶ ἡ ὅλη θέσις αὐτοῦ. Θαυμάσαντες δὲ οἱ περιεστῶτες διὰ τὴν ἐπαλήθευσιν τῆς προρρήσεως αὐτοῦ, δι' ἰδίων ἐξόδων «*τοῦ ἁγίου πρεσβύτου σπουδῇ τὸν ἱερὸν τῷ ἀποστόλῳ οἶκον ἀνεδείμαντο*» [3] καὶ προσκεκολλημένους εἰς αὐτὸν ᾠκοδόμησαν δύο ναΐσκους τοῦ ἁγ. Προδρόμου καὶ τοῦ Εὐθυμίου. Ἀλλὰ ἡ ὅλη οἰκοδομὴ δὲν ἐγένετο ἄνευ πόνων «*δαιμόνων τῷ ἔργῳ ἐπιφθονησάντων*» [4]. Οὗτοι παντοιοτρόπως ἠμπόδιζον τὴν πρόοδον τοῦ ἔργου οὐ μόνον διὰ λόγων ἀλλὰ καὶ διὰ λίθων ἀποτρέποντες τοὺς βοηθοῦντας εἰς τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ. Ἔφθασαν δὲ μάλιστα καὶ εἰς τὸ σημεῖον νὰ περιστρέψωσι τὰ ξύλα τῆς οἰκοδομῆς διὰ νὰ πέσῃ ἀπὸ τοῦ ὕψους τῶν σκαλώσεων ὁ τεχνίτης. Ἄλλοτε πάλιν, ὅταν πλέον ἡ οἰκοδομὴ ἐπλησίαζε πρὸς τὸ τέρμα της, κατὰ τὸ μεσονύκτιον, ὅτε ὅλοι ἐκοιμῶντο, οἱ δαίμονες ἐπισείσαντες τὸ ἀριστερὸν κλῖτος τοῦ οἰκοδομήματος ἐκρήμνισαν αὐτὸ μέχρι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλ' ὅταν μὲ τὸν ζῆλον τοῦ λαοῦ καὶ τὰς παραινέσεις τοῦ ἁγίου πρεσβύτου τὸ καταπεσὸν

---

[1] Βίος Ἁγ. Εὐθυμίου L. Petit, ἔ.ἀ. σ. 38$_{21-26}$.
[2] Βίος ἔ.ἀ. σ. 39$_{7}$
[3] Βίος ἔ.ἀ. σ. 39$_{26}$.
[4] ἔ.ἀ. σ. 39$_{28}$.

κλῖτος ἀνεκτίσθη φιλοκάλως, οἱ δαίμονες ἀποκαμόντες, μετέφερον τὴν δρᾶσιν των ἐπὶ τὸν Εὐθύμιον, ἀπειλοῦντες αὐτὸν καὶ διατάσσοντες νὰ φύγῃ ἐκ Περιστερῶν· ἀλλ' ἐκεῖνος, ἀνένδοτος, ἐπετίμησεν αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐδήλωσεν, ὅτι θὰ ἔμενεν ἐκεῖ μέχρι θανάτου [1]. Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ δαίμονες ἀνεβόησαν μεγάλως καὶ ἀναγνωρίσαντες τὴν ἧτταν των ἀπεχώρησαν. Οὕτως *«ἀκωλύτως ὅ τε ναὸς ἀποπληροῦται καὶ ἡ μονὴ ταῖς τοῦ ἁγίου πρεσβείαις ἀνίσταται κατὰ τὸ ϛτοθ* (=6379) *ἔτος ἰνδ. ε',»* [2] ἤτοι τὸ ἀπὸ Χριστοῦ 870/71.

Ὁ βιογράφος τονίζει περαιτέρω (σ. 41) ἰδιαιτέρως, ὅτι ὁ ναὸς ἐκτίσθη μὲ 3 ἢ 4 μόνον ἐργάτας καὶ ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ Εὐθύμιος *«ἐκίνει λίθους καὶ μόνος ἐπετίθει τῷ οἰκοδομήματι ἤδη ὑψωθέντι»* (σ. 41_{17}) καὶ μάλιστα τόσον μεγάλους λίθους, οἵους μόλις δύο ἢ καὶ τρεῖς ἰσχυροὶ ἄνδρες θὰ ἠδύναντο νὰ σηκώσουν. Ὁ αὐτὸς δὲ ἅγιος δὲν ἀπηξίωνε καὶ νὰ μεταφέρῃ ὕδωρ εἰς τοὺς ἀδελφοὺς καὶ νὰ ἐπιτελῇ τὴν διακονίαν τοῦ μαγειρείου.

Ἅμα δὲ τῇ περατώσει τῶν κτηρίων πολλοὶ εὐσεβεῖς προσέφεραν εἰς τὴν μονὴν ἄλλος μὲν χρυσόν, ἄλλος δ' ἄργυρον, ἄλλοι δὲ χαλκὸν καὶ σίδηρον καὶ λειτουργικὰ σκεύη, ἀκόμη δὲ καὶ τροφάς, σῖτον καὶ ὄσπρια καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον καὶ ζῷα διάφορα διὰ τοὺς ἐργάτας. Οἱ περισσότεροι δ' ἐξ αὐτῶν μετὰ τὴν περάτωσιν τοῦ ἔργου *«καὶ ἔπιπλα σηρικὰ καὶ σκεύη ἱερὰ προσεκόμισαν»* (σ. 43_{17}). Ἄλλοι πάλιν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν μονὴν γαίας, ἀγροὺς καὶ ἀμπελῶνας καὶ ἀγέλας βοσκημάτων πρὸς διατροφὴν τῶν μοναχῶν.

Ἀφ' οὗ δ' ἐπὶ δέκα τέσσαρα ὅλα ἔτη, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 870 μέχρι τοῦ 884, ἐποίμανεν ὁ ἅγιος τὸ ποίμνιον τῶν Περιστερῶν ἀνευρέθη τέλος ὑπὸ τῶν συγγενῶν του, τοὺς ὁποίους ἀπὸ ἡλικίας 18 ἐτῶν ἤτοι ἐπὶ 42 ὅλα ἔτη εἶχεν ἐγκαταλείψει. Προσκαλέσας δ' αὐτοὺς καὶ ἀγοράσας οἰκόπεδον ἵδρυσε καὶ διὰ τὰς γυναῖκας μοναστήριον. Εἰς δὲ τοὺς ἄνδρας παρέδωκε τὴν διοίκησιν τῆς ἀνδρῴας μονῆς. Ἀμφοτέρων δὲ τῶν μονῶν τὰ ἐγκαίνια ἐτέλεσε, προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Εὐθυμίου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Μεθόδιος. Ὁ δ' Εὐθύμιος διορίσας ἡγουμένους τῶν μονῶν, τῆς μὲν ἀνδρῴας τὸν ἔγγονόν του Μεθόδιον, τῆς δὲ γυναικείας τὴν ἐγγονήν του Εὐφημίαν *«καὶ τὴν περὶ αὐτῶν μέριμναν ὥσπερ ἀποφορτισάμενος»* (σ. 48_{22}) ἀνῆλθεν ἐκ νέου εἰς τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην στῦλον, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ παλαιότερον εἶχεν ἀνέλθει. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖ δὲν τὸν ἄφηνον ἥσυχον τὰ πλήθη τῶν πιστῶν ἀνεχώρησε καὶ πάλιν εἰς τὰς ἀκρωρείας τοῦ Ἄθω. Μετ' ὀλίγα δ' ἔτη ἀπέθανεν εἰς τὴν Ἱερὰν νῆσον τὴν 14ην Ὀκτωβρίου 898, εἰς ἡλικίαν 74 ἐτῶν (πρβ. L. Petit, Vie et office σ. 48-51, ὁ αὐτὸς Echos d'Orient IV [1900-1901] 218-221 σποράδην, Kirsop Lake, The early days of monasticism on Mount Athos, Oxford, 1909 σ. 51-52, Ἀλέξανδρος Λαυριώτης Viz. Vrem. V

[1] ἔ.ά. σ. 41_2.
[2] ἔ.ά. σ. 41_6

(1898), 485-86). Τὸ δὲ λείψανόν του μετακομισθὲν εἰς Θεσσαλονίκην ὑπὸ 2 μοναχῶν ἐτάφη ἐν πομπῇ τὴν 13ην Ἰανουαρίου τοῦ 899 (Petit, Vie σ. 49, 23). Εἰς μνήμην δὲ τοῦ ἁγ. Εὐθυμίου εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ κατὰ τὴν

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῆς Μονῆς Περιστερῶν ἀπὸ Ν.Α.

Ν.Α. γωνίαν τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ μεγάλου ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου παρεκκλήσιον.

Ἀλλ' αἱ περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν εἰδήσεις δὲν περιορίζονται μόνον εἰς τὸν μνημονευθέντα βίον τοῦ Ἁγίου. Εἰς τὸ ἀρχεῖον τῆς Μονῆς τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ Ὄρους, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, διεσώθησαν καὶ τὰ κάτωθι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα μνημονεύουν τὴν μονὴν Περιστερῶν.

1) Πωλητήριον τῆς 14ης Μαρτίου 897 [1]. Διὰ τούτου ἡ Γεωργία, χήρα τοῦ Δημητρίου, οἱ υἱοί της καὶ ἡ κόρη της πωλοῦσιν εἰς τὸν Εὐθύμιον, ἡγούμενον τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἀνδρέου Περιστερῶν [2], ἀγροὺς κειμένους εἰς τὰ ἀνα-

[1] G. Rouillard - P. Collomp, Actes de Lavra I (897-1178) Paris 1937. Acte N° I σ. 6.1-4.— πρβ. καὶ G. Rouillard, Note prosopographique et chronologique, Byzantion VIII (1933) σ. 107 ἕ.

[2] σ. 2 στ. 11 . . . *Εὐθύμιον τον εὐλάβεστάτων (μον)αχ(ὸν) καὶ ἡγοῦμενον τῆς εὐαγεστατ(ης) βασιλικῆς μον(ῆς) του ἁγίου πάνευφήμ(ου) ἀποστ(ο)λ(ου) Ἀνδρέου τῶν Πε(ρι)στερ(ῶν)* . . . .

τολικὰ μέρη τῆς Θεσσαλονίκης[1]. Σημειωτέον, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἐγγράφου τούτου, ὡς καὶ τοῦ ἑπομένου, ὡς βασιλική.

2) Πωλητήριον τοῦ Αὐγούστου 941[2]. Διὰ τούτου ὁ Θωμᾶς, βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος, ἀσηκρήτης, ἐπόπτης καὶ ἀναγραφεὺς Θεσσαλονίκης[3], κατὰ πρόσταγμα τῶν αὐτοκρατόρων Ρωμανοῦ τοῦ Α΄ τοῦ Λακαπηνοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Ζ΄, τοῦ Πορφυρογεννήτου, Στεφάνου καὶ Κωνσταντίνου, πωλεῖ εἰς τὴν μονὴν Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Περιστεραῖς, ἀντιπροσωπευομένην ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου Εὐθυμίου[4], 1800 μοδίους γῆς, τῆς λεγομένης κλασματικῆς, κειμένης εἰς τὴν χερσόνησον τῆς Παλλήνης ἢ Κασσάνδρας. Περιέργως τὸ ἔγγραφον ὑπογράφει μόνος ὁ Θωμᾶς. Ἀντίγραφον τῆς πράξεως τοῦ Θωμᾶ, εὑρισκόμενον εἰς κώδικα τοῦ 18ου αἰῶνος ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης[5]. Ὁ εἰς τὰ δύο ἀνωτέρω ἔγγραφα ἀναφερόμενος ἡγούμενος Περιστερῶν Εὐθύμιος δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τῆς μονῆς ἅγιος, ὡς εἴκασαν ὅ τε Ἀλέξανδρος Λαυριώτης[6] καὶ ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης[7]· διότι οὗτος εἶχεν ἀποθάνει, ὡς εἴδομεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 898. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἄλλος τις, ὁμώνυμος, ὅστις φαίνεται ὅτι ἡγουμένευσε μέχρι τοῦ 943, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐγγράφου, ἐκτὸς ἂν ὁ ἑκάστοτε χειροτονούμενος ἡγούμενος Περιστερῶν ἐλάμβανε τὸ ὄνομα τοῦ ἱδρυτοῦ, ὁπότε θὰ πρόκειται περὶ πλειόνων Εὐθυμίων.

3) Ἔγγραφον τῆς 2 Αὐγούστου τοῦ 943[8]. Δυνάμει προστάγματος τῶν βασιλέων ὁ Κατακαλῶν, πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης, ὁρίζει τὰ ὅρια τῶν γαιῶν μεταξὺ τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ τῶν κατοίκων Ἱερισσοῦ, ἐπὶ

---

[1] Τὰ χωράφια ἔκειντο (στ. 14) *«εἰς τὸ χωρίον τῶν Δραγοβουνιῶν»*... (στ. 15-16) *εν τοῖς ἀνατολικοῖς μέρεσι ταύτης τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν πόλε(ως)* (Θεσσαλονίκης).

[2] Actes de Lavra N° 3 σ. 7-9 G. Rouillard, Byzantion VIII (1933) σ. 107-116.

[3] Στ. 8 «*Θωμᾶς β(ασιλικὸς) (πρωτο)σπαθάριος) ἀσηκρήτης.*

[4] Στ. 10 «*διέπρασα ὑμὶν Ευθυμιον μοναχὸν καὶ ἡγοῦμενον τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ πρωτοκλ[ήτου] τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου εις επονυμον των Περιστερων εἰς πρ[ό]σωπον τῆς αὐτῆς εὐαγεστάτης βασιλεικῆς μονῆς γῆν κειμένην ὑπὸ μὲν τὴν τοποθεσίαν τῶν Λευκων συν του Ποσιδιου [καὶ] τῶν Κορακεων μοδίων χιλίων ὀκτακοσίων....*

[5] Ἑλληνικὰ τ. 2 (1929) σ. 372, β΄, ἔνθα ἀτόπως ὁ Εὐστρατιάδης ἀπέδωσεν εἰς τὸν Θωμᾶν τὸ ἐπώνυμον Κάσπαξ. Τὴν παρανάγνωσιν ταύτην διώρθωσεν ἡ G. Rouillard ἐν Byzantion VIII (1933) σ. 113.

[6] Viz. Vrem. V (1898) σ. 487.

[7] Ἑλληνικὰ 2 (1929) σ. 375.

[8] Actes de Lavra N° 5 σ. 11-12. Πρβ. καὶ Ἀλέξανδρον Λαυριώτην Vizantiskij Vremennik V (1898) σ. 485 καὶ Dölger, Regesten I. 504. Ὁ Λαυριώτης προσέθεσεν ἐν τέλει εἰς τὰς ὑπογραφάς: «† Εὐθύμιος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν καὶ οἱ λοιποί».

παρουσίᾳ διαφόρων προσώπων, πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν[1], ἐν οἷς καὶ ὁ Εὐθύμιος, ἡγούμενος τῆς Μ. Περιστερῶν[2].

4) Εἰς χρυσόβουλλον τοῦ 964 (;)[3] ἀναφέρεται, ὅτι ἡ μονὴ Ἁγ. Ἀνδρέου ἢ Περιστερῶν μετὰ τῶν Τζεχλιάνων καὶ 100 ζευγαρατῶν (χωρικῶν) θὰ ὑπάγεται ἐφεξῆς εἰς τὴν Μονὴν Λαύρας. Τοῦτ' αὐτὸ γράφεται καὶ εἰς τὸ Τυπικὸν τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου[4], ὡς καὶ εἰς τὸν Βίον τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου. Καὶ τὸ μὲν Τυπικὸν ὁρίζει ($119_{,25}$), πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι *«ὁ εὐλαβέστατος μοναχὸς καὶ καθηγούμενος τῆς μονῆς Περιστερῶν ἤτοι τοῦ ἁγίου καὶ κορυφαίου τῶν ἱερῶν ἀποστόλων Ἀνδρέου, Στέφανος»* θὰ *«ἄρχῃ τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ θὰ μένῃ ἀδιάσειστος καὶ ἀλογάριαστος ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ ζωῇ»*. (119_{33}) ἐπειδὴ *«καὶ τὴν ἁρμόζουσαν ὑποταγὴν ἐπεδείξατο καὶ βελτιώσεις πολλὰς καὶ μεγίστας ἐν τῇ μονῇ πεποιηκέναι φαίνεται* ($120_{,8}$), ἐν ᾧ προηγουμένως *«τὰ τῆς καταστάσεως ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ πάντῃ κατημέληται παρὰ τῶν προηγησαμένων, ἐκ τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ ἀδιαφορίᾳ πολλῇ καὶ ἀμελίᾳ κατέχονται ἅπαντες οἱ τῆς μονῆς μοναχοὶ* (120_{15-17}). Ἀναφέρεται ἐπίσης ($120_{,10}$) ὅτι ὁ Στέφανος θὰ μνημονεύεται εἰς τὰς λειτουργίας ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων τῆς Λαύρας καὶ ζῶν καὶ μετὰ θάνατον καὶ ὅτι ὁ διάδοχος αὐτοῦ εἰς τὴν ἡγουμενείαν δὲν θὰ ἐκλέγεται ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Μ. Περιστερῶν ἀλλὰ *«παρὰ τοῦ τῆς Λαύρας προεστῶτος»* ($120_{,14}$).

Εἰς δὲ τὸν Βίον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς *«τῆς οἰκείας φροντίζων μονῆς* (δηλαδὴ τῆς Λαύρας) *ἐξέθετο τῷ πατρὶ χρυσοβούλλιον*[5]*, ἐπιβραβεῦον τῇ μονῇ σολέμνιον, ποσότητα διακοσίων τεσσαράκοντα τεσσάρων νομισμάτων καὶ εἰς ἐπίδοσιν προσετίθει αὐτῷ καὶ τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ μονήν, ἣ μέγα παρ' αὐτοῖς ἐστὶ καὶ ὀνομάζεται μοναστήριον»*[6]. Καὶ ναὶ μέν, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν, ἡ Μ. Περιστερῶν[7] εἶχεν ὑπαχθῆ εἰς τὴν Λαύραν τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ἀλλ' ὅμως δὲν εὑρίσκεται *«ἐν Θεσσαλονίκῃ»*, ὡς λέγει ὁ Βίος. Ἴσως λοιπὸν ὁ Βίος νὰ ἐννοῇ τὴν περὶ τὸν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην στῦλον, ἐν ᾧ εἶχεν ἀσκητεύσει ὁ Ἅγιος Εὐθύμιος (ὅρα σ. 148) συμπηχθεῖσαν πιθα-

---

[1] Σελ. 11 στ. 10... *συμπαρόντων ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ ὁσιωτάτου ἐπισκόπου Ἑρκούλων.*

[2] Σελ. 11 στ. 15 ἑξ.... «*Εὐθυμίου μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Περιστερῶν* .... κλπ.

[3] Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden I, 1924, σ. 91.

[4] Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, 119_2, καὶ ἐν τῇ Διατυπώσει, αὐτόθι σ. 124_8.

[5] Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ συχνάκις ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἐν τῷ Τυπικῷ (Meyer ἔ.ἀ. σ. 106 ἑξ.) καὶ τῇ Διατυπώσει (Meyer, σ. 124 καὶ 125) ἀναφερομένου χρυσοβούλλου.

[6] Vita Athanasii [=Vie de St Athanase l'Athonite] ἔκδ. L. Petit ἐν Analecta Bollandiana 25 (1906), 47,3.

[7] Actes de Lavra. Acte 53 σ. 146-149.

νῶς μονήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται πιθανῶς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 ἔγγραφον τῆς Μ. Λαύρας (ὅρα κατωτέρω σημ. 4).

Τέλος 7) ἔγγραφον τοῦ Μαΐου τοῦ 1109, ἀναφέρει ἁπλῶς προάστεια τῶν Περιστερῶν καὶ τῶν Τζεχλιάνων, τῶν ὁποίων ὁ φόρος (τέλος) χαρίζονται εἰς τὴν μονὴν τῆς Λαύρας[1].

Ἄλλας εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς Περιστερῶν δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀνεύρω· εἶναι ὅμως πιθανώτατον, ὅτι ἡ μονὴ ἢ ὁ ναός της θὰ ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλους μεταγενεστέρους, ἀνεκδότους κώδικας τοῦ Ἁγ. Ὄρους.

Καὶ ἤδη ἂς ἔλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς μονῆς. Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σημειώσω, ὅτι αἱ ὑπὸ τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου παρεχόμεναι πληροφορίαι συμπίπτουσι κατὰ γράμμα πρὸς τὰ πράγματα. Ὁ σήμερον εἰς ἀπόστασιν τριάκοντα καὶ πλέον[2] χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης, βορείως τοῦ χωρίου Βασιλικῶν, σχεδὸν ἀκέραιος ἀκόμη σωζόμενος παλαιὸς ναὸς[3] εὑρίσκεται ἐπὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς τῆς Θεσσαλονίκης αὐχμηρῶν ὀρέων καὶ δὴ σχεδὸν εἰς τὴν κορυφήν των (ὑψόμετρον 700). Τιμᾶται πάντοτε εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου, παρὰ δὲ τὸ ἱερόν του ἀναβλύζει ἡ «*πλουσία πηγὴ ὕδατος*», ἣν ἀναφέρει ὁ βίος τοῦ ἁγίου (38_{21}). Ἡ πηγὴ αὕτη διαχέει τὰ νάματά της ἀνὰ τὸ πτωχὸν χωρίον τῆς Περιστερᾶς[4], τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται νοτίως τοῦ ναοῦ ἐπὶ τῆς κλιτύος. Ἐκ τῶν δύο ὅμως ἄλλων ναῶν καὶ τῆς μονῆς, ἢ μᾶλλον τῶν μονῶν, τὰς ὁποίας ἵδρυσεν ὁ Εὐθύμιος, οὐδὲν ἴχνος πλέον διασώζεται.

Πρῶτος, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ἐπεσήμανε τὸν ναὸν τῆς Περι-

[1] Εἰς ἔγγραφον τῆς Μ. Λαύρας (Actes ἀριθ. 18 σ. 50-52) τοῦ Φεβρουαρίου 1016(;) περιλαμβάνον συμφωνίαν μεταξὺ δύο ἡγουμένων ἀναφέρεται «*Ἀριστόβουλος μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου*», δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἐν Περιστεραῖς ἢ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου. Τὸ ἔγγραφον ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἑλληνικὰ 2 (1929) σ. 341.

[2] Ἐσφαλμένως ἀναγράφει ὁ K. F. Kinch (Festkrift til J. L. Ussing σ. 144) ὡς ἀπόστασιν τῶν Περιστερῶν ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης 20 μόνον χιλιόμετρα.

[3] Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ὑπέστη μεταγενεστέρως τὰς ἑξῆς ἀλλοιώσεις: α) προσετέθη εἰς αὐτὸν δυτικῶς ἐπιπρόσθετος ὀρθογώνιος νάρθηξ πλάτους ἴσου περίπου πρὸς τὸ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ β) ἵνα ἐπικοινωνήσῃ ὁ νάρθηξ οὗτος πρὸς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἠνοίχθησαν διὰ δυναμίτιδος (!) πρὸ τριακονταετίας περίπου, ἀνὰ μία θύρα εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἑκατέρου τῶν ἐγκαρσίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ γ) χάριν ἀσφαλείας ἐκτίσθησαν ἐξωτερικῶς ἀντηρίδες τινές.

[4] Τὸ χωρίον ὀνομάζεται σήμερον Περιστερά, εἰς τὸν βίον ὅμως τοῦ Ἁγίου καὶ τὰ ἄλλα παλαιὰ ἔγγραφα ὁ τόπος ὀνομάζεται πάντοτε Περιστεραὶ καὶ ἡ μονὴ «τῶν Περιστερῶν». Τὸ χωρίον θὰ συνεπήχθη ὑπὸ παροίκων τῆς παλαιᾶς μονῆς, οἱ δὲ κάτοικοί του διηγοῦνται, ὅτι ἐπί τινος πρὸς ἀνατολὰς τοῦ χωρίου ὑψώματος ὑπῆρχε ποτὲ μονή, ἀναμφιβόλως ἡ γυναικεία. Σήμερον εἰς τὴν θέσιν τῆς μονῆς ὀρθοῦται μόνον εἷς σταυρός.

στερᾶς ὁ Ρῶσος Πορφύριος Οὐσπένσκι[1], ὅστις, περιγράψας αὐτὸν συντόμως,παρέθεσε καὶ σχέδιον τῆς κατόψεως αὐτοῦ ὡς καὶ ξυλογραφίαν τῆς ἐξωτερικῆς αὐτοῦ ἀπ' ἀνατολῶν ἀπόψεως. Ὀλίγα ἔτη ἀργότερον ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος K. F. Kinch[2], συνέγραψε προσωρινήν, ὡς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ[3], περιγραφὴν τοῦ ναοῦ, ἐπιφυλαχθεὶς νὰ πραγματευθῇ περὶ αὐτοῦ ἐκτενέστερον, πρᾶγμα ὅμως, τὸ ὁποῖον δὲν ἔκαμε μέχρι σήμερον. Ὁ Kinch ἐδημοσίευσεν ἀκριβεστέραν κάτοψιν τοῦ ναοῦ[4] παρέσχε δὲ καὶ μίαν φωτογραφίαν τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Δὲν παρέσχεν ὅμως καὶ τὰς τόσον χρησίμους κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τομὰς αὐτοῦ ὡς καὶ ἄλλας ἀρχιτεκτονικὰς καὶ οἰκοδομικὰς λεπτομερείας. Εἰς τούτων δὲ τῶν κενῶν τῆς διατριβῆς τοῦ Δανοῦ ἀρχαιολόγου τὴν πλήρωσιν ὡς καὶ τὴν πληρεστέραν ἐξακρίβωσιν τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς, ἣν ἤδη ἐξέθεσα, ἀποσκοπεῖ ἡ παροῦσα μελέτη, συνταχθεῖσα κατόπιν ἐπιτοπίου μεταβάσεώς μου κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1951, καθ' ἣν ἐπεχείρησα καὶ νέας λεπτομερεῖς καταμετρήσεις τοῦ σημαντικοῦ τούτου μνημείου τῇ προθύμῳ βοηθείᾳ τοῦ ἀρχιτέκτονος καὶ Δρος κ. Εὐσταθίου Στίκα.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟΝ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς — δηλαδὴ ὁ ἄνευ τοῦ μεταγενεστέρως προστεθέντος ὀρθογωνίου νάρθηκος καὶ τῶν προσφάτων προσθηκῶν καὶ ἀλλοιώσεων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα ἤδη εἰς τὴν σημείωσιν 6 τῆς σελίδος 151 — εἶναι ἐκτισμένος διὰ κοινῶν, πρασίνων σχιστολίθων καὶ σκληροτάτου ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων. Μόνον οἱ τροῦλλοι κατεσκευάσθησαν ἐξ ἐλαφρῶν πωρολίθων (νερόπετρες) (εἰκ. 2).

Ἡ κάτοψίς του (εἰκ. 3) ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται πολύπλοκος, ὅμως εἶναι ἁπλῆ, εὐσύνοπτος καὶ καλῶς ὠργανωμένη. Τὸν κύριον πυρῆνά της ἀποτελεῖ μέγα τετράγωνον διαμέρισμα, καλυπτόμενον διὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ διαμερίσματος τούτου ἀνοίγεται ἀνὰ μία κόγχη, σχήματος τριφύλλου, καλυπτομένη ὡσαύτως διὰ τρούλλου. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τετρακόγχου ἤτοι σταυρικοῦ πεν-

[1] Porph. Ouspenski, Putešestvie v Meteorskie Monastiri (='Αποδημία εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων) Πετρούπολις 1896 σ. 41. Ἡ ἄποψις τοῦ ναοῦ εἰς τὴν σ. 40.

[2] Festkrift til J. L. Ussing, Köbenhavn 1900 σ. 144-155. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν διευθυντὴν τοῦ ἐν Ἀθήναις Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου κ. Äker Äkerström, ὅστις εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ μοῦ μεταφράσῃ εἰς τὴν γερμανικὴν τὸ ἀνωτέρω εἰς δανικὴν γλῶσσαν γεγραμμένον ἄρθρον τοῦ Kinch.

[3] Byz. Zeitschr. 1902 σ. 663.

[4] Τὴν κάτοψιν τοῦ Kinch ἐδημοσίευσε περαιτέρω ὁ Strzygowski (Die Baukunst der Armenier und Europa τ. II, Wien 1918, σ. 854 εἰκ. 810).

τατρούλλου ναοῦ, μὲ ταύτην τὴν διαφοράν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς τετρακόγχους[1] ἢ σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ναοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ αἱ τέσσαρες κόγχαι ἤτοι τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ ἦσαν ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν, ἐδῶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη—δηλαδὴ ἡ ἐκτελοῦσα χρέη ἱεροῦ—φέρει προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἐπιμήκη ὀρθογώνια, καμαροσκέπαστα διαμερίσματα — πρόθεσιν καὶ διακονικὸν — ἅτινα, καταλήγοντα πρὸς ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας, συγκοινωνοῦσι διὰ θυρῶν ἀφ' ἑνὸς μὲν μετὰ τοῦ κυρίως βήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ μετὰ τοῦ ἀντιστοίχου ἐγκαρσίου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς προσθήκης ὅμως τῶν δύο

Εἰκ. 2. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν ἀπὸ Β.Α.

[1] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας (Ὀρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος τ. Γ' σ. 168 εἰκ. 2), Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη Ἀθηνῶν (Ξυγγόπουλος, Εὑρετήριον μεσαιωνικῶν μνημείων, τεῦχ. 2 σ. 79 εἰκ. 72), Ναοὶ Ρόδου: Ἅγ. Νικόλαος Διμυλιᾶς (Φουντουκλὶ) (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. ΣΤ' (1948) σ. 101, εἰκ. 87), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου (Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. ΣΤ' (1948) σ. 104 εἰκ. 91), Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ (Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. τ. ΣΤ' (1948) σ. 105 εἰκ. 92), Stanjevo Π. Σερβίας (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54), Μογουλιώτισσα (Μουχλιώτισσα) Κωνσταντινουπόλεως (1261). (N. Brunov, Byzant.-Neugr. Jahrbücher τ. VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6), ὁπόθεν καὶ ἡ ἐνταῦθα παρεχομένη κάτοψις (εἰκ. 6,A).

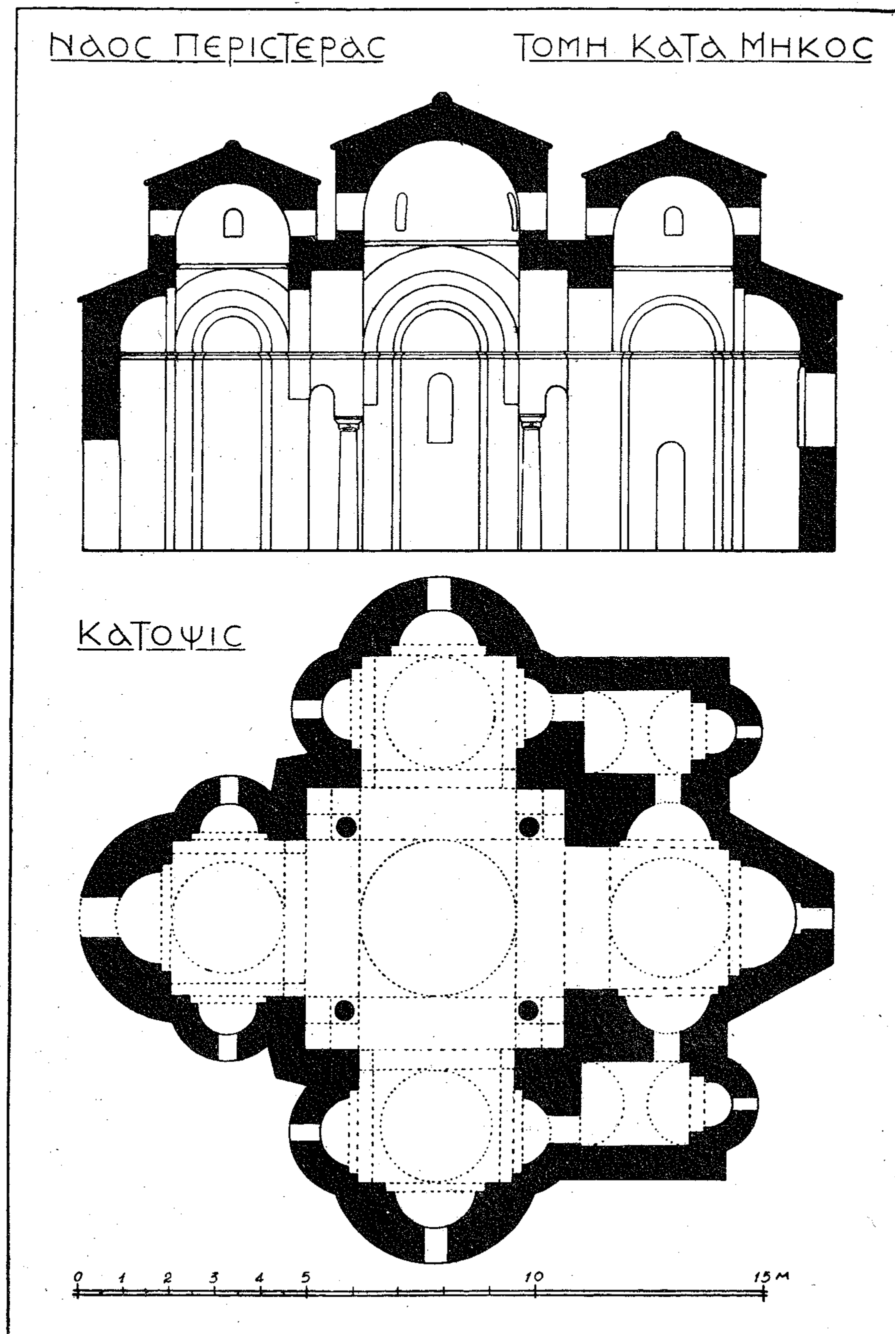
τούτων διαμερισμάτων τὸ ἱερὸν ἔλαβε πλέον τὴν ὀρθογώνιον μορφήν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει συνήθως τὸ ἱερὸν τῶν μεσοβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν. Ἐτονίσθη δὲ μάλιστα ἐδῶ καὶ ἐχαρακτηρίσθη ἀκόμη περισσότερον ἡ μεσοβυζαντινὴ μορφὴ ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοῦ τριπλεύρου σχήματος, ὅπερ ἐδόθη ἐξωτερικῶς εἰς τὴν μέσην κόγχην — ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας κόγχας, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ ἐξωτερικῶς καμπυλόπλευροι — ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς μεγαλυτέρας τῶν ἄλλων ἐξοχῆς της καὶ τοῦ μεγαλυτέρου βάθους τῶν πλαγίων κογχῶν τοῦ τριφύλλου της (εἰκ. 3). Ἡ χάριν μεγαλυτέρας ἐξάρσεως τοῦ ἱεροῦ γενομένη μεγέθυνσις αὕτη τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ ναοῦ ἔσχε τὸν ἀντίκτυπον αὐτῆς ὄχι μόνον εἰς τὸν ἀντίστοιχον ἀνατολικὸν τροῦλλον, ὅστις κατεσκευάσθη μεγαλύτερος τῶν τῶν ἄλλων σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ὅστις τώρα ἔπαυσε πλέον νὰ εἶναι ἰσοσκελής, ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικόν του σκέλος ἀπέβη κατὰ ἓν περίπου μέτρον μακρότερον τῶν ἄλλων. Κατὰ ταῦτα ὁ προκείμενος ναὸς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς κρᾶμα παλαιοχριστιανικοῦ περικέντρου κτηρίου (τετράκογχος ἢ σταυρικὸς πεντάτρουλλος) καὶ μεσοβυζαντινοῦ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ μετὰ τριπλεύρου ἐξεχούσης ἁψῖδος.

Ἂν ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὴν κάτοψίν του καὶ τὸν τρόπον τῆς καλύψεως τῶν διαφόρων αὐτῆς μερῶν, θὰ παρατηρήσωμεν 1) ὅτι εἰς ἑκάστην τῶν τεσσάρων γωνιῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ εἰς μικρὰν ἀπ' αὐτῶν ἀπόστασιν ἐτοποθετήθη ἀνὰ εἷς μαρμάρινος κίων μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράνου, δημιουργηθέντος οὕτω ἐσωτερικῶς ἑνὸς τετρακιονίου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων ἀβαθῶν κυλινδρικῶν θόλων, ἐστηρίχθη ὁ κεντρικὸς ὀκτάγωνος τροῦλλος, μεγαλύτερος καὶ ὑψηλότερος πάντων τῶν ἄλλων (εἰκ. 1, 2 καὶ 3).

Διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν κιόνων αὐτῶν, συναπτομένων διὰ μικρῶν τοξυλλίων πρὸς τὰ τοιχώματα τοῦ τετραγώνου (εἰκ. 3) διελύθη ὁ βαρὺς ὄγκος τῶν ὁλοσώμων (κτιστῶν) στηριγμάτων, ἅτινα τώρα περιεβλήθησαν δι' ἀτμοσφαίρας.

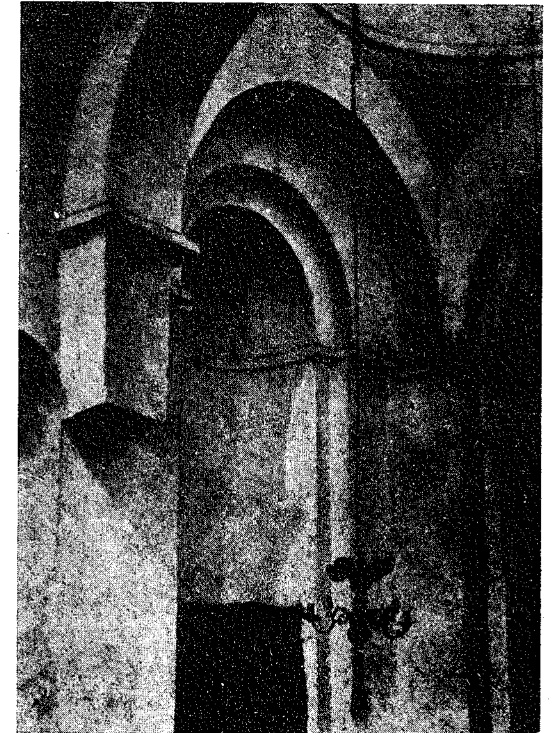
2) Ἕκαστον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ διεμορφώθη, ὡς εἴπομεν, οὐχὶ ὡς ἁπλῆ ἡμικυκλικὴ κόγχη, ὡς εἰς τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἀλλὰ ὡς κόγχη τρίφυλλος, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ τρία φύλλα δὲν εἶναι ἴσα, τοῦ μέσου ὄντος πολὺ μεγαλυτέρου καὶ βαθυτέρου τῶν πλαγίων. Ὡς δὲ βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως, τὸ πλάτος, δηλαδὴ τὸ ἄνοιγμα τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον εἶναι εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς (Βόρειον, Δυτικὴν καὶ Νοτίαν)[1] πολὺ μεγαλύτερον τοῦ βάθους των. Ἐπειδὴ δὲ πᾶσαι καλύπτονται διὰ τρούλλου,

[1] Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὁ πρὸ τῆς κόγχης χῶρος εἶναι τετράγωνος.

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν.

ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ στήριξις τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου των παρέστη ἀνάγκη ἀφ' ἑνὸς μὲν κατασκευῆς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων κατὰ τὰ πλάγια (εἰκ. 3), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὀρθογωνίου τομῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης κατὰ τὴν πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον βλέπουσαν πλευρὰν τῶν κογχῶν. Εἶναι δ' ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἡ ἐνισχυτικὴ αὕτη ζώνη δὲν ἤχθη ἕως κάτω, δηλ. μέχρι τοῦ δαπέδου, ἀλλ' ἐσταμάτησε 1 μέτρον κάτωθεν τῶν διὰ τοῦ ὁριζοντίου πετρίνου κοσμήτου σημειουμένων γεννήσεων αὐτῆς (εἰκ. 4). Ἡ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως οὐχὶ λίαν ἀξιοσύστατος λύσις αὕτη ἐγένετο προφανῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐξήσεως τοῦ ὠφελίμου χώρου καὶ δὴ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας μόνον· διότι εἰς τὴν τοῦ ἱεροῦ δὲν κατεσκευάσθη ἐνισχυτικὴ ζώνη [1].

Εἰκ. 4. Ναὸς Περιστερῶν. Ἄποψις τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ μὲ τὴν «κρεμαμένην» ἐνισχυτικὴν ζώνην.

Διὰ τῶν πέριξ αὐτοῦ διατεταγμένων τριφύλλων κογχῶν, ὁ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον χῶρος ὄχι μόνον διευρύνεται ἀλλὰ καὶ τὰ ὅριά του ὀπισθοχωροῦν ἀκόμη περισσότερον ἕνεκα τῶν μικροτέρων πλευρικῶν τόξων καὶ κογχῶν, αἱ ὁποῖαι διαρθρώνουσι τὴν περιφέρειάν του ὁλονὲν μικροτέραν καὶ ἀποσβεννυμένην. Μὲ τὰς πολλαπλᾶς κόγχας καὶ τὰς βαθμιδωτὰς ἀρθρώσεις των κατηργήθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ μεγάλαι ἐπίπεδοι ἐπιφάνειαι τῶν

[1] Τόσον παράδοξος μοῦ ἐφάνη ἀρχικῶς ὁ μετεωρισμὸς αὐτὸς τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ὥστε ὑπέθεσα ὅτι τὸ κάτω της μέρος θ' ἀπεκόπη μεταγενεστέρως. Ἐν τούτοις ἡ ἐξέτασις ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ διακοπὴ ἐγένετο ἀρχικῶς· διότι ὁ κατώτατος λίθος ὅλων τῶν τόξων ἔχει κατασκευασθῆ μὲ μεγάλας διαστάσεις, εἰσχωρεῖ δὲ εἰς τὸ σῶμα τοῦ τοίχου ἐν εἴδει προβόλου. Δὲν εἶναι ἄλλως τε ἄγνωστοι τοιούτου εἴδους ἀντηρίδες «κρεμάμεναι» ἐνισχυτικαὶ ζῶναι εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα. Οὕτω π. χ. συναντῶμεν τοιαύτας εἰς τὴν Παναγίαν Μογουλιώτισσαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (A. van Millingen, Byzantine churches in C/pel σ. 274 εἰκ. 94).

τοίχων, τὰς ὁποίας βλέπομεν συνήθως εἰς τοὺς βυζαντινοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς ἑπομένως καὶ τὰ ὅρια τοῦ χώρου δὲν εἶναι πλέον σαφῶς καθωρισμένα. Ἕν δ᾽ ἀκόμη στρῶμα χώρου ἐδημιουργήθη καὶ διὰ τούτου: ὅτι τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον τόξα εἶναι ὑψηλότερα τῶν τόξων τῶν μεγάλων κογχῶν (εἰκ. 3). Δι᾽ ὅλων αὐτῶν τῶν διατάξεων ὁ ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ θεατοῦ χῶρος διαπλατύνεται πρὸς τ᾽ ἄνω ἔπειτα δ᾽ ἀποκτᾷ καὶ ἀνάτασιν διὰ τῶν τρούλλων.

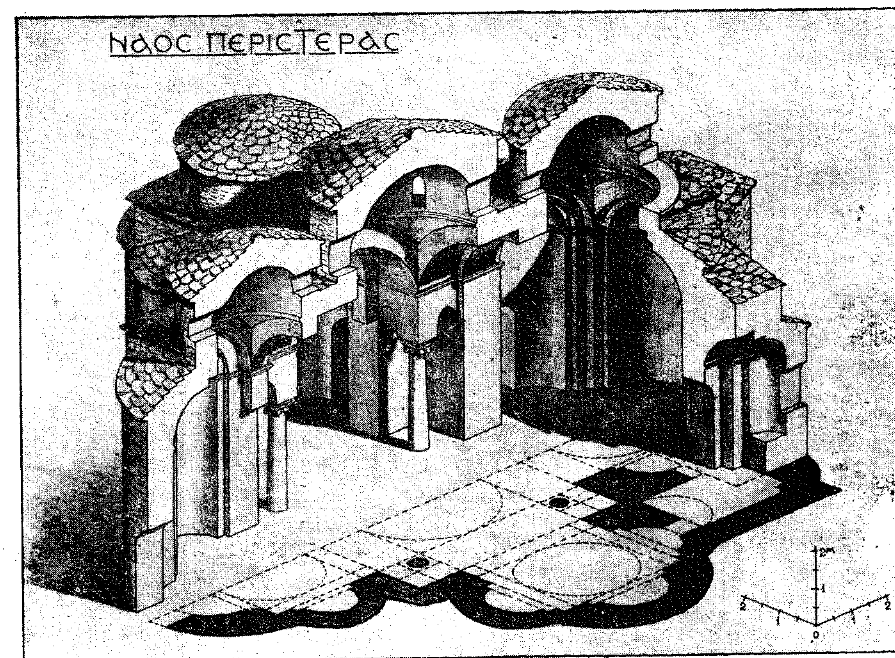
Ἡ πλουσία καὶ σύνθετος ἐσωτερικὴ ἐποικοδομὴ τοῦ χώρου ἀντικατοπτρίζεται καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὅπου ὄχι μόνον αἱ καμπυλόπλευροι κόγχαι καὶ οἱ τροῦλλοι διαγράφονται πλαστικῶς ἀλλὰ καὶ πολλαὶ ἐπικαλύψεις δημιουργοῦνται προσδίδουσαι εἰς τὸ σύνολον ἕνα λίαν κεκινημένον καὶ γραφικὸν ἅμα χαρακτῆρα (εἰκ. 2).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Περιστερῶν ἡ περὶ τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα φειδώ. Οὕτως ὁ ὅλος ναὸς εἶναι προσιτὸς διὰ μιᾶς καὶ μόνης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὴν μέσην κόγχην τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐν ᾧ ἀφ᾽ ἑτέρου ἐκ τῶν τεσσάρων κογχῶν τοῦ ναοῦ μόνον ἡ τοῦ ἱεροῦ ἔφερεν ἐπὶ τῆς μέσης αὐτῆς πλευρᾶς ἓν δίλοβον (;) παράθυρον, ἀνὰ ἓν δὲ μικρὸν καὶ αἱ κόγχαι τῶν παραβημάτων. Καὶ αὐτοὶ δ᾽ οἱ τροῦλλοι, οἵτινες, σημειωτέον, εἶναι πάντες — συμφώνως πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν — κυλινδρικοὶ (ἐξαιρέσει τοῦ κεντρικοῦ, ὅστις κατεσκευάσθη ὀκτάγωνος), φέρουσιν ὀλίγα μόνον καὶ μικρὰ παράθυρα (εἰκ. 3). Οὕτω τὸ φῶς συγκεντροῦται εἰς τὸ μέσον ἑκάστου διαμερίσματος καὶ τονίζει τὸν κατακόρυφον ἄξονά του. Ἂν ὑπῆρχον μεγάλα παράθυρα εἰς τὰς κόγχας, τότε τὸ δι᾽ αὐτῶν εἰσερχόμενον φῶς θὰ κατήργει τὴν συγκεντρωτικὴν ἐνέργειαν τῶν κοίλων τοιχωμάτων τῶν κογχῶν. Διὰ μόνου τοῦ ἐκ τῶν ἄνω φωτισμοῦ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἀποκτᾷ ἓν ὑποβλητικὸν ἡμίφως (εἰκ. 4 καὶ 5).

Ὁ σταυρικὸς καὶ πεντάτρουλλος ναὸς τῶν Περιστερῶν ἔρχεται νὰ προσθέσῃ ἓν ἀκόμη εἰς τὰ ὀλίγα παραδείγματα σταυρικῶν ναῶν φερόντων τρούλλους κατά τε τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν του καὶ ἐφ᾽ ἑκάστης τῶν τεσσάρων κεραιῶν του. Προσθέτει ὅμως ταὐτοχρόνως καὶ ἓν ἀκόμη παράδειγμα — καὶ μάλιστα ἐκ τῶν συνθετωτέρων — εἰς τοὺς ὀλίγους μεσοβυζαντινοὺς τετρακόγχους ναούς, οἵτινες συνεχίζουσι τὴν παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν [1].

[1] Τὰ παλαιότερα τετράκογχα κτήρια — μαρτύρια ἢ βαπτιστήρια — ἀκολουθοῦντα τὰ πρότυπα ρωμαϊκῶν μαυσσωλείων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὧν πλεῖστα ἀντεγράφησαν ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἔχουσι τὰς κόγχας αὐτῶν ἡμικυκλικὰς ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ἐν ᾧ ἀργότερον ἄλλαι μὲν τῶν κογχῶν διατηροῦσι τὸ πατροπαράδοτον καμπύλον σχέδιον, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὰ τοῦ $9^{ου}$ αἰ. δαλματικὰ τετράκογχα τοῦ Nin καὶ τοῦ Muc (E. Dyggve, Dalmatinske Centralbygninger, Tidskrift för Konstvetenskap XVII, τεῦχ. I, Lund 1933, σ. 5 πίν. 1 ἀριθμοὶ 8 καὶ 9) καὶ τὰ τῆς Γαλλίας (Montmajour D. Boniver, Der Zentralraum, Stuttgart

Ἀλλ᾽ ὁ συνδυασμὸς τοῦ τετρακόγχου πρὸς τριμερὲς (βυζαντινὸν) ἱερόν, τὸν ὁποῖον ἐπίσης παρουσιάζει ὁ ναὸς τῶν Περιστερῶν, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι εὕρημα τοῦ μαΐστορος τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου· διότι ὅμοια σχέδια — τετρακόγχου μετὰ τριμεροῦς ὀρθογωνίου ἱεροῦ — συναντῶνται, ἤδη ἀπὸ τοῦ $7^{ου}$ αἰῶνος

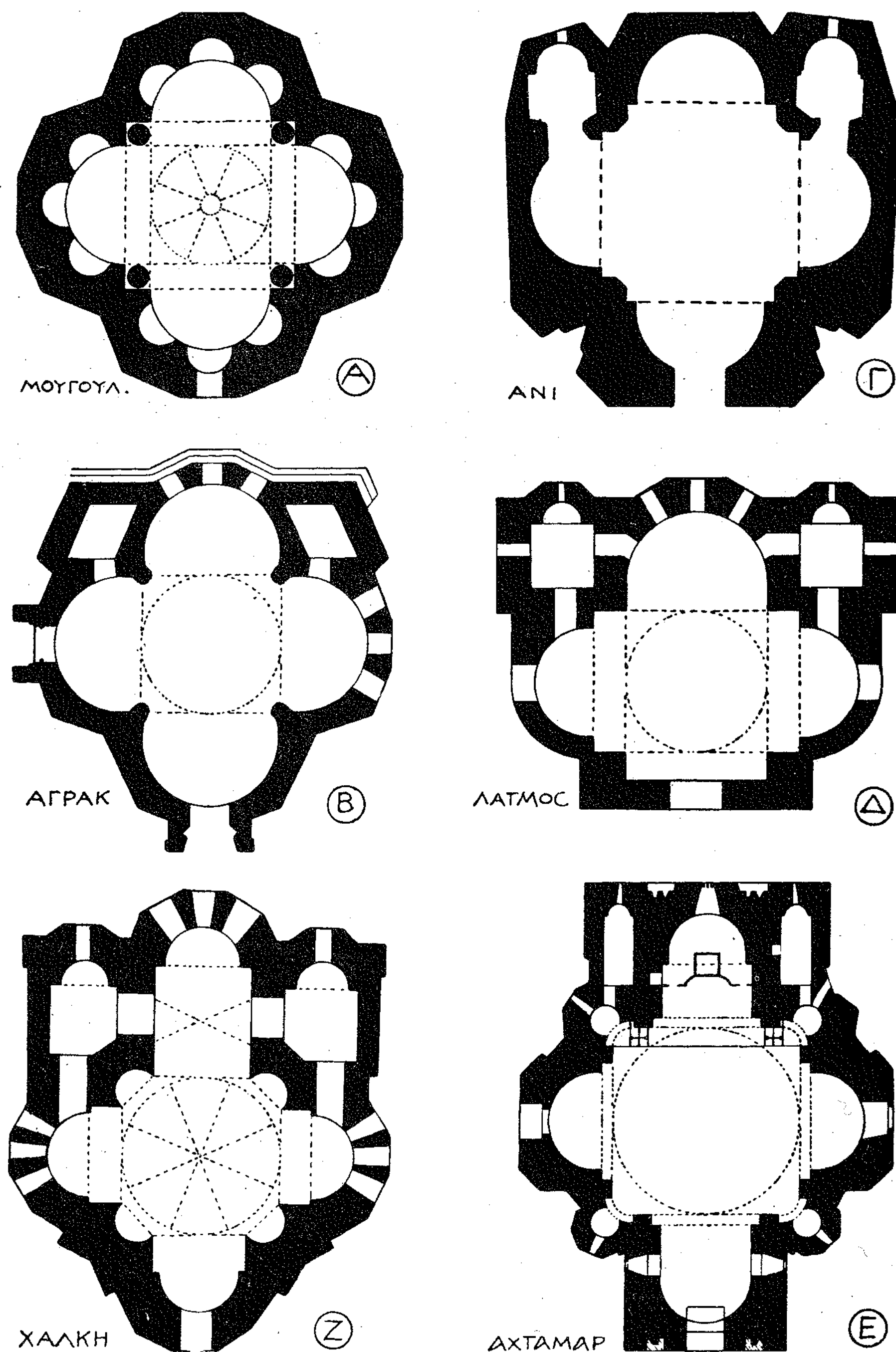

Εἰκ. 5. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν.

ἢ ἴσως καὶ πρότερον, εἰς ναοὺς τῆς Ἀρμενίας καὶ τοῦ Καυκάσου ἀλλὰ καὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς ζώνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτως ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ Καυκάσῳ τὸ εὑρίσκομεν εἰς τοὺς ναούς: 1) τοῦ Ἀγράκ [1] ($7^{ου}$ αἰ.) (εἰκ. 6,β),

1937 σ.50 εἰκ. 7) πρβ. καὶ Λειψανοθήκην Ἀκυϊσγράνου ($10^{ου}$ αἰ.) (A. Grabar, Martyrium, πίν. LXVI), ἄλλαι δὲ πάλιν ἀποβαίνουσι τρίπλευροι (Χερσὼν Boniver, Der Zentralraum σ. 52 εἰκ. 8, Ἅγ. Ἀπόστολοι Σολάκη Boniver ἔ.ἀ. σ. 87 εἰκ. 28, Ἅγ. Γεώργιος Λουκισίων Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., τ. Γ' [1937] σ. 168 εἰκ. 2), Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου, Φουντουκλὶ καὶ Χουρμαλὶ-Μεδρεσὲ Ρόδου (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. ϛ' 1948 εἰκ. 87, 91, 92), Stanjevo Π. Σερβίας, (Starinar 1950 σ. 205 εἰκ. 54) ἢ πεντάπλευροι (Χερσών, ἔ.ἀ., Παναγία Μογουλιώτισσα Κ]πόλεως (εἰκ.6,α) Brunov, Byz-Neugr. Jahrb. VI [1927-28] σ. 515 εἰκ. 6).

[1] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 σ. 102 εἰκ. 95, A. Khatchatrian, L'architecture arménienne, Paris 1941, σ. 76 εἰκ. 21.

Εἰκ. 6. Παραδείγματα τετρακόγχων ναῶν μετὰ τριμεροῦς ἱεροῦ.

2) τοῦ 'Αχταμάρ[1] (10ου αἰ.) (εἰκ. 6,ε) καὶ 3) τῆς 'Ακροπόλεως τοῦ Ani[2] (11ου αἰ.) (εἰκ. 6,γ), εἰς Μ. 'Ασίαν ἐν Λάτρῳ[3] (Λάτμῳ) (εἰκ. 6,δ) καὶ τέλος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν Παναγίαν τὴν Καμαριώτισσαν τῆς νήσου Χάλκης[4] (14ου αἰ.) (εἰκ. 6,ζ). 'Αλλὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ἡ σύνθεσις τριμεροῦς, ὀρθογωνίου ἱεροῦ πρὸς ἐλεύθερον σταυρὸν δὲν φαίνεται νὰ ἦτο ἄγνωστος κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ὡς ἀποδεικνύει ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ παρὰ τὴν Αἰδηψὸν χωρίου Ἅγιος, περὶ τοῦ ὁποίου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς ἐν ἰδιαιτέρῳ ἄρθρῳ.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ τῶν Περιστερῶν (εἰκ. 7) ἀποτελεῖ κρᾶμα παλαιοχριστιανικῶν καὶ πρωτοβυζαντινῶν στοιχείων. Πράγματι ἐὰν ἀφαιρέσωμεν ἀπὸ αὐτὸ τὰ δύο ἐκ λειτουργικῶν λόγων προστεθέντα πρωτοβυζαντινὰ στοιχεῖα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, τὸ ὑπόλοιπον ἀπαβαίνει ἓν ἁγνῶς περίκεντρον παλαιοχριστιανικὸν μνημεῖον, ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ τετραγώνου καλυπτομένου διὰ τρούλλου καὶ ἐκ τεσσάρων κογχῶν ἀνοιγομένων ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένων ἐπίσης διὰ τρούλλων κατά τι μικροτέρων καὶ χαμηλοτέρων τοῦ κεντρικοῦ. Τοιοῦτον ὅμως ἀκριβῶς τύπον κατόψεως καὶ ἐν μέρει τομῆς παρέχουσι καὶ σταυρόσχημα μαυσωλεῖα τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ταῦτα ἀντὶ διὰ τρούλλων ἐκαλύπτοντο διὰ χαμηλῶν σφαιρικῶν θόλων ἢ καὶ διὰ σταυροθολίων. Ὡς παραδείγματα προσάγω δύο σχέδια τοιούτων μαυσωλείων, ἅτινα μᾶς διέσωσεν ὁ Montano[5] (εἰκ. 8). Εἰς τὸ

---

[1] Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 82 εἰκ. 67, Khatchatrian, ἔ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 42.

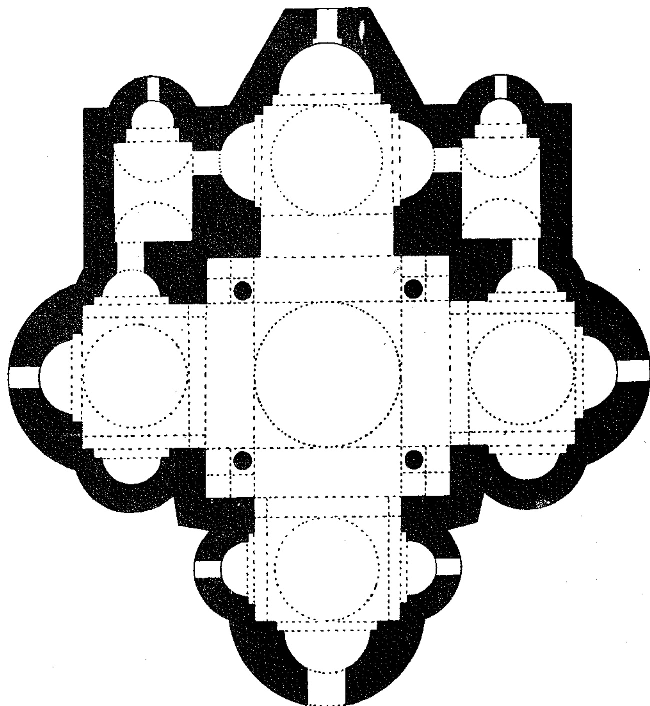
[2] Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 104 εἰκ. 97, Khatchatrian, ἔ.ἀ. σ. 84 εἰκ. 52.

[3] Th. Wiegand, Milet III, Berlin 1913, εἰκ. 81.

[4] N. Brunov, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τ. VI (1927-28) σ. 510 εἰκ. 1. Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῇ καὶ ὁ ἐν Mastara τῆς 'Αρμενίας ναὸς (7ου αἰ.) D. Boniver, Der Zentralraum, Stuttgart 1937, σ. 46 εἰκ. 4.

[5] Εἶναι εὐτύχημα, ὅτι πλείονες ἀρχιτέκτονες τῆς 'Αναγεννήσεως ἐπεδόθησαν εἰς τὴν σχεδίασιν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν μνημείων ὡς π.χ. ὁ Seb. Serlio (Scamozzi, Tutte l'opere d'architettura di Seb. Serlio), ὁ Montano (Scielta di varii tempietti antichi καὶ Raccolta de tempii e sepolcri disegnati dall' antico), ὁ Bramantino (Mongeri, Le rovine di Roma al principio del secolo XVI), ὁ Giuliano da Sangallo (Hülsen, Il libro di Giuliano da Sangallo), τοῦ ὁποίου τὰ σχέδια διέσωσεν ὁ ὑπ' ἀρ. 4424 Βαρβερινὸς κῶδιξ τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ δύο ἐνταῦθα παρεχόμενα σχέδια τοῦ Montano περιέχονται εἰς τοὺς ὑπ' ἀρ. 31 καὶ 45 πίνακας τῆς Raccolta de tempii e sepolcri disegnati dall'antico.

πρῶτον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 8,Α) ἐκ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου φέροντος εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας του ἀνὰ ἕνα κιόνα—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀναχωροῦν σταυροειδῶς δύο κυκλικὰ καὶ δύο ὀρθογώνια σκέλη. Εἰς τὸ δεύτερον (εἰκ. 8,Β) ὁ κεντρικὸς χῶρος εἶναι κυκλικός, κυκλικὰ δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη

Εἰκ. 7. Ἡ κάτοψις τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέου τῶν Περιστερῶν.

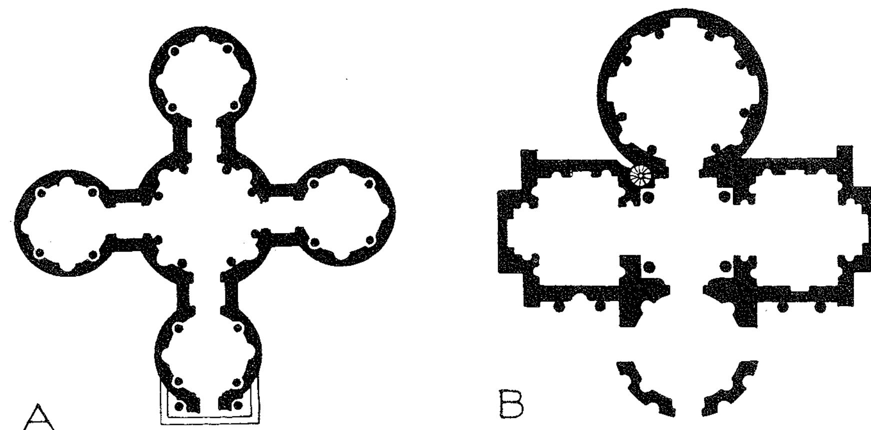
τοῦ σταυροῦ. Θὰ ἐκαλύπτετο ἑπομένως διὰ 5 ἡμισφαιρικῶν θόλων σταυροειδῶς διατεταγμένων, ἐξ ὧν ὁ μέσος ἦτο μεγαλύτερος τῶν ἄλλων. Συγγενῆ σχέδια ρωμαϊκῶν μαυσσωλείων, παρουσιάζοντα κεντρικὸν τετράγωνον, εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται ὀρθογώνια σκέλη, σχηματίζοντα σταυρόν, μᾶς παρέχουν καὶ πάλιν ὁ Scamozzi [1] καὶ ὁ Mongeri [2]. Ἐκ τούτων τὸ μὲν ὑπὸ στοιχεῖον Γ (εἰκ. 9) ἔχει τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐξωτερικῶς ἐλεύθερα, τὸ δὲ ὑπὸ στοιχεῖον Δ (εἰκ. 9) ἐγγράφει τὸ ὅλον σχῆμα ἐντὸς ὀκταγώνου. Χαρακτηριστικὴ καὶ εἰς τὰ δύο παραδείγματα εἶναι ἡ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρουσία κιόνων. Οὗτοι, ὡς

---

[1] Tutte l'opere d'architettura di S. Serlio πίν. 63.

[2] Le rovine di Roma al principio del secolo XVI, πίν. 41.

γνωρίζομεν ἐκ σωζομένων ρωμαϊκῶν μνημείων, ἄλλοτε μὲν ἐστήριζον, τῇ μεσολαβήσει θριγκοῦ, τὰς γεννήσεις θόλων ἰδίᾳ σταυροθολίων, ὡς π.χ. εἰς τὰς Θέρμας τοῦ Καρακάλλα [1], ἄλλοτε δὲ πάλιν ἦσαν ἁπλῶς διακοσμητικοὶ ἢ ἐστήριζαν τόξα, ἰδίᾳ ὅταν ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὰς γωνίας ὀκταγώνων

Εἰκ. 8. Κατόψεις ρωμαϊκῶν κτηρίων κατὰ τὸν Montano.

ἢ κυκλοτερῶν κτηρίων ὡς π.χ. εἰς τὸ μαυσσωλεῖον τοῦ Διοκλητιανοῦ ἐν Ἀσπαλάθῳ [2] καὶ τὰς ἐν Ῥώμῃ Θέρμας τοῦ Διοκλητιανοῦ [3].

Τὸ Ρωμαϊκὸν τοῦτο σύστημα τῶν παρὰ τοὺς τοίχους τοποθετουμένων κιόνων παρέλαβε καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἰδίᾳ ἡ τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ τῆς Παλαιστίνης χρησιμοποιήσασα αὐτό, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰς κόγχας τοῦ ἱεροῦ τῶν βασιλικῶν [4] καὶ εἰς βαπτιστήρια [5]. Ὄχι δὲ μόνον τοὺς κίονας ἀλλὰ καὶ τὸ σταυρόσχημον μετὰ κεντρικοῦ τετραγώνου σχέδιον ἐφήρμοσεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη εἰδικῶς εἰς μαρτύρια ἤτοι πάλιν εἰς κτήρια σχε-

---

[1] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker und Römer, Stuttgart 1905, σ. 710 εἰκ. 779.

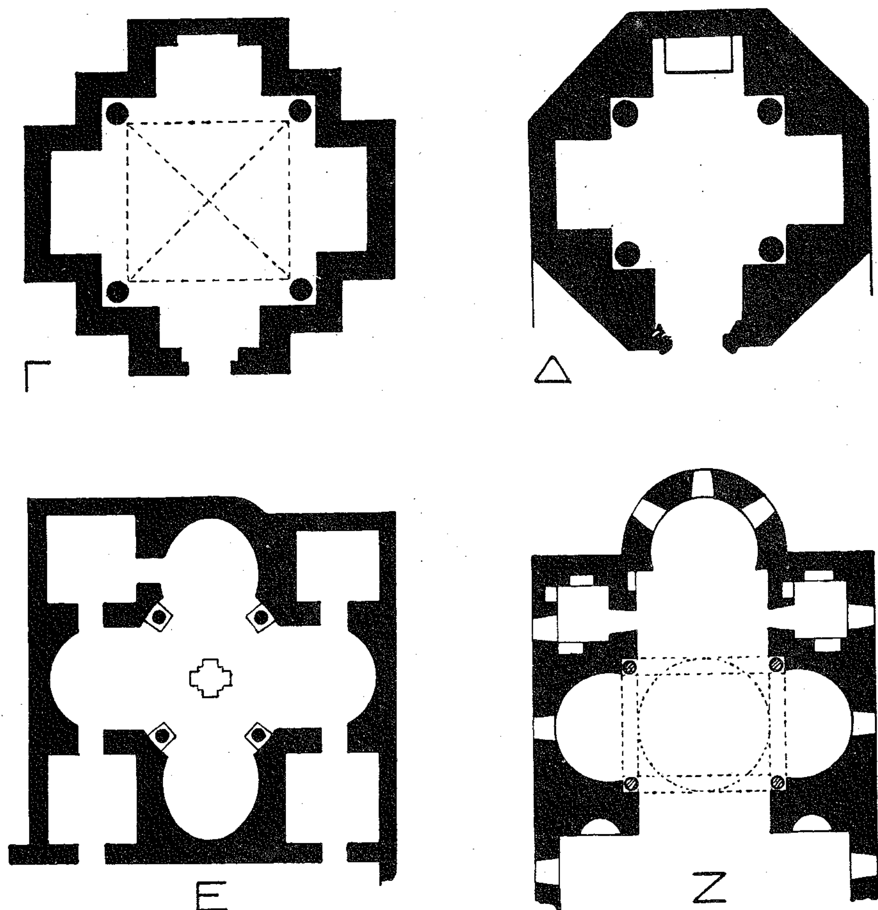
[2] E. Hébrard, Le palais de Dioclétien à Spalato, Paris 1911, σ. 29. J. Durm ἔ.ἀ. σ. 773 εἰκ. 857.

[3] J. Durm, ἔ.ἀ. σ. 712 εἰκ. 781.

Βασιλικαὶ Τύνιδος Dar-el-kous (Gauckler, Basiliques chrétiennes de Tunisie, Paris 1913, πίν. V) κλπ.

[5] Βαπτιστήρια Μιλήτου (Th. Wiegand, Sitzungsber. der kgl. Akad. der Wiss. 1911, V. Schultze, Altchr. Städte Kleinasiens II, σ. 176 εἰκ. 62), Κῶ (Ἀ. Ὀρλάνδος, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τοῦ 1928 σ. 441), Ἁγ. Μηνᾶ Αἰγύπτου (Kaufmann, Hand. chr. Arch.[2] εἰκ. 100), Fréjus Προβηγκίας (J. Formigé, Remarques diverses sur les baptistères de Provence, Paris 1940, πίν. VII), Ραβέννας, Βαπτιστήριον Ὀρθοδόξων (G. Rivoira, Orig. arch. Lombarda, Milano 1908, εἰκ. 40), Σάλωνος (Zeiller, Orig. chrét. de la Dalmatie, 1906, πίν. III) κλπ.

τικὰ πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν καὶ εἰδικῶς τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως [1] (μαρτύρια). Ὡραῖον παράδειγμα τοιούτου μαρτυρίου μετὰ κεντρικοῦ χώρου φέροντος τέσσαρας κίονας διαγωνίως τοποθετημένους καὶ τέσσαρας ἡμικυ-

Εἰκ. 9. Κατόψεις τετρακόγχων ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων μετὰ 4 κιόνων κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου.

κλικὰς κόγχας σταυροειδῶς διατεταγμένας ἀλλ' ἐγγεγραμμένας ἐντὸς τετραγώνου εὑρέθη εἰς τὸ χωρίον Τσαριτσὶν Γκράδ (=Πρώτη Ἰουστινιανὴ) τῆς Π. Σερβίας κείμενον ὀλίγα χιλιόμετρα νοτίως τῆς Νύσσης (Nich). Τὸ μαρτύριον τοῦτο [2] (εἰκ. 9ε), ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν διασωθέντων κιονοκράνων τῶν

[1] Ὅρα περὶ τούτων τὴν ἐκτενῆ καὶ ἐμπεριστατωμένην πραγματείαν τοῦ καθηγητοῦ A. Grabar, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques, Paris 1943.

[2] Fr. Mesesnel, Starinar τοῦ 1938 σ. 182 εἰκ. 4.

κιόνων του πρέπει νὰ ἀνάγεται εἰς τὸν $5^{ον}$ μ.Χ. αἰῶνα. Ὁμοίαν σταυρικὴν διάταξιν μὲ 4 κίονας εἰς τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρέχει καὶ ὁ περὶ τὰ μέσα τοῦ $5^{ου}$ αἰ. κτισθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Θεοδοσίου παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα [1] (εἰκ. 9,z).

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τὸ σχῆμα τοῦ σταυρικοῦ μαρτυρίου ἐγενικεύθη ἐφαρμοσθὲν ὄχι μόνον εἰς μικρὰ ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλης κλίμακος μαυσωλεῖα (μαρτύρια), ἅτινα καὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ τρούλλων κατά τε τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ἐπ' αὐτῶν τούτων τῶν σκελῶν. Τοιαῦτα μνημειώδη μαρτύρια ὑπῆρξαν ὁ ὑπεράνω τοῦ τάφου τῶν Ἀποστόλων καὶ τοῦ Ἰσαποστόλου Ἁγ. Κωνσταντίνου ἀνεγερθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ καταστραφεὶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων καὶ ὁ ἐν Ἐφέσῳ ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κατασκευασθεὶς ναός, ὅστις κατὰ τοῦτο διέφερε τοῦ πρώτου, ὅτι ἀντὶ πέντε τρούλλων ἔφερεν ἕξ, λόγῳ προσθήκης ἑνὸς εἰσέτι ὑπὲρ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, ὅπερ οὕτω ἀπέβη μακρότερον τῶν ἄλλων. Ὁμοίαν διάταξιν τρούλλων πρὸς τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους παρουσιάζει καὶ ὁ μιμούμενος προφανῶς τὰ 2 ἀνωτέρω παραδείγματα ναὸς τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ὅστις ἀνεκτίσθη κατὰ τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα [2]. Τοῦτον δὲ πάλιν ἀργότερον ($12^{ον}$ αἰ.), ἐμιμήθη ὁ ἐν Périgneux τῆς Ν. Γαλλίας ναὸς τοῦ Ἁγ. Front καὶ ἔτι ἀργότερον ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος τῆς Παδούης (Padova). Μακρινὴν δ' ἀπήχησιν τοῦ πεντατρούλλου εἰς τὸν Βορρᾶν παρέχει καὶ ὁ περὶ τὸ 1170 ἀνεγερθεὶς ναὸς τοῦ Kallundborg ἐν Δανίᾳ, ὅστις ὅμως ἀντὶ τρούλλων ἐμφανίζει πέντε πύργους εἴς τε τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν [3].

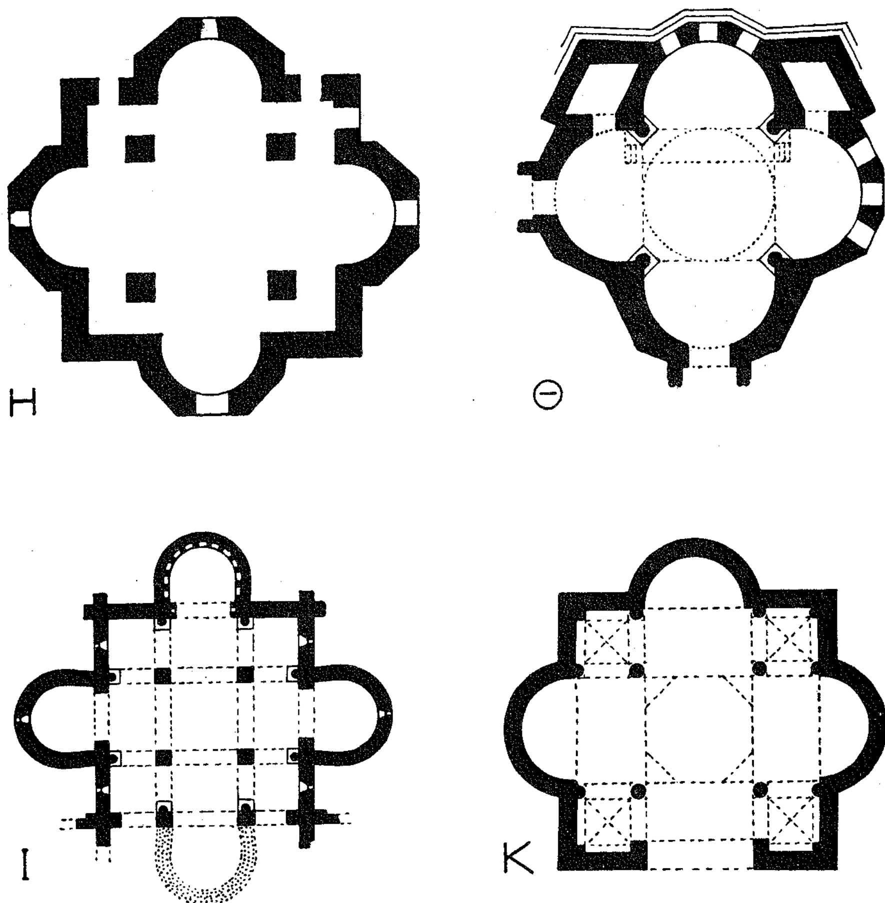
Ἀλλ' ὁ μετ' ὀρθογωνίων σκελῶν τοῦ σταυροῦ πεντάτρουλλος ναὸς ἔχει μὲν κοινὰ πρὸς τὸν τῶν Περιστερῶν τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν σταυροειδῆ διάταξιν τῶν τρούλλων, ὡς πρὸς τὴν κάτοψιν ὅμως δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς πρὸς τὸν τύπον τῶν Περιστερῶν. Περισσότερον συγγενεῖς ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο παρουσιάζονται ἄλλοι ναοὶ τῆς $1^{ης}$ μ.Χ. χιλιετηρίδος, φέροντες ἀνὰ μίαν κόγχην ἀνοιγομένην ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου· Ἡ κόγχη ὅμως αὕτη δὲν καλύπτεται πλέον διὰ τρούλλου—ὡς ἐν Περιστεραῖς—ἀλλὰ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Ἐκ τῶν ναῶν αὐτῶν χαρακτηριστικοὶ εἶναι

[1] E. Weigand, Das Theodosios Kloster, Byz. Zeitschr. 23 (1914-1919) σ. 176 εἰκ. 2.

[2] M. Clemmensen-Vilh. Lorenzen, Kallundborg Kirke, Κοπεγχάγη καὶ Λονδῖνον 1922, πίν. 1.

[3] Πλὴν τῶν πεντατρούλλων ναῶν σχήματος ἐλευθέρου σταυροῦ ἔχομεν, κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα, καὶ παραδείγματα πεντατρούλλων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων φερόντων δὲ τοὺς τρούλλους ἐπὶ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ. Ὡς τοιαῦτα ἀναφέρω τὰ τῆς Κύπρου: Περιστερώνας καὶ Γεροσκήπου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθῆναι 1935, σ. 15 εἰκ. 10 καὶ σ. 17 εἰκ. 11)—καὶ τῆς Κρήτης: Κουνάβι Πεδιάδος (G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II, εἰκ. 241).

τέσσαρες ἤτοι 1ον ὁ ἐν Bagaran τῆς Ἀρμενίας[1] (7ου αἰ.) (εἰκ. 10,η) μὲ τέσσαρας πεσσοὺς στηρίζοντας τὸν κεντρικὸν τροῦλλον καὶ τοποθετημένους εἴς τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, 2ον ὁ ἐν Ἀγρὰκ τῆς Ἀρμενίας ναός[2] (7ου αἰ.) (εἰκ. 10,θ), ὅστις φέρει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον τέσσαρας διαγωνίως—ὡς ἐν Τσαριτσὶν Γκρὰδ—τοποθετημένους κίονας ἀλλὰ καὶ τὴν πρωτοβυζαντινὴν πρόθεσιν καὶ διακονικόν, 3ον ὁ περὶ τὸ 800 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοδούλφου κτισθεὶς ναὸς τοῦ Germigny-les-Près παρὰ τὴν Orléans (εἰκ. 10,ι), ὅστις ὅμως φέρει ἀντὶ κεντρικοῦ τρούλλου πύργον στηριζόμενον ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων ἤτοι τὴν μορφὴν ἐκείνην τοῦ τρούλλου, ἣν ἐφήρμοζεν ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη τῆς Δύσεως[1] καὶ 4ον ὁ σχεδὸν σύγχρονος πρὸς τὸν ναὸν τῶν Περιστερῶν ναὸς τοῦ Ἁγ. Σατύρου ἐν Μιλάνῳ (εἰκ. 10,κ) ἀνεγερθεὶς τὸ 876[2].

Εἰκ. 10. Κατόψεις τετρακόγχων ναῶν τοῦ 2ου ἡμίσεος τῆς πρώτης χιλιετηρίδος μετὰ 4 κιόνων ἐν τῷ κεντρικῷ τετραγώνῳ.

[1] Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 94.

[2] Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 102 εἰκ. 95.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατόψεων τὰ ἐν τῷ βασικῷ τετραγώνῳ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἔχουσι πλέον ἱκανῶς απομακρυνθῆ τῶν γωνιῶν τοῦ τετραγώνου, δημιουργηθέντων οὕτω τεσσάρων μικρῶν γωνιαίων διαμερισμάτων. Οὕτω ἡ κάτοψίς των ἀποβαίνει πλέον ὁμοία πρὸς τὴν τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι εἰς ὅλα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα κυριαρχεῖ πλέον τὸ κεντρικὸν τετράγωνον, ἐν ᾧ τοὐναντίον αἱ κόγχαι ἀποκτῶσιν ὁλονὲν δευτερεύουσαν σημασίαν. Ἀντιθέτως ὁ τὸ 871 κτισθεὶς ναὸς τῶν Περιστερῶν διατηρῶν ἀκόμη τὸ παλαιὸν σχῆμα τοῦ μετὰ τεσσάρων κιόνων πλησίον εἰς τὰς γωνίας τετραγώνου ἀρχαΐζει καὶ κατὰ τοῦτο ἀλλὰ καὶ διότι ἔχει ἀκόμη τὰς κόγχας μεγάλας καὶ καλυπτομένας διὰ τρούλλου. Ἀρχαΐζει δ' ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιον τῶν κογχῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι τρίφυλλον, οἷον δηλαδὴ ἐφηρμόσθη μόνον εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ὡς π.χ. τὸ παρὰ Montano, Raccolta κλπ. πίν. 23 εἰκονιζόμενον[3].

---

[1] Μαυσσωλεῖον Galla Placidia, ἐν Ραβέννᾳ, Μαυσσωλεῖον Βερόνας κ.λ.π. Ὅρα σχετικῶς Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Ζ'. (1951) σ. 48 καὶ εἰκ. 40.

[2] Εἰς τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Leonardo da Vinci σχεδιαζόμενον τετράκογχον μετὰ 4 ἐσωτερικῶν στηριγμάτων καὶ κεντρικοῦ τρούλλου κτήριον τοῦ χειρογράφου Ashburnham φύλλ. 3.

[3] Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι τριφύλλων κογχῶν καὶ μάλιστα διατεταγμένων πέριξ κεντρικοῦ τετραγώνου ἢ ὀρθογωνίου χώρου, καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον καὶ ἐν Περιστεραῖς, ἐχρησιμοποίησε καὶ ὁ Bramante διὰ τὸ σχέδιον τοῦ Ἁγ. Πέτρου τῆς Ρώμης, ὅπερ μᾶς διεσώθη ἐπὶ περγαμηνῆς διατηρουμένης εἰς τὰ Uffizi τῆς Φλωρεντίας. Εἰκόνα τοῦ σχεδίου τούτου παρέχει ὁ Strzygowski, ἐν Baukunst der Armenier τ. II σ. 869, εἰκ. 821.

Ο ΠΑΡΑ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ "ΑΓΙΟΣ,, ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

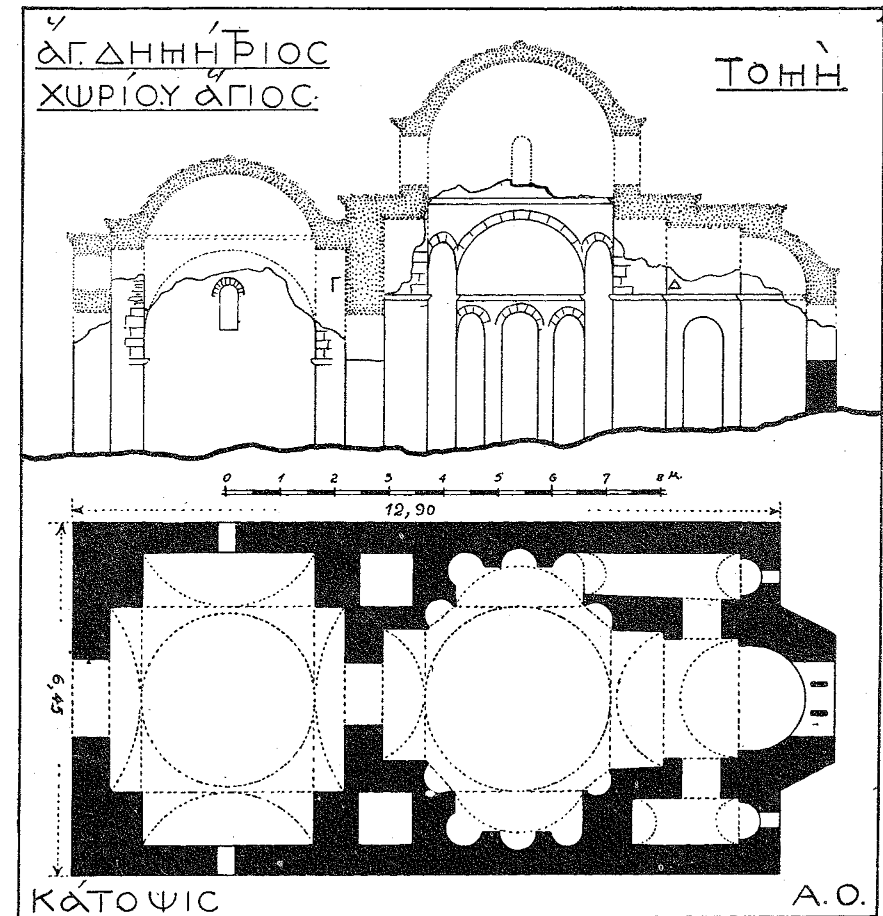
Εἰς ἀπόστασιν τετάρτου περίπου τῆς ὥρας νοτίως τοῦ χωρίου «Ἅγιος» κειμένου πρὸς Βορρᾶν τῆς Αἰδηψοῦ, εὑρίσκεται, ἠρειπωμένος κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πλέον, ναὸς τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Δημητρίου. Ὁ ναὸς οὗτος εἶχεν ἤδη πρὸ πεντήκοντα καὶ τεσσάρων ἐτῶν (1897) ἐπισημανθῇ ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Γ. Λαμπάκη, ὅστις μάλιστα παρέσχε καὶ τὴν κάτοψιν αὐτοῦ [1]. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κάτοψις αὕτη—ἥτις, σημειωτέον, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη καί τινων σφαλμάτων—δὲν συνωδεύετο ὑπὸ τομῆς οὔτε δὲ καὶ ὁ σχεδιάσας αὐτὴν ἐδήλωσεν ἐπ' αὐτῆς τὰ καλύπτοντα στοιχεῖα ἤτοι τοὺς θόλους, ἐξ ὧν θὰ ἠδύνατό της νὰ συμπεράνῃ περὶ τῆς μορφῆς τῆς ἀνωδομῆς, τὸ μνημεῖον παρέμενεν ἀσαφές, ἡ δὲ κάτοψίς του ἐπιστημονικῶς ἀνεκμετάλλευτος.

Περιοδεύσας κατὰ τὰ τέλη Αὐγούστου τοῦ 1951 τὴν βόρειον Εὔβοιαν ἐπεσκέφθην καὶ τὸν ἐν λόγῳ ναόν, διεπίστωσα δὲ μετὰ λύπης, ὅτι ἡ κατάστασίς του εἶναι πολὺ χειροτέρα ἐκείνης, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν εὗρεν ὁ Λαμπάκης· διότι ἐν ᾧ τότε ἐσώζετο ἀκόμη ὁ κεντρικός του τροῦλλος—ὡς ἄλλωστε βεβαιοῦσι καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωρίου—σήμερον ἐλάχιστον μόνον τμῆμα τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου τούτου σώζεται, ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὴν παρατιθεμένην τομὴν τοῦ μνημείου, τὴν ὁποίαν, μετὰ νέας κατόψεως, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, ἐσχεδίασα (εἰκ. 1). Μεγάλη εἶναι ἰδίᾳ ἡ φθορά, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ὁ ναὸς λόγῳ τῆς πρό τινων ἐτῶν ἀμέσως πρὸς βορρᾶν αὐτοῦ ἀνεγέρσεως νέας, ἀπειροκάλλου ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, χάριν τῆς ὁποίας ἀνηλεῶς ἀπεσπάσθησαν λαξευτοὶ λίθοι τῆς παλαιᾶς, ἐγκαταλειφθείσης πλέον τελείως, μὲ τὸ ἐσωτερικόν της γέμον βάτων καὶ ἀκανθῶν.

Περιγραφὴ τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς κατόψεως (εἰκ. 1) ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 6.45×12.90 μ., ἤτοι μὲ ἀναλογίας πλάτους πρὸς μῆκος ἀκριβῶς 1:2. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς περιελάμβανε τρεῖς μεγάλας διαιρέσεις ἤτοι α) νάρθηκα εὐρύχωρον, μήκους 5.22 καὶ πλάτους 3.15, καλυπτόμενον ὑπὸ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων ἀβαθῶν,

[1] Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 20 εἰκ. 22 καὶ Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Γ' (1903) σ. 58 εἰκ. 11.

σταυροειδῶς τοποθετημένων, καμαρῶν καὶ πιθανῶς τυφλοῦ τρούλλου β) κυρίως ναόν, μεῖγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου καὶ ὀκταγωνικοῦ καὶ γ) τριμερὲς ἱερόν, μὲ εὐρὺ κύριον βῆμα ἐν τῷ μέσῳ καὶ μὲ δύο ἑκατέρωθεν

Εἰκ. 1. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἅγιος» τῆς Αἰδηψοῦ.

αὐτοῦ στενομήκη παραβήματα (πρόθεσιν πρὸς βορρᾶν καὶ διακονικὸν πρὸς νότον) καλυπτόμενα ὑπὸ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἐκ τῶν τριῶν δὲ τούτων διαιρέσεων τοῦ ἱεροῦ μόνον ἡ μέση εἶχε τὴν κόγχην ἐξέχουσαν τοῦ ὀρθογωνίου καὶ διαμορφωμένην ἐξωτερικῶς εἰς σχῆμα τρίπλευρον, ἐν ᾧ τῶν παραβημάτων αἱ κόγχαι κατεσκευάσθησαν ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 1). Ὡς δ' ἐκ σωζομένων ἰχνῶν συνάγεται ἡ μὲν μέση κόγχη διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου παραθύρου, ὁλικοῦ πλάτους 1.60 μ.,

αἱ δὲ πλάγιαι ὑπὸ στενῶν (0.30) μονολόβων. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἐκ τῶν παραβημάτων, τὰ ὁποῖα συνεκοινώνουν ἀμφότερα πρὸς τὸ μέσον βῆμα διὰ χαμηλῶν τοξωτῶν θυρῶν ἀνοίγματος 0.73 μ. (εἰκ. 1), μόνον ἡ πρόθεσις συνεκοινώνει καὶ πρὸς τὸν κυρίως ναόν, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ διακονικόν, ὡς ἐσφαλμένως ἐσημειώθη εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Λαμπάκη.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ. Οὗτος παρουσιάζει μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ σχῆμα ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ

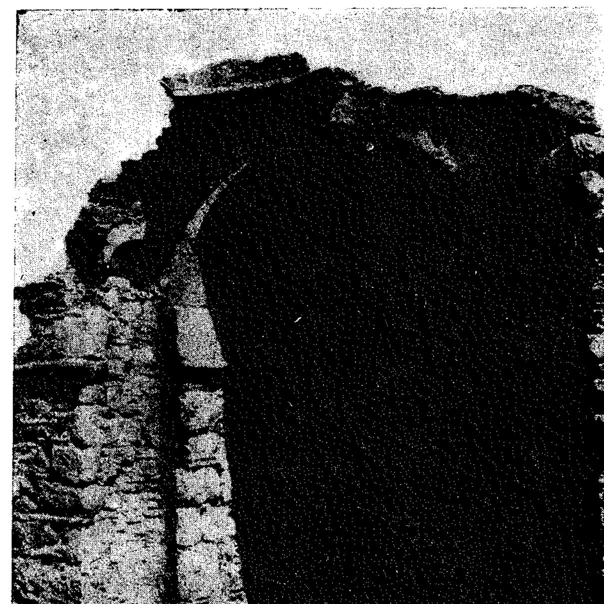

Εἰκ. 2. Ἐσωτερικὴ ἄποψις τοῦ βορείου ἐγκαρσίου κλίτους τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

τρούλλου, πράγματι ὅμως δὲν εἶναι ἁγνῶς τοιοῦτος· διότι ἡ διάμετρος τοῦ καλύπτοντος αὐτὸν τρούλλου δὲν ἰσοῦται πρὸς τὸ πλάτος τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ὡς π.χ. συμβαίνει εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ νάρθηκος, ἀλλ' εἶναι πολὺ μεγαλυτέρα αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ὀκταγώνου βάσεως· ἀνήκει ἑπομένως ὁ κυρίως ναὸς μᾶλλον εἰς τὸν ὀκταγωνικὸν τύπον μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς γνωστοὺς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς[1] ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ ὀκτὼ σημείων ἀποτελούντων τὰς κορυφὰς ἑνὸς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κανονικοῦ, ἤτοι ἰσοπλεύρου, ὀκταγώνου, ἐνταῦθα τὰ ἐν λόγῳ σημεῖα δὲν ἀποτελοῦσιν ἰσόπλευρον ὀκτάγωνον ἀλλὰ μᾶλλον τετράγωνον μὲ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας ἤτοι ἓν ψευδοκτάγωνον. Δὲν εἶναι δ' αὕτη μόνον ἡ ἀπόκλισις τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγωνικοῦ τύπου ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ἀλλὰ καὶ ἄλλαι. Οὕτω π.χ. αἱ

[1] Ὅσιος Λουκᾶς, Σωτείρα Λυκοδήμου, Νέα Μονὴ Χίου, Χριστιάνου, Δαφνί, Ἁγ. Σοφία Μονεμβασίας, Ἅγ. Νικόλαος στὰ Καμπιά, Ἅγ. Θεόδωροι Μυστρᾶ, κλπ.

μικραὶ πλευραὶ τοῦ ὀκταγώνου ἀντὶ νὰ καλύπτωνται διὰ τῶν γνωστῶν ἡμιχωνίων διαμορφοῦνται ἐνταῦθα ὡς ἡμικύλινδροι φθάνοντες κάτω μὲν μέχρι τοῦ ἐδάφους, ἀπολήγοντες δ' ἄνω εἰς τεταρτοσφαίρια—οἷα συναντῶμεν εἰς ρωμαϊκὰ κτήρια—ἐκτελοῦντα δὲ ἐδῶ χρέη ἡμιχωνίων, μὲ ταύτην ὅμως τὴν διαφοράν, ὅτι ἡ κλεὶς τοῦ μετωπικοῦ των τόξου δὲν φθάνει εἰς τὸ ὕψος τῶν

Εἰκ. 3. Ἐσωτερικὴ ἄποψις τῆς Β.Δ. γωνιαίας κόγχης καὶ τῆς μετὰ τεταρτοσφαιρίου Β. κεραίας τοῦ σταυροῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

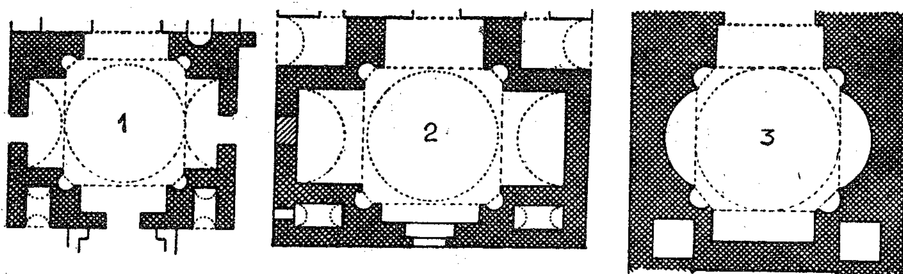
κλειδῶν τῶν τόξων μετώπου τῶν καλυπτόντων τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ θόλων—ὡς γίνεται εἰς τοὺς ἁγνῶς ὀκταγωνικοὺς ναοὺς—ἀλλ' εὑρίσκεται κατὰ 0.65 μ. χαμηλότερον ἐκείνων. Ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι, ὅτι ἀντὶ τῶν ὀκτὼ λοφίων, τὰ ὁποῖα συναντῶμεν εἰς τοὺς κανονικοὺς ὀκταγωνικοὺς ναούς, ἔχομεν ἐνταῦθα μόνον τέσσαρα—ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τοὺς σταυροειδεῖς—ταῦτα ὅμως πεπλατυσμένα, οἷα ἀκριβῶς μᾶς ἐμφανίζονται εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης[1], ὑπεράνω τῶν μικρῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἑνώνουν εἰς τὸ ἄνω των μέρος, τὰ συστήματα τῶν ἐπαλλήλων κιόνων—στηριγμάτων τοῦ τρούλλου της.

Ἄλλη ἐπίσης ἀπόκλισις τοῦ ναοῦ μας ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ὀκταγώνου εἶναι, ὅτι αἱ τρεῖς διαιρέσεις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐκβάλλουν πᾶσαι εἰς τὸ ὑπὸ τὸν

[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀρχαιολ. Δελτ. 1919 εἰκ. 22, 24, 29, 32 κλπ.

τροῦλλον κεντρικὸν διαμέρισμα ἀλλὰ μόνον τὸ κυρίως βῆμα ἐν ᾧ ἡ πρόθεσις εἰσδύει εἰς τὸ βόρειον ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τὸ δὲ διακονικὸν οὐδόλως ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον νότιον ἐγκάρσιον σκέλος. Εἶναι λοιπὸν ἡ ἀνωτέρω διάταξις ὁμοία περίπου πρὸς τὴν τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν μετὰ τρούλλου ναῶν.

Ἀλλ᾽ ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς παρουσιάζει καὶ ἄλλας εἰσέτι ἰδιορρυθμίας. Οὕτω ἐν ᾧ τὰ κατὰ μῆκος σκέλη τοῦ σταυροῦ (ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν) καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν θόλων, τὰ ἐγκάρσια (βόρειον καὶ νότιον) στεγάζονται

Εἰκ. 4. Ὁριζόντιαι τομαὶ ψευδοκταγώνων ναῶν 1) Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος. 2) Νάρθηκος Πόρτα - Παναγιᾶς Τρικκάλων. 3) Ναοῦ Ἁγίου Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον «Ἅγιος» τῆς Αἰδηψοῦ.

διὰ τμημάτων σφαίρας, κατά τι μικροτέρων τοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 2 καὶ 4,3) τῶν ὁποίων τὰ τόξα μετώπου ἔχουσι τὰς κλεῖδας ἰσοϋψεῖς πρὸς τὰς τῶν κυλινδρικῶν θόλων. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἐγκάρσια σκέλη εἶναι, εἰς τὸ ἰσόγειον ὀρθογώνια ἢ εἰς τὸ ἡμικύκλιον τῆς καλυπτούσης αὐτὰ σφαίρας μετάβασις γίνεται κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον, καθ᾽ ὃν καὶ τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος ἤτοι διὰ δύο ἐφ᾽ ἑκάστου σκέλους γωνιαίων ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν, καλυπτομένων διὰ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 1). Εἰς τὰς δύο δὲ ταύτας γωνιαίας κόγχας τῶν σκελῶν προστίθεται ἐνταῦθα καὶ τρίτη εἰς τὸ μέσον ἑκατέρας τῶν ἔξω πλευρῶν τοῦ σκέλους. Αἱ ἓξ δ᾽ αὗται κόγχαι τηροῦνται βεβαίως πᾶσαι κάτω τῆς διὰ πωρίνου κοσμήτου σημειουμένης γεννήσεως τῶν τε κυλινδρικῶν καὶ τῶν σφαιρικῶν θόλων.

Ἡ περιγραφεῖσα μετὰ τεσσάρων μικρῶν καὶ χαμηλῶν ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν κατὰ τὰς γωνίας τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου διαμόρφωσις τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν ἀπαντᾶται μόνον ἐνταῦθα. Τὴν ἐσημείωσα ἤδη εἰς δύο ἄλλα παραδείγματα δημοσιευθέντα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦτο, ἀνήκοντα δ᾽ ἀμφότερα εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἤτοι α) εἰς τὸν ναόμορφον νάρθηκα τῆς Πόρτα Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων [1] (εἰκ. 4, 2) καὶ 2^{ον} εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ ἐρειπωθέντος καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι βυζαντινῆς μονῆς κτισθέντα ναὸν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς [1] (εἰκ. 4, 1). Ἀλλ᾽ ἐνῷ εἰς τὰ δύο ταῦτα παραδείγματα καὶ τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν εἰς τὸ Εὐβοϊκὸν τὰ ἐγκάρσια σκέλη στεγάζονται διὰ τεταρτοσφαιρίων. Τὸν αὐτὸν ὅμως τύπον ναοῦ συναντῶμεν καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἤτοι α) εἰς τὴν παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν νῆσον Χάλκην (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5,4) καὶ β) εἰς τρία παραδείγματα τῆς Ἀρμενίας, ἐξ ὧν ἕν, τὸ τοῦ Βαράκ [2] (εἰκ. 5, 3), ἀνάγεται εἰς τὸν 8^{ον} αἰῶνα, τὰ δὲ ἄλλα ἤτοι τοῦ Ἀχταμὰρ (εἰκ. 5, 1) καὶ πάλιν τοῦ Βαρὰκ (εἰκ. 5,2) εἰς τὸν 10^{ον} καὶ τὸν 14^{ον} αἰ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ἡ ἐν λόγῳ διάταξις νὰ ἕλκῃ τὴν καταγωγήν της ἐξ Ἀρμενίας, ἀφ᾽ οὗ ἐκεῖ εὑρίσκονται τὰ πρωιμώτερα παραδείγματα.

Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐξωελλαδικῶν παραδειγμάτων τοῦ ἐξεταζομένου τύπου περισσοτέραν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸν τῆς Εὐβοίας παρουσιάζουσι δύο: τὸ παλαιότερον καθολικὸν τῆς μονῆς Βαρὰκ τῆς Ἀρμενίας (8^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5,3) καὶ ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς τῆς Παναγίας (14^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5,4). Ἀμφοτέρων τῶν ναῶν τούτων ἡ πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸν συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ ναοῦ διὰ διεισδύσεων πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἐγκάρσια κλίτη, ἐν ᾧ εἰς τὰ δύο ἄλλα ἀρμενικὰ παραδείγματα ἤτοι τοῦ Ἀχταμὰρ (10^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5,1) καὶ τοῦ νεωτέρου καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαρὰκ (11^{ου} αἰ.) (εἰκ. 5,2), ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἐν λόγῳ μερῶν γίνεται μέσῳ τῶν μικρῶν γωνιαίων κογχῶν (Β.Α. καὶ Ν.Α.) ἤτοι κατὰ τρόπον πολὺ στενόχωρον. Σημειωτέον δ᾽ ἐνταῦθα, ὅτι εἰς μὲν τὸν παλαιότερον ναὸν τοῦ Βαρὰκ (εἰκ. 5,3) δὲν κατεσκευάσθησαν γωνιαῖαι κόγχαι, ἐν ᾧ εἰς τὸν ναὸν τῆς Χάλκης ὑπάρχουσι, ἔχουσι δὲ σχῆμα ἡμικυκλικόν, ὡς εἰς τὸν ναὸν τοῦ «Ἁγίου» καὶ εἰς τὰ ἄλλα ἑλλαδικὰ παραδείγματα (εἰκ. 4) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρμενικὰ παραδείγματα (Ἀχταμὰρ καὶ νεωτέρου Βαράκ), ὅπου αἱ εἰρημέναι γωνιαῖαι κόγχαι ἔχουσι σχῆμα κλειστὸν καὶ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου κυκλικόν. Κατὰ ταῦτα, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς τῆς Εὐβοίας παρουσιάζει διπλῆν συγγένειαν πρὸς τὸν τῆς Χάλκης, ἔστω καὶ ἂν διαφέρῃ ἐκείνου κατὰ τὸ ὅτι δὲν εἶναι ἐλεύθερος τετράκογχος.

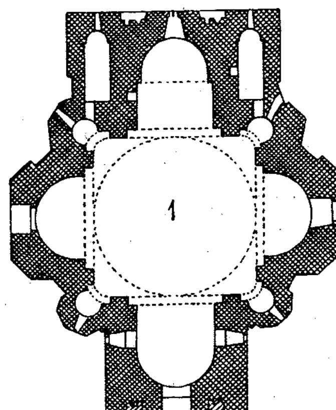
Χρονολογία κατασκευῆς. Στερούμενοι οἱασδήποτε ἱστορικῆς εἰδήσεως περὶ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν τοὺς χρόνους κατασκευῆς αὐτοῦ στηριζόμενοι μόνον ἐπὶ τεχνικῶν κριτηρίων, καὶ δὴ πρῶτον ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος κατὰ μὲν τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων καὶ μέχρις ὕψους 1.75 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους δι᾽ ἀκανονίστων πλακοειδῶν, φαιῶν καὶ ὑποπρασίνων πετρῶν

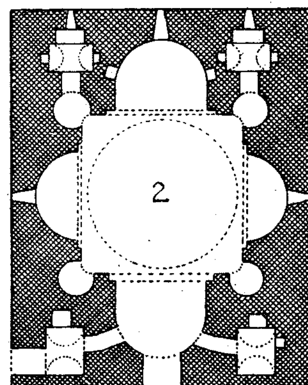
[1] Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α΄ (1935) σ. 12 εἰκ. 3.

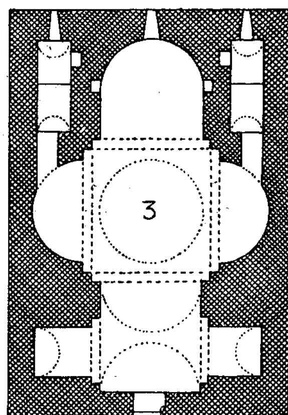
[1] Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α΄ (1935) σ. 163 εἰκ. 2.

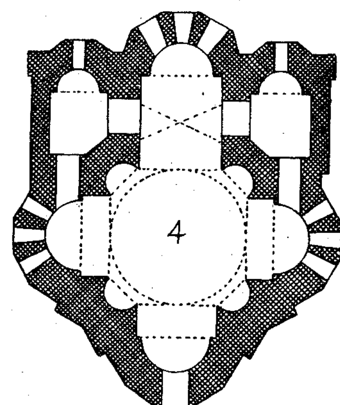
[2] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, τ. I σ. 83 εἰκ. 68.

καὶ πλίνθων πάχους 0,025 παρεμβαλλομένων ὁριζοντίως εἰς τὰ κενά, εἴτε ἁπλῶν, εἴτε ἐπαλλήλων (εἰκ. 6). Αἱ γωνίαι τοῦ ἐξ ἀκανονίστων λίθων βάθρου

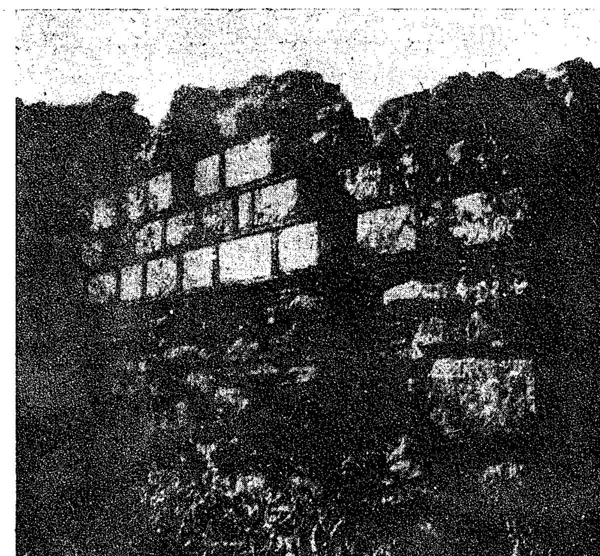

Εἰκ. 5. Ναοὶ μετὰ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ γωνιαίων κογχῶν.

τούτου ἐνισχύοντο διὰ μεγάλων, ἁλυσσοειδῶς πεπλεγμένων λίθων (διαστάσεων 0,55×0,60, 0,47×0,28 0,60×0,26 κλπ.), ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 6.

Τὸ πρὸς τὰ ἄνω ὅριον τοῦ βάθρου ἐσχημάτιζε συνεχὴς ὀδοντωτὴ ταινία, πλάτους 0.125 μ., ἥτις περιέζωνε τὸ κτήριον κατά τε τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ τὴν στενὴν πλευρὰν τῆς προσόψεως. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταύτης ταινίας ἡ τοιχοποιΐα τοῦ ναοῦ ἀπέβαινεν ἰσόδομος καὶ πλινθοπερίκλειστος (εἰκ. 6 καὶ 7). Ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ κανονικῶν, ἀρίστης ἐργασίας, λαξευτῶν πωρολίθων

ὕψους 0.24 μέχρι 0.30 μ. καὶ μήκους ἑκάστου λίθου ποικίλλοντος ἀπὸ 0.36 μέχρι 0.42 μ. Μεταξὺ τῶν πωρολίθων τούτων παρενεβάλλοντο, ὁριζοντίως καὶ κατακορύφως, ἀνὰ μία σειρὰ πλίνθων πάχους 0.025 μ. Τοιοῦτοι δόμοι διατηροῦνται πέντε κατὰ μέγιστον ὅριον εἰς τὴν βόρειον πλευράν, ἐνιαχοῦ δὲ

Εἰκ. 6. Ἡ Β.Δ. γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

μόνον δύο, τῶν ὑπολοίπων ἀνηλεῶς ἀποτειχισθέντων πρὸς οἰκοδομὴν τῆς νέας ἐκκλησίας.

Τὸ περιγραφὲν σύστημα τοιχοδομίας — κάτω δι' ἀκανονίστων καὶ ἄνω διὰ κανονικῶν λαξευτῶν λίθων — ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν ἀρίστην ἐργασίαν τῶν λίθων καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸ μικρὸν πάχος τῶν πλίνθων (0.025) ἰδιάζει εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 12ου κυρίως αἰῶνος. Τὸ εὑρίσκομεν πράγματι ἐφηρμοσμένον εἰς τὴν Ὄμορφην Ἐκκλησίαν παρὰ τὰς Ἀθήνας[1] χρονολογουμένην ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος[2].

Εἰς τὸν αὐτὸν 12ον αἰῶνα ὁδηγεῖ ἡμᾶς καὶ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις πωρολίθων διὰ τὰ μέτωπα τῶν ἐσωτερικῶν κυλινδρικῶν καὶ σφαιρικῶν θόλων (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ παράθυρα, ἐξ αὐτῶν διετηρήθη ἀνέπαφον μόνον τὸ μονόλοβον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, περιβαλλόμενον κατὰ τὸ ἡμι-

---

1 Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ὄμορφη ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 7 εἰκ. 6.
2 H. Megaw, Annual of the British School XXXII σ. 130.

κυκλικόν του τμῆμα διὰ πλινθίνης ταινίας πλάτους 0.18. Ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῶν περισωθέντων λειψάνων τοῦ παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι τοῦτο ἦτο πιθανώτατα τρίλοβον· διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ ὁλικὸν πλάτος του εἶναι σχετικῶς μέγα (1.60 μ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ περιεσώθησαν δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι του, ὕψους 0.75 μ. καὶ τομῆς ὀρθογωνίου

Εἰκ. 7. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

(0.10×0.20) μὲ λοξῶς ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας, χρησιμεύοντες σήμερον ὡς στηρίγματα τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ παραπλεύρως ἀνεγερθέντος νέου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἀνήκοντες ὅμως ἄλλοτε εἰς τὰ χωρίσματα τοῦ παραθύρου ὡς μ' ἐβεβαίωνε χωρικὸς τοῦ γειτονικοῦ χωρίου, ὅστις τὰ ἐπρόφθασεν ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των. Ἐνεθυμεῖτο δὲ μάλιστα σαφῶς ὁ αὐτὸς χωρικὸς καὶ τὰ πώρινα «καμαρολίθια» τοῦ παραθύρου. Ἡ τελευταία αὐτὴ πληροφορία εἶναι σπουδαία· διότι λοβοὶ ἐκτισμένοι οὐχὶ διὰ πλίνθων ἀλλὰ διὰ λίθων εἶναι χαρακτηριστικοὶ διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν. Ἐκ πάντων λοιπὸν τῶν εἰρημένων στοιχείων συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶναι ἀρχαιότερος τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἂν δ' ἀφ ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Εὔβοια κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος καὶ ὅτι κατὰ τὴν φραγκικὴν κατοχὴν δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ κατεσκευάσθησαν μεγάλοι ναοί, ὡς ὁ ἐξεταζόμενος καὶ μὲ τόσον ἐπιμελῆ τοιχοδομίαν, θὰ πρέπει νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν κτίσιν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐντὸς τοῦ 12ου μ.Χ. αἰ. Θετικώτερον

ἴσως χρονολογικὸν συμπέρασμα θὰ ἠδύναντο νὰ μᾶς παράσχουν αἱ ὑπὸ τοῦ Λαμπάκη[1] πάλαι παρατηρηθεῖσαι ἐντὸς τῶν μικρῶν κογχῶν τῶν ἐγκαρσίων κλιτῶν τοιχογραφίαι στρατιωτικῶν καὶ ἄλλων ἁγίων, πλὴν δυστυχῶς αὗται ἔχουσι σήμερον τελείως ἀφανισθῆ ἀπομεινάντων μόνον λειψάνων τινῶν τοῦ ἐξ ἀσβέστου ὑποστρώματός των.

Πρὶν ἢ κλείσω τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω, ὅτι οἱ δύο κατὰ τὴν Β.Δ. καὶ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ μικροὶ (1.00×1.00 μ.) τετράγωνοι, κενοὶ χῶροι (εἰκ. 1), τοὺς ὁποίους ὁ Λαμπάκης[2], ἐθεώρησεν ὡς «κρύπτας τῶν κειμηλίων τοῦ ναοῦ» δὲν δύνανται νὰ ἦσαν κρύπται· διότι οὐδεμίαν ἔχουσι προσπέλασιν, οὔτε ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ οὔτε ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Προέκυψαν λοιπὸν ἁπλῶς κατὰ τὴν οἰκοδομήν, ὅτε δὲν τοὺς ἐγέμισαν, προφανῶς χάριν οἰκονομίας ὑλικοῦ[3]. Ἐκαλύπτοντο δ' οἱ χῶροι οὗτοι διὰ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν, βαινουσῶν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., τῶν ὁποίων καὶ σῴζονται εἰσέτι αἱ γεννήσεις. Αἱ καμάραι δ' αὗται θὰ ἐστήριζον μικράς, μονοκλινεῖς στέγας, ἀντιστοιχούσας καθ' ὕψος πρὸς τὰς στέγας τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ.

Ἡ αὐτὴ περίπτωσις ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, παρουσιάσθη καὶ κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς γωνίας τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 1), αἵτινες ὅμως κατεσκευάσθησαν πλήρεις, ἤτοι ἄνευ ἐσωτερικοῦ κενοῦ, ὡς αἱ πρῶται, χάριν μεγαλυτέρας ἀντοχῆς τῶν ἐλευθέρων τούτων γωνιῶν εἰς τὰς ὠθήσεις τῶν καμαρῶν.

Σημειώνω ἐν τέλει ὅτι ἡ χρῆσις τρούλλου ὑπέρ τε τὸν νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναὸν εἶναι συχνὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικήν[4].

---

1 Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

2 Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Γ' (1903) σ. 57.

3 Ἀνάλογα παραδείγματα ἐξ ὁλοκλήρου ἢ μερικοῦ γεμίσματος τῶν ἀκραίων διαμερισμάτων βυζαντινῶν ναῶν καταλέγω προχείρως τὰ ἑξῆς: Πλατανίτη Ἀργολίδος (A. Struck, Ath. Mitt. 34 [1909] σ. 192 εἰκ. 1), Ἁγ. Γεωργίου καὶ Ἁγ. Ἰωάννου, παραλαυρίων τῆς Μ. Ὁσίου Μελετίου ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος (Ὀρλάνδος, Ἀρχ. τῶν Βυζ. μνημείων τῆς Ἑλλάδος Ε' [1939-40] εἰκ. 60 καὶ 62), Ἁγ. Παντελεήμονος Νερέζ, Π. Σερβίας (V. Ivanova, Godičnik Μουσείου Σόφιας, Σόφια 1926, σ. 512 εἰκ. 333), Μπογιάνας Βουλγαρίας (A. Grabar, L'église de Boïana, Σόφια 1924, πίν. 1) **κλπ.**

4 Ἀναφέρω προχείρως τὸ τετράκογχον καθολικὸν τῆς ἐν Β. Μακεδονίᾳ Μονῆς τῆς Ἐλεούσης (11ου αἰ.) (V. Ivanova, Godičnik κλπ. σ. 540 εἰκ. 350 καὶ σ. 541 εἰκ. 351) καὶ πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ρουμανίας ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἑξῆς· πρβ. N. Jorga - G. Balš, L'art roumain, Paris 1922, σποράδην.

Η 'ΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΗΝΗΣ

<ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΓΩΝΙΑΣ>

Α'. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εἰς μίαν ἀπόκοσμον τοποθεσίαν τῆς Σαντορήνης παρὰ τοὺς Β. πρόποδας τοῦ ὄρους τοῦ Προφήτου Ἠλία καὶ τὸ χωρίον Μέσα Γωνιά, εὑρίσκεται, τυλιγμένη εἰς μίαν ἀπέραντον σιωπήν, παλαιὰ βυζαντινὴ ἐκκλησία τιμωμένη εἰς ὄνομα τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, γνωστὴ δὲ καθ' ὅλην τὴν νῆσον ὑπὸ τ' ὄνομα 'Πισκοπὴ ἢ Κυρὰ τῆς 'Πισκοπῆς [1] ἢ καὶ Παναγία τῆς Γωνιᾶς [2]. Ἡ ἐκκλησία αὕτη διατελέσασα ἄλλοτε ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Σαντορήνης, ἐξέπεσε σήμερον εἰς ἁπλοῦν ἐξωκκλήσιον, ὅπερ ἐν τούτοις δὲν ἔπαυσε ν' ἀπολαμβάνῃ βαθυτάτου σεβασμοῦ παρὰ τῶν φιλοθρήσκων κατοίκων ὁλοκλήρου τῆς νήσου, πανοικεὶ συρρεόντων εἰς τὴν κατὰ τὴν 15ην Αὐγούστου τελουμένην πανήγυριν αὐτοῦ.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο διὰ τὰ ἐν αὐτῷ λείψανα τέχνης βυζαντινὸν μνημεῖον ἔμεινε μέχρι σήμερον τελείως ἄγνωστον εἰς τοὺς νεωτέρους μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, μηδ' αὐτοῦ τοῦ πολυταξιδευμένου Λαμπάκη ἐξαιρουμένου [3]. Ἀλλὰ καὶ οἱ παλαιότεροι ἐπισκέπται καὶ λόγιοι περιηγηταὶ τῆς Σαντορήνης [5]—πλὴν τοῦ Coronelli—τελείως ἐπίσης τὸ ἠγνόησαν, ἐνῷ μνημονεύουν ἄλλας παλαιὰς τῆς νήσου ἐκκλησίας, μόνον δὲ παλαιοί τινες καθολικοὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης, ὡς ὁ Ἰησουΐτης ἀββᾶς François Richard [6] (1642-1657), ἢ ἀποστολικοὶ ἐπισκέπται αὐτῆς, ὡς ὁ

---

[1] Ἡ ὀνομασία ἐν χρήσει ἤδη τὸ 1696 V. Coronelli, Isolario, Descrittione... di tutte le isole τ. II τοῦ Atlante Veneto, Venetia 1696, σ. 245.

[2] Ὅρα κατωτέρω σ. 183 σημ. 1.

[3] Καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ Hiller von Gärtringen, ὅστις τόσας ἄλλας ἐκκλησίας τῆς νήσου ἀναφέρει καί τινας μάλιστα καὶ ἀπεικονίζει εἰς τὸ τρίτομον περὶ τῆς ἀρχαίας Θήρας σύγγραμμα αὐτοῦ, οὐδεμίαν σχεδὸν σημασίαν ἔδωκεν εἰς τὴν οὐχὶ πολὺ μακρὰν τῶν ἀνασκαφῶν του εὑρισκομένην Ἐπισκοπήν, ἀφ' οὗ τρεῖς μόνον γραμμὰς τοῦ κειμένου του ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν (Thera, τ. III, Berlin 1904, σ. 197).

[5] Crusius (1584), Porcacchi di Castiglione (1620), De Thévenot (1665), Spon-Wheler (1678), D'O Dapper (1688), Pitton de Tournefort (1717), Choiseul-Gouffier (1782), Olivier (1794;), Sonnini (1801), L. Ross (1840), Fiedler (1841), Lacroix (1853), κλπ.

[6] P. François Richard C. J., Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Santo Erini, isle de l'Archipel, depuis l'établissement des Pères de la Compagnie de Jésus en icelle κλπ., Paris MDCLVII (=1657), σ. 31-32.

Bernardo (1652), ὁ Giustiniani (1701) καὶ ὁ de Stefani (1757)—ἅτε διαμφισβητοῦντες τὴν κατοχὴν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας— ἀναφέρουσι τὴν Ἐπισκοπὴν εἰς τὰς πρὸς τὴν προϊσταμένην των ἀρχὴν ἐκθέσεις των, ἃς ἐδημοσίευσε τὸ 1941 ὁ καθηγητὴς G. Hofmann [1]. Ὁ Giustiniani

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ Ν.Δ. ὡς εἶχε τὸ 1928.

μάλιστα παρέχει καὶ ἀληθῆ «ἔκφρασιν» τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ, πολύτιμον διά τινας πληροφορίας τὰς ὁποίας περιέχει.

Ἐσχάτως ἐν τούτοις φιλίστορές [2] τινες καὶ καλλιτέχναι [3], κάτοικοι ἢ ἐπισκέπται τῆς νήσου, περιέλαβον εἰς τὰ περὶ Σαντορήνης γενικὰ βιβλία των ἢ λευκώματα καί τινας ἰσχνὰς περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ πληροφορίας ἢ φωτογραφίας τοῦ γραφικωτάτου ὄντως ἐξωτερικοῦ της (εἰκ. 1), αὗται δὲ κυρίως

---

[1] G. Hofmann, Vescovadi cattolici della Grecia V. Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta No 130, Roma 1941. Ἡ ἔκθεσις τοῦ Bernardo εἰς σ. 56-71 τοῦ Giustiniani εἰς σ. 80-106 καὶ ἡ τοῦ De Stefani εἰς σ. 110-122.

[2] Zacharias Durazzo-Morosini, Santorin, die phantastische Insel, Berlin 1936, σ. 78. — Ἰω. Χ. Δελένδας, Οἱ καθολικοὶ τῆς Σαντορήνης, Ἀθῆναι 1949, σ. 159.

[3] Holdt-v. Hofmannstal-Bossert, Griechenland, Berlin 1928, πίν. 28 z, ὅθεν καὶ ἡμετέρα εἰκὼν 1. Πρβ. καὶ τὰς παρὰ Μιχ. Δανέζη, Σαντορίνη σ. 134, 142, 173, εἰκόνας.

μὲ ὡδήγησαν πέρυσι πρὸς τὸ μαγευτικὸν καὶ ἰδιότυπον νησὶ τῆς Σαντορήνης. Ἀλλ' ἂν περὶ τῆς τέχνης τοῦ ναοῦ οὐδὲν σχεδὸν γνωρίζομεν μέχρι σήμερον, ὅμως περὶ τῆς ἱστορίας του — ἰδίᾳ δὲ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας — εἴμεθα πληρέστερον πληροφορημένοι χάρις εἰς τὰς μελέτας, τὰς ὁποίας, στηριζόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων καθολικῶν κληρικῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων πηγῶν, συνέγραψαν παλαιότερον μὲν ὁ ἱστοριοδίφης Περικλῆς Ζερλέντης[1] καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Δανιὴλ Δεναξᾶς[2], ἐσχάτως δὲ ὁ καθηγητὴς G. Hofmann[3]. Ἰδοὺ δὲ πῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰρημένων πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων, δυνάμεθα νὰ συνοψίσωμεν τὴν ἐν λόγῳ ἱστορίαν:

Ὁ νῦν ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Ἰπισκοπῆς ἱδρύθη, πιθανῶς ὡς καθολικὸν μονῆς, ὑπὸ Ἀλεξίου τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ[4]. Τοῦτο δὲν συνάγεται μόνον «ἐκ τῆς παραδόσεως», ὡς γράφει ὁ ἀββᾶς Richard[5], ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐπιγραφῆς

---

[1] Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς Α΄ (1918) σ. 275 ἑ.—Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων (Ἑρμούπολις 1913 - 1922) τ. Α΄ σ. 42 - 45.

[2] Ἐκκλησιαστικὸς ὁδηγὸς τῶν ἐν Θήρᾳ καὶ Θηρασίᾳ ναῶν, Ἀθῆναι 1927. Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ ἱερὰ Μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβασμ. ἐπίσκοποι καὶ πανιερώτατοι μητροπολῖται αὐτῆς (1592 - 1931), Ἀθῆναι 1933, ὁ αὐτὸς ἐν Μιχ. Ἀ. Δανέζη, Σαντορίνη, 1939 - 40, σ. 133 - 134.

[3] Vescovadi cattolici della Grecia V, Thera (Santorino) = Orientalia Christiana Analecta Nº 130, Roma 1941.

[4] Ὁ φιλόθρησκος αὐτὸς αὐτοκράτωρ εὐηργέτησε καὶ δύο ἄλλας ἀκόμη νησιωτικὰς μονάς: τὴν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου καὶ τὴν τῆς Χοζοβιωτίσσης τῆς Ἀμοργοῦ, τὸ περὶ τῆς πρώτης τῶν ὁποίων χρυσόβουλλον περιεσώθη (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata Medii aevi, τ. VI, Βιέννη 1890, σ. 44). Περὶ δὲ τῆς δευτέρας ὑπάρχει μόνον σχετικὴ παλαιὰ παράδοσις (Pitton de Tournefort, Relation d' un voyage du Levant, Lyon 1717, σ. 280. Βογιατζίδης, Ἀμοργός, Ἀθῆναι 1919, σ. 19), ἀφ' οὗ τὸ παρὰ Miklosich - Müller, ἔ.ἀ. τ. V σ. 258 χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου ἀπεδείχθη πλαστὸν ὑπὸ τοῦ Σακελλίωνος, (Δ.Ι.Ε.Ε. ΙΙ. σ. 269). Σημειώνω δ' ἐνταῦθα, ὅτι, κατ' ἄλλην παράδοσιν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Giustiniani (παρὰ Hofmann σ. 95), τὸν ναὸν ἔκτισε καὶ ἐπροίκισε διὰ κτημάτων ἀξίας 4000 ρεαλίων ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου [Εἰρήνη] κατά τινα μετάβασιν αὐτῆς εἰς Σαντορήνην, ὅπου καὶ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη. Ἐν τούτοις ἡ παράδοσις αὕτη δὲν εὐσταθεῖ· διότι ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη ἀπέθανεν, ὡς γνωστόν, καὶ ἐτάφη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Τοῦ Ἀλεξίου ἄλλως τε τὸ ὄνομα ὡς κτήτορος ἐμνημονεύετο ἀνέκαθεν καὶ μνημονεύεται εἰσέτι ὑπὸ τῶν ἱερουργούντων ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ ἱερέων καὶ ἀρχιερέων. Ἡ παράδοσις θὰ προῆλθε πιθανώτατα ἐκ συμφυρμοῦ πρὸς ἄλλην, ἀνυπόστατον καὶ αὐτήν, παράδοσιν, καθ' ἣν ἡ βασιλόπαις μάρτυς Ἁγ. Εἰρήνη ἐξωρίσθη εἴς τινα σκόπελον κείμενον 5 ἢ 6 μίλια Ν.Δ. τῆς Σαντορήνης (Abbé Pègues, Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin, Paris 1842, σ. 100). Ἡ Ἁγία Εἰρήνη ἄλλως τε θεωρεῖται ὡς προστάτις τῆς νήσου, ὡς δ' ἀναφέρει καὶ ὁ Pègues (ἔ.ἀ. σ. 100) δέκα ἕως δώδεκα ἐκκλησίαι τῆς Σαντορήνης εἶναι εἰς αὐτὴν ἀφιερωμέναι.

[5] Relation de ce qui c'est passé κλπ. σ. 31.

εὑρισκομένης ἄλλοτε ὑπὲρ τὴν νοτίαν θύραν τοῦ νάρθηκος. Τὴν ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Giustiniani[1] (1701), ὅστις μάλιστα καὶ παρεμβάλλει τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτῆς εἰς τὴν ἰταλιστὶ συντεταγμένην ἔκθεσιν αὐτοῦ. Ἔλεγε λοιπὸν ἡ μὴ σῳζομένη πλέον σήμερον ἐπιγραφὴ αὕτη: *Ἀλέξιος ἐν* Χῶ (= Χριστῷ) *τῷ* Θῶ (= Θεῷ) *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνινὸς καὶ πιστὸς βασιλεύς*. Προσθέτει δὲ μάλιστα ὁ Giustiniani, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ συνωδεύετο καὶ ὑπὸ χρονολογίας, ἣν ὅμως ἐσφαλμένως ἀνέγνωσεν ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης ὡς 685 ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ὁ Ἀλέξιος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1081 μέχρι τοῦ 1118[2].

Ἐπὶ ἕνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὴν κτίσιν του παρέμεινεν ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς εἰς χεῖρας τῶν ὀρθοδόξων[3]. Ὅτε ὅμως Φράγκοι τῆς 4ης Σταυροφορίας κατέλαβον τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ἡ δὲ Σαντορήνη[4] παρεδόθη τὸ 1207 ὑπὸ τοῦ Ἑνετοῦ πορθητοῦ τοῦ ἀρχιπελάγους Μάρκου Σανούδου εἰς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Ἰάκωβον Barozzi di S. Moisé, οἱ κατακτηταὶ δὲν

---

[1] Παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 94 - 95.

[2] Πῶς δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἔτος 685 ὅπερ παρέχει ὁ Giustiniani; Νομίζω ἐκ τῆς ἀγνοίας του ὅτι ἡ χρονολογία ἦτο γεγραμμένη ἀπὸ κτίσεως κόσμου καὶ θὰ ἤρχιζε δι' ἑνὸς ϛ΄. ὅπερ ὁ ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης δὲν ἠδυνήθη νὰ ἑρμηνεύσῃ, ἠρκέσθη δ' εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ἀπόδοσιν τῶν τριῶν τελευταίων στοιχείων δηλ. τῶν ΧΠЄ = 685 ἅτινα ἐξέλαβεν ὡς δηλοῦντα τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ἔτος. Ἐὰν ὅμως ἀποκαταστήσωμεν ἡμεῖς τὸ ἐλλεῖπον ἀρχικὸν ϛ΄ τὸ ἔτος ἀποβαίνει ϛΧΠЄ ἤτοι 6685 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ γεννήσεως 1077. Τὸ 1077 ὅμως δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀνέλθει εἰς τὸν θρόνον Ἀλέξιος ὁ Α΄. Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ τελικὸν στοιχεῖον δὲν ἦτο Є ἀλλὰ Θ΄ ὅπερ, ἐφθαρμένον ἴσως κατὰ τὸ ἥμισυ, ἐξέλαβεν ὁ Giustiniani ὡς Є. Ἀποκαθιστῶντες λοιπὸν ἀντὶ τοῦ Є τὸ γράμμα Θ λαμβάνομεν ὡς χρόνον ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1081 ἤτοι τὸ ἔτος ἀναρρήσεως Ἀλεξίου τοῦ Α΄.

[3] Χαρακτηριστικὸν τῆς κατὰ τὸν 12ον αἰ. διαμονῆς βυζαντινῶν ἐν Ἐπισκοπῇ εἶναι τὸ κατὰ τὸ 1910 γενόμενον παρὰ τὴν Ἐπισκοπὴν εὕρημα 449 ἀποκρυβέντων χαλκῶν, σκυφωτῶν βυζαντινῶν νομισμάτων, ὅπερ, ἀγορασθὲν ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen ἐδωρήθη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Νομισματικὸν Μουσεῖον. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω νομισμάτων 43 εἶναι Ἰωάννου τοῦ Β΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1118-1143), 206 Μανουὴλ τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1143-1180), 83 Ἰσαακίου τοῦ Β΄ τοῦ Ἀγγέλου (1185-1195) καὶ 10 Ἀλεξίου τοῦ Γ΄ τοῦ Κομνηνοῦ (1195-1203). Ὅρα σχετικῶς Κ. Μ. Κωνσταντόπουλον, ἐν Διεθν. Ἐφημ. Νομ. Ἀρχ. XV (1913) σ. 71-72.

[4] Σημειώνω ἐνταῦθα, ὅτι τὸ ὄνομα Σαντορήνη δὲν ἐδόθη εἰς τὴν νῆσον ὡς πιστεύεται (Abbé Pègues, Hist. et phénomènes du volcan .... de Santorin σ. 98.— W. Miller, Ἱστορ. τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι μετάφρ. Σπ. Λάμπρου Ι 68) μετὰ τὴν ἑνετικὴν κατάκτησιν ἀλλὰ προϋπῆρχεν αὐτῆς· διότι ὁ Ἄραψ γεωγράφος Ἐδρισῆ ἐπισκεφθεὶς ἐντολῇ τοῦ ῥηγὸς τῆς Σικελίας Ρογήρου τοῦ Β΄ τὴν Μεσόγειον καὶ γράψας περὶ τῶν νήσων αὐτῆς ἐν ἔτει 1153, ὀνομάζει τὴν Θήραν Σαντορήνην βλ. La géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe en français d'après les manuscrits de la Bibliothèque du Roi ... par Amedée Jaubert, Paris 1837-1841, τόμ. Β΄ σ. 27. Τὸ εἰς τὰς ἑλληνικὰς νήσους ἀναφερόμενον μέρος τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως ἀνεδημοσιεύθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Ἀντ. Μηλιαράκη ἐν Ἐπετ. Παρνασσοῦ 3 (1899) σ. 83 ἑξ.

ἐφείσθησαν τῆς Ἐπισκοπῆς ἀλλά, ἐκδιώξαντες ἐξ αὐτῆς τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, κατέλαβον διὰ τῆς βίας τὸν ναὸν καὶ ἐνεθρόνισαν εἰς αὐτὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον. Κατέλαβον δ' ἐπίσης οἱ Φράγκοι καὶ ὅλην τὴν μεγάλην ἀκίνητον περιουσίαν τοῦ ναοῦ, διὰ τῆς ὁποίας ἐπροίκισαν τὴν τότε συσταθεῖσαν λατινικὴν ἐπισκοπὴν Σαντορήνης[1].

Εἰς χεῖρας τῶν Λατίνων κληρικῶν παρέμεινεν ἡ Ἐπισκοπὴ ἐπὶ 330 συναπτὰ ἔτη ἤτοι μέχρι τοῦ 1537, ὅτε τὴν νῆσον κατέλαβον οἱ Τοῦρκοι. Ἐπωφεληθέντες τῆς διοικητικῆς ταύτης ἀλλαγῆς οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι καὶ κληρικοὶ τῆς Σαντορήνης ἐνήργησαν καὶ ἐπέτυχον παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὅπως ἀνασυσταθῇ ἡ βίᾳ σχολάζουσα ὀρθόδοξος ἐπισκοπὴ Θήρας, ἥτις μάλιστα καὶ προήχθη ἀργότερον (πρὸ τοῦ 1597) εἰς ἀρχιεπισκοπὴν Σαντορήνης[2]. Τούτου δὲ γενομένου οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατέλαβον ἐκ νέου τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ παρέδωσαν αὐτόν, μεθ' ὅλων τῶν «πισκοπιανῶν χωραφίων», εἰς τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον, πρᾶγμα, ὅπερ προεκάλεσε σφοδρὰς καὶ μακροχρονίους ἔριδας μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν «κατολίκων» κατοίκων καὶ κληρικῶν τῆς νήσου περὶ τῆς κυριότητος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν κτημάτων του. Αἱ ἔριδες δ' αὗται κατέπαυσαν μόνον, ὅτε τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἐπεμβάσει τοῦ παρὰ τῇ Ὑψηλῇ Πύλῃ πρεσβευτοῦ τῆς Γαλλίας μαρκησίου di Castel Nuovo ἀπεφάσισε, χάριν τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀγάπης τῶν κατοίκων τῆς νήσου, νὰ μοιράσῃ εἰς δύο ἴσα μέρη τὰ κτήματα τῆς Ἐπισκοπῆς, ἑκατέρα δὲ τῶν ἐπισκοπῶν νὰ λάβῃ τὸ ἥμισυ αὐτῶν διὰ τὴν συντήρησίν της. Ἐγένετο δὲ τοῦτο διὰ γραμμάτων τῶν Πατριαρχῶν Νεοφύτου (1612) καὶ ἰδίᾳ Τιμοθέου (1613, 1614, 1615) καὶ διὰ πράξεως τοῦ «καντζελλαρίου Μιχελῆ Γίζη»[3]. Τότε ἐπίσης ἐκανονίσθη καὶ πῶς θὰ ἐγίνετο εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ λειτουργία. Συνεφωνήθη δηλαδὴ ὅτι τὸν μὲν ἑσπερινὸν τῆς κυρίας ἑορτῆς (15 Αὐγούστου) θὰ ἔψαλλον πρῶτοι οἱ Λατῖνοι τὴν δὲ λειτουργίαν θὰ ἐτέλουν πρῶτοι οἱ Ὀρθόδοξοι καὶ εἶτα οἱ Λατῖνοι. Καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δὲ ἡμέρας θὰ ἠδύναντο νὰ λειτουργοῦν οἱ καθολικοί, πάντοτε ὅμως οὐχὶ ἐπὶ τῆς κυρίας ἁγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ ἀλλ' εἰς δύο

---

[1] Τὰ ὀνόματα τῶν λατίνων ἐπισκόπων τῆς Σαντορήνης τοῦ 13ου μ.Χ. αἰῶνος παραμένουσιν ἀκόμη σχεδὸν ἐντελῶς ἄγνωστα, ἐν ᾧ τὰ τῶν ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. μέχρι τοῦ ἔτους 1642 περιέχονται εἰς τοὺς 4 μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντας τόμους τοῦ ἔργου τῶν C. Eubel-P. Gauchet, Hierarchia Medii Aevi, Münster i. W., 1914-1935. Κατάλογον λατίνων ἐπισκόπων τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1579 μέχρι τοῦ 1687 παρέχει καὶ ὁ V. Coronelli, ἔ.ἀ. σ. 245-6 Ἀφ' ἑτέρου τὴν ἱεραρχικὴν τάξιν τῆς ὀρθοδόξου ἐπισκοπῆς Θήρας καὶ εἶτα ἀρχιεπισκοπῆς καὶ μητροπόλεως Σαντορήνης, ἀνέγραψεν ὁ Π. Ζερλέντης (Ἱστορ. ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλ. τῶν νήσων, Ἑρμούπολις 1913, τ. Α' σ. 42-45).

[2] Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ Ἔρευναι τ. Α' σ. 43.

[3] Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐδημοσίευσαν ὁ Π. Ζερλέντης ἐν Νησιωτικῇ Ἐπετηρίδι Τ. Α' (1918), σ. 279-283 καὶ ὁ G. Hofmann, ἐν Vescovadi cattolici κλπ. σ. 48-52.

μικρὰ παρεκκλήσια ἐφωδιασμένα μὲ δύο μικρὰς λατινικὰς ἁγίας Τραπέζας[1].

Ἐν τούτοις μετ' ὀλίγον νέαι πάλιν ἔριδες ἀνεφύησαν μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, ἐπειδὴ οἱ ὀρθόδοξοι ἠξίωσαν νὰ ψάλλουν αὐτοὶ πρῶτοι καὶ τὸν ἑσπερινόν[2]. Ἐπειδὴ δ' οἱ Λατῖνοι ἀντέστησαν εἰς τοῦτο ἐπῆλθε σύρραξις, τῆς ὁποίας μετέσχον καὶ ἔνοπλοι ὀρθόδοξοι χωρικοὶ «κατὰ προτροπὴν» ὡς λέγει ὁ Giustiniani[3], τοῦ Ἕλληνος ἐπισκόπου Παρθενίου. Εὑρεθέντες δ' οἱ καθολικοὶ πρὸ τῆς ἐνόπλου βίας ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσουν[4]. Ἐξηκολούθουν ὅμως, πάντοτε, νὰ λειτουργοῦν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ νὰ ἔχωσι τὰ αὐτὰ καὶ οἱ ὀρθόδοξοι ἐπὶ τοῦ ναοῦ δικαιώματα οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νὰ προκαλῶσιν ἔριδας πρὸς αὐτούς[5], μέχρι τοῦ ἔτους 1768, ὁπότε οἱ Καθολικοὶ κατεδικάσθησαν ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης διὰ σουλτανικοῦ φιρμανίου νὰ ἐγκαταλίπωσιν ὁριστικῶς τὸν ναόν. Ἐκράτησαν ἐν τούτοις οἱ Λατῖνοι πολλὰ ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα ἀνήκοντα διοικητικῶς εἰς τὸν ναόν, εὑρισκόμενα δὲ εἰς διάφορα χωρία τῆς νήσου καὶ ὀνομαζόμενα πατριμονικά. Ἐκ τῶν εἰσοδημάτων δὲ τῶν λοιπῶν

---

[1] Bernardo (1652) (παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 57) : «due capellette insieme con i loro altarini latini». Χαρακτηριστικὰ τοῦ μεγάλου μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ αὐτὸς ἀποστολικὸς ἐπισκέπτης Bernardo (παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 18). Κατὰ τοῦτον ὁ ἑλληνορθόδοξος ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἱερεῖς του ἐβοήθουν τὸν πολιτικὸν ἀρχηγὸν τῆς νήσου Λαγκάδαν εἰς τὴν κατὰ τῶν καθολικῶν ἀντίδρασίν του, εὕρισκον δὲ μάλιστα καὶ ἀφορμάς, ἵνα διαδώσουν εἰς τὴν νῆσον μετὰ τοῦ Λαγκάδα, τὴν λατρείαν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἑορτάζοντες τὴν μνήμην του μὲ περισσοτέραν ἢ ἄλλοτε ἐπισημότητα, καὶ δὴ εἰς τὸν κοινὸν εἰς τοὺς Ἕλληνας ὀρθοδόξους καὶ τοὺς Λατίνους ναὸν ἤτοι τὴν Κυρὰν τῆς Ἐπισκοπῆς Γωνιᾶς (Madonna del Vescovado di Gonia). Ἀντιδρῶν εἰς τοὺς ὀρθοδόξους Ἰησουίτης πατὴρ (πιθανώτατα ὁ Richard) ἀπήγγειλεν ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Κυρᾶς προσευχὴν εἰς τὴν Παναγίαν, παρακαλέσας αὐτὴν νὰ τὸν τιμωρήσῃ ἂν κατὰ τὰ 5 ἔτη τῆς ἀποστολῆς του ἐκήρυξεν ἐσφαλμένα καὶ ἰδίᾳ ἂν «κακῶς καὶ ἀδίκως ἀνεθεμάτισε τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν καὶ Μᾶρκον τὸν Ἐφέσου» (τὸν Εὐγενικὸν) ἤτοι τοὺς γνωστοὺς προμάχους τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἀντιταχθέντας ὀρθοδόξους ἱεράρχας, οὓς ἀνεθεμάτισεν ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία.

[2] Giustiniani παρὰ Hofmann σ. 95.

[3] Giustiniani (1701) παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 20 καὶ 95.

[4] Ἔκθ. de Stefani (1757) παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 117.

[5] Περὶ πασῶν τῶν ἀνωτέρω ἐνεργειῶν ὡς καὶ περὶ τοῦ χωρισμοῦ τῶν κτημάτων τοῦ ναοῦ ἱκανὰ ἔχουσι καταχωρισθῆ εἰς τὸν σῳζόμενον Κώδικα τῆς Μητροπόλεως Θήρας, ὅστις ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1592 λήγει τὸ 1829 μὲ διακοπὴν τῶν καταχωρίσεων ὑπό τινων ἀρχιερέων ἤτοι ἀπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἰωακεὶμ (1529) μέχρι τοῦ Ζαχαρίου Γύζη (1710). Περιλαμβάνει δ' ἐπίσης ὁ ἀνωτέρω κῶδιξ καὶ τὰ πατριαρχικὰ καὶ ἀρχιερατικὰ γράμματα ὡς καὶ τὰ τουρκικὰ φιρμάνια περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν κτημάτων του, ἅτινα ἐδημοσίευσεν ὁ Ζερλέντης εἰς τὸ πόνημα αὐτοῦ: Οἱ ἐπίσκοποι Σαντυρήνης 1592-1814 καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς Θήρας Παναγιὰ τῆς Γωνιᾶς. Πβλ. καὶ Δαν. Δεναξᾶν, Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Θήρας. Οἱ σεβ. Ἐπίσκοποι καὶ Πανιερ. μητροπολῖται αὐτῆς (1592-1931).

κτημάτων τοῦ ναοῦ, ἅτινα παρέλαβεν ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, συνετηρεῖτο καὶ ἐπεσκευάζετο ὁ ναός, συνετηρεῖτο δ' ἐπίσης καὶ ὁ τακτικὸς ἐφημέριος αὐτοῦ καὶ ὁ ἐπίσκοπος μετὰ τοῦ γραφείου του. Ἐκ τῶν αὐτῶν δ' εἰσοδημάτων ἐκτίσθησαν ἐπίσης τὸ 1758 ἔξωθεν τῆς Κοινότητος Πύργου Καλλίστης, ἐντὸς κτημάτων τῆς Ἐπισκοπῆς, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπισκόπου Θήρας Διονυσίου, δύο ναοί, ὁ μὲν εἷς μικρὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ὡς εὐκτήριον, ὁ δὲ ἄλλος, μεγαλύτερος καὶ τρισυπόστατος, τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὡς μετόχιον τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

Τὰ πράγματα παρέμειναν οὕτω μέχρι τοῦ ἐπισκόπου Ζαχαρίου Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἄνδρου. Θανόντος ὅμως τούτου τὸ 1844 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀπηλλοτρίωσε τὴν κτηματικὴν περιουσίαν τῆς Ἐπισκοπῆς ἐνοικιάζουσα αὐτὴν ἀντὶ 10.000 δρχ. ἐτησίως. Ἔτι ἀργότερον (1881) τὰ ἀνωτέρω κτήματα αὐτῆς, ἅτινα, ὡς εἴπομεν, κατέλαβε καὶ ἐκαρποῦτο τὸ Δημόσιον, ἐξεποιήθησαν διὰ δημοπρασίας ἀντὶ τιμήματος 160.000 δραχμῶν, ἀφεθέντων μόνον 40 στρεμμάτων διὰ τὴν συντήρησιν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἐφημερίου καὶ διὰ τὰ ἔξοδα τῶν πανηγύρεων. Πλὴν ὅμως καὶ ταῦτα ἐξεποιήθησαν τὸ 1902. Οὕτω ὁ ἄλλοτε πλουσιώτατος ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπεγυμνώθη τελείως ὅλης τῆς περιουσίας του ἀκόμη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἀγρῶν, ἐφ' ὧν ἐθεμελιοῦτο ὁ περίβολος αὐτοῦ, παραμεινάσης μόνον τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς σεβασμίου ναοῦ, ὅστις διαρρέει καὶ ὁλονὲν καταρρέει.

Β' Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς δὲν διατηρεῖ ἀμετάβλητον οὔτε τὴν ἐξωτερικήν του ὄψιν, οὔτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οὕτω αἱ μὲν ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων του, ἐπιχρισθεῖσαι διὰ τοῦ τόσον συνήθους εἰς τὰ σπίτια καὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἐκτυφλωτικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, ὄχι μόνον ἔχασαν τὸν παλαιόν, σιτόχρουν τόνον των ἀλλὰ καὶ μᾶς ἐστέρησαν τὴν γνῶσιν τοῦ συστήματος τοιχοδομίας των, τὸ ὁποῖον ἀπεκρύβη παντελῶς. Ἐπεξετάθη δὲ μάλιστα ἡ μανία τῆς ἀσβεστοχρίσεως καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς μεγάλας, ἐρυθρὰς κεράμους, δι' ὧν καλύπτεται ὁ τροῦλλος καὶ οἱ θόλοι του (εἰκ. 2) — μοναδικὸν παράδειγμα διὰ τὴν νῆσον — ἀκόμη δέ, ὅπερ καὶ τὸ χειρότερον, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῶν ὁποίων ἐκάλυψε τὰς λαμπρὰς ἁγιογραφίας, πλὴν ὀλίγων, ἐσχάτως ἀποκαλυφθεισῶν, μερίμνῃ τοῦ μακαρίτου ἐπιμελητοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀρχιμανδρίτου Δεναξᾶ. Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ ὅλη ἀρχιτεκτονικὴ διάταξις τοῦ ναοῦ ἠλλοιώθη κατὰ καιροὺς διὰ προσθηκῶν καὶ ἄλλων μεταβολῶν. Οὕτω π.χ. τὸ κατὰ τὴν Β.Α. αὐτοῦ γωνίαν θολωτὸν ὀρθογώνιον διαμέρισμα (διαστ. 2.45×4.90 μ.), ὅπερ συγκοινωνεῖ πρὸς τὸ ἱερὸν διὰ θύρας (εἰκ. 3), εἶναι μεταγενέστερον πρόσ-

κτισμα. Μεταγενέστερα δ' ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὀρθούμενον κωδωνόστάσιον καὶ ἡ κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένη ὑπαίθριος κλῖμαξ (εἰκ. 3) ἡ ἀνάγουσα εἰς τὸ ὑπὲρ τὸν νάρθηκα, νεώτερον ὁμοίως, δῶμα (εἰκ. 1). Νεώτερα δ' ὡσαύτως εἶναι καὶ τὰ τετράγωνα μετὰ τυφλῶν ἡμισφαιρικῶν τρουλλίσκων διαμερίσματα τῆς Ν.Δ. καὶ

Εἰκ. 2. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς ἀπὸ Β.Δ.

τῆς Β.Δ. γωνίας, ὧν πάλιν αἱ προεκτάσεις (εἰκ. 1 καὶ 2) κατεσκευάσθησαν μόλις πρὸ πεντηκονταετίας, χάριν μετατροπῆς τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων εἰς παρεκκλήσια, τιμώμενα εἰς μνήμην τὸ μὲν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τὸ δὲ τοῦ Προφήτου Δανιήλ. Πάντως τὰ μετὰ τρουλλίσκου διαμερίσματα ὑφίσταντο ἤδη τὸ 1701· διότι ταῦτα βεβαίως ὑπονοεῖ καὶ χαρακτηρίζει ὡς κατηχούμενα ἢ γυναικωνίτην ἐν τῇ ἐκθέσει του τοῦ 1701 ὁ Giustiniani[1] λέγων: «sopra-via la chiesa vi sono diverse cattecumene che servivano per separatione del sesso femineo». Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ παρὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν τοῦ ναοῦ ὀρθογωνίου, καμαροσκεποῦς προσκτίσματος[2].

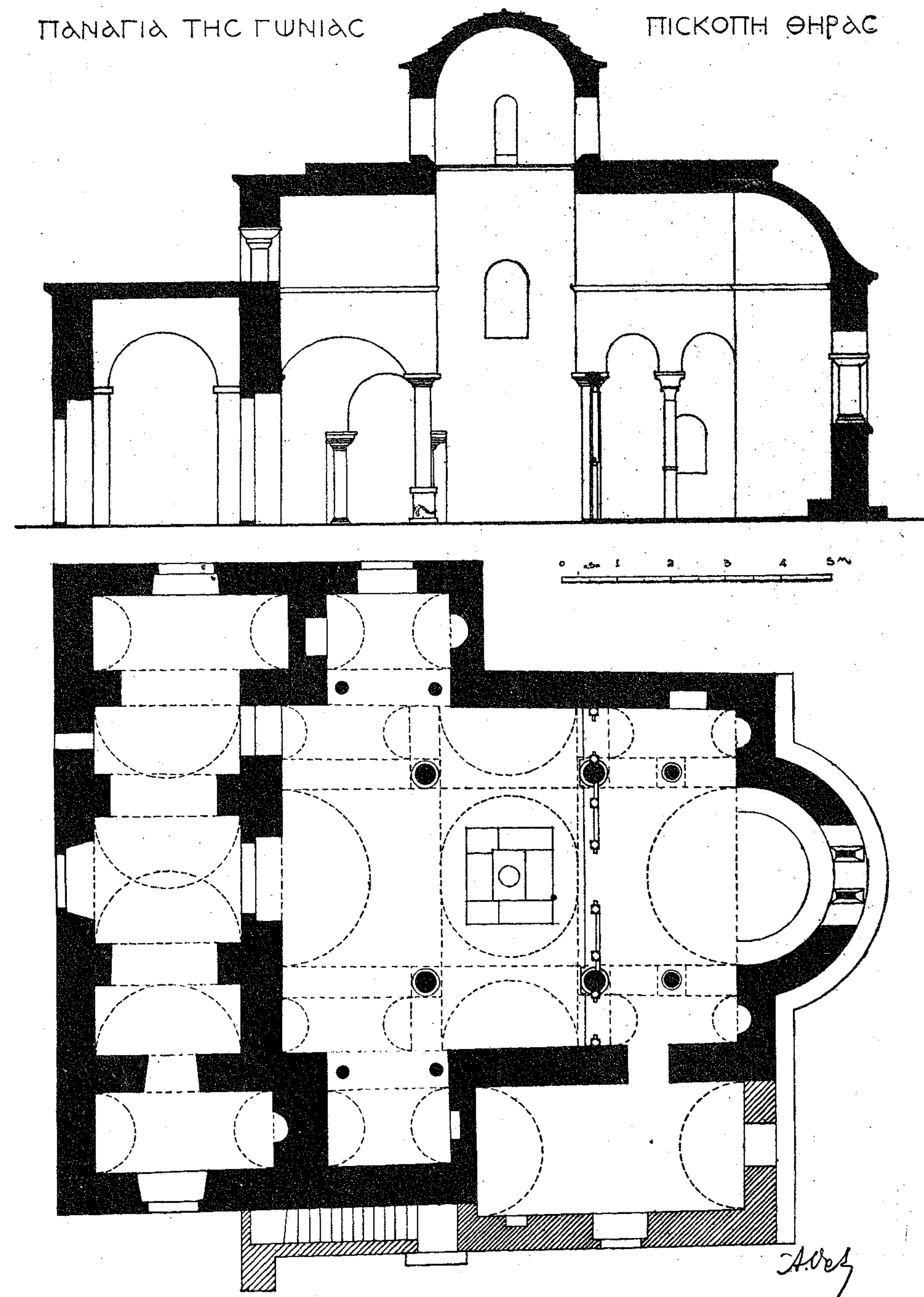
[1] Παρὰ Hofmann, ἔ.ἀ. σ. 95.

[2] Ὁ Δαν. Δεναξᾶς ἀναφέρει, ὅτι ἐπὶ τουρκοκρατίας οἱ Λατῖνοι εἶχον ποτὲ πείσει, ἐν Κριῷ τῆς Πάρου, τὸν ὀρθόδοξον ἐπίσκοπον ν' ἀνεγείρουν ἰδικόν των παρεκκλήσιον παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς καὶ ὅτι οὗτος ἔδωσε μὲν κατ' ἀρχὰς τὴν συναίνεσιν αὐτοῦ, εἶτα ὅμως τὴν ἀνεκάλεσε. Μήπως τὸ ἐν λόγῳ πρόσκτισμα ἀντιπροσωπεύει τὸ ζητηθὲν φραγκικὸν παρεκκλήσιον; Πάντως ἐν αὐτῷ οὔτε τοιχογραφίαι ὑπάρχουσιν ἀλλ' οὔτε καὶ κόγχη ἱεροῦ.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ καθ᾽ αὑτὸ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς εἰκόνος 3 ἡ κάτοψις τοῦ ναοῦ παρουσιάζει τὸ σχῆμα ἑνὸς ἀντεστραμμένου ταῦ, τοῦ ὁποίου ἡ μὲν κάθετος κεραία ἀποτελεῖ τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ, ἡ δὲ ὁριζοντία τὸν νάρθηκα. Πλὴν ὅμως τῶν δύο θεμελιωδῶν τούτων μερῶν ὑπάρχουσιν ἐνταῦθα καὶ δύο ὀρθογώνια πτερύγια ἢ παρεκκλήσια, ἀνοίγοντα πρὸς τὸν ναὸν δι᾽ ἑνὸς εἴδους τριβήλου καὶ τοποθετημένα κατὰ τὰς γωνίας τῆς συναντήσεως τῆς καθέτου πρὸς τὴν ὁριζοντίαν κεραίαν τοῦ ταῦ.

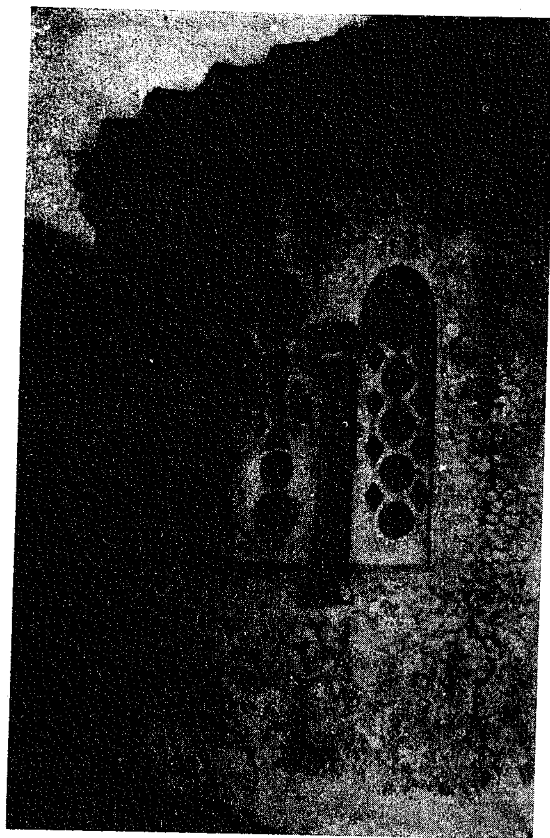
Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι τοῦ τύπου τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, μετὰ τρούλλου βαίνοντος ἐπὶ τεσσάρων κιόνων. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι αἱ φέρουσαι τὸν τροῦλλον τέσσαρες καμάραι δὲν ἔχουσι πᾶσαι τὴν αὐτὴν διάμετρον ἀλλ᾽ αἱ μὲν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς βαίνουσαι εἶναι εὐρύτεραι (3.22 μ.) αἱ δ᾽ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον στενώτεραι (2.47). Κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ τὸ κατὰ τὴν διασταύρωσιν αὐτῶν προκῦπτον σχῆμα δὲν εἶναι, ὡς συνήθως, τετράγωνον ἀλλ᾽ ὀρθογώνιον καὶ ἑπομένως καὶ ἡ εἰς αὐτὸ ἐγγεγραμμένη βάσις τοῦ τρούλλου δὲν προκύπτει κυκλικὴ ἀλλ᾽ ἐλλειψοειδής. Καὶ ναὶ μὲν ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλους βυζαντινοὺς ναοὺς ἐλαφρῶς ἐλλειψοειδεῖς τρούλλους ἀλλ᾽ ἐνταῦθα, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ ἀπὸ τοῦ κυκλικοῦ σχήματος ἰσχυρὰ ἀπόκλισις ὀφείλεται εἰς ἄλλην αἰτίαν. Ἂν πράγματι παρατηρήσωμεν προσεκτικῶς τὴν κάτοψιν θὰ ἴδωμεν, ὅτι τὸ μέσον κλῖτος τοῦ ναοῦ δὲν καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μικράν, τρίπλευρον ἐξωτερικῶς ἀψῖδα ἱεροῦ—οἷα συνηθίζετο εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ $11^{ου}$ καὶ τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος—ἀλλ᾽ εἰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα—οἵαν συνήθως ἔχουσιν αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ—ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένην ἐν κατόψει καὶ φέρουσαν ἐσωτερικῶς ὁμόκεντρον πεζούλλιον (πλάτους 0.48 καὶ ὕψους 0.30) ἐν εἴδει συνθρόνου. Θὰ παρατηρήσωμεν δ᾽ ἐπίσης περαιτέρω ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη ἀψὶς (διαμέτρου 3.30 μ.) διατρυπᾶται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ μεγάλου τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 4), ἔχοντος τοὺς λοβοὺς ἰσοϋψεῖς καὶ χωριζομένους διὰ μαρμαρίνων ἀμφικιονίσκων, στεφομένων ἀπὸ τὰ συνήθη παλαιοχριστιανικὰ κιονόκρανα ἤτοι τὰ μετ᾽ ἐσχηματοποιημένου καὶ κατὰ τὰς ἄνω γωνίας ἀνακαμπτομένου φύλλου ἀκάνθης[1]. Τοιούτου ὅμως τύπου παράθυρα ἰδιάζουσι κατ᾽ ἐξοχὴν εἰς ἀψῖδας παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν. Πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι προϋπῆρξεν ἐνταῦθα παλαιοχριστιανική τις βασιλική, τῆς ὁποίας, καταστραφείσης ἐν μέρει, ὁ ἐπὶ Ἀλεξίου κτισθεὶς ναὸς ἐχρησιμοποίησεν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ὄχι δὲ μόνον ταύτην ἀλλὰ καὶ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἅτινα πρέπει νὰ εἶναι παλαιοχριστιανικά, ἀφ᾽ οὗ τὰ εἰς αὐτὰ ἀντιστοιχοῦντα τμήματα ἤτοι ἡ πρόθεσις

[1] Ὅρα παραδείγματα τοιούτων κιονίσκων καὶ κιονοκράνων ἐκ Ρόδου ἐν Ἀρχ. τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ϛ´ (1948) σ. 14 εἰκ. 8, ὁμοίως ἐκ Λέσβου ἐν Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 8 εἰκ. 4 καὶ ἐν Ἀρχείῳ τῶν Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Γ´ (1937) σ. 121 εἰκ. 6 κλπ.

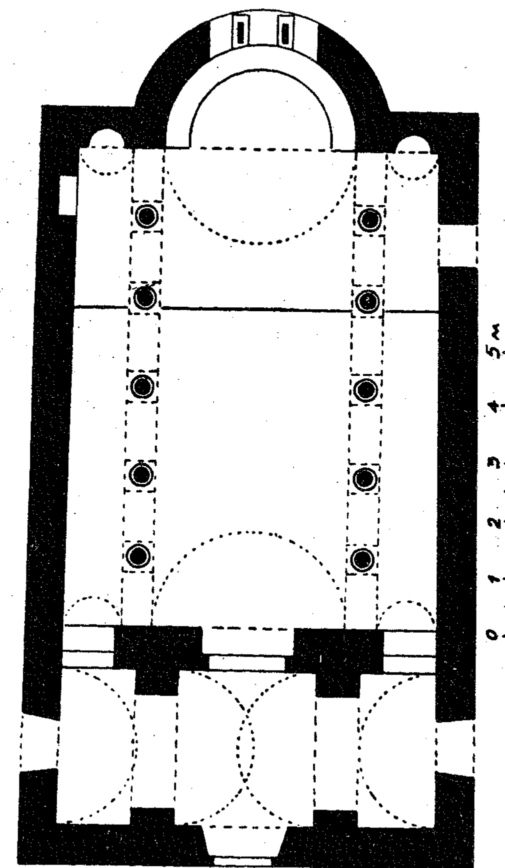
Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς.

καὶ τὸ διακονικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀλεξίου, δὲν φέρουσιν, ὡς συνήθως, ἐξεχούσας κόγχας, ἀλλ' εἶναι εὐθύγραμμα, ὡς δηλαδὴ ἀκριβῶς καὶ εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς. Ἀλλ' αἱ περὶ προϋπάρξεως παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἀποδείξεις δὲν περιορίζονται ἕως ἐδῶ. Ὡς βλέπει τις ἐν τῇ κατόψει μεταξὺ τῶν βασταζόντων τὸν τροῦλλον κιόνων καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδος, ἤτοι τοῦ ἀνατολικοῦ, ἀντὶ τοίχων — οὓς βλέπομεν συνήθως κατὰ τὴν θέσιν ταύτην εἰς τοὺς μεσοβυζαντινοὺς ναοὺς νὰ χωρίζουν τὸ κυρίως ἱερὸν ἀπὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακανικοῦ — ἔχομεν ἐδῶ παρεμβαλλόμενον ἀνὰ ἕνα ἑκατέρωθεν κίονα, τὰ δὲ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ φέροντος τὸν τροῦλλον κίονος ἀφ' ἑτέρου κενά, γεφυρούμενα δι' ὑπερυψωμένων ἡμικυκλικῶν τόξων· Ἔχομεν λοιπὸν ἐδῶ προφανῶς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν κιονοστοιχιῶν μιᾶς τρικλίτου βασιλικῆς καὶ δὴ τοῦ 6ου ἢ 7ου αἰῶνος, ὡς ἀποδεικνύεται ὄχι τόσον ἀπὸ τὰ εἰρημένα ὑπερυψωμένα ἡμικυκλικὰ τόξα, ὅσον ἀπὸ τὸ «τεκτονικὸν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν νότιον ἐκ τῶν δύο κιόνων (εἰκ. 6) καὶ τὸ ὁποῖον καὶ λόγῳ τῆς μορφῆς του καὶ λόγῳ τῆς διακοσμήσεώς του καὶ λόγῳ ἀκόμη τῆς ἐλάχιστα πλαστικῆς τεχνικῆς του ἐπεξεργασίας ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ εἰς τὸν 7ον.

Εἰκ. 4. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ.

Ἐὰν ἀφ' ἑτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ἄξων τῶν δύο δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου ἀπέχει τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ὅσον ἀκριβῶς καὶ ὁ ἄξων τῶν ἀνατολικῶν στηριγμάτων ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν α) ὅτι ὁ σημερινὸς τοῖχος, ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα

ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, εἶναι ὁ παλαιοχριστιανικὸς καὶ β) ὅτι μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου θὰ παρενεβάλλετο ἀνὰ εἷς κίων, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα. Οἱ κίονες δ' οὗτοι θὰ ἀφῃρέθησαν ὄχι ὅταν ἡ βασιλικὴ μετετράπη εἰς τρουλλωτὸν ναόν, ἀλλ' ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὁπότε τὰ δύο τόξα, τὰ ὁποῖα ἄλλοτε ἐγεφύρωνον τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου ἀφ' ἑτέρου κενὰ ἀντικατεστάθησαν δι' ἑνὸς μόνου καὶ δὴ χαμηλωμένου τόξου (εἰκ. 3), ἤτοι διὰ μιᾶς ἀσθενοῦς μορφῆς τόξου ἐξ ἐκείνων αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως ἐπὶ τουρκοκρατίας. Ἡ διὰ χαμηλωμένου ὅμως τόξου ἀντικατάστασις αὕτη εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ τῆς προϋπάρξεως τῶν κυλινδρικῶν ὀροφῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν, τῶν ὁποίων τὸ χαμηλὸν ὕψος δὲν ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴν ἡμικυκλικῶν τόξων. Τέλος διὰ ν' ἀποκαταστήσωμεν ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τῆς ἀρχικῆς θολωτῆς βασιλικῆς θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμεν μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν καὶ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων ἀνὰ ἕνα κίονα, ὡς ἡ εἰκὼν 5 δεικνύει. Οὕτως ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν κιόνων τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀνήρχετο εἰς 10, ἀριθμὸν συνήθη εἰς μικροτέρας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς [1]. Πάντως καὶ οἱ σήμερον ὡς στηρίγματα τοῦ τρούλλου χρησιμεύοντες κίονες δὲν εἶναι οἱ παλαιοί, ἐπειδὴ εἶναι, κατ' ἀνάγκην, παχύτεροι τῶν ἄλλων, ἀφ' οὗ αὐτοὶ θὰ ἐδέχοντο ὅλον τὸ βάρος καὶ τὰς ὠθήσεις τῶν ὕπερθεν καμαρῶν καὶ τοῦ τρούλλου. Κατέχουσιν ὅμως τὰς θέσεις τῶν παλαιῶν καὶ

Εἰκ. 5. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς θολωτῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

[1] Οὕτω 10 ἐν ὅλῳ κίονας εἶχον αἱ βασιλικαί: Γλυφάδας, Ἐλευσῖνος, Καλυβίων Κουβαρᾶ, Τούμπας Θεσσαλονίκης, Ὀλυμπίας κλπ.

εἶναι κατεσκευασμένοι, ὡς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομικῶν μελῶν, οἷον βάσεων, κιονοκράνων, ἀκόμη δὲ καὶ στρογγύλων βωμῶν μετὰ βουκρανίων καὶ ἐγκάρπων (εἰκ. 3), ὁμοίους τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε παλαιότερον μὲν ὁ Choiseul Gouffier[1], ἀργότερον δ' ὁ Hiller von Gärtringen[2].

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ κυρίως ναοῦ λόγον θ' ἀναφέρωμεν, ὅτι τὰ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα αὐτοῦ καλύπτονται διὰ κυλινδρικῶν θόλων. Τοῦτο βεβαίως ξενίζει κατ' ἀρχὰς τὸν μελετητήν· διότι προκειμένου περὶ ναοῦ κτισθέντος διὰ βασιλικῆς χορηγίας θ' ἀνέμενέ τις ἐνταῦθα σταυροθόλια ἢ φουρνικά. Τοιαῦτα ὅμως, δὲν κατεσκευάσθησαν ἀκριβῶς διότι προϋπῆρχον αἱ κτισταὶ καμάραι τῆς θολωτῆς βασιλικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰῶνος.

Γ' Ο ΓΛΥΠΤΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Τὸ σπουδαιότερον λείψανον ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς γλυπτῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ «τεκτονικὸν» κιονόκρανον, τὸ ὁποῖον στέφει τὸν πρῶτον ἐξ ἀνατολῶν κίονα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη ἐν παρόδῳ. Τώρα θὰ τὸ ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον. Τὸ μὲ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἐχούσης ὅμως τὰς πλευρὰς ὄχι ἐπιπέδους ἀλλ' ἐλαφρῶς κυρτάς, κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6) ἄνω μὲν καταλήγει εἰς ἐπίπεδον ταινίαν, πλάτους 0.045, κάτω δὲ συσφίγγεται ὑπὸ σπείρας κοσμουμένης διὰ σειρᾶς φύλλων δάφνης. Τὸ ὁλικόν του ὕψος εἶναι 0.285, αἱ δὲ κατὰ τὴν ταινίαν διαστάσεις του 0,44×0,44. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πρόστυπος διακόσμησίς του, διὰ διασταυρουμένων, τεθλασμένων, διμερῶν ταινιῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται ρόμβοι καὶ τρίγωνα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν ρόμβοι πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων φύλλων ἀκάνθης, τὰ δὲ τρίγωνα διὰ τριφύλλων. Τόσον ὡς πρὸς τὴν γενικὴν «τεκτονικὴν» μορφήν, ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν διὰ σταυρωτῶν τεθλασμένων ταινιῶν διακόσμησιν αὐτοῦ τὸ ἐξεταζόμενον κιονόκρανον συγγενεύει πρὸς ἄλλα κιονόκρανα τοῦ 1ου καὶ τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰῶνος. Διαφέρει ὅμως ἐκείνων ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῶν πληρούντων τοὺς ρόμβους καὶ τὰ τρίγωνα ἀνθεμίων. Οὕτω εἰς ἓν συγγενὲς κιονόκρανον τῆς μητροπόλεως τοῦ Παρεντίου[3] καθὼς καὶ εἰς ἄλλο τῆς Ἀλύσεως τῆς Ἱερουσαλὴμ[4], τὰ ἀνθέμια εἶναι διάτρητα ἤτοι μὲ τὴν λεγομένην τεχνικὴν τῆς φωτοσκιάσεως. Τοὐναντίον εἰς δύο ἄλλα ἀνατολικὰ

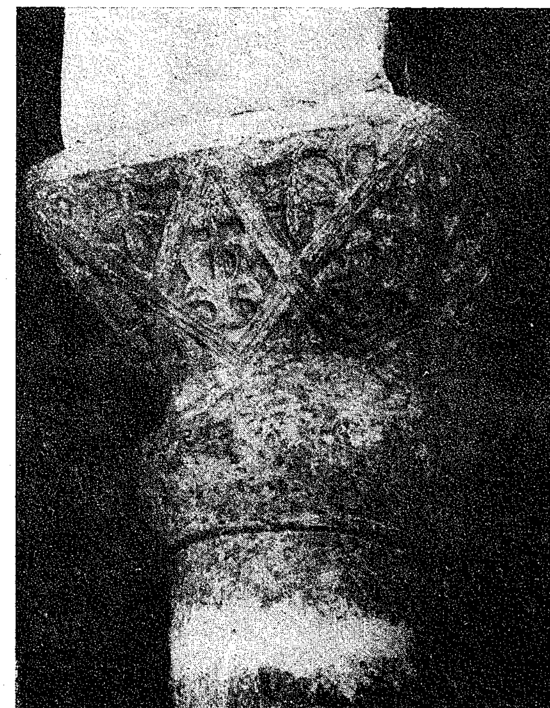
[1] Voyage pittoresque de la Grèce, τ. I, Paris 1782, πίν. 19.

[2] Thera III, Berlin 1904, σ. 27 εἰκ. 15 καὶ σ. 108 εἰκ. 87. Εἷς τοιοῦτος βωμὸς εὑρίσκεται καὶ εἰς τὸ μουσεῖον τῶν Φηρῶν.

[3] Colasanti, L'arte bizantina in Italia πίν. 51.

[4] Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin-Leipzig 1936, πίν. 39 εἰκ. 653.

παραδείγματα ἐξ Urfa[1] καὶ Βαγδάτης[2], τὰ φυλλώματα εἶναι μὲν ἀνάγλυφα διατηροῦσιν ὅμως ποιάν τινα πλαστικότητα καὶ δροσιάν, ἐν ᾧ εἰς τὸ τῆς Ἐπισκοπῆς ἡ ἐργασία των εἶναι ἄτονος καὶ πλαδαρά, δι' ὃ καὶ θὰ πρέπει τὸ

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον τοῦ νοτίου κίονος τοῦ ἱεροῦ.

κιονόκρανόν μας νὰ χρονολογηθῇ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ πιθανώτερον ἀπὸ τοῦ 7ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἄλλα κιονόκρανα τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐξ ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ληφθέντων προφανῶς ἐκ τῆς ἠρειπωμένης πλέον ἐπὶ Ἀλεξίου ἀρχαίας Θήρας (Μέσα Βουνό). Οὕτω π.χ. τὰ δύο ἐκ κυανίζοντος λευκοφλεβοῦς μαρμάρου ἀνατολικὰ στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἔχουσι τοὺς μὲν στρογγύλους κορμοὺς αὐτῶν ἀρραβδώτους καὶ βαίνοντας ἐπὶ ἀντεστραμμένων δωρικῶν κιονοκράνων, ὡς κιονόκρανα δ' αὐτῶν ἀντεστραμμένας κυματιοφόρους βάσεις, ὅμοιαι τῶν ὁποίων ἀπόκεινται εἰσέτι πρὸ τῆς «βασιλικῆς στοᾶς», τῆς ἀρχαίας Θήρας. Ἄλλα πάλιν κιονόκρανα

[1] Strzygowski, Kleinasien, Leipzig 1903, σ. 119 εἰκ. 89.

[2] Strzygowski, Altai-Iran und Völkerwanderung, Leipzig 1917, εἰκ. 163.

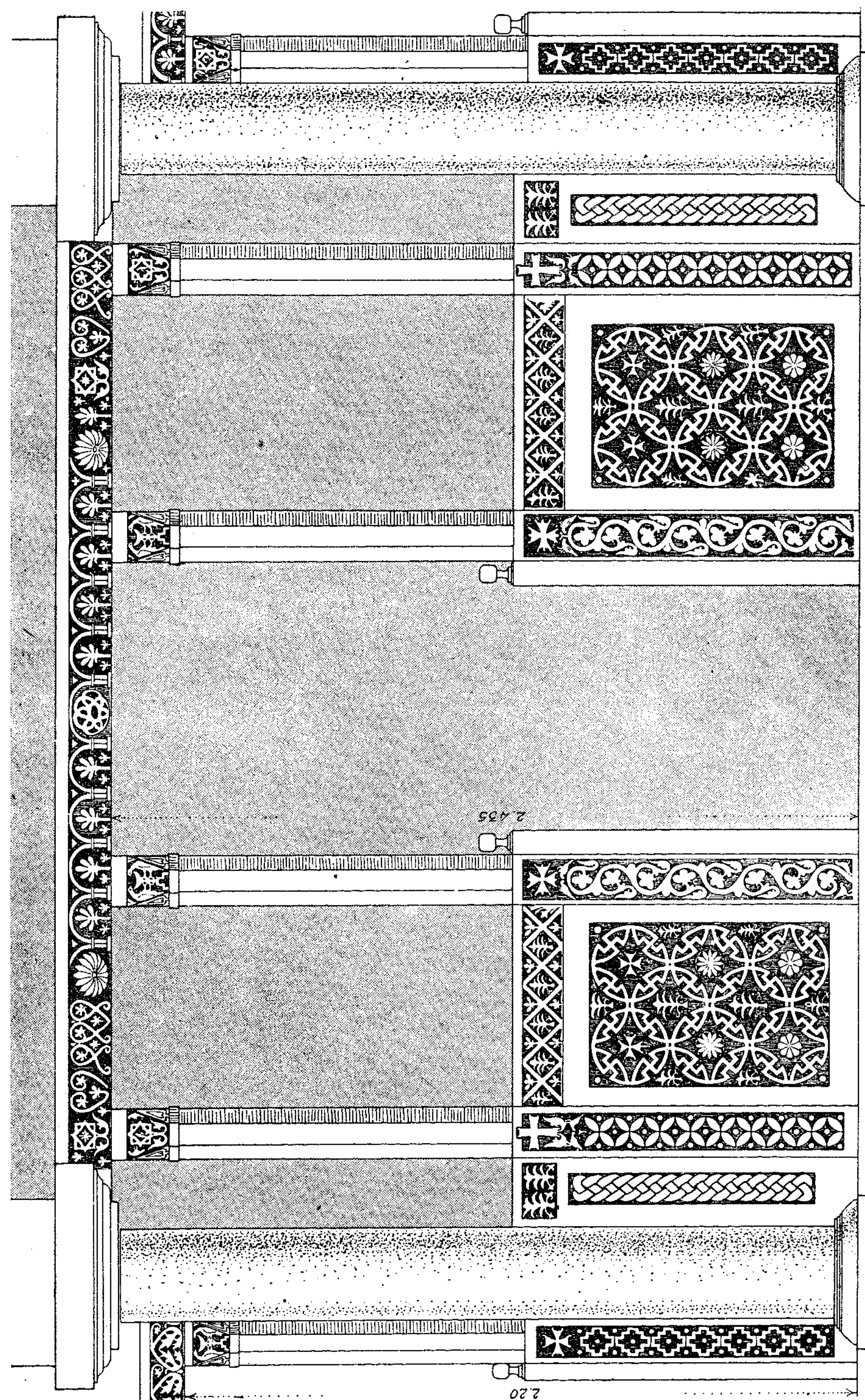
συνετέθησαν ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὑστερορρωμαϊκῶν ἢ παλαιοχριστιανικῶν κορινθιαζόντων ἢ μετὰ φύλλων καλάμου κιονοκράνων (εἰκ. 7). Σώζεται ἐπίσης καὶ τεμάχιον παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου, ἐνεκτισμένον σήμερον εἰς

Εἰκ. 7. Κιονόκρανον τοῦ βορείου τοῦ κίονος τοῦ ἱεροῦ.

τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰκονίζον, ἐν μέσῳ διατεμνομένων κύκλων, μικρὸν ἰσοσκελῆ ἀγκυρωτὸν σταυρὸν (εἰκ. 9, κάτω δεξιά). Σωζόμεναι διαστάσεις του 0.56×0.44 μ.

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἓν μόνον στενόμηκες γλυπτὸν διεσώθη χρησιμοποιηθὲν ὡς ὑφαψίδιον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναὸν ἀγούσης θύρας. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο (εἰκ. 9) ἀριστερᾷ μὲν περιρραντήριον μὲ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παγώνια σπεύδοντα νὰ πίουν τὸ ὕδωρ τῆς ζωῆς, δεξιᾷ δὲ ζῷον (λέοντα;) βαῖνον πρὸς δεξιά, μὲ τὴν οὐρὰν ἠνωρθωμένην ὑπὲρ τὴν ῥάχιν καὶ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν. Τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ ἡ παράστασις, εἶναι ἀνώμαλον, ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι θὰ ἦτο ποτὲ πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης, ἥτις σήμερον ἔχει ἀποπέσει.

Εἰκ. 8. Τὸ μέσον τμῆμα τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῆς Ἐπισκοπῆς.

Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον γλυπτικὸν ἔργον τῆς βυζαντινῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ τὸ μαρμάρινον αὐτῆς τέμπλον, ὅπερ εὐτυχῶς διετηρήθη ἀκέραιον διὰ μέσου τόσων αἰώνων. Τὸ τέμπλον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐλαφρὸν ἐγκάρσιον διάφραγμα χωρίζον τὸ ἱερὸν ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, τοποθετημένον δὲ μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου (εἰκ. 8) καὶ προεκτεινόμενον ἑκατέρωθεν, εἰς τὰ πλάγια κλίτη, μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 3).

Ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως τὸ ἐξεταζόμενον τέμπλον οὐδόλως διαφέρει τῶν γνωστῶν τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Βαῖνον ἐπὶ χαμηλοῦ

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν ὑφαψίδιον.

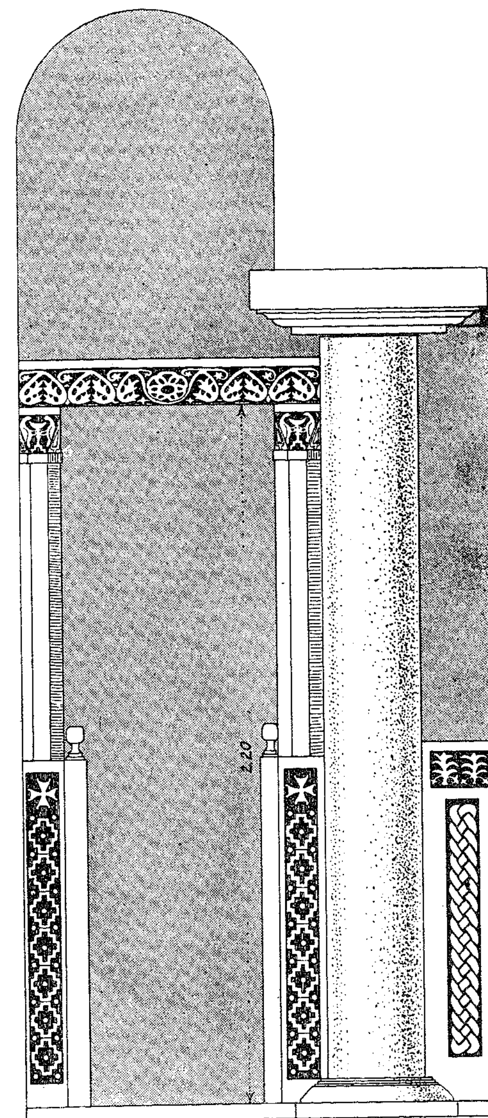
(0.05) στυλοβάτου ἐκ κυανοῦ μετὰ λευκῶν φλεβῶν μαρμάρου, κοσμουμένου ἐξωτερικῶς μὲ σπεῖραν (εἰκ. 8 καὶ 11), φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα τέσσαρα κατακόρυφα, μονοκόμματα στηρίγματα, κατὰ δὲ τ' ἄκρα ἀνὰ δύο (εἰκ. 10). Τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τὰ στηρίγματα εἶναι τοποθετημένα οὕτως, ὥστε τὸ μέσον μετακιόνιον (0.96) νὰ εἶναι εὐρύτερον τῶν πλαγίων (0.66—0.71), ἵνα σχηματισθῇ εὐρυτέρα ἡ Ὡραία Πύλη. Ἀποτελοῦνται δὲ τὰ στηρίγματα κάτω μὲν ἐκ τετραγώνων πεσσίσκων πλευρᾶς 0.165 καὶ ὕψους 1.13 μ. ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων ὕψους 1.305. Οἱ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου ἀνοίγματος πεσσίσκοι φέρουσι συμφυεῖς δύο ἰσοϋψεῖς πρὸς αὐτοὺς καὶ λεπτοὺς (0.07×0.088) παραστάτας ἀπολήγοντας ἄνω εἰς σφαιρικὰς λαβὰς ἢ μῆλα. Οἱ δύο δ' αὐτοὶ παραστάται ἐχρησίμευον ὡς στηρίγματα τοῦ διφύλλου, ξυλίνου βημοθύρου, ὅπερ ἔκλειε τὴν Ὡραίαν Πύλην, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον δυστυχῶς δὲν περιεσώθη.

Μεταξὺ τῶν ἄκρων κιονίσκων καὶ τῶν κιόνων τοῦ τρούλλου καταλείπεται κενὸν 0.24 μ., ὑπὲρ δὲ τοὺς κιονίσκους εἶναι τοποθετημένον ἐλαφρόν, λοξότμητον ἐπιστύλιον, ὕψους 0.18 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.16 μ. μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν τῆς ἄνω ἐπιφανείας του πρὸς τὰ ὀπίσω (εἰκ. 11, ἀριστερᾷ). Χάριν δὲ τῆς ἰσορροπίας αὐτοῦ τὸ ἐπιστύλιον κρέμαται καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν κατὰ 0.12 (εἰκ. 11).

Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κενὰ—πλὴν φυσικὰ τοῦ μεσαίου—ὡς καὶ τὰ μεταξὺ τῶν ἄκρων πεσσίσκων καὶ τοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων ὑπολειπόμενα δια-

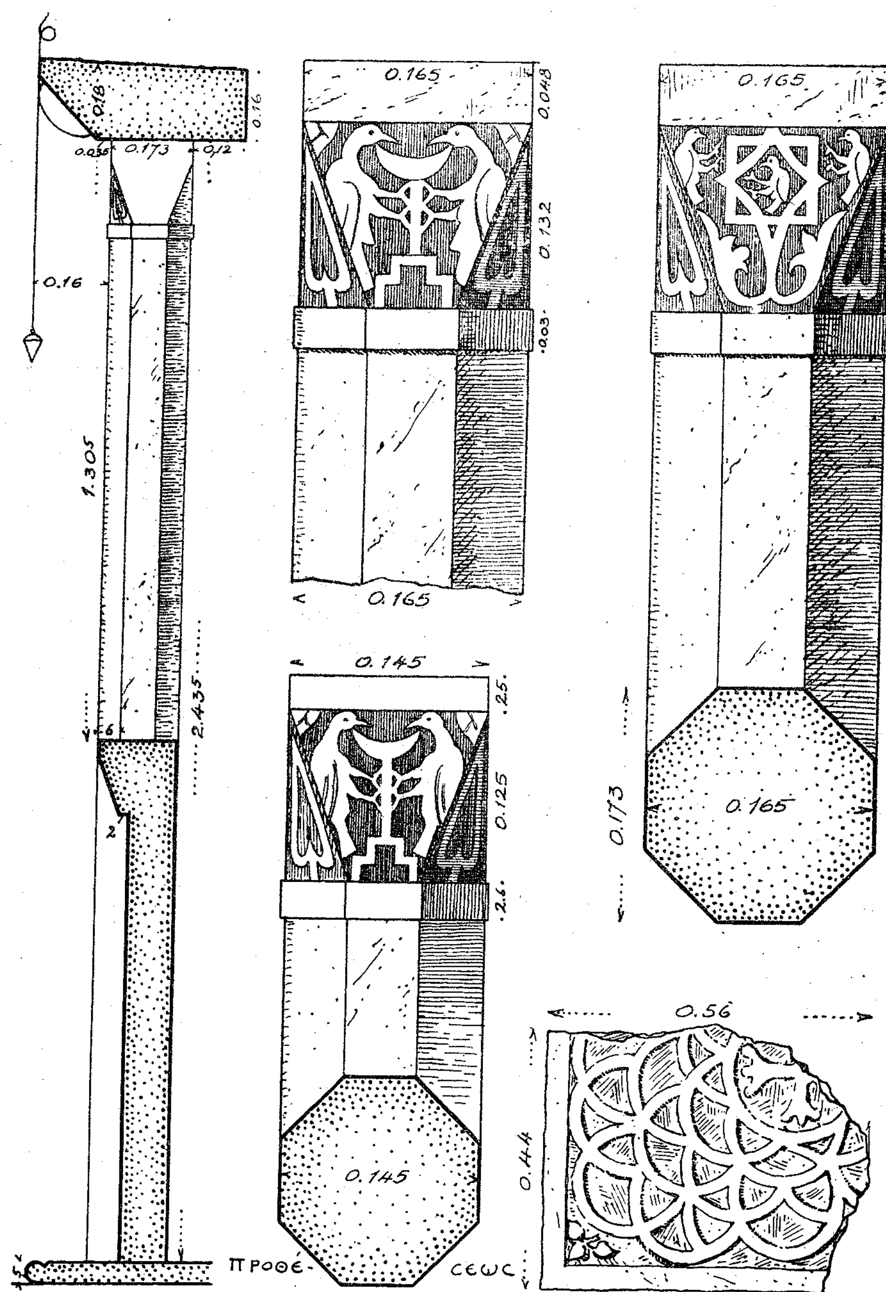
στήματα, ἐφράσσοντο διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, πάχους 0.10 μ. καὶ ὕψους 0.97. Στέφονται δὲ τὰ θωράκια ταῦτα ἄνω ὑπὸ λοξοτμήτου ταινίας ὕψους 0.13 μ. καὶ ἐξοχῆς 0,06 μ.

Τῶν πλαγίων κλιτῶν τὸ τέμπλον εἶναι χαμηλότερον τοῦ μέσου· διότι ἐνῷ τοῦτο φθάνει μέχρι τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κιονοκράνου τῶν μεγάλων κιόνων ἤτοι εἰς ὕψος 2.665 μ., τὸ τῶν πλαγίων κλιτῶν ἔχει ἐν ὅλῳ ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 2.385 μ. Εἰς τὰ πλάγια κλίτη ἐπίσης τὰ στηρίγματα τοῦ τέμπλου προσκολλῶνται ἐπὶ τοῦ μέσου κίονος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἐξωτερικοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἀφ' ἑτέρου (εἰκ. 10). Ἀποτελοῦνται δὲ καὶ αὐτὰ κάτω μὲν ἐκ πεσσίσκων ἰσοϋψῶν περίπου (1.09) πρὸς τοὺς τοῦ μέσου κλίτους, ἄνω δ' ἐξ ὀκταγώνων κιονίσκων, χαμηλοτέρων ὅμως τῶν τοῦ μέσου κλίτους (ὕψ. 1.11μ.). Καὶ ἐνταῦθα δ' οἱ πεσσίσκοι φέρουσι πρὸς τὰ πλάγια συμφυεῖς λεπτούς, ὀρθογωνίους παραστάτας μὲ μηλοειδεῖς λαβάς, οἱ ὁποῖοι καταλείπουσιν ἐλεύθερον ἄνοιγμα μόνον 0.545 μ. ἐν ᾧ τὸ ἐλεύθερον ἄνοιγμα τῆς Ὡραίας Πύλης εἶναι 0.80 μ. Ὡσαύτως τὸ λοξότμητον ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου τῶν πλαγίων κλιτῶν εἶναι χαμηλότερον τοῦ τοῦ μέσου κλίτους (0.135).

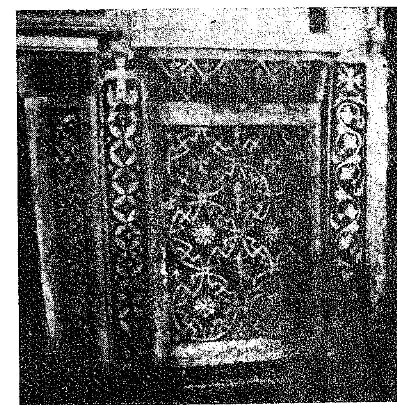
Εἰκ. 10. Τὸ τέμπλον τῶν πλαγίων κλιτῶν (προθέσεως)

Ἂς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τοῦ τέμπλου. Ὡς πρὸς ταύτην τὸ τέμπλον τῆς Ἐπισκοπῆς ἀποτελεῖ ἓν τῶν σπανίων παραδειγμάτων τέμ-

Εἰκ. 11. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τέμπλου, λεπτομέρειαι κιονοκράνων καὶ θωράκιον.

πλου[1] ἔχοντος ἐξ ὁλοκλήρου ἐπιπεδόγλυφον μετὰ κάμπου ἐκ κηρομαστίχης τὴν διακόσμησιν. Πράγματι ἂν ἐξαιρέσωμεν τὰ τρία ζωηρῶς ἔξεργα κομβία τοῦ ἐπιστυλίου (εἰκ. 8), ὁλόκληρος ἡ ἄλλη ἐπιφάνεια τοῦ τέμπλου ἤτοι θωράκια καὶ στέψεις των, πεσσίσκοι, κιονόκρανα τῶν κιονίσκων καὶ ἐπιστύλιον, φέρουσιν ἐπιπεδόγλυφον διακόσμησιν, τὸν κάμπον τῆς ὁποίας καλύπτει κηρομαστίχη ποὺ μὲν βαθέος ἐλαιόχρου, ποὺ δὲ ὀξυβάφου (grenat) χροιᾶς. Δὲν ἠμπορῶ βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ἡ ὅλη διακόσμησις ἔχει μεγάλην ὁμοιογένειαν συνθέσεως. Εἶναι μᾶλλον ἓν δειγματολόγιον κοσμημάτων ὄχι καὶ τόσον ἐνηρμονισμένων. Ὡραῖον πάντως εἶναι τὸ ἐκ μαιανδροειδῶς διατεμνομένων κύκλων, περιβαλλόντων σταυρούς, ῥόδακας ἢ ἀνθέμια, κόσμημα τῶν θωρακίων τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 8 καὶ 12), μιμούμενον προφανῶς κεντητὴν ποδέαν ἐξ ὑφάσματος μὲ θέματα γεωμετρικὰ ἀραβικῆς ἐμπνεύσεως. Καὶ τῶν μεσαίων πεσσίσκων ἐπίσης τὸ ἑλικόφυλλον ἀπολῆγον ἄνω εἰς ἀγκυρωτοὺς σταυροὺς δὲν στερεῖται χάριτος. Ἀσυμβίβαστον ὅμως πρέπει νὰ θεωρηθῇ, δι' ἣν θέσιν ἐτέθη, τὸ πλέγμα, ὅπερ κοσμεῖ τὰ δύο στενομήκη ἄκρα θωράκια τοῦ μέσου κλίτους (εἰκ. 8 καὶ 12). Πλήρης χάριτος ἀντιθέτως εἶναι ἡ μετὰ διαφόρων πτηναρίων καὶ φύλλων διακόσμησις τῶν κιονοκράνων τῶν κιονίσκων (εἰκ. 11). Τέλος τοῦ ἐπιστυλίου ἡ ἐμπροσθία ἐπιφάνεια φέρει εἰς τὸ μέσον τμῆμα τὸ σύνηθες «μικρασιατικὸν» λεγόμενον θέμα ἤτοι σειρὰν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων τρία ἐσχηματοποιημένα, μακροστέλεχα ἀνθέμια (εἰκ. 8), κατὰ δὲ τὰ ἄκρα λημνισκοειδῆ κοσμήματα (εἰκ. 8). Τὸ βάθος τῶν ἀνθεμίων τούτων εἶναι πεπληρωμένον διὰ κηρομαστίχης ἐναλλὰξ βαθυπορφύρου καὶ βαθυπρασίνης. Μεταξὺ δὲ τῶν τοξυλλίων παρεμβάλλονται λίαν ἔξεργα στρογγύλα κομβία κοσμούμενα δι' ἀναγλύφων ῥοδάκων ἢ κύκλων, τεθειμένα δὲ συμμετρικῶς μὲν πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀσχέτως ὅμως πρὸς τοὺς ἄξονας τῶν κιονίσκων.

Εἰκ. 12. Τὸ ἀριστερᾷ τῆς Ὡραίας Πύλης θωράκιον τοῦ τέμπλου.

---

[1] Ἄλλο ὡραιότατον παράδειγμα τέμπλου μετὰ θωρακίων ἐπιπεδογλύφων καὶ μὲ κάμπον ἐκ κηρομαστίχης ἀπεκαλύφθη ἐσχάτως εἰς τὴν Ἁγ. Θεοδώραν τῆς Ἄρτης. Περὶ τούτου θέλω πραγματευθῆ προσεχῶς. Ἐπίσης ἄριστα διατηρούμενα κατὰ χώραν ἐπιστύλιον καὶ κιονόκρανα ἐπιπεδόγλυφα μετὰ κηρομαστίχης παρέχει καὶ τὸ τέμπλον τῆς Πόρτα Παναγιᾶς τῶν Τρικκάλων (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, Α' [1935] σ. 27).

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν διακόσμησιν τοῦ τέμπλου τῶν ἄκρων κλιτῶν, αὕτη εἰς μὲν τοὺς πεσσίσκους συνίσταται ἐξ ὡραίου γεωμετρικοῦ κοσμήματος εἰλημμένου προφανῶς ἐξ ὑφαντῶν προτύπων, εἰς δὲ τὸ ἐπιστύλιον διαφέρει· διότι ἐν ᾧ εἰς τὴν πρόθεσιν παρουσιάζει θέματα καρδιόσχημα πληρούμενα διὰ φύλλων ἀκάνθης, εἰς τὸ διακονικὸν ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ καὶ τὸ μέσον τμῆμα τοξύλλια (εἰκ. 10).

Δ' Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον ἀκόμη αἱ πάλαι ποτὲ κοσμοῦσαι ἐσωτερικῶς τὸν ναὸν τοιχογραφίαι ἐκαλύφθησαν δι' ἀσβέστου. Πρό τινων ἐν τούτοις ἐτῶν ὁ μακαρίτης ἀρχιμανδρίτης Δαν. Δεναξᾶς ἐπεμελήθη τοῦ καθαρισμοῦ μερικῶν ἁγιογραφιῶν. Οὕτω χάρις εἰς τὸν εἰρημένον φιλάρχαιον κληρικὸν δύναταί τις σήμερον νὰ ἴδῃ ἐξαιρέτους τοιχογραφίας ἱεραρχῶν — Κυρίλλου, Ἀθανασίου — καὶ μαρτύρων ἁγίων — Σαμωνᾶ, Γουρίου κλπ. — εἰς τὰ ἐσωράχια τῶν τόξων, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν δυτικῶν στηριγμάτων τοῦ τρούλλου καὶ τοῦ νοτίου ἢ τοῦ βορείου τοίχου κενά, ὁσίους ἀσκητὰς — Εὐθύμιον, Ἀντώνιον, Νικηφόρον — εἰς τὸ ἐσωράχιον τῆς εἰσόδου τοῦ πτερυγίου καὶ εἰς τὸ ὄπισθεν αὐτοῦ τοίχωμα, πολυπροσώπους συνθέσεις — Συμπόσιον τοῦ Ἡρῴδου, Κοίμησιν Προδρόμου, Ἴασιν τυφλοῦ, Ἴασιν τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου — εἰς τὰς χαμηλὰς καμάρας τοῦ Ν.Δ. καὶ τοῦ Β.Δ. γωνιαίου διαμερίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ — μεγάλας τῆς Ἐκκλησίας ἑορτὰς — Κοίμησιν Θεοτόκου, Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, Ἀνάστασιν — εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα (Νοτίου καὶ Δυτικοῦ) τοῦ νοτίου πτερυγίου, Παναγίαν τύπου Βλαχερνιτίσσης καὶ Χριστὸν μεταξὺ τῶν Ἁγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τοῦ νοτίου πτερυγίου καὶ τέλος εἰς τὸ νοτίως τοῦ νάρθηκος ὀρθογώνιον διαμέρισμα, ὅπερ ἄλλοτε μὲν ἐχρησίμευεν ὡς νότιος προθάλαμος τοῦ ναοῦ, σήμερον δὲ μετεβλήθη εἰς ἀποθήκην, τὴν Βάπτισιν μὲν εἰς τὸ ἀνατολικόν του τοίχωμα, προτομὴν δὲ βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος εἰς τὸ βάθος τοξωτῆς κόγχης, ἀνοιγομένης ὑπὲρ τὴν θύραν, δι' ἧς ἄλλοτε συνεκοινώνει ὁ προθάλαμος πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ἂς ἐξετάσωμεν κατ' ἀρχὰς τὰς μεμονωμένας μορφὰς τῶν ἁγίων καὶ δή: 1) Ὁ ἐπὶ τῆς ἄντυγος τοῦ μικροῦ νοτίου τόξου *Ἅγ. Κύριλλος* ὁ Ἀλεξανδρείας (εἰκ. 13) φέρων φελόνιον καὶ ὠμοφόριον μετὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κλειστόν, ἐσταχωμένον λιθοποίκιλτον εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἤτοι διὰ συνενώσεως τοῦ ἀντίχειρος πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Τὴν πυκνὴν μέλαιναν κόμην του ἑνουμένην παρὰ τὰ μόλις διαφαινόμενα ὦτα πρὸς τὸ ἐπίσης μέλαν καὶ σφηνοειδὲς γένειον, καλύπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὸν

Εἰκ. 13. Ὁ Ἅγ. Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας.

Εἰκ. 15. Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

ἱεράρχην τοῦτον τρουλλωτὸν πλεκτὸν κάλυμμα[1]. Ἄν καὶ ἡ ὅλη μορφὴ ἵσταται κατενώπιον, ὅμως οἱ μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοί, μέλανες ὀφθαλμοί, ἀνοιγόμενοι κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπυλουμένας ὀφρῦς δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Εἰς τὸ μὲ κάποιαν μελαγχολικὴν ἔκφρασιν πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου κυριαρχεῖ μελιχρὸς τόνος, χωρὶς πλαστικότητα, ψιμμυθιὰς ἢ πρασίνας σκιάς. Ὁ φωτοστέφανος ἔχει χρῶμα ὤχρας, τὸ δὲ περίγραμμά του εἶναι βαθέως καστανόν. Ἀντίνωτος πρὸς τὸν Ἅγιον Κύριλλον εἰκονίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ νοτίου τόξου ὁ *Ἅγ. Ἀθανάσιος* Ἀλεξανδρείας, οὗτινος ὅμως σήμερον μόνον ἡ ἐπιγραφὴ διακρίνεται[2] (εἰκ. 13).

Εἰκ. 14. Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς.

2) *Ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς* (εἰκ. 14) εἰκονίζεται μὲ πλουσίαν βυζαντινὴν στολὴν ἤτοι ἐσωτερικὸν ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα, ἔχοντα κατάκοσμον ταινίαν πρὸ τοῦ στήθους, καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα, ἥτις, πορπουμένη ἀριστερᾷ διὰ φίβλας, πίπτει κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν ἐμπρὸς κατὰ δὲ τὸ ἄλλο ἥμισυ ὄπισθεν τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Εἰς τὸ ἔμπροσθεν φύλλον τῆς διὰ τετραγώνων μετὰ σταυρῶν κοσμουμένης σκοτεινοχρώμου χλαμύδος διακρίνεται, ἐπερραμμένον, ἀνοικτοῦ τόνου *ταβλίον*,

---

[1] Πβλ. εἰκόνας του ἐν Ὁσ. Λουκᾷ (Diez-Demus, Byzantine mosaics in Greece εἰκ. 29), Μ. Χελανδαρίου (Millet, Athos. Les peintures πίν. 63 εἰκ. 4), ναῷ Peč τῆς Σερβίας (Izvestija Βουλγαρικοῦ Ἰνστ. VI σ. 290), Θεολόγῳ Ὑμηττοῦ (Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ πίν. 18) κλπ.

[2] Περιγράμματα ἄλλων ἱεραρχῶν διαφαίνονται ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα καὶ εἰς τὰ τέσσαρα τόξα, ἅτινα γεφυροῦσι τὰ μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν κιόνων τοῦ ναοῦ κενά.

κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ μετὰ σταυρῶν κοσμήματος, δηλωτικὸν δὲ τοῦ ἀνωτέρου ἀξιώματος τοῦ κατόχου του[1]. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς τὸν λεπτὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τῆς πίστεως, ἐν ᾧ τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ᾠοειδές, νεανικόν του πρόσωπον (εἰκ. 15) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ ἐλαφρόν, ξανθὸν καὶ διχαλωτὸν γένειον[2], ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὤτων κατερχομένην πυκνὴν κόμην, ἥτις καὶ ἀποκρύπτει κατὰ τὸ ἥμισυ τὰ ὦτα. Λεπταί, κασταναὶ πινελλιαὶ δηλώνουν τὰς ἐπὶ τοῦ μετώπου πιπτούσας ἄκρας τρίχας τῆς κόμης, ἄλλαι δὲ πάλιν τὰς τρίχας τοῦ γενείου. Οἱ κάτω ἀπὸ ἰσχυρῶς καμπύλας ὀφρῦς ἀνοιγόμενοι μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοὶ βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά. Ἡ εὐθεῖα ρὶς μὲ τοὺς κάπως ἐξωγκωμένους ῥώθωνάς της καταλήγει εἰς βραχὺν μύστακα μὲ νύμφην. Ὁ γενικὸς τόνος τῆς σαρκὸς εἶναι saumon σχεδὸν χωρὶς πλάσιμον καὶ ἄνευ ψιμμυθιῶν καὶ

Εἰκ. 16. Ὁ Ἅγ. Γουρίας.

[1] Ὁμοίαν μετὰ χλαμύδος στολὴν φορεῖ ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς καὶ εἰς τὴν ψηφιδωτὴν εἰκόνα του τῆς Μονῆς Δαφνίου πβλ. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 132 καὶ E. Diez-O. Demus, Byzantine mosaics in Greece, Cambridge-Mass. 1931, εἰκ. 79. Εἰς τοιχογραφίαν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται πάλιν μὲ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς ἐν τῷ μέσῳ, ὑψώνει ὅμως τὴν κρατοῦσαν τὸν σταυρὸν δεξιὰν ἄνω τοῦ ὤμου, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει καθειμένην (G. Millet, Monuments de l'Athos, Les peintures, πίν. 189,4).

[2] Συνήθως ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκονίζεται μὲ περισσότερον μακρὸν γένειον ἢ ἐνταῦθα, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνὶ (Millet, ἔ.ἀ.) καὶ εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης, ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ τοῦ Μ. Μετεώρου (Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Δελτ. 10 [1926] σ. 45).

σκιῶν πρασίνων. Δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς εἶναι γεγραμμένον διὰ λευκοῦ χρώματος ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζου βάθους στοιχηδὸν τὸ ὄνομα *Σαμονᾶς*.

3) Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ ὁ Ἅγ. Σαμωνᾶς τόξου εἰκονίζεται, συμμετρικῶς, ἄλλος, γεροντότερος ἅγιος (εἰκ. 16), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ὁ συμμαρτυρήσας μετὰ τοῦ Σαμωνᾶ *Ἅγ. Γουρίας*· διότι οὗτος εἰκονίζεται συνήθως πρεσβύτερος τοῦ Σαμωνᾶ[1], τοῦ τρίτου ἐκ τῶν συμμαρτυρησάντων Ἁγ. Ἀβίβου ἀποδιδομένου πάντοτε ὡς νεανίου. Φορεῖ δὲ καὶ ὁ Γουρίας πλουσίαν βυζαντινὴν στολήν (εἰκ. 16), μὲ χιτῶνα κοσμούμενον εἰς τὸ ἄνω μέρος διὰ πλατείας παρυφῆς μὲ κεντητὰ ἑλικόφυλλα καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα μονόχρωμον, πορπουμένην παρὰ τὸν δεξιόν του ὦμον καὶ καταπίπτουσαν κατὰ τὸ ἥμισυ ὄπισθεν τοῦ αὐτοῦ ὤμου, ἐν ᾧ τὸ ἔμπροσθεν καταπῖπτον φύλλον αὐτῆς φέρει ἐπερραμμένον ταβλίον μετὰ χιαστοῦ κοσμήματος, ἐν ᾧ σταυροί. Ἡ στάσις τοῦ ἁγίου Γουρίου εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Ἁγ. Σαμωνᾶ· κρατεῖ δηλ. καὶ αὐτὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ πρόσωπόν του (εἰκ. 17) πλαισιώνεται κάτω μὲν ἀπὸ στρογγύλον, ψαρὸν γένειον, τοῦ ὁποίου αἱ ὀλίγαι μέλαιναι τρίχες δηλοῦνται διὰ λεπτογράμμων μαύρων πινελλιῶν, ἄνω δὲ ἀπὸ τὴν μέχρι τῶν ὤτων καταπίπτουσαν ἐσχηματοποιημένην κόμην. Αὕτη πρὸ μὲν τοῦ μετώπου διαμορφοῦται εἰς 6 σφαιροειδῆ σωμάτια, οἱονεὶ κατσαρὲς ἀφέλειες, παρὰ δὲ τὰ ὦτα παρουσιάζει ῥιπιδιοειδῶς διατεταγμένας πινελλιάς. Οἱ ὀφθαλμοί του βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά, τὰ δὲ ὦτα μόλις διαφαίνονται ὑπὸ τὴν κόμην. Γενικῶς ἡ κεφαλὴ αὕτη παρουσιάζει ζωγραφικὴν ἐξαιρετικῆς ποιότητος.

Δύο μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ἀντίνωτοι καὶ εἰς τὸ ἐσωράχιον τοῦ τόξου εἰσόδου ἀπὸ τοῦ ναοῦ εἰς τὸ νότιον πτερύγιον. Ὁ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου τούτου *Ἅγ. Εὐθύμιος* (εἰκ. 18), ἐνδεδυμένος τὸ ἀπέριττον, μονόχρωμον, μοναχικὸν ῥάσον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὑψωμένην κατακορύφως πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένη λευκὴ κόμη του, χωριζομένη εἰς τὸ μέσον, διαγράφει ὑπὲρ τὸ μέτωπον δύο ὡραίας, συμμετρικάς, κοιλοκύρτους καμπύλας, μεθ' ὃ κατέρχεται, καλύπτουσα ἐξ ὁλοκλήρου τὰ ὦτα, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὸν μακρότατον, διχαλωτὸν καὶ σφηνοειδῆ λευκὸν πώγωνα. Οἱ μεγάλοι ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί του, ἤρεμοι καὶ πρᾶοι βλέπουν πρὸς τ' ἀριστερά.

[1] Πβλ. π.χ. τὰς εἰκόνας του ἐν Δαφνίῳ (Millet, Daphni σ. 132-Diez-Demus Byz. mos. in Greece εἰκ. 79), εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Παλαιολογίνης (Ξυγγόπουλος, Α.Δ, 10 [1926] σ. 45), εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 456 κώδικα τῆς Μ. Βατοπεδίου (Weitzmann, Byz. Buchmalerei πίν. XXVI, 141), εἰς Ἐλμαλὲ Κιλησὲ τῆς Καππαδοκίας (G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1932, τ. I,2 σ. 436 καὶ πίν. 117,3) κλπ.

Τοῦ ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ ἐσωρραχίου εἰκονιζομένου ἁγίου σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφὴ *Ἅγιος Μακάριος*, κάτωθεν δ' ἐπὶ τῆς παραστάδος ἐκφραστικωτάτη καὶ πλήρης ζωῆς κεφαλὴ ἄλλου ἁγίου (εἰκ. 19) μὲ διαπεραστικοὺς ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνοιγομένους κάτω ἀπὸ καμαρωτάς, ἐλαφρῶς συνεσπασμένας ὀφρῦς. Ἡ λευκὴ κόμη ὀλίγον μόνον διαφαίνεται ὑπὸ τὸ μέλαν, πολυγωνικὸν κουκούλλιον. Τὸ ἰσχνὸν καὶ ρυτιδωμένον πρόσωπόν του πλαισιούμενον ἀπὸ τὸ βραχὺ λευκὸν γένειον μαρτυρεῖ ἀσκητὴν ἰσχυρᾶς θελήσεως, πιθανώτατα αὐτὸν τὸν αὐστηρὸν ἱδρυτὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου Ἅγ. Ἀντώνιον.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ διὰ πολλῶν, παραλλήλων, λευκῶν γραμμῶν παράστασις τῶν τριχῶν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου.

Ἄλλοι μεμονωμένοι ἀσκηταὶ ἅγιοι εἰκονίζονται ὁλόσωμοι καὶ εἰς τὸ συνεχόμενον πρὸς τὸ τόξον τῆς εἰσόδου βόρειον τοίχωμα τοῦ πτερυγίου. Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρὸς ἀνατολὰς εἶναι, κατὰ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὸν ἐπιγραφήν, ὁ *Ἅγ. Νικηφόρος*, ὁ δὲ πρὸς δυσμὰς παραμένει ἄγνωστος, ἀποσβεσθείσης τῆς ἐπιγραφῆς του. Ἴσως νὰ εἰκονίζῃ τὸν Ἅγ. Θεοδόσιον.

Ὁ ἀμύσταξ καὶ ἀγένειος Ἅγιος Νικηφόρος (εἰκ. 20), ἱστάμενος κατὰ μέτωπον, φέρει ἐρριμμένον ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοχρώμου στιχαρίου του τὸ μοναχικὸν ράσον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ μετὰ κοκκιδωτῶν σταυρῶν κεκοσμημένον ἐπιτραχήλιον. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς μακροδακτύλου δεξιᾶς χειρός του τὴν κορυφὴν εἰλητοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, κεκαλυμμένης ὑπὸ τοῦ ἐνδύματος, τὴν βάσιν του. Τὸ εὐτραφές του πρόσωπον πλαισιοῦται ἄνω ὑπὸ τῆς λευκαζούσης, ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένης κόγχης του, ἥτις καταλήγει ἐπὶ τοῦ μετώπου εἰς 6 σφαιροειδῆ σωμάτια (μποῦκλες) ὅμοια πρὸς τὰ τῆς κόμης τοῦ Ἁγ. Γουρία (εἰκ. 17). Οἱ ὀφθαλμοί, ὡς συνήθως, δὲν προσβλέπουν τὸν θεατὴν ἀλλὰ στρέφονται πρὸς τ' ἀριστερά. Τὰ ὦτα ἔχουσι τόσον σχηματοποιηθῆ, ὥστε κατήντησαν μᾶλλον γεωμετρικὰ κοσμήματα. Αἱ τρίχες τῆς κόμης ἐδηλώθησαν μὲ μικρὰς παραλλήλους πινελλιάς.

Ὁ δὲ συμμετρικῶς πρὸς τὸν Ἅγ. Νικηφόρον εἰκονιζόμενος πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστος ἀσκητὴς (εἰκ. 21) ἀποδίδεται γέρων, μὲ πρόσωπον μελαψὸν εὑρισκόμενον εἰς ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν λευκὴν κόμην καὶ τὸ ἐπίσης λευκὸν ἀλλὰ βραχὺ καὶ εἰς ὀξὺ ἀπολῆγον γένειον. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ εἰς μῦ ἀπόληξις τῆς κόμης ἐπὶ τοῦ μετώπου, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ καὶ Ἔλπιος ὁ Ρωμαῖος [1]. Ὁ ἅγιος φορεῖ τὴν αὐτὴν καὶ ὁ Νικηφόρος ἀσκητικὴν στολὴν κρατεῖ δ' ἐπίσης διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν δεδεμένον διὰ μηρίνθου (σπάγγου) ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ἐνδύματος πίπτουν βαρεῖαι πρὸς τὰ κάτω, μαρτυροῦσαι τὴν χονδρὰν ὑφήν του.

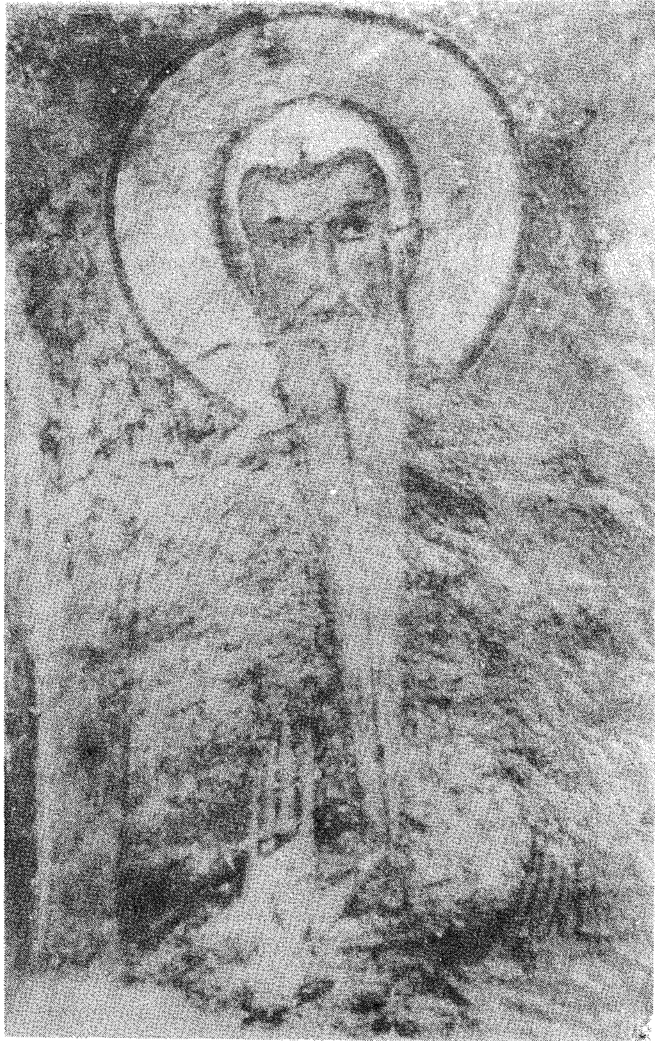
Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νοτίου πτερυγίου διαιρεῖται εἰς δύο καθ' ὕψος

---

[1] Πβλ. τὴν περὶ τοῦ Προφήτου Μαλαχίου περιγραφὴν παρὰ Μ. Χατζηδάκη ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΔ' (1938) σ. 410 *«ὡς μῦ τὴν τρίχωσιν ἔχων»*.

Εἰκ. 17. Ὁ Ἅγ. Γουρίας. Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς.

Εἰκ. 18. Ὁ Ἅγ. Εὐθύμιος.

ζώνας. Ἐκ τούτων τὴν ἄνω καταλαμβάνει μεγάλη προτομὴ τῆς Παναγίας εἰκονιζομένης κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης ἤτοι δεομένης καὶ ἐχούσης πρὸ τοῦ στήθους της «λαιμὶν» τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ ἐν μεταλλίῳ (εἰκ. 22). Τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἐν ᾧ τοὐναντίον ἡ ἐπὶ δικτυωτοῦ σταυροῦ προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ διατηρεῖται

Εἰκ. 22. Ὁ ἐν μεταλλίῳ νεαρὸς Χριστός.

καλῶς (εἰκ. 22). Παρουσιάζει δ᾽ ἡ κεφαλὴ αὕτη κανονικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ παχουλὰ μάγουλα μὲ τονικὴν διαβάθμισιν προσδίδουσαν στρογγυλότητα καὶ ὄγκον. Ἡ ἐσχηματοποιημένη κόμη καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων εἰς δύο συμμετρικοὺς πλοκάμους. Οἱ ὀφθαλμοὶ βλέπουσι πάλιν λοξά. Τὸ παιδίον Ἰησοῦς εἰκονίζεται εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς μὴ εἰκονιζομένης ἀριστερᾶς ἐκράτει εἱλητόν, τοῦ ὁποίου διαφαίνεται μόνον τὸ ἄνω ἄκρον.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης ὁ Χριστὸς κατὰ μέτωπον, ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτοῦ ἀριστερᾷ μὲν ὁ *Ἅγ. Νικόλαος*, δεξιᾷ δὲ ὁ *Ἅγ. Ἐπιφάνιος*, ἐπίσκοπος Κύπρου (εἰκ. 23). Οἱ δύο ἱεράρχαι εἰκονίζονται ἐστραμμένοι κατὰ τὰ $^3/_4$ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ Ἰησοῦν, εἰς στάσιν δεήσεως, τὰς κεφαλὰς ὅμως καὶ τὸ βλέμμα στρέφουσι πρὸς τὰ ἐμπρός. Δυστυχῶς καὶ τῶν τριῶν μορφῶν διετηρήθη μόνον τὸ ἄνω ἥμισυ. Ὁ Χριστός, φέρων τὴν ἐπιγραφὴν *ὁ παντοκράτωρ*, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, φορῶν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ μὲ βραχύ, διχαλωτὸν γένειον, οἱ δὲ δύο ἱεράρχαι

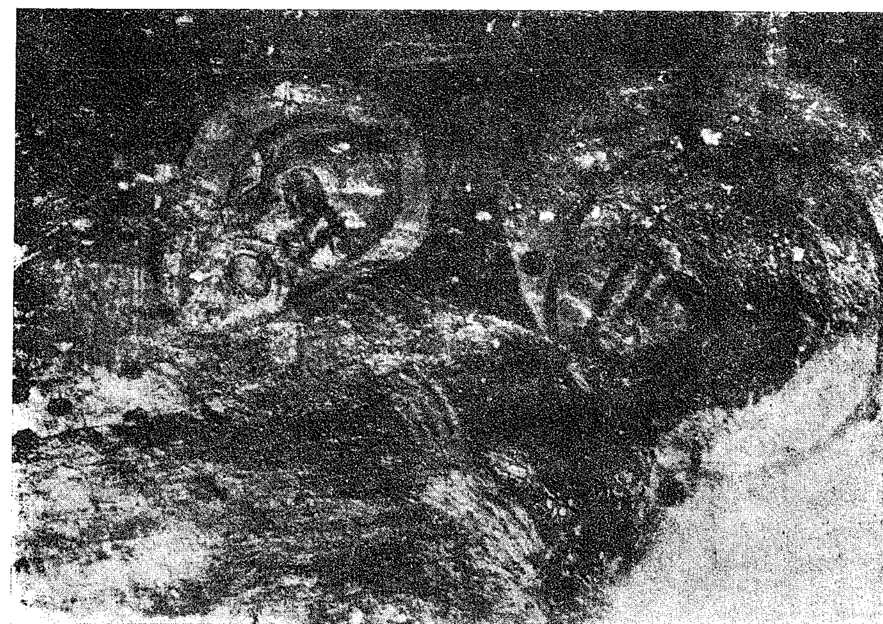
εἶναι ἐνδεδυμένοι φελόνια λευκά, ἐφ' ὧν ὠμοφόρια μετὰ μεγάλων, μελανῶν σταυρῶν. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία διὰ τὴν ἁπλότητα ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 24), μὲ τὴν ὡραίαν καμπύλην τοῦ κρανίου, τὴν εἰς σχῆμα μῦ πρὸ τοῦ μετώπου διαμορφωμένην κόμην, τὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένα ὦτα καὶ τὸ βραχὺ καμπύλον γένειον

Εἰκ. 23. Ἄνω ὁ νεαρὸς Χριστὸς τῆς Βλαχερνιτίσσης—Κάτω ὁ Χριστὸς παντοκράτωρ μεταξὺ τῶν Ἁγίων Νικολάου καὶ Ἐπιφανίου.

περικλειόμενον ὑπὸ τοῦ μελανοῦ περιγράμματος, ὅπερ εἰς συνεχῆ γραμμὴν περιβάλλει ὁλόκληρον τὴν κεφαλήν. Πολλαί, μικραί, λευκαὶ πινελλιαὶ ὑποδηλοῦν τὰς τρίχας τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης.

Ἐπὶ τοῦ συνεχομένου νοτίου τοιχώματος τοῦ πτερυγίου, ὅπερ διατρυπᾶται καὶ ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου παρεστάθη ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* (εἰκ. 25). Ἡ Παναγία εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης, τῆς ὁποίας ἐδῶ τὸ μαξιλλάριον καὶ ἡ σινδὼν κοσμοῦνται διὰ κυκλικῶν κοσμημάτων (βοῦλλες). Ἐν ᾧ ὅμως εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως ἡ κεφαλή της τοποθετεῖται κατὰ κανόνα πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνταῦθα εὑρίσκεται πρὸς τὰ δεξιά, ἴσως ἵνα τὸ ὅλον σῶμά Της διευθύνεται πρὸς ἀνατολάς. Ἐπίσης, λόγῳ τῆς ἐνταῦθα ὑπάρξεως τοῦ παραθύρου, ὁ συνήθως κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς συνθέσεως ἱστάμενος Χριστός, μετετέθη ἐδῶ πρὸς τ' ἀριστερά. Κρατεῖ δ' ὡς συνήθως ὁ Σωτὴρ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας συμβολίζον βρέφος, ὅπερ ἑτοιμάζεται νὰ παραλάβῃ ὁ ἐξ ἀριστερῶν καθιπτάμενος ἄγγελος, μὲ τὰς κάτωθεν τοῦ στικτοῦ ἱματίου τεθειμένας χεῖράς του. Ὡς πάρισος τοῦ Χριστοῦ μορφὴ εἰκονίσθη δεξιὰ ἐπίσκοπος, φέρων ὠμοφόριον κοσμούμενον διὰ μεγάλων, μελανῶν σταυρῶν καὶ

Εἰκ. 26. Λεπτομέρεια τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

ἔχων ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω καὶ τοὺς ἀντίχειρας ἡνωμένους. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου, Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πρώτου ἐπισκόπου Ἱεροσολύμων. Ὄπισθεν τῆς κλίνης τῆς Θεοτόκου εἰκονίσθη, κεκλιμένος πρὸς τὸ στῆθός Της, ἀπόστολος, πιθανώτατα ὁ ἠγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς Ἰωάννης (εἰκ. 26), ἐν ᾧ οἱ δέκα λοιποὶ ἀπόστολοι —ὁ Θωμᾶς, ὡς γνωστόν, ἀπουσίαζε—κατανεμημένοι εἰς δύο ὁμάδας ἀνὰ πέντε, ἵστανται εἰς διάφορα ἐπίπεδα, ἐπικαλυπτόμενοι ἐν μέρει, ἑκατέρωθεν τῆς κλίνης. Καὶ τῆς μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ ὁμάδος ἐπὶ κεφαλῆς εἰκονίσθη ὁ μελανόθριξ καὶ ἀναφαλαντίας Παῦλος, κλίνων πρὸς τὴν κλίνην καὶ ἐπιθέτων τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἐπὶ τῶν ποδῶν τῆς Παναγίας, τῆς δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ σγουρομάλλης καὶ λευκόθριξ Πέτρος. Οἱ λοιποὶ Ἀπόστολοι, ὧν εἷς δεξιᾷ ἀγένειος—πιθανώτατα ὁ Φίλιππος (εἰκ. 28)—εἰκονίσθησαν μὲ λευκὰ

ἱμάτια καὶ χιτῶνας εἰς στάσεις καὶ χειρονομίας θλίψεως, διαφοροποιημένας (εἰκ. 26). Τέλος ὡς πάρισον τοῦ ἀγγέλου στοιχεῖον εἰκονίσθη δεξιᾷ εἰς τὸ βάθος ἡ οἰκία τῆς Σιών, ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ μικρὰ ὀρθογώνια ἀνοίγματα φέρον ἄνω τετράγωνον πύργον καὶ εἶδός τι τρούλλου (εἰκ. 25).

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς χρωματικοὺς τόνους τῆς συνθέσεως σημειώνω, ὅτι ὁ μὲν γενικὸς κάμπος της (fondo) εἶναι βαθυγάλαζος, οἱ δὲ φωτοστέφανοι τῶν μορφῶν ἔχουν χρῶμα ὤχρας ἢ ἀνοικτῆς ὄμπρας μὲ περιφέρειαν βαθέως καστανήν. Εἰς τὰ πρόσωπα γενικῶς κυριαρχεῖ χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ framboise, μὲ πολὺ ἐλαφρὸν πλάσιμον καὶ μὲ σκοτεινόχρωμον πάντοτε περίγραμμα. Αἱ στρογγύλαι κόραι τῶν ὀφθαλμῶν εἶναι μελαναί. Τῆς Παναγίας τὸ ἔνδυμα εἶναι βαθυγάλαζον τοῦ δὲ Χριστοῦ ὁ μὲν χιτὼν ἔχει χρῶμα μελὶ πρὸς τὸ saumon καὶ τὸ ἱμάτιον βαθυγάλαζον μὲ πτυχὰς καὶ περίγραμμα τοῦ αὐτοῦ μὲν χρώματος ἀλλ' εἰς σκοτεινότερον τόνον. Τὰ ἱμάτια τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἀνοικτόχρωμα μὲ βαθέως καστανὰ περιγράμματα (ψημένη ὄμπρα).

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς εἰκόνος ὅλαι αἱ κεφαλαὶ παρουσιάζουσι τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἤδη ἐξετασθεῖσαι σχηματοποίησιν τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης, τὴν αὐτὴν διὰ λευκῶν ἢ μελανῶν παραλλήλων γραμμῶν δήλωσιν τῶν τριχῶν, τὰ αὐτὰ ζωηρὰ περιγράμματα, τὸ αὐτὸ ἐλαφρὸν πλάσιμον, τὴν αὐτὴν τέλος ἀπουσίαν πρασίνων σκιῶν ἢ ψιμμυθιῶν. Παρὰ τὴν λιτότητα τῆς ἐκτελέσεώς των καταφανὴς εἶναι ἡ δύναμις τῆς ἐκφράσεως τῶν περισσοτέρων προσώπων, ἰδίᾳ τοῦ Παύλου, τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Πέτρου, αὐτόχρημα δ' ἀρχαῖον τὸ κάλλος τῆς μορφῆς τῆς νεκρᾶς Παναγίας.

Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος τοῦ πτερυγίου παρεστάθησαν εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, ἄνω μὲν τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ ἡ Ἀνάστασις. Ἡ ἄνω παράστασις ἠλλοιώθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ὑπὸ ἀδαοῦς ζωγράφου, ὅστις παρεμόρφωσε τελείως τὴν μορφὴν τῆς διαγωνίως κατακεκλιμένης Ἁγ. Ἄννης. Μόνον τὸ κάτω ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον λουτρὸν τοῦ νεογνοῦ (εἰκ. 27) διετηρήθη εὐτυχῶς ἄθικτον, ἐμφανίζον τὸ γυμνὸν θῆλυ βρέφος ἐμβαπτισμένον κατὰ τὸ ἥμισυ ἐντὸς λεκάνης μετὰ ποδὸς καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τὴν μαῖαν ἡμίγυμνον καὶ μίαν τῶν ὑπηρετριῶν, τὴν μὲν δοκιμάζουσαν διὰ τῆς χειρὸς τὴν θερμότητα τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ, τὴν δὲ χύνουσαν δι' ἀγγείου ζεστὸν ὕδωρ. Διακρίνονται ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ κάτω ἄκρα δύο γυναικείων μορφῶν, ἐστραμμένων πρὸς τὴν κατακεκλιμένην Ἁγ. Ἄνναν. Ταῦτα θ' ἀνήκουν πιθανῶς εἰς τὰς συνήθως εἰκονιζομένας φίλας της τὰς φερούσας δῶρα ἢ εἰς θεραπαινίδας κρατούσας ριπίδια, οἵας βλέπομεν εἰς τὸ Δαφνὶ καὶ ἀλλαχοῦ περιποιουμένας τὴν λεχώ.

Ἀξία πολλῆς προσοχῆς εἶναι ἡ κάτωθεν τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου εἰκονιζομένη *Τοῦ Χ(ριστ)οῦ Ἀνάστασις* (εἰκ. 29), ἔνθα ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται περίπου ἐν τῷ μέσῳ, βαίνων πρὸς τ' ἀριστερά, ἀλλ' εἰς κλίμακα πολὺ μεγαλυτέραν τῶν λοιπῶν προσώπων τῆς συνθέσεως, χάριν ἐξάρσεως. Καὶ διὰ μὲν τῆς

Εἰκ. 19. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου (;).

Εἰκ. 20. Ὁ Ἅγ. Νικηφόρος.

Εἰκ. 21. Ἀσκητὴς (Ἅγ. Θεοδόσιος;)

Εἰκ. 24. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

δεξιᾶς χειρός Του κρατεῖ ὁ Χριστὸς τὸν μέγαν, διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεγείρει τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ τοῦ τάφου. Ὄπισθεν τοῦ πρωτοπλάστου εἰκονίζεται ἡ Εὔα τείνουσα πρὸς τὸν Σωτῆρα ἱκέτιδας τὰς διὰ τοῦ ἱματίου κεκαλυμμένας χεῖράς της (εἰκ. 31). Εὐθὺς ὑπεράνω τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας, ἤτοι εἰς δεύτερον ἐπίπεδον εἰκονίζονται ἀντιστοίχως ὁ Πρόδρομος, ἐστραμμένος πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ εὐλογῶν καὶ παρ' αὐτὸν γεροντικὴ μορφὴ

Εἰκ. 27. Ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου.

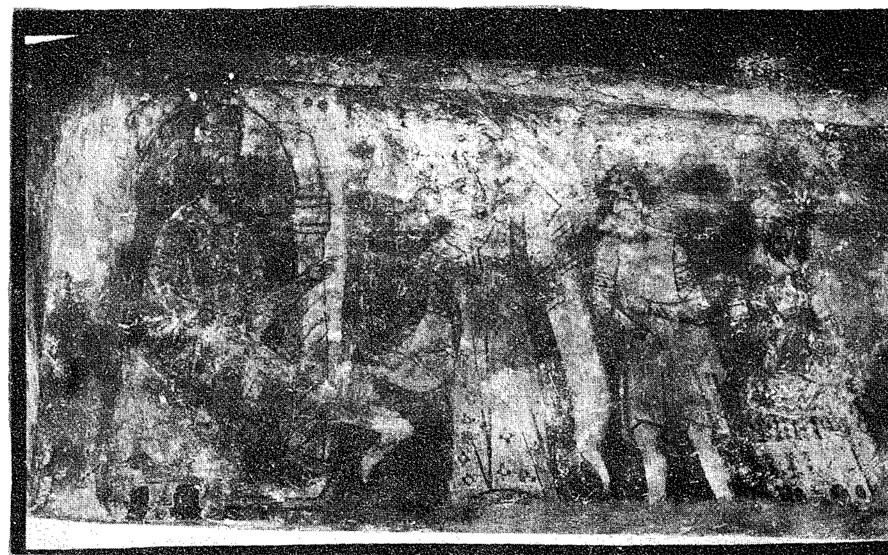
μετὰ φωτοστεφάνου, ἀναμφιβόλως ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου Προφήτης Ζαχαρίας[1]. Τέλος ἀριστερᾷ τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζονται, κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένοι ἐντὸς σαρκοφάγων, ἐστραμμένοι δὲ πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ μὲ τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως οἱ προφητάνακτες Δαυὶδ καὶ ὁ νεαρὸς Σολομών. Δυστυχῶς οἱ πόδες τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ κάτω μέρη τῶν σαρκοφάγων εἶναι ἐφθαρμένα, οὕτω δ' ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ παρουσιάζεται μὲ κολοβὰς ἀναλογίας. Ἐλλείπει ἄλλως τε καὶ ὁ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Χριστοῦ ἁλυσόδετος Ἅδης, ὡς καὶ αἱ συντριβεῖσαι πύλαι αὐτοῦ μὲ τὰ κλεῖθρα καὶ τοὺς μοχλοὺς διεσκορπισμένους.

[1] Εἰς τὰς παλαιοτέρας παραστάσεις τῆς Ἀναστάσεως ὁ Πρόδρομος εἰκονίζεται συνήθως μόνος, ἀπὸ τοῦ 15ου ὅμως αἰῶνος καὶ ἑξῆς τὸν συνοδεύουν ὁ Ζαχαρίας καὶ ἄλλοι: Καθολικὸν Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 129,1), Μ. Διονυσίου (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 197,1), Μ. Δοχειαρίου (Millet, ἔ.ἀ. πίν. 223,1) κλπ.

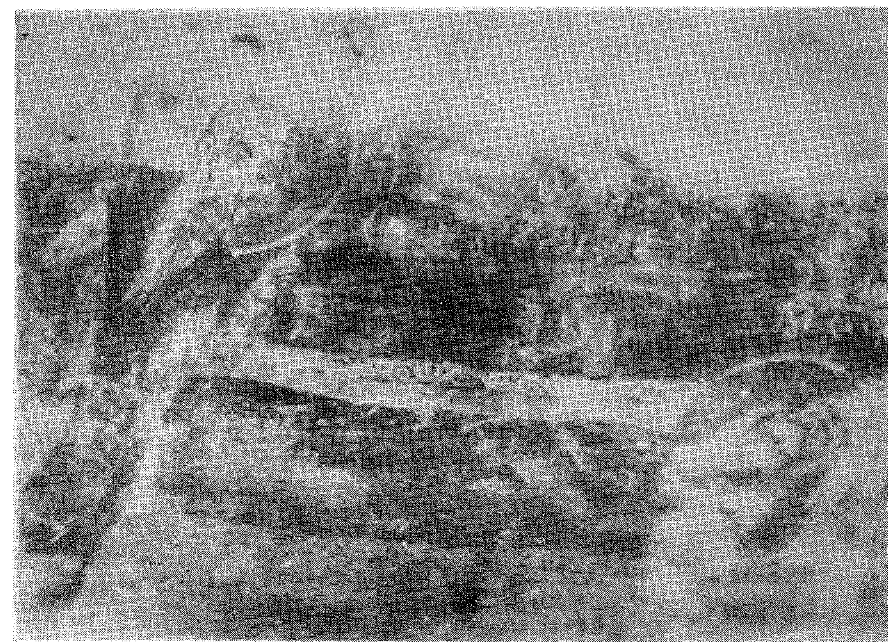
Παρὰ τὴν πρὸς τ' ἀριστερὰ κίνησίν του ὁ Χριστὸς στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρός, χωρὶς ὅμως οἱ ὀφθαλμοί του νὰ προσβλέπουν τὸν θεατήν. Ἡ ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου προβαλλομένη κεφαλὴ τοῦ Κυρίου (εἰκ. 30) παρουσιάζει ἐντελῶς συριακὸν χαρακτῆρα μὲ τὴν μέλαιναν, εἰς πλοκάμους ἐπὶ τῶν ὤμων καταπίπτουσαν κόμην, τὸ βραχὺ μέλαν γένειον, τοὺς μεγάλους, μέλανας ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν καμπύλην ῥῖνα.

Πρὸς τὴν αὐστηράν, μελαγχροινὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Χριστοῦ ζωηρὰν ἀντίθεσιν κάμνει ἡ ἀνοικτόχρωμος ἐνδυμασία του ἤτοι ὁ ἀνοικτοπράσινος χιτὼν καὶ τὸ saumon ἱμάτιον μὲ τὰς λευκὰς φωτεινὰς τῶν πτυχῶν γραμμάς. Τὴν ἰδίαν χρωματικὴν ἀντίθεσιν κάμνει καὶ ἡ πρόσχαρη ἐνδυμασία τοῦ Ἀδὰμ —χιτὼν saumon μὲ ἀνοικτοπράσινον ἱμάτιον—πρὸς τὸ σκοτεινόχρωμον μαφόριον, τὸ ὁποῖον καλύπτει ἀπὸ κεφαλῆς τὴν Εὔαν. Εἰς τοῦ Προδρόμου ὅμως καὶ τοῦ Ζαχαρίου τὰ ἐνδύματα ἐπενέβη μεταγενέστερος ζωγράφος σχεδιάσας διὰ μελανοῦ χρώματος πτυχὰς ἄνευ ἐκφραστικῆς γραμμῆς, οἵαν παρουσιάζουν, παρ' ὅλην τὴν συμβατικότητά των, αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου τοῦ Χριστοῦ. Ἰδιαιτέρως σημειώνω τὴν γλυκεῖαν ἔκφρασιν τῶν κεφαλῶν τῶν δύο προφητανάκτων, αἵτινες ἀντιγράφουν προφανῶς καλὰ πρότυπα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης τῆς πρωτευούσης.

Ὁ κυλινδρικὸς θόλος, ὅστις καλύπτει τὸ Ν.Δ. διαμέρισμα τοῦ κυρίως ναοῦ, διαιρεῖται, διὰ ταινίας ἐζωγραφημένης κατὰ μῆκος τῆς κλειδός του, εἰς δύο ἡμίση, ἑκάτερον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει σκηνὰς σχετικὰς πρὸς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον. Οὕτως ἐπὶ τοῦ Β. ἡμίσεος εἰκονίζεται *τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρῴδου*, οὐχὶ ὅμως κατὰ τὸν συνήθη τρόπον, ἤτοι μὲ τὴν σχετικὴν τράπεζαν ἐν τῷ μέσῳ ἐφ' ἧς διάφορα φαγητὰ καὶ πέριξ αὐτῆς μεγιστᾶνας καὶ χιλιάρχους (Μᾶρκ. ϛ' 21) ἀλλὰ μὲ τέσσαρα εἰς παράταξιν πρόσωπα κατὰ τὴν ἑξῆς σειράν: Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερόν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ 2 κιόνων μὲ ἑλικοειδεῖς ῥαβδώσεις, κάθηται ἐπὶ θρόνου ὁ *Ἡρῴδης* (εἰκ. 32) φορῶν βραχὺν χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ μανιάκην καὶ ὑψηλόν, φουσκωτὸν κάλυμμα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ὁ μὲ ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ εἰκονιζόμενος γενειοφόρος τετράρχης τῆς Γαλιλαίας (Λουκ. Γ', 1) κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ποτήριον (;) δεικνύει διὰ τῆς προτεταμένης ἀριστερᾶς γυναῖκα ἱσταμένην πρὸ αὐτοῦ (εἰκ. 32) ἐνδεδυμένην δὲ ποδήρη στικτὸν χιτῶνα μὲ πλατείας χειρίδας, αἱ ὁποῖαι ἐκτείνονται κυματισταὶ πολὺ πέραν τῶν ἄκρων χειρῶν. Αἱ μακραὶ καὶ πλατεῖαι αὗται χειρίδες, χαρακτηριστικαί, ὡς γνωστόν, τῶν βυζαντινῶν χορευτριῶν, καθιστῶσι προφανές, ὅτι ἡ πρὸ τοῦ Ἡρῴδου γυνὴ εἶναι ἡ Σαλώμη. Κρατεῖ ἄλλως τε αὕτη διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κεκαμμένης πρὸς τ' ἄνω ὑπὲρ τὴν κεφαλήν της τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου ἐπὶ δίσκου. Τὸ πρόσωπον τῆς γυναικὸς ὡς καὶ τὸ τοῦ Ἰωάννου εἶναι δυστυχῶς ἐφθαρμένον. Εὐθὺς παρὰ τὴν Σαλώμην καὶ μὲ ἐλαφρὰν στροφὴν πρὸς τὸν Ἡρῴδην, ἵσταται νεαρὰ ἀνδρικὴ μορφὴ φέρουσα βραχύν, χειριδωτὸν χιτῶνα, ἔχουσα δὲ τὰς χεῖρας κενὰς πρὸ τοῦ στήθους

Εἰκ. 32. Τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρῴδου.

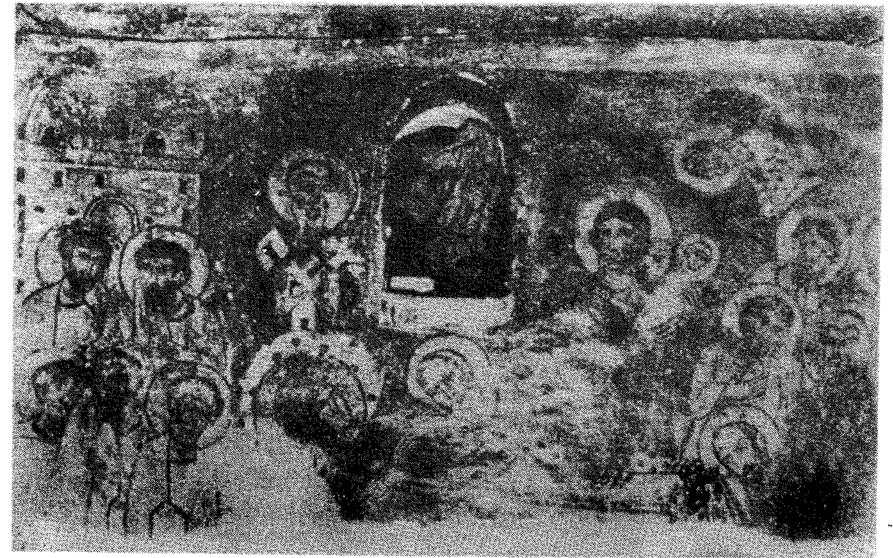
Εἰκ. 33. Ἡ Κοίμησις Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Εἰκ. 34. Ἡ ἴασις τοῦ τυφλοῦ.

Εἰκ. 35. Ἡ ἐν τῷ νοτίῳ προθαλάμῳ τοιχογραφία τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ.

Εἰκ. 25 Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.

Εἰκ. 29. Ἡ Ἀνάστασις.

Εἰκ. 28. Οἱ Ἀπόστολοι ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως.

Εἰκ. 30. Ὁ Χριστὸς τῆς Ἀναστάσεως.

Εἰκ. 31. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὔα ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναστάσεως.

(εἰκ. 32). Ἡ μορφὴ αὕτη θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ *σπεκουλάτωρ*, τὸν ὁποῖον, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μᾶρκ. Ϛ΄, 28), εἶχε στείλει ὁ Ἡρώδης ἵνα ἀποκεφαλίσῃ τὸν Ἰωάννην καὶ κομίσῃ εἰς τὴν Σαλώμην τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ *ἐπὶ πίνακι*. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν τὸν παριστάνει μόλις παραδόσαντα εἰς τὴν Σαλώμην τὸν περιέχοντα τὴν κεφαλὴν δίσκον. Τέλος εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἑτέρα, γενειοφόρος, ἀνδρικὴ μορφὴ (εἰκ. 32) καθημένη ἐπὶ θρόνου μετὰ κιγκλίδων καὶ στρέφουσα σχεδὸν τὰ νῶτα πρὸς τὴν προηγουμένην. Ἡ τελευταία αὕτη μορφὴ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες, εἰς κῶνον ἄνω ἀπολῆγον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ, καλύπτον τὸν αὐχένα, περιβάλλει ἔμπροσθεν καὶ τὸν λαιμόν. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ χιλιάρχου τινὸς τῆς Γαλιλαίας, ἐξ ἐκείνων, τοὺς ὁποίους εἶχε προσκαλέσει εἰς τὸ ἐπὶ τοῖς γενεθλίοις αὐτοῦ συμπόσιον ὁ Ἡρώδης (Μᾶρκ. Ϛ΄, 21).

Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος τοῦ αὐτοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθησαν δύο κατὰ σειρὰν σκηναὶ ἤτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* κύπτων ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρὸς — τὸ σῶμά του εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον — καὶ ἔναντι αὐτοῦ νεαρὸς στρατιώτης μὲ τὸ σύνηθες κωνικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, περιβεβλημένος δὲ σιδηροῦν πλεκτὸν θώρακα (*κλιβάνιον*). Ἡ στάσις του ὅμως δὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου, διότι οὔτε ξίφος φαίνεται νὰ κρατῇ ὁ στρατιώτης, οὔτε, ὡς συνήθως εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην, ἵσταται ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου. Ἴσως νὰ εἶναι ὁ δεσμοφύλαξ τοῦ Προδρόμου.

Εὐθὺς μετὰ τὸν στρατιώτην εἰκονίζεται *Ἡ Κοίμησις τοῦ Ἁγ(ίου) Ἰω(άννου) τοῦ Προδρ(όμου)* (εἰκ. 33). Ἐντὸς ὀρθογωνίου λιθίνης λάρνακος, τὰ χείλη τῆς ὁποίας κοσμοῦνται δι' ἑλικοφύλλων, παρίσταται κατακεκλιμένος ὁ Ἅγ. Ἰωάννης μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Πρὸ τῶν ποδῶν του, ὄρθιος καὶ θυμιῶν αὐτὸν διὰ κρεμαστοῦ θυμιατηρίου, εἰκονίζεται ὁ *Ἅγ. Ἀρσένιος*, λευκόθριξ φέρων τὸ σκοτεινόχρωμον τοῦ ἀσκητοῦ ἐπιτραχήλιον. Ἡ παράστασις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, τὸ πρῶτον ἐνταῦθα ἀπαντᾷ[1]. Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον (Μᾶρκ. Ϛ΄, 29) μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸν τοῦ Προδρόμου «*οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἦλθον καὶ ἦραν τὸ πτῶμα αὐτοῦ καὶ ἔθηκαν αὐτὸ ἐν μνημείῳ*». Ποίαν ὅμως σχέσιν ἔσχεν ἀργότερον πρὸς τὸ σκῆνος τοῦ Προδρόμου, ὁ περὶ τὸ 383 ἐν Αἰγύπτῳ ἀσκητεύσας Ἅγ. Ἀρσένιος ἢ ὁ ὁμώνυμος ἐν Λάτρῳ ἀσκητὴς δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Πάντως τὸ Συναξάριόν των οὐδὲν σχετικὸν πρὸς τὸν Πρόδρομον ἀναφέρει[2].

---

[1] Συνήθως εἰκονίζεται ἡ Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου ἢ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ.

[2] Κ. Δουκάκη, Μέγας Συναξαριστής: εἰς τὴν 8ην Μαΐου καὶ τὴν 13ην Δεκεμβρίου. Πβλ. καὶ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου Συναξαριστὴν τ. II σ. 136 καὶ I σ. 299, Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Εἰς τὸν Βίον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Μεγάλου, Acta S.S. Juli τ. IV, Parisiis et Romae 1868, σ. 66 καὶ Hipp. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae σ. 665,22.

Εἰς τὸν κυλινδρικὸν θόλον τοῦ Β.Δ. διαμερίσματος τοῦ ναοῦ, διαιρούμενον ἐπίσης διὰ ταινίας εἰς δύο ἴσα μέρη, παρεστάθησαν δύο θαύματα τοῦ Χριστοῦ, ἤτοι εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ ἡ ἴασις τοῦ Τυφλοῦ εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ θεραπεία τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου.

Τὸ θαῦμα τοῦ τυφλοῦ εἰκονίσθη εἰς δύο διαδοχικὰς φάσεις καὶ δὴ ἀριστερᾷ μὲν (εἰκ. 34) παρεστάθη ὁ Χριστὸς μὲ βραχύτατον γένειον τείνων τὴν δεξιάν, εἰς τὴν ὁποίαν κρατεῖ πηλόν, ἵνα χρίσῃ τοὺς ἡμικλείστους ὀφθαλμοὺς τοῦ ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένου νεαροῦ τυφλοῦ. Οὗτος περιβεβλημένος βραχὺν χιτῶνα, τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὸν Κύριον, ἵνα δεχθῇ τὴν εὐεργετικὴν ἐπέμβασίν του. Ἀμέσως δεξιᾷ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ὁ νεαρὸς τυφλός, κατ' ἀντίθετον ὅμως διεύθυνσιν, κύπτων ἐπὶ τῆς τετραφύλλου κολυμβήθρας τοῦ Σιλωάμ, εἰς τὴν ὁποίαν νίψας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ ἀνέβλεψε (εἰκ. 34). Ὑπεράνω τῆς πρώτης φάσεως τοῦ θαύματος ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: *Ὁ Χριστὸς χρίων τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ τυφλοῦ*. Ὑπὲρ δὲ τὴν δευτέραν *Καὶ λέγον ὕπ[αγε] νῆψε [εἰς τὴν κολυμβήθραν τοῦ Σιλωάμ]* (Ἰωάν. Θ', 7).

Ἄξια ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι τὸ καλὸν σχέδιον καὶ ἡ ὀρθὴ προοπτικὴ ἀπόδοσις τῆς κεφαλῆς τοῦ «ἀπονιψαμένου» νεανίου (εἰκ. 34).

Εἰς τὸ ἕτερον ἥμισυ τοῦ κυλίνδρου εἰκονίσθη τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας τοῦ νεαροῦ υἱοῦ τοῦ Ἑκατοντάρχου (Ματθ. Η', 6). Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς συνθέσεως εἰκονίσθη ὁ Ἰησοῦς ἐστραμμένος κατὰ τὰ $^3/_4$ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ εὐλογῶν τοὺς πρὸ αὐτοῦ κατενώπιον ἱσταμένους *Ἑκατόνταρχον* καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὄπισθέν του, κατακεκλιμένος ἐπὶ κλίνης, εἰκονίσθη ὁ νεαρὸς παραλυτικὸς παῖς τοῦ Ἑκατοντάρχου. Καὶ ἐνταῦθα παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ρεαλιστικὴ παράστασις τῶν προσώπων, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρῴδου.

Λείψανα τοιχογραφίας διετηρήθησαν καὶ εἰς τὸ βόρειον πτερύγιον τοῦ ναοῦ. Ἐντὸς ἀβαθοῦς κόγχης τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος μόλις διακρίνεται *Παναγία ἡ Καλαμιώτισσα*[1]. Ἀφ' ἑτέρου ἄλλη ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία διαφαίνεται σαφῶς ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα τοῦ μικροῦ (1.43×1.28), καμαροσκεποῦς διαμερίσματος, ὅπερ, προσκεκολλημένον εἰς τὸ νότιον ἄκρον τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 3), ἐχρησίμευεν ὡς εἴσοδος τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου, μέσῳ τῆς σήμερον τετειχισμένης ἐσωτερικῆς θύρας του. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐπὶ τοῦ τοιχώματος αὐτοῦ τμῆμα τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 35) μὲ τὸν Χριστὸν κατενώπιον εἰς τὸν ἄξονα τῆς συνθέσεως καὶ δεξιᾷ δύο ἀγγέλους προσκλίνοντας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἐγγύτερος πρὸς τὸν Κύριον κρατεῖ τὸ *λέντιον*, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ τὸν σπογγίσῃ μετὰ τὸ βάπτισμα

[1] Μοναὶ Καλαμιωτίσσης ἢ Καλαμίου ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἐν ἐνεργείᾳ εἰς τὴν Ἀνάφην (H. v. Gärtringen, Thera I σ. 355), τὴν Γορτυνίαν καὶ τὴν Λακεδαίμονα.

Ἡ ἐπιμήκης κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ λεπτὸν μύστακα καὶ ἀραιὸν γένειον, βλέπουσα λοξά, προβάλλεται ἐπὶ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κόμης διακρίνεται μόνον ἡ χεὶρ τοῦ Βαπτιστοῦ. Τὸ γυμνὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ διασῴζεται μόνον μέχρι τῆς ὀσφύος, μὲ τὰς χεῖρας προσκεκολλημένας εἰς αὐτό. Τόσον ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, ὅσον καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀγγέλων, ἔχουσιν ἕνα ἁπαλόν, ῥόδινον τόνον καὶ πολὺ ἐλαφρὸν πλάσιμον. Λόγῳ τῆς διαφόρου καὶ προωδευμένης τεχνοτροπίας της ἡ Βάπτισις δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας. Ἴσως νὰ εἶναι ἔργον τῆς περιόδου, καθ' ἣν οἱ ὀρθόδοξοι ἀνέκτησαν τὴν Ἐπισκοπὴν ἀπὸ τοὺς Φράγκους, δηλαδὴ τῶν περὶ τὸ 1537 χρόνων.

Εἰκ. 36. Ἡ προσωπογραφία τοῦ κτήτορος.

Τέλος μία ἄλλη τοιχογραφία κοσμοῦσα ἀβαθῆ κόγχην ἀνοιγομένην ὑπὲρ τὴν θύραν, δι' ἧς τὸ νότιον διαμέρισμα συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν νάρθηκα, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι, συμφώνως πρὸς τὴν ποτὲ ὑπάρχουσαν κάτωθεν αὐτῆς ἐπιγραφήν, ἣν εἶδε καὶ ἀντέγραψεν ὁ Giustiniani[1], εἰκόνιζε τὸν κτίτορα τῆς Ἐπισκοπῆς Αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν. Πράγματι, ὡς βλέπει τις εἰς τὴν παρατιθεμένην εἰκόνα 36, ἡ ἐν προτομῇ εἰκονιζομένη μορφὴ φέρει στέμμα, φορεῖ δ' ἐπὶ τοῦ κοκκίνου σάκκου καὶ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς λιθοποικίλτους καὶ μαργαροποικίλτους λώρους, κρατεῖ δ' ἀφ' ἑτέρου διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους μικρὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητόν, τὸ χρυσόβουλλον βεβαίως διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἀλέξιος εἶχε παράσχει εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν τὴν βασιλικὴν χορηγίαν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν — τῆς ὁποίας τὸ

[1] Ὅρα ἀνωτέρω σ. 181.

πρόσωπον εἶναι δυστυχῶς ἐξ ὁλοκλήρου κατεστραμμένον — δὲν δύναται νὰ εἶναι σύγχρονος πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς τοιχογραφίας τοῦ 12ου αἰῶνος· διότι καὶ τὸ σχέδιον τοῦ στέμματος εἶναι μεταγενέστερον καὶ δὴ καὶ φραγκικὸν[1] καὶ ἡ διακόσμησις τῶν λώρων μαρτυρεῖ ὑστερωτέρους χρόνους. Θὰ εἶναι λοιπὸν ἔργον τοῦ 16ου αἰῶνος, γενόμενον ἴσως εἰς ἀντικατάστασιν φθαρείσης προγενεστέρας προσωπογραφίας τοῦ κτίτορος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ἂν καὶ ὀλίγαι σχετικῶς διετηρήθησαν τοιχογραφίαι εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Ἐπισκοπῆς, ὅμως καὶ ἐξ αὐτῶν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ συναγάγῃ ὅτι ὁ ἐκτελέσας αὐτὰς τεχνίτης ἦτο περισσότερον δυνατὸς προσωπογράφος ἢ συνθέτης. Πράγματι τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν ἡ ἐκτέλεσις, μάλιστα δὲ τῶν κεφαλῶν παρουσιάζει καὶ ἄρτιον σχέδιον καὶ δύναμιν ἐκφράσεως. Ἄρωμα ἀγνότητος καὶ εἰλικρινείας ἀποπνέει ὄντως ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Σαμωνᾶ (εἰκ. 15) καὶ τοῦ Ἁγ. Γουρίου (εἰκ. 17), ρεμβώδη σοβαρότητα καὶ βαθεῖαν πνευματικότητα ἡ τοῦ Ἁγ. Κυρίλλου (εἰκ. 13), δύναμιν θελήσεως καὶ αὐστηρότητα ἡ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου (εἰκ. 19), βαθύτατον θρησκευτικὸν αἴσθημα ἡ ὅλη ἀσκητικὴ μορφὴ τοῦ Ἁγ. Θεοδοσίου (;) (εἰκ. 21), πραότητα ἡ τοῦ Ἀδὰμ (εἰκ. 30) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 24), εὐγένειαν καὶ πίστιν αἱ κεφαλαὶ τῶν προφητανάκτων Δαυὶδ καὶ Σολομῶντος (εἰκ. 29), περίσκεψιν τέλος ἡ αὐστηρὰ συριακὴ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ τῆς Ἀναστάσεως (εἰκ. 30). Τὸ αὐτὸ ἠμπορεῖ νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὰς ἐπὶ μέρους κεφαλὰς τῶν Ἀποστόλων εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Κοιμήσεως (εἰκ. 28). Καίτοι ὅμως κάθε μία ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει καθ' ἑαυτὴν ἐνδιαφέρον, ἐν τούτοις ἡ σύνθεσίς των δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχὴς ἐν τῷ συνόλῳ της. Καὶ τῆς Ἀναστάσεως δ' ἐπίσης ἡ σύνθεσις δὲν εἶναι καλὰ ζυγισμένη ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου πλαισίου της (εἰκ. 29)· διότι τὸ βάρος της πίπτει ὅλον πρὸς τὰ δεξιά. Τὴν αὐτὴν ἀδυναμίαν συνθέσεως παρουσιάζει καὶ τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου (εἰκ. 32), ὅπου αἱ μορφαὶ ἀντὶ νὰ συντίθενται, ἁπλῶς παρατίθενται. Ἀτυχὴς ὁμοίως εἶναι καὶ ἡ παράθεσις τῆς σκηνῆς

[1] Πρβ. τὸ στέμμα, ὅπερ φέρει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς εἰς μικρογραφίαν τοῦ 15ου αἰ. τοῦ ὑπ' ἀρ. 342 λατινικοῦ κώδικος (CLVIII) τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης ἐν Σπ. Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζ. Αὐτοκρατόρων πίν. 53 καὶ ἰδίᾳ τὸ τοῦ κώδ. 373 φ. 76 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης (Λάμπρος, ἔ.ἀ. πίν. 76), ὡς καὶ τὸ τοῦ βασιλέως μοναχοῦ Ἰωάσαφ ἐν τοιχογραφίᾳ τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (16ου αἰ.). Εἰς χ/φα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. οἱ αὐτοκράτορες φέρουσι στέμματα ἁπλᾶ, ἐλαφρῶς καμπύλα καὶ ἄνευ ἐξοχῶν· πρβ. Coislin. 79 φ. 1β καὶ φ. 2 (Λάμπρος, Λεύκωμα ἔ.ἀ. πίν. 63 καὶ 64) καὶ Cod. Vat. Gr. 666 φ. 2β (Λάμπρος, ἔ.ἀ. πίν. 65).

τοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ φυλακῇ πρὸς τὴν ἄλλως μὴ ἀπαντωμένην παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Προδρόμου (εἰκ. 33).

Παρὰ τὰ μειονεκτήματα ὅμως ταῦτα τῆς συνθέσεως, τὸν ἀνατολίτην πιθανώτατα ζωγράφον μας διακρίνει μεγάλη φειδὼ καὶ σύνεσις. Αἱ στάσεις καὶ αἱ κινήσεις τῶν μορφῶν του εἶναι συγκρατημέναι· καμμίαν ὑπερβολὴν ἢ παραφορὰν δὲν παρουσιάζουν. Παντοῦ μιὰ ἀσκητικὴ αὐστηρότης τὸν χαρακτηρίζει. Οἱ ἅγιοί του, γενικῶς εἰκονίζονται μελαγχροινοί, μὲ μεγάλους, μαύρους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατήν, μὲ καμαρωτὰ ὀφρύδια καὶ καμπύλας ρῖνας. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν του εἶναι δουλευμένα ἁπλᾶ σχεδὸν ἐπίπεδα, κατὰ λαϊκὴν ἀνατολικὴν τεχνοτροπίαν, τὰ δὲ ἐνδύματά των μὲ λιτὰς ἀλλὰ ἐντόνους πτυχώσεις εἰς βαθύτερον τόνον, ἐξαιρόμενον διὰ τῆς παραθέσεως λευκῆς γραμμῆς καὶ μὲ χρώματα κατὰ τὸ πλεῖστον φωτεινὰ καὶ πρόσχαρα (λευκόν, saumon, ἀνοικτοπράσινον). Τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν εἶναι ἁπλοῦν, χωρὶς λευκὰς ψιμμυθιάς, οὔτε πρασίνας σκιάς. Τὰ *ἀνοίγματα*, δηλαδὴ τὸ περίγραμμα καὶ αἱ γραμμαὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τονίζονται κατ' ἀνατολικὸν τρόπον μὲ ψημένην ὄμπραν ἢ μαῦρο χρῶμα. Ἡ κόμη, τὸ γένειον καὶ τὰ ὦτα[1] παρουσιάζουν ἰσχυρὰν σχηματοποίησιν, αἱ τρίχες σημειώνονται συνήθως κατὰ παραλλήλους γραμμὰς μὲ πολὺ λεπτὸν πινέλλο, ἐνίοτε δὲ καὶ κατὰ σφαιρικὰ σωμάτια πρὸ τοῦ μετώπου (Ἁγ. Γουρίας εἰκ. 17, Ἅγ. Νικηφόρος εἰκ. 20, Ἅγ. Πέτρος τῆς Κοιμήσεως εἰκ. 25). Τέλος τὰ κοσμήματα τῶν φορεμάτων, φειδωλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον, παρουσιάζουν εἴτε χιαστὰ θέματα (Ἅγ. Σαμωνᾶς εἰκ. 14) εἴτε ἀναδιπλούμενα ἑλικόφυλλα (Ἅγ. Γουρίας εἰκ. 16), ἐνθυμίζοντα ἀνάλογα ἐπιπεδόγλυφα κοσμήματα τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος. Παρ' ὅλην τὴν σχετικὴν συμβατικότητά των καὶ τὴν προχωρημένην των σχηματοποίησιν αἱ προσωπογραφίαι μας ἰδίως παρουσιάζουν ἔντονον ζωήν, καὶ δύνανται ἄριστα νὰ παραλληλισθοῦν πρὸς τὰς μικρογραφίας τῶν Προφητῶν τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου[2] (Β Ι, 2 πίν. 11) ἢ πρὸς τὸν Ὅσιον Πέτρον τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Μ. Σινᾶ[3] (204,7) ἢ τέλος πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἔτους 1108 τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ παρὰ τὸ Κίεβον[4]. Πάντως αἱ ζωνταναὶ μορφαὶ τῆς Σαντορήνης δὲν δύνανται ν' ἀνήκουν εἰς τὸν 11ον αἰῶνα, διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των πίπτουν μαλακά, χωρὶς τὰς πολλὰς θλάσεις ἢ τοὺς κυματι-

[1] Ὁμοία σχηματοποίησις τῶν ὤτων ἀπαντᾷ καὶ εἰς ψηφιδωτὰ τῆς Ἁγ. Σοφίας τοῦ Κιέβου (11ου αἰ.) καὶ εἰς τοιχογραφίαν ναοῦ Ἁγ. Παντελεήμονος Νερὲζ παρὰ τὰ Σκόπια (1164), Ph. Schweinfurth, Geschichte der russischen Malerei, Haag 1930, εἰκ. 20, 21, 22.

[2] Ἰδίᾳ πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Προφήτου Μιχαίου, τῆς ὁποίας εἰκόνα ὅρα παρὰ Β. Λαζάρεφ, Ἱστορ. τῆς Βυζ. ζωγραφικῆς (ρωσ.) τ. ΙΙ, Μόσχα 1948, πίν. 77α.

[3] Β. Λαζάρεφ, ἔ.ἀ. ΙΙ πίν. 79.

[4] Β. Λαζάρεφ, ἔ.ἀ. ΙΙ πίν. 171 (Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος).

σμούς, τοὺς ὁποίους τόσον ἀγαπᾷ ὁ αἰὼν αὐτὸς ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὸν προχωρημένον 12ον αἰῶνα, ὁπότε, ὡς μᾶς δείχνουν τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Σικελίας [1], αἱ μορφαὶ παρουσιάζουν ἀρκετὴν ξηρότητα καὶ ἡ γραμμὴ χάνει τὴν ἐκφραστικήν της δύναμιν. Θὰ πρέπει διὰ ταῦτα νὰ τὰς κατατάξωμεν μᾶλλον εἰς τὴν καμπὴν τοῦ 11ου πρὸς τὸν 12ον αἰῶνα ὁπότε αἱ μορφαί, χωρὶς νὰ χάνουν ἀκόμη τὴν ἔντονον ζωήν των ἢ τὴν λεπτὴν καὶ ἐπιμελῆ διάταξιν τῆς πτυχολογίας τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης, ἀπὸ τὴν ὁποίαν εἶναι προφανῶς ἐπηρεασμέναι, ὅμως ἔχουν ἀποβῆ ἤδη τυπικώτεραι, γραμμικώτεραι καὶ σχηματικώτεραι ἐν μιᾷ λέξει ἱερατικώτεραι. Συμφωνεῖ δ' ἡ χρονολογία αὕτη τοῦ 1100 καὶ πρὸς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν (σ. 181), τὴν μνημονεύουσαν ὡς κτήτορα τῆς Ἐπισκοπῆς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (1081 - 1118), περὶ τὰ μέσα τῆς βασιλείας τοῦ ὁποίου καὶ δαπάναις του θὰ ἐξετελέσθησαν αἱ ἐξετασθεῖσαι τοιχογραφίαι.

¹ Ὅρα τοὺς παρὰ O. Demus, The mosaics of Norman Sicily, London 1948, πίνακας.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

α) Εἰς τὴν σημείωσιν 7 τῆς σ. 72 τοῦ παρόντος Ζ' τόμου ἔγραψα, ὅτι ἡ ὀνομασία τοῦ Ὑπάτου ὄρους ὡς Σαγματίου «μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος» Προσθέτω ἤδη νέαν πηγὴν τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἐν ᾗ ἀναφέρεται τὸ Σαγμάτιον ὄρος. Εἶναι δ' αὕτη τὸ ὑπὸ τοῦ πρώην Λεοντοπόλεως Σωφρονίου Εὐστρατιάδου δημοσιευθὲν «Συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΙΓ' (1937)), ἔνθα ἐν σ. 15 ἀναγράφεται ὁ μακαρισμὸς «*Κλήμεντος τοῦ ὁσιωτάτου μοναχοῦ καὶ στυλίτου τοῦ Σαγματίου ὄρους καὶ θαυματουργοῦ, αἰωνία ἡ μνήμη*». Ἐσφαλμένως ὅμως γράφει ἐκεῖ ὁ Εὐστρατιάδης (σ. 27), ὅτι ὁ Ὅσιος Κλήμης ἀπέθανε τὸ 953 μ.Χ. ἐν ᾧ, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω (σ. 77 τοῦ παρόντος τόμου), θὰ πρέπει ν' ἀπέθανε μετὰ τὸ 1135.

β) Εἰς τὰς μονὰς τὰς ὀνομασθείσας ἀπὸ τῆς εἰδικότητος ἢ τοῦ ἐπαγγέλματος μοναχοῦ τινος αὐτῶν (σ. 73 σημ. 3) καταλεκτέα καὶ ἡ μονὴ Ζωγράφου ἐν Ἁγ. Ὄρει.

γ) Εἰς τοὺς μετὰ δικιονίου λιτῆς ναοὺς τῆς σ. 86 (σημ. 2) προσθετέος καὶ ὁ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδος προσκεκολλημένος ναὸς τῆς Παναγίας (Schultz-Barnsley, The monastery of St. Luke of Stiris πίν. 1).

δ) Εἰς τὰ παραδείγματα μαρμαροθετημάτων δαπέδου συνδυασμένων πρὸς ψηφιδωτὰ (σ. 104) προσθετέον καὶ τὸ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 43).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Ζ΄ ΤΟΜΟΥ